

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՅԵՐԻ

ԵՎ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ
ՄՅՈՒՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ

Ա

1901

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ТУРЕЦКИЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ, АРМЯНАХ
И ДРУГИХ НАРОДАХ
ЗАКАВКАЗЬЯ

ИЗВЛЕЧЕНИЯ ИЗ ТУРЕЦКИХ ОРИГИНАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ
В ПЕРЕВОДЕ НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК С ПРЕДИСЛОВИЕМ,
КОММЕНТАРИЯМИ, ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИМ СЛОВАРЕМ
И ПРИЛОЖЕНИЕМ

ТОМ I

Составил
А. Х. САФРАСТЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1966

ОБМЕН

ԹՈՒՐԻՔԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՅԵՐԻ
ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ
ՄՅՈՒՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԹՈՒՐԻՔԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐԵՐԻՑ,
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆՈՎ, ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ,
ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱԹԱՐԱՆՈՎ
ԵՎ ՀԱՎԵԼՎԱԾՈՎ

Հ Ա Տ Ո Ր Ա

Կազմեց
Ա. Խ. ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խումբի որոշմամբ:

Այս ժողովածուի մեջ զետեղված են Հայաստանի, հայերի և Կով-
կասի ալլ ժողովուրդների մասին թուրք պատմագրերի և արքունու-
կան տարեգրերի գրքերում եղած նյութերը, որոնք ցույց են տալիս
Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Կովկա-
սում և մասնավորապես պատմական Հայաստանում: Հատորում
հրատարակված նյութերը ընդգրկում են XVI դարի երկրորդ կեսից
(թուրքական պատմագրության սկզբից) մինչև XVIII դարի վերջերս
ընկած ժամանակաշրջանը: Ժամանակագրական կարգով տրված են
նյութեր հետևյալ պատմագրերից և տարեգրերից, Փեչևի, Նայիմա,
Ռաշիդ, Չելեբի-Չաղե, Սուրհի Սամի, Շարիր, Իզզի, Վասրֆ և Զել-
դեթ-փաշան:

Ժողովածուին կցված է նաև հավելված և գրքում գործած-
ված թուրքական բառերի և տերմինների բառարան:

382

ԱՐԵՎԵԼԱԴԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» ժողովածուով Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Արևելագիտության սեկտորը ձեռնարկում է նման աշխատանքների հրատարակության, նպատակ ունենալով ապագայում հրատարակել Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների պատմական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների մասին և հայկական աղբյուրները Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների մասին:

Մինչև այժմ հայ պատմագրության մեջ այս ուղղությամբ քիչ բան է արված:

Ա. Սաֆրաստյանի այս ժողովածուն երկար տարիների աշխատանքի արդյունք է, նա առաջին անգամ հայ ընթերցողին ծանոթացնելու է թուրքական աղբյուրների հետ: Օղտագործված հարուստ փաստական նյութը ցույց է տալիս Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Կովկասում և պատմական Հայաստանում, անդրկովկասյան եղբայրական ժողովուրդների համատեղ, ազատագրական պայքարը թուրք զավթիչների դեմ՝ XVI—XVIII դարերում:

Այս բոլորը թուրք պատմագիրները շարադրել են բավական մանրամասնորեն, սակայն լինելով պետական պաշտոնյաներ, պատմական գեպքերի մեկնաբանումը տվել են ելնելով թուրքիայի տիրող շրջանների շահերից:

Ժողովածուում գետեղված նյութերի հրատարակումը անհրաժեշտ ու այժմեական է այն պատճառով, որ թուրք ժամանակակից պատմագրությունը կեղծում է պատմական փաստերը, ճշգնում է ցույց տալ, որ իբր թե անցյալում սուլթանական Թուրքիայի դերիշխանության տակ ապրող ժողովուրդներն իրենց պետականության և կուլտուրայի զարգացման ներկա աստիճանին են հասել

Յամանյան կառավարության հովանավորության և բարչացական վերաբերմունքի շնորհիվ:

Թուրք պատմագիրներից քաղվածարար բերված հատվածները կարևոր են նաև այն իմաստով, որ նրանք ընթերցողին ծանոթացնում են թուրք միջնադարյան պատմագրության հետ, ցույց են տալիս մեր հարևան ժողովրդի բարքերը, ներքին և արտաքին քաղաքականությունը:

Աշխատանքը թուրքական աղբյուրների վրա շարունակվում է: Մոտակա տարիներում նախատեսվում է լույս բնծայել ժողովածուի 2-րդ և 3-րդ հատորները:

Արևելագիտության սեկտորը շնորհակալությամբ կընդունի այս հատորի վերաբերյալ ընթերցողների դիտողություններն ու առաջարկությունները:

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության մեջ մեր հիմնական նպատակն է եղել տալ՝ Հայաստանի և Անդրկովկասի ժողովուրդների մասին եղած բոլոր նյութերը, որոնք տալագրվել են թուրքական պատմագրական աղբյուրներում (պատմագիր, տարեգիր, ուղեգիր և այլն): Կարելի է ասել, որ հայ պատմագիրները մինչև օրս չեն օգտագործել թուրքական աղբյուրները:

Թուրք պատմագիրները (արքունական թե ոչ-արքունական) իրենց երկերում, այս կամ այն չափով, խոսել են նաև Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, արձանագրել, բացատրել և վերլուծել հաճախ այնպիսի կարևոր պատմական դեպքեր, որոնք կապված են եղել հայ և այլ ժողովուրդների կյանքի և ճակատագրի հետ:

Կասկածից դուրս է, որ հայ ժողովրդի պատմության լրիվ և բազմակողմանի ուսումնասիրության համար բյուզանդական, իրանական, արաբական, եվրոպական և այլ աղբյուրների հետ միաժամանակ, անհրաժեշտ է ծանոթանալ նաև թուրքական աղբյուրներին*:

* Այդ հասունացած պահանջի արդյունքը կարելի է համարել այն, որ վերջերս մի շարք պատմագրական աշխատություններում, թեև սահմանափակ ձևով, սկսել են օգտագործել նաև թուրքական աղբյուրները, ինչպես՝

ա) «Հայ ժողովրդի պատմություն», դասագիրք, առաջին հատոր,

բ) Մ. Ներսիսյան, «Հայ ժողովրդի աղատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ», Երևան, 1955:

գ) Саркисян Е. К., Аграрная политика османского правительства в западной Армении, Айпетрат, 1957. *Ինչպես նաև նույն հեղինակի Թուրքիայի մասին այլ աշխատությունները:*

դ) Երիտասարդ ասպիրանտների մի շարք մոնոգրաֆիական աշխատություններ, հոդվածներ և այլն:

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» ընդհանուր խորագիրը կրող ժողովածուի մեջ ծրագրել ենք աստիճանաբար և հնարավորության սահմաններում ներկայացնել հայ ժողովրդի պատմության համար կարևորություն ունեցող այն նյութերը, որոնք ցրված են թուրքական աղբյուրներում: Ներկա առաջին հատորում ղետեղված նյութերը վերաբերում են հիմնականում XVI, XVII և XVIII դարերին: Նախատեսված է երկրորդ հատորում տալ նյութեր՝ այդ նույն դարերի այն պատմագիրներից, որոնք չեն մտել I հատորի մեջ: Երրորդ հատորը կընդգրկի XVIII և XIX դարերի թուրք պատմագիրներին:

Ժողովածուում պահպանվել է թուրք պատմագիրների տարեգրության ձևը, նյութերի դասավորումը, նրանց վերնագրերը և այլն: Մեր կողմից թարգմանված նյութերի որոշ մասը հարկադրված ենք եղել կրճատել՝ ավելորդ երկարաբանություններից և մանրամասնություններից խուսափելու համար: Այսպիսի դեպքերում պատմական հարցերի միջև եղած կասլը պահպանելու նպատակով, ավելացրել ենք համառոտ ծանոթություններ:

Թարգմանության մեջ նպատակահարմար ենք համարել պահպանել հատուկ անունների (տեղանուն, անձնանուն), պաշտոնների և տիտղոսների թուրքական ձևն ու արտասանությունը, ինչպես՝ էյալեթ, սանջակ, վեզիր, սադրազամ, սերասքեր, բեյլերբեյի, միրիմիրան, միրլիվա և այլն: Մասնավորապես նկատի ունենալով կառավարական, հոգևորական ու զինվորական կոչումների և տիտղոսների թարգմանության անիմաստ և անհնար լինելը, այդպիսիները տվել ենք նույնությամբ, ավելացնելով առանձին ծանոթություններ (տողատակ) և ծանոթագրություններ (գլխի վերջում):

Հայ պատմագրության հայտնի ներկայացուցիչներից Լեոն, իր «Հայոց պատմության» 3-րդ հատորում, «Թուրքիա» գլխում (էջ 101) խոսելով թուրքական պատմագրության մասին, ասում է. «Ավելի նշանավոր հաջողություն ունեցավ թուրքական միտքը պատմության մեջ: Օսմանյան դրականության այդ ճյուղը շատ հարուստ է և ունի շատ արժեքավոր գործեր...»: Այնուամենայնիվ Լեոն չի տալիս դո՞ւնե համառոտ տեղեկություններ այդ «հարուստ ճյուղի» մասին, բավականանալով հիշել միայն Քյաթիր-Չեյերիին: Լեոն հնարավորություն չի ունեցել օգտվելու թուրքական աղբյուրներից, դրա համար թուրքիային վերաբերող նրա տեսությունը լի է աղավաղված և սխալ անուններով ու տերմիններով: Մինչև անգամ Քյաթիր-Չեյերիի, երկրորդ անունը՝ փոխանակ Հաջի-Մալիֆայի (կամ Կալֆայի) վերածված է Հաջի-Կուլիի:

Բացի այդ, գրքի վերջում իբրև հավելված տրված են հետևյալ լրացուցիչ տեղեկությունները.

1. Օսմանյան սուլթանների ժամանակագրական ցուցակը և նրանց իշխանության տարիները (հիշրի և եվրոպական), նկատի ունենալով, որ Թուրքիայի պատմությունը կազմված է ըստ սուլթանների իշխանության շրջանների:

2. Իսլամական հիշրի թվականները մեր թվարկությանը վերածելու աղյուսակ, որը կօգնի տարեթվերը լրիվ ու ճշտորեն եվրոպականի վերածելուն. թարգմանության մեջ հիշված հիշրի տարեթվերի հետ մենք հաճախ հիշել ենք նաև եվրոպական տարեթվերը*:

3. Ձեռագրված է գրքում գործածված թուրքական բառերի ու տերմինների փոքրիկ բառարան՝ լատինական տառերով, հայերեն թարգմանությամբ:

Տեքստի տողատակերում հաճախ տրված են որոշ բառերի թարգմանություններն ու նրանց իմաստները:

4. Անձնանունների և տեղանունների ցուցակ համառոտ բացատրություններով:

Յուրաքանչյուր հեղինակից հետո ավել ենք ծանոթագրություններ՝ որոշ պատմական վայրերի, անհատների, դեպքերի և այլ հարցերի մասին: Թարգմանված նյութերում որոշ բառեր, որոնք առնված են անկյունավոր փակագծերում, ավելացված են մեր կողմից՝ նախադասությունը կամ բառը ավելի ճիշտ հասկանալի դարձնելու համար:

* Այդ աղյուսակը մենք կազմել ենք Հ. Օրբելու «Синхронические таблицы для перевода исторических дат по хиджри на европейское летоисчисление» գրքի հիման վրա, հրատարակություն Լենինգրադի Պետական հրատատի, Լենինգրադ, 1940:

Հայտնի է, որ Թուրքիայում և առհասարակ իսլամական երկրներում, գործ էր անում հիշրեթի (հիշրի) թվականությունը: Թուրքիայում Քեմալական ռեֆորմների շարքում, 1926 թ. ընդունվեց նաև «Խիշադգային օրացույցի և ժամերի օրենքը», որով գործածության մեջ մտան եվրոպական թվականները, ժամերն ու թվանշանները: Ամբողջական պատմությունը նոր՝ եվրոպական տարեթվով կազմելը մեծ դժվարությունների հետ է կապված, ուստի ժամանակակից թուրք պատմագիրները շարունակում են միաժամանակ գործածել և՛ հիշրի և՛ եվրոպական տարեթվերը:

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության ներկա՝ առաջին հատորում տալիս ենք նյութեր հետևյալ թուրք պատմագիրների երկերից*:

1. Փեշեվի, պատմագիր XVI—XVII դդ., «Թարիխի Փեշեվի», 940—1034 թթ. հիշրի, 2 հատոր:

2. Նայիմա, պատմագիր-տարեգիր XVII դ., «Թարիխի Նայիմաֆ», 4 հատոր. 1000—1071 թթ. հիշրի:

3. Ռաշիդ, պատմագիր-տարեգիր XVII—XVIII դդ., «Թարիխի մա», 4 հատոր. 1000—1071 թթ. հիշրի:

4. Ջելեբի-Ջադե, պատմագիր-տարեգիր XVIII դ., «Թարիխի Ջելեբի-Ջադե»—1134—1141 թթ. հիշրի: Այս հեղինակի պատմությունը տպագրված է Ռաշիդի պատմության հետ իբրև նրա 6-րդ հատորը:

5. Սուբհի, Սամի և Շաֆիբ, պատմագիր-տարեգիրներ XVIII դ. «Թարիխի Սուբհի, Սամի վե Շաֆիբ», 1143—1156 թթ. հիշրի: Այս երեք հեղինակների պատմությունները միացված են երկու հատորում, որը հայտնի է «Թարիխի Սուբհի» անունով:

6. Սյուլեյման-Իզզի, պատմագիր-տարեգիր XVIII դ., «Թարիխի Իզզի», 1157—1165 թթ. հիշրի, 2 հատոր:

7. Վասրֆ, պատմագիր-տարեգիր XVIII դ., «Թարիխի Վասրֆ», երկու հատոր, 1168—1188 թթ. հիշրի:

8. Ջելդեբ-Փաշա, պատմագիր-տարեգիր XVIII դ. և XIX դ. առաջին քառորդի, «Թարիխի Ջելդեբ», 12 հատոր, 1188—1241 թթ. հիշրի:

Բացի Փեշեվիից, մնացածները սլետական-պաշտոնական տարեգիրներ են, *سوز و آه* («Վակաա-Նյուվիս»), որոնք գրել են Օսմանյան պետության պատմությունը ժամանակագրական կարգով: Վերոհիշյալ տարեգիրների պատմությունը սկսվում է հիշրեթի 1000 թ. և հասնում մինչև 1241 թ. (եվրոպական տարեթվերով՝ 1591—1825 թթ.), այսինքն՝ XVI դ. վերջից մինչև XIX դ. առաջին քառորդը: Տարեգիր Ջելեբի-Ջադեից հետո՝ 1142 թ. դեպքերը շեն

* Հայտնի է, որ պատմագիրների երկերը կրում են հեղինակի անունը, ինչպես՝ «Թարիխի Փեշեվի», «Թարիխի Նայիմա», «Թարիխի Ջելդեբ» և այլն: Պատմագրի անունից հետո հիշված են նրանց «Պատմության» ընդգրկած տարիները:

մտել օսմանյան տարեգիրների պատմության մեջ, որովհետև հաջորդ տարեգիրը՝ Սուրհին, իր պատմությունը սկսում է 1143 թ. դեպքերից: Հետագայում 1329 թ. (1911) «Քարիխի-Օսմանի-էնջյումենի Միջմուասի»-ում* ընկերության աշխատակիցներից Մուհամմեդ-Արիֆը ժուռնալում տպագրած «Օսմանյան պետության [դեպքերի շարքից] պատմության մեջ շարձանագրված 1142 թ. դեպքերը» վերնագրով հոդվածում լրացնում է այդ բացը: Այդ տարեթիվը զուգահիսպում է Սուլթան Ահմեդ III իշխանության վերջին տարիներին:

Այսպիսով թուրքական աղբյուրներից մենք տալիս ենք Հայաստանի և հայաբնակ շրջաններին վերաբերող 300 տարվա պատմական նյութեր (940—1241 թթ.):

Վերոհիշյալ թուրք պատմագիրների մասին կենսագրական և այլ տեղեկություններ ու նրանց «պատմությունների» համառոտ բնութագրերը տրված են յուրաքանչյուր հեղինակից թարգմանված նյութերի սկզբում:

Սույն աշխատության առաջին հատորում նպատակահարմար համարեցինք օգտվել այն թուրքական պատմագիրներից, որոնք ավելի կարևոր նշանակություն ունեն և կարևոր տեղ են բռնում թուրքական պատմագրության մեջ և երկրորդ՝ որոնց «պատմությունները» ժամանակագրական կարգով հաջորդում են իրար: Բացի Փեշեվիից, մնացած բոլոր պատմագիր-տարեգիրների «պատմությունները» իրար հաջորդում են ժամանակագրական կարգով:

Մենք նախընտրել ենք արքունական, պաշտոնական տարեգիրներին, որոնք որպես հեղինակավոր և իրենց ժամանակի համար աչքի ընկնող մտավորական անձնավորություններ, մոտ լինելով սուլթանական արքունիքին ու կառավարական օրգաններին, դեպքերը տալիս են ավելի լրիվ, հաճախ պաշտոնական փաստաթղթերի հիման վրա:

Աշխատության մեջ հիշված պատմագիր-տարեգիրներից մի քանիսը նկարագրում են իրենց ժամանակակից և հաճախ ականատես եղած դեպքերը, ինչպես պատմագիր Փեշեվին (որոշ դեպքեր), պատմագիր-տարեգիրներ՝ Ռաշիդը, Չելեբի-Չաղեն, Սուրհին, Իզզին և Վասրֆը: Անտարակույս այդ հանգամանքը ունի որոշ առավելություններ:

* تاریخ عثمانی انجمنی مجموعہ عسی، استانبول ۱۳۲۹، برنجی جلد، نومرو ۶-۱، صحیفه ۲۶۴-۲۵۹، ۳۱۶-۳۰۹.

Նպատակահարմար համարեցինք թուրք պատմագիր-տարե-
գիրների «պատմութիւնների» անունները տալ առանց թարգմա-
նելու, ինչպես՝ *تاریخ چوئی، تاریخ نعیما، تاریخ جودت پاشا* և
«Թարիխի Փեշեվի», «Թարիխի Նայիմա», «Թարիխի Ջեվդեթ
փաշա» և այլն:

Նկատի ունենալով թուրքական պատմագրութեան մասին հա-
յերեն լեզվով գրականութեան բացակայութիւնը, առաջաբանում
խիստ համառոտ տրվում է թուրքական պատմագրութեան կարևոր և
բնորոշ գծերը, սույն աշխատութեան ընդգրկած XVI—XVIII դարերի
սահմանում:

Օսմանյան պատմութիւնը, այնպես ինչպես շարադրել են գրե-
թե բոլոր թուրք պատմագիրները, ներկայումս կորցրել է իր նշա-
նակութիւնը, քանի որ Օսմանյան պետութեան պատմութեան սկզբ-
նական շրջանը, մինչև Ստամբուլի գրավումը (1453), չի արձանա-
գրվել և եթե արձանագրված էլ լինի, կարևոր նյութերը չեն պահ-
պանվել: Այնպես, որ բոլոր ավանդութիւնների, Օսմանյան պետու-
թեան հիմնադիրը համարվող Օսման-Ղազիից սկսած, մոտավորա-
պես երկու դարի պատմութիւնն զուրկ է պատմական հաստատ ու
ստուգված տվյալներից:

Ժամանակակից թուրքական պատմագրութեան ներկայացու-
ցիչներից մեկը՝ Իսմայիլ Համի-Պանիշմենդը այս մասին ասում է.
«Այս առաջին շրջանի բաղմաթիվ դեպքերը մեզ համար բոլորովին
անծանոթ են, իսկ քիչ թե շատ հայտնի դեպքերի թե՛ տարեթիւերի
և թե՛ ավանդութեան ձևի տեսակետից, պատմագիրների միջև մեծ
տարբերութիւններ կան... Բյուզանդական, արաբական և այլ օտար
աղբյուրների հաճախ իրար շահմասպատասխանող բացատրութիւն-
ներն էլ այս մութ շրջանը լուսավորելու բնույթը չունեն: Մասնա-
վորապես մեր ներքին դեպքերը օտար աղբյուրներում շատ քիչ են
արձանագրված*:

Օսմանյան պետութեան ծաղմանն ու նրա սկզբնական զարգաց-
մանը վերաբերող պատմական հարցերը, բնականաբար, թուրք և
օտար պատմագիրներին չուրջ կերպով զբաղեցնող հարցերից են:

Անվիճելի պետք է համարել այն փաստը, որ Օսմանյան պե-
տութեան հիմնադիրը համարվող Օսմանի և նրան հաջորդողների՝

* Ismail Hami Danişmend, *Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstan-
bul, 1947, I cilt. sah. VII.

Օրխանի, Մուրադի և Բայազետի (որոնք պաշտոնական Օսմանյան պատմութեան մեջ կոչվում են Ղազի Սուլթան Օսման, Ղազի Սուլթան Օրխան և Ղազի Սուլթան Մուրադ) անվան և իշխանութեան հետ կապված դեպքերի մեծ մասը պատմական իրողութեաններից ավելի պատմական ավանդութեաններ են, որոնք ինչպես իրավամբ նկատում է հայտնի արևելագետ Հերբերդ Ադամս Գիրբոնսը, «շարադրվել են շատ ավելի ուշ ժամանակներում թուրք պատմագիրների կողմից, իսկ Եվրոպայի թուրքագետ պատմագիրներից շատերը, առանց գիտական ուսումնասիրութեանների և ստուգումների, հաճախ նույնութեամբ կրկնել են թուրք պատմագիրների կողմից իբրև պատմական փաստ տրված ավանդութեանները»*:

Մինչև հիշրեթի XI դարը (1000 թ.—1596 թ.) Օսմանյան պետութեանը չի ունեցել պաշտոնական տարեգիրներ: Պատմական որոշ դեպքեր, գլխավորապես Սուլթանների անձի և գործերի վերաբերյալ դեպքերը, դրի են առել «Շահնամե-խան»** անունով հայտնի բանաստեղծները (Շահնամե գրող, ասող), որոնք պարսկական շահերի «պատմագիրների» նման «Շահնամեներ» էին գրում: «Շահնամեխաներից» առաջինը եղել է Ֆեթհուլլահ-էֆենդին, որն Իրանից է եկել. սա սուլթան Սուլեյման-Կանունիի պատերազմական գործողութեանների մասին թուրքերեն և պարսկերեն լեզուներով, ոտանավորի ձևով «պատմութեաններ» է գրել: Թուրք պատմագիրների ասելով Ֆեթհուլլահ-էֆենդիից հետո ասրող «Շահնամեխաների» աշխատութեանները շեն պահպանվել, հիշվում են կովման, Քչաթիր-Մուհամմեդ, Հյուբմի և այլ անուններ:

Ավելի ուշ, հիշրեթի XI դ. սկզբին, Օսմանյան պետութեան պատմագրութեանը ստանում է ավելի ձևակերպված բնույթ: Պետութեան կողմից նշանակվում են հատուկ պատմագիրներ-տարեգիրներ՝ «Վակաա-նյուվխաներ»: Այսպես, Սուլթան Մուհամմեդ III-ի կողմից տրված փառիշահական հրամանագրով սահմանվում

* Հ. Ա. Գիրբոնսի՝ Օսմանյան պետութեան ծագման ու զարգացման հարցին վերաբերող աշխատութեանը թարգմանված է թուրքերեն լեզվով Ստամբուլի Պետական համալսարանի թուրքագիտութեան ինստիտուտի կողմից:

هربرت آدامس کیبونس: عثمانلی ایچراطورافنک قورولوشی، ترجمه ایدن: راغب خلوصی، استانبول دارالفنونى تورکیات انستیتوسی، استانبول ۱۹۲۸، صحیفه ۷.

** Շահնամեխան — شهنامه خوان.

է, որ «Վաղաա-Նյուվիսը» պետք է տիրապետի արձակ և ուսանալոր-
գրելու արվեստին, պիտի իմանա ուղղագրութիւնը և գեղագրու-
թիւնը, նրա տրամադրութեան տակ պիտի լինեն քարտուղարներ,
նկարիչներ, ոսկեղօծողներ (գրքի վերնագրերը և կազմը զարդա-
րողներ):

Ահա այս ձևով տարեգրութիւնը վերածվում է պետական պաշ-
տոնի. տարեգիրները նշանակվում են Սուլթանի կողմից, հաճախ
պետական բարձր աստիճանի և իրենց գրական հմտութեամբ հայտ-
նի անձնավորութիւններին:

Թուրքական պատմութեան «Վաղաա նյուվիս»-ները, թվով 29,
գրել են Օսմանյան պետութեան պատմութիւնը տարեգրութեան
ձևով, հիշրեթի 1000 թվականներից մինչև XIX դ. կեսը:

«Վաղաա նյուվիս»-ների շարքում կան, իհարկե, երկրորդա-
կան նշանակութիւն ունեցող պատմագիրներ, բայց կան և այն-
պիսիները, որոնք իրենց «պատմութիւններով» մեծ տեղ են բռնում
Օսմանյան պետութեան տարեգրութեան մեջ և որոնք թողել են
պատմութեան տեսակետից հիշատակութեան արժանի գործեր: Այդ
կարգի թուրք պատմագիրներից կարելի է հիշել Նայիմաին, Ռա-
շիդին, Չելեբի-Ասրմին, Վասրֆին, Ջեվդեթ-փաշային, Աբդուրահ-
ման-Շերեֆին: Բացի պաշտոնական (պետութեան կողմից նշա-
նակված) «Վաղաա-նյուվիս»-ներից պետք է հիշել նաև ոչ պաշտո-
նական պատմագիրներին, որոնք նմանապես ուսումնասիրել են
որոշ պատմական շրջաններ և գրել են կարևոր պատմական երկեր:
Դրանցից կարելի է հիշել Փեշեվիին*, բանաստեղծ Նեդիմին**, Քա-
յար-Ջադե-Աթաին, Քյաթիր-Չելեբիին, Հյուսթի-Չելեբիին, Խայ-
րուլլահ-էֆենդիին և այլն:

Օսմանյան պատմագիրների այս ցանկը լրացնելու համար
պետք է հիշել նաև հայանի ուղեգիր-պատմագիր Էվլիյա-Չելեբիին
(XVII դ), որի 10 հատորից կազմված «Էվլիյա-Չելեբիի ուղե-
գրութիւնը»*** բացի աշխարհագրական և տեղագրական նշանա-

* Փեշեվիի մասին տե՛ս ներկա աշխատութեան «Թարիխի-Փեշեվի»
գլուխը:

** Նեդիմը թարգմանել է Գերվիշ-Ահմեդ էֆենդիի արաբերեն լեզվով
գրված «Սեհաֆ-ու-Սիրար» հայտնի պատմութիւնը «Մյունէջիմ-բաշի թա-
րիխի» անունով:

*** «اوليا چلبى: اوليا چلبى سياحتنامہسى، استانبول ۱۳۱۴، جلد ۱۰»

կությունից, ունի նաև պատմագրական նշանակութիւն, քանի որ էվլիյա-Չելեբին իր «Ուղեգրութեան» մեջ տալիս է մի շարք պատմական և կարևոր դեպքերի նկարագրութիւնը, հաճախ հետաքրքիր մանրամասնութիւններով:

Թե պաշտոնական տարեգիրները և թե առհասարակ այլ թուրք պատմագիրները, որոնք շատ հաճախ ուսումնասիրել ու գրել են անցյալ՝ ոչ իրենց ապրած ժամանակաշրջանների պատմութիւնը, իհարկե, ամենից առաջ օգտվել են պետական, արքունական նյութերից և պաշտոնական փաստաթղթերից:

* * *

Թուրքական պատմագրութեան հիմնական ձևը, ինչպես յասացինք, տարեգրութեան ձևն է, որը գործ են ածում բոլոր պատմագիրները, շատ աննշան բացառութեամբ: Թուրք պատմագիրների շարքում խիստ կարևոր տեղ բռնող Ջելդէթ-Փաշան, տարեգրութեան ձևը հիմնականում պահպանելով հանդերձ, «Թարիխի Ջելդէթի» մեջ երբեմն շեղվում է և որոշ պատմական շրջանների կամ ամբողջ պատմական դեպքերի մասին տալիս է տեղեկութիւններ, ընդհանրացումներ և վերլուծումներ (3-րդ հատորում Կովկասի, Վրաստանի, Դաղստանի, Չերքեզիստանի և այլնի մասին):

Կոչի-Բեյը* 1041 թ. (1631) Սուլթան Մուրադ IV ներկայացրած իր հայտնի «Ռիսալէյում» (բրոշյուր) որոշ ժամանակաշրջանի պատմական դեպքերը և երևույթները հանգամանորեն վերլուծում և բննադատութեան է ենթարկում:

Թուրք պատմագիրների գլխավոր ներկայացուցիչների երկերի ուսումնասիրութիւնը հնարավորութիւն կտա, մի քանի հիմնական դժերով, բնութագրել գլխավորապես այս հատորում մեզ հետաքրքրող (XVI—XVIII դդ.) թուրք պատմագրութեան մակարդակը:

1932—1933 թթ. «Թուրքական Պատմութեան Ուսումնասիրութեան Ընկերութեան»** կոչեկաիվ աշխատութեամբ շորս հատորով

* Կոչի-Բեյի «Ռիսալէի» ուսուերեն թարգմանութիւնը տե՛ս Смирнов И. Д. Кучи-Бей Гомюрджинский и др. Османск. писатели об упадке Турции.

** Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, ներկայումս կոչվում է Türk Tarih Kurumu (Թուրքական Պատմութեան Ընկերութիւն), կազմակերպվել է Մուստաֆա Բեմալի դեկավարութեամբ 1931 թվականին Անկարայում:

հրապարակված «Թարիհ»-ում «Պատմագրությունը օսմանցիների մոտ» հատվածում, այսպես են բնորոշվում թուրքական պատմագրությունն ու պատմագիրները. «Կուլտուրական ասպարեզում օսմանցիների առաջադիմությունից հետո, պատմագիրները հետամուտ են եղել գրելու խրթին ու ճոռոմ լեզվով: Պատմական որոշ դեպքեր, երբ պահանջվում էր, որ դրանք ընթերցողները չհասկանան, պատմագիրները բացատրել են բազմաթիվ տերմիններով ու խրթին արտահայտություններով, այդպիսով շատ հաճախ նրանցում եղած ճշմարտությունը հասցրել անհասկանալիության: Հոջա-Սադեգդին-էֆենդիի «Թաջ-ուլ-Թեվարիխ» (Tac-ül Tevarih) անունով աշխատությունը, որն Օսմանյան պետության հիմնումից մինչև Սելիմ III մահը տեղի ունեցած դեպքերի մասին է, խրթին և ճոռոմաբան օսմանյան պատմություններից ամենադժվարն է համարվում:

«Թաջ-ուլ-Թեվարիխ»-ից հետո կանոնավոր կարգով, բավականին ընդարձակ կերպով գրված պատմական երկերի միջոցով կարելի է հետևել օսմանյան պատմությանը մինչև XIX դ. կեսը... իրար հաջորդող պատմությունների հեղինակներից շատերը պաշտոնական տարեգիրներ են („Vakaa-nüvis“)*:

Ամենից առաջ պետք է նշել, որ թուրք պատմագիրները, շատ շնչին բացառությամբ, իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնում են գլխավորապես Սուլթանական արքունիքի, պատերազմական գործողությունների վրա: Այդ բոլորը տալիս են հաճախ անտեղի և անիմաստ մանրամասնություններով: Դա բացատրվում է, իհարկե ամենից առաջ, այն բանով, որ պատմագիր-տարեգիրը նշանակված է Սուլթանի, արքունիքի կողմից: Նա ամենից առաջ պիտի բավարարի Սուլթանի, վեզիրների, կրոնական, վարչական և ռազմական ղեկավար պաշտոնյաների փառասիրական ձգտումները, նրանց անունների և գործերի հավերժացումով: Բացի այդ, պատմագիր-տարեգիրը պատկանում է նույն այդ խավերին և նա շահագրգռված չէ՝ դուրս գալ այդ դասի շահերի ու հետաքրքրության սահմաններից:

Ժողովուրդը, հասարակության խոշոր զանգվածները չեն երեվում թուրք պատմագիրների երկասիրությունների մեջ, կարծես նրանք չեն տեսնում ժողովրդին, կամ ժողովուրդը մասնակից չէ

* Tarih, III, cilt, yeni ve yakın zamanlar, T. T. T. Cemiyeti tarafından yazılmıştır, 1933, İstanbul, sah. 151.

պատմական դեպքերին: Եթե շխտենք Օսմանյան պետութեան մեջ ապրող ոչ-խալամ ազգութեաններին՝ բալկանյան ժողովուրդներին, հուլյներին, հայերին, հրեաներին և այլոց մասին, որոնց նկատմամբ հաճախ կրոնական ֆանատիկ մոտեցում ունեն թուրք պատմագիրները, անգամ իսլամական կրոնին պատկանող ժողովուրդներին նկատմամբ ևս նույն անտարբերութեանն է նկատվում: Այդպիսի պայմաններում, իհարկե, ավելորդ կլիներ թուրք պատմագիրներից պահանջել, որ նրանք ուշադրութեան առարկա դարձնեին ժողովրդի կենցաղը և կուլտուր-կրթական խնդիրները: Եթե թուրք պատմագիրները չեն զբաղվում ժողովրդով, չեն հետաքրքրվում նրա նյութական-կուլտուրական վիճակով, ապա նրանք իրենց պատմութեան մեջ առանձին հետաքրքրութեան են ցույց տալիս դեպի պետական կյանքը, նրանում առաջ եկած փոփոխութեանները, հաճախ մեկնաբանում և քննադատում են պետական կյանքում առաջ եկած երևույթները, նորութեանները, մինչև անգամ քննադատում պետութեան դեկալար վեզիրներին և այլ բարձրաստիճան անձնավորութեաններին: Այդ երևույթն առանձնապես աչքի է ընկնում Օսմանյան պետութեան արտաքին հարաբերութեաններին խնդրում:

382
Երկրի տնտեսական խնդիրները թուրք պատմագիրներին հետաքրքրում են գլխավորապես պետական բազմաթիվ և բազմատեսակ հարկերի և այդ հարկերի գանձման, պետութեան ֆինանսական դրութեանը ապահովելու, տեական պատերազմների հսկա ծախքերը, արքունիքի անսահման շռայլութեանները և ճոխութեաններն ապահովելու տեսակետներից:

Թե ինչ ազդեցութեան էին գործում ժողովրդի տնտեսական կյանքի վրա բազմաթիվ, երկարատև և կործանարար պատերազմները, այդ մասին էլ թուրք պատմագիրները գրեթե չեն խոսում:

Թուրք պատմագիրներին հատուկ այս բնորոշ գծերը, իհարկե, ունեն նաև աննշան բացառութեաններ: Այսպես, Ահմեդ-Չելեբիթը և մասնավորապես ուղևոր-պատմագիր Էվլիյա-Չելեբին, հաճախ պատմական, արքունական, պատերազմական դեպքերի շարքում, չեն մոռանում նաև ժողովրդին, զբաղվում են նրա կենցաղով, զբաղմունքով և կուլտուրայով: Այդ ուղղութեամբ շատ արժեքավոր նյութեր է տալիս Չելեբին, որը Օսմանյան պետութեան հսկայածավալ տերիտորիան անցել է քաջ առ քաջ, ուսումնասիրել և նկարագրել է մզկիթների, մեդրեսաների հետ միասին նաև ժողովրդին, տալով

նրա աշխատանքի (արհեստ, առևտուր, տնտեսութուն) կարևոր բնագավառները, կենցաղը, սովորությունները, լեզուն և այլն*:

Թուրք պատմագրության բնորոշ կողմերից մեկն էլ այն է, որ պատմագիրների երկերը շատ երկար ժամանակ մնացել են կղզիացած վիճակում, քանի որ նրանց «պատմությունները» չեն տպագրվել և միայն սահմանափակ ձեռագիր օրինակներ են մատչելի եղել խիստ սահմանափակ շրջաններին: Թուրքիայում՝ թուրքական տպագրական արվեստը սկիզբ է առել շատ ուշ, XVIII դ. առաջին քառորդում, այսինքն տպագրության գյուտից մոտ 3 դար հետո (1440 և 1727 թթ.)**:

Թուրքական տպագրության արվեստի հիմքը դրել է ազգությամբ հունգարացի Իբրահիմ-էֆենդի-Մյուսթեֆերիքեն, որը Վիեննայից բերել է տալիս փորագրիչներ, արաբական տառեր ձուլողներ, տպագրիչներ և ձեռնարկում տպագրության գործին:

Տպագրության գործի հիմնման մասին «Թարիհը» գրում է. «Եվրոպայում XV դարի կեսին տպագրության արվեստի հիմնումը գրքերի քանակն հեշտությամբ բազմացնելու հնարավորություն է ստեղծում, որն էր հերթին նպաստում է գիտության և արհեստների արագ տարածմանը: Իբրահիմ-էֆենդիի „Darütabaatülamire“ (Կայսերական տպագրություն) անունով տպարանում մի շարք գրքեր տպագրվեցին, առաջին տպագրված գիրքը մի թուրքի կողմից գրված բառարանի թուրքերեն թարգմանությունն էր: „Vankulu“ անունով այդ գիրքը տպագրվեց հազար օրինակով: Տպագրված գրքերից շատերը պատմությանն ու աշխարհագրությանն էին վերաբերում, որոնցից մեկը „Tarihi Timur Gürgan“-ն էր: Սկզբում տպագրված գրքերից պետք է հիշել նաև Քաթիբ-Չելեբիի جہ-اشا-ն, թուրք պատմագիր-տարեգիրների երկերից՝ Նայիմալի تاريخ نعيمًا-ն, Ռաշիդի تاريخ راشد-ը և այլն: Այդ գրքերի խնամքով և առանց գրաշարական սխալների մաքուր տպագրությունը կարելի է տեսնել մինչև օրս պահպանված օրինակներում»***:

* Էվլիյա-Չելեբիի ուղեգրությունից «Հայաստանի և հայերի մասին» մեր քաղած և թարգմանած նյութերը պատրաստել ենք տպագրության համար առանձին գրքով, — «Էվլիյա-Չելեբին Հայաստանի և հայերի մասին»:

** Այդ թվականից մեկ և կես դար առաջ, 1567 թ., Արզար-Գալիբը Իտալիայում ձուլված հայկական տառերը Ստամբուլ է բերում, հիմնում Թուրքիայում հայկական առաջին տպարանը:

*** Tarih, III c. sah. 148.

Երկու խոսք թուրք պատմագիրներինց մեր կատարած թարգմանությունների լեզվի մասին:

Պատմագիրներից շատերը իրենց «պատմությունները» գրել են XVI—XVII դդ. հատուկ, վերին աստիճանի խրթին և ծանր լեզվով, որը արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն լեզուների խառնուրդ էր: Բացի այդ, նկատի պետք է ունենալ նաև այդ դարերում պատմության շարադրության ձևը, — պատմագիրը գրում է մեծածափալ հատորներ, շատ հաճախ առանց գլուխների, վերնագրի և կետագրական նշանների: Հայտնի է նաև, որ արաբական տառերով շուտ դժվար է ճիշտ արտահայտել հատկապես անձնանունները և տեղանունները:

Վերոհիշյալ պատճառներով հասկանալի կլինի նման նյութերի թարգմանության դժվարությունները և անխուսափելի թերությունները: Թարգմանության մեջ մենք աշխատել ենք, ըստ հնարավորին, պահպանել տեքստերի արտահայտության առանձնահատկություններն ու ոճը և դրանով, բնականաբար, որոշ չափով շեղվել ենք մեր լեզվական կանոններից:

* * *

Թուրք պատմագիրներին չի հետաքրքրել հայ ժողովրդի կյանքն իր տարբեր կողմերով: Իր պետականությունը և անկախությունը կորցրած հայ ժողովուրդը և նրա հայրենիքը՝ Հայաստանը, որի մի խոշոր հատվածը ընկել էր սուլթանական Թուրքիայի դաժան լծի տակ, ինչպես թուրք տիրակալների, այնպես և պետական ղեկավարների ու թուրք պատմագիրների աչքում՝ չէր ներկայացնում մի այնպիսի ուժ և մեծություն, որին անհրաժեշտ լիներ հաշվի առնել: Նրանք հաշվի չէին առնում նույնիսկ Օսմանյան կայսրության հիմնական տարրը հանդիսացող իսլամ-թուրք ժողովրդին, իսկ արհամարհանքը դեպի անհավատ (քյաֆիր) ժողովուրդները՝ մասնավորապես դեպի հայերը՝ բացահայտ էր թուրք աշխարհակալների համար:

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը բացառիկ և կարևոր նշանակություն ունեւր թուրք աշխարհակալների համար՝ նրանց դեպի Աբխեզիա և Հարավ ծրագրած նվաճումների իրականացման գործում: Դեպի Միջագետք, Սիրիա և Եգիպտոս կատարած նվաճումների ընթացքում, թուրքերն ամեն կերպ ձգտում էին գրավել և իրենց ձեռքում պահել Հայկական բարձրավանդակը: Այստեղ թուրք աշխարհակալների դեմ միակ ուժը ուժը Իրանն էր, որն զգալով ու հաշվի առնե-

լով օսմանյան թուրքերից իրեն սպառնացող ահաւոր վտանգը, նույնպես ձգտում էր իր ձեռքում պահել Հայկական բարձրավանդակն ու Արևելյան Անդրկովկասը:

Ահա այդ երկու հակառակորդ ուժերի՝ Թուրքիայի և Իրանի բախման ասպարեզ է դառնում Հայաստանը: Իրանա-թուրքական պատերազմները որոնք սկսվեցին XV դ. առաջին քառորդից և որոշ գաղարներով շարունակվեցին մինչև XVIII դ., Հայաստանը վերածեցին պատերազմական թատերաբեմի: Իրանա-թուրքական այդ արյունալի և անհաշտ պատերազմական դործողությունները, Հայաստանի, հայ ժողովրդի, ինչպես նաև Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների համար շատ ծանր հետևանքներ ունեցան: Երկու հզոր և անհաշտ պետութայունների կողմից աշխարհակալական նպատակներով բորբոքված այդ կատաղի պատերազմները ստացան կրոնական-դավանական գունավորում: Թուրքիան, իսլամական կրոնի՝ սյուննի դավանանքի դրոշակով կոչվում էր նույնպես իսլամ, սակայն շիա դավանանքին պատկանող կրղլբաշական Իրանի դեմ: Կրոնական այս գունավորումը երկու պետութայունների թշնամութայունն ավելի էր ուժեղացնում, բորբոքելով նրանց բանակների կրոնական ֆանատիզմը:

Սեֆյան Իրանի պետութայան հիմնադիր՝ Շահ-Իսմայիլի և օսմանյան թուրքերի Յավուզ-Սուլթան Սելիմի 1514 թ. Թավրիզի մոտ՝ Չալդրանի մեծ ճակատամարտով սկսված իրանա-թուրքական պատերազմները, գրեթե միշտ, տեղի են ունեցել Հայաստանի և հայաբնակ շրջանների տերիտորիայում:

Իրանա-թուրքական պատերազմներն ավելի կատաղի բնույթ են ստանում օսմանյան հռչակավոր Սուլթան Սյուլեյման-Կանունիի և Իրանի շահ՝ Շահ-Թահմազի իշխանութայան օրոք: Այդ և դրանից առաջ տեղի ունեցած պատերազմների հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ անցնում են օսմանցիներին: 962 թ. (1554) Սուլթան Սյուլեյմանը արշավում է Իրանի վրա, հրով ու սրով ավերում Արարատյան երկիրը, նախաջևանն ու Սյունյաց աշխարհը:

Որոշ ընդհատումից հետո Իրանա-թուրքական պատերազմները վերսկսվում են Սուլթան Մուրադ III օրոք, ու փոփոխակի հաջողութայուններով շարունակվում մինչև 991 (1590) թվականը: Այս վերջին պատերազմների հետևանքը՝ լինում է այն, որ թուրքերը գրավում են Անդրկովկասի զգալի մասը:

Սրանով ավարտվում է XVI դ.:

XVII դ. սկզբից իրանա-թուրքական պատերազմներում կարևոր դեմք է հանդիսանում Շահ-Աբբասը, որը վերջ տալով Իրանի դահի շուրջը տեղի ունեցած երկարատև կռիվներին, վերակազմում է բանակը և սկսում Թուրքիայից ետ խլել Իրանի կորցրած վայրերը: Երևանի բերդը, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ կարևոր օբյեկտ է հանդիսանում իրանա-թուրքական բախումներում: Երևանի այդ նշանակութունը պահպանվում է նաև հետագա պատերազմական գործողություններում: Իրանական բանակը արշավում է դեպի Էրզրում, կողոպտում, ավերում և 23 հազար մարդ է քշում դեպի Արարատյան դաշտը: Իսկ թուրքական բանակի հարձակումների պատճառով, երբ իրանական բանակը ստիպված է լինում նահանջել, տեղի է ունենում Շահ-Աբբասի՝ պատմության մեջ հայտնի հայերի գերեվարումը 1604 թ.: 1021 թ. (1612), Սուլթան Ահմեդի օրոք, Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքվում է կարճատև հաշտություն: սակայն 1025 թ. (1616) նորից է բռնկվում պատերազմը:

Իրանա-թուրքական հակամարտությունը սուր կերպարանք է ստանում Սուլթան Մուրադ IV իշխանության: վերջին տարիներին, երբ Սուլթանը անձամբ ղեկավարում է Երևանի արշավանքը: Երևանը, վեցերորդ անգամ գրավվում է թուրքերի կողմից:

1049 թ. (1639) Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքվում է Կասրի-Շիրինի հաշտության դաշնագիրը, որով վիճելի տերիտորիալ հարցերը հիմնականում հարթվում են:

XVII դ. վերջին քառորդից նորից են սկսվում պատերազմական գործողությունները: Դրությունը ավելի է ծանրանում ռուս-թուրքական պարբերաբար կրկնվող պատերազմների հետևանքով:

Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող այդ պատերազմական գործողություններին ավելանում են, դարձյալ Հայաստանի հողի վրա, հայ ժողովրդի դժբախտության մի այլ աղբյուր հանդիսացող քրդական շարժումները, որոնք շարունակվել են XVI—XVII դդ.: Քրդերը Իրանի իշխանությունը խորտակելու համար լայն օժանդակություն են գտնում Օսմանյան կառավարությունից: Քրդական շրջանները մեծ մասամբ անցնում են Օսմանյան կայսրությանը: Թուրքիայի, երբեմն էլ Իրանի օգնությամբ հաճախ նրանք ստեղծում էին իրենց կիսաանկախ իշխանությունները: Դրանցից կարևոր է հիշել Բիթլիսի նշանավոր Ավդալ խանի քրդական մեծ խանության հետ կապված դեպքերը*:

* Բիթլիսի քրդական խանության այս շարժման ակնառես, հայտնի թուրք ուղեգիր էվլիյա Չելեբին այդ շարժումը մանրամասնորեն նկարագրում է իր «Ուղեգրության» մեջ: Տե՛ս «Էվլիյա-Չելեբի Սիյահեթնամեսի», հատ. 4, էջ 200—220:

Պատկերը լրիվ լինելու համար անհրաժեշտ է հիշել նաև, որ Թուրքիայի ներքին կյանքում, հատկապես մեզ հետաքրքրող դարերում, խրոնիկական բնույթ են ստանում ներքին շարժումները, որոնցից արժանի են հիշատակման Ջելալիների ու Աբազա փաշայի հակաչաժալալ ապստամբությունները: Միանգամայն պարզ է, թե ինչպիսի ահարկու և կործանարար ազդեցություն էին ունենում Հայաստանի հողի վրա ծավալվող այդ պատերազմական դործողությունները:

Մեր ընթերցողների համար, անտարակույս, հետաքրքիր և տեղին է այսպիսի մի հարց, — աշխատության մեջ հիշված թուրք պատմագիրները ի՞նչպես են նայել վերոհիշյալ դեպքերի վրա, ի՞նչպես են պատկերել իրենց երկերում այն բոլոր անասելի տառապանքները, որոնց ենթակա է եղել հայ ժողովուրդը իր սեփական հայրենիքում:

Թուրք պատմագիրները, ինչպես նշել ենք, իրենց սոցիալ-քաղաքական դիրքով, իրենց դասակարգային և հասարակական պատկանելիությամբ ու կրոնական ֆանատիզմի հետևանքով անընդունակ էին հասկանալու ու իրենց երկերում արտահայտելու հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը: Նրանք այդ բոլորը համարել են բնական, իրերի և դեպքերի անհրաժեշտության արդյունք, հանուն Իսլամի հաղթանակի: Դարեր շարունակ դեպի Արևմուտք և Արևելք արշավող, հրով ու սրով իրենց գերիշխանությունը ապահովելու ձգտող թուրք աշխարհակալների՝ սուլթանների, վեզիրների և փաշաների գաղափարախոս և դրվատող ենիշերիական հորդաների բարբարոսությունները գովաբանող թուրք պատմագիրներից կարելի էր սպասել, որ նրանք գոնե երկու խոսք ասեին ժողովուրդների կրած ահավոր տառապանքների մասին:

Մենք տեսնում ենք բոլորովին հակառակը: Թուրք պատմագիրները հիցսումունքով ու առանձնակի գովասանքով են խոսում, բանաստեղծական վառ գույներով նկարագրում սուլթանների և վեզիրների անմիջական ղեկավարությամբ՝ ենիշերիական հորդաների կատարած գաղանուխությունները, հարյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց կոտորածը, անթիվ առևանգումները, հրդեհումները, ավերումներն ու կողոպուտները:

Թուրքական բանակի կատարած անասելի բարբարոսությունները թուրք պատմագիր Փեշեվին նկարագրում է բանաստեղծական լեզվով և ցինիկորեն գովաբանում թուրքական բանակի ղեկավար-

Ների և ենիշերիական բարբարոս հորդաների անասնական կրքերը*:

Նման նկարագրություններ թուրք պատմագիրների մոտ հազ-
վագեպ չեն: Նրանք բացահայտ արհամարհանքով են խոսում մյուս
ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների, ուսաների մասին:

Ա. Տվերիտինովյան թուրքիայում Ջելալիական ապստամբական
շարժման ուսումնասիրությանը նվիրված իր աշխատության մեջ
թուրք պատմագիր-տարեգիրներին տալիս է այսպիսի բնութագիր.
«Օսմանյան պետության բոլոր տարեգիր-պատմագիրները, իբրև
կանոն, ապրում էին Ստամբուլում, ծառայում էին կամ անմիջակա-
նորեն Սուլթանական արքունիքում կամ որևէ այլ պետական հիմ-
նարկության մեջ: Նրանք պատկանելով ուլեմաների կամ շինովնիկ-
ների դասին, դրանով իսկ այս կամ այն շափով առանձնաշնորհյալ
էին և այդ պատճառով էլ, բնականաբար, տեղի ունեցած դեպքերի
մասին նրանց տեսակետները գրեթե միշտ, արտահայտում էին
տիրապետող դասակարգի հայացքները»**:

Այս հանգամանքը, այսինքն՝ թուրք պատմագիր-տարեգիրների
նման մոտեցումը դեպի օսմանյան սուլթանների նվաճումնե-
րին և ենիշերիական հորդաների բարբարոսություններին ենթակա
ժողովուրդները, մեր կարծիքով, երբեք չի նսեմացնում թուրքական
աղբյուրների նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության համար:
Թուրքական պատմագիրների տված նյութերով մենք կարող ենք հա-
կահարված տալ և հերքել ժամանակակից թուրքական պետական
շրջանների և թուրք պատմագրության այն անհեթեթ պնդումը, որ
իրր թե հայերը, օսմանյան սուլթանների հովանավորության տակ,
մշտապես ապրել են ամենաբարենպաստ պայմաններում:

Բացի այդ, ինչպես ասել ենք վերևում, թուրքական աղբյուրնե-
րը հայ ժողովրդի պատմության լիակատար ուսումնասիրության
համար ունեն բացառիկ նշանակություն:

* * *

Ներկա աշխատության մեջ հայ ժողովրդի պատմությանը վե-
րաբերող նյութերին առնթեր բավականին տեղեկություններ էլ
տրվում են մեզ հարևան վրացի և ադրբեջանցի ժողովուրդների
պատմության մասին:

* Տե՛ս ۲۸۷ جلد ۱، ص ۲۸۷: Մեր աշխատության «Թա-
րիտի Փեշեվի» գլխում թարգմանված են այդ նյութերը:

** А. Тверитинова, Восстание Кара Языджи—Дели Хасана в Тур-
ции, М. Л. 1946, стр. 17.

Հայ, վրացի և ադրբեջանցի ժողովուրդները դարեր շարունակ միասին են պայքարել, օտար նվաճողների դեմ, ունեցել նույն պատմական ճակատագիրը:

Հասկանալի է, որ հնարավոր չէ սահմանագիծ դնել այդ եղբայրական բախտակից ժողովուրդների պատմության և պատմական դեպքերի միջև:

Ահա այդ պատճառով էլ այս աշխատության մեջ մենք քաղել և թարգմանել ենք նաև Վրաստանի և Ադրբեջանի պատմությանը վերաբերող կարևոր նյութերը: Մեր կարծիքով այդ նյութերը կօգնեն լուսաբանելու Հայաստանի և հայերի հետ կապված մի շարք պատմական դեպքերը:

ՓԵՋԵՎԻ-ԻԲԻՐԱՀԻՄ, XVI—XVII ԴԴ.

«ԹԱՐԻԽԻ-ՓԵՋԵՎԻ» — تاريخ پچوی

Փեջեվի-Իբրահիմ էֆենդին ականավոր թուրք պատմագիրներից է: Նրա երկու հատորից կազմված պատմությունը ընդգրկում է հիշրի X դ. վերջին քառորդից մինչև XI դ. առաջին կեսը ընկած ժամանակաշրջանը, այսինքն՝ Սուլթան Սյուլեյման-Կանունիի (օրենսդիր) իշխանության վերջից մինչև Սուլթան Իբրահիմի գահակալությունը:

Փեջեվիի կենսագրությունից շատ սակավ տեղեկություններ կան: Պատմության ու աշխարհագրության վերաբերող հայտնի թուրք հանրագիտարանը (Շեմսեդիին-Սամի՝ «Կամուս-ու-Ալամ»)՝ Փեջեվիի մասին շատ քիչ տեղեկություններ է տալիս. բազմականանում է հիշելով, որ «...պատմագիրներից է և սուլթան Մուրադ IV ժամանակ** գրել է երկհատոր օսմանյան պատմությունը: Նա Սերդար Լալա-Մուհամմեդ փաշայի մարդկանցից է»:

Պատմագիր Փեջեվին էլ իր պատմության մեջ իր մասին գրեթե ոչինչ չի ասում: Միայն II հատորում, երբ նկարագրում է «Վրաստանի մելիքներից Մավրավի ձեռքով Կարշղայ խանի սպանությունը և Վրաստանի հպատակությունը 1034 թվականին» (1624), հիշում է, որ ինքն անձամբ ներկա է եղել Մավրավի՝ պատգամավորների դիմումին և աշխատել է համոզել Սերասքեր Հաֆլը փաշային, որ նա ընդունի Մավրավ բեյի առաջարկը՝ վրացիների օժանդակությամբ հարձակվել կրղրլբաշների վրա, բայց փաշան մերժում է այդ առաջարկությունը: Փեջեվին փաշայի այդ քայլը բնորոշում է հետևյալ բառերով՝ «...նա Աստուց շվախեցավ, արյունից զգուշացավ և այդպիսի բացահայտ ոճիր գործեց»***: Այս հի-

* ش. سامی: قاموس الاعلام، استانبول ۱۳۱۴—۱۳۰۴

** Սուլթան Մուրադ IV, 1032—1043 թթ. (1622—1640):

*** «Թարիխի-Փեջեվի», հատ. II, էջ 406:

շատակութիւնը ցույց է տալիս, որ Փեշեվին եղել է պետական հեղինակութիւն ունեցող, բանակին մոտ կանգնած, պատերազմական գործողութիւններին մասնակցած անձնավորութիւն: Հետեւաբար իր «Պատմութեան» մեջ նկարագրած որոշ դեպքերին նա ականատես է եղել:

«Թարիխի Փեշեվին» տպագրւած է Ստամբուլում 1283 թ. (1866) «Պետական տպարանում»: Փեշեվին ունի համեմատաբար պարզ լեզու. նրա պատմութեան մեջ բանաստեղծական զեղումները քիչ տեղ են բռնում: Փեշեվիի պատմութիւնը սկսւում է հիշրի 926 թ. և հասնում մինչև 1048 թ. (1519—1638):

Ինչպես առհասարակ թուրք պատմագիրները, նմանապես և Փեշեվին իր պատմութեան մեջ առանձնապես ծանրանում է Ռումելիի (Թուրքիայի Եվրոպական մասի) դեպքերի վրա: Նա մանրամասնորեն նկարագրում է այդ ժամանակամիջոցում Ռումելիում տեղի ունեցող երկարատև և դաժան պատերազմները: Սակայն Փեշեվին բավական տեղ է հատկացնում նաև Անադոլուին (Թուրքիայի Ասիական մասը), մասնավորապես Թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմական դեպքերին, որոնք անմիջականորեն կապւած են Հայաստանի և հայերի հետ: Փեշեվին այդ պատերազմական դեպքերը նկարագրում է հաճախ մեծ մանրամասնութիւններով:

Փեշեվիի «Պատմութիւնից» մեր թարգմանած նյութերը մեծ մասամբ վերաբերում են թուրք-պարսկական այն պատերազմներին, որոնք տեղի են ունեցել XVI դ. առաջին կեսից (1530-ական թվականներից) և ընդմիջումներով շարունակւել են մինչև XVII դ. առաջին քառորդը: Այդ երկարատև և դաժան պատերազմների հետևանքով մեծապես տուժել են Հայաստանը, Վրաստանը և Անդրկովկասն ամբողջութեամբ. այդ երկրները կողոպտւել ու թալանւել են, անխնա կոտորւել և գերւել են նրանց ժողովուրդները: «Իսլամական» (թուրքական) և «կրդըլբաշական» (պարսկական) բանակների այդ դաժան և բարբարոսական պատերազմական գործողութիւնները Փեշեվին նկարագրում է իբրև «իսլամական բանակի» օրինական և նվիրական գործողութիւններ՝ ընդդէմ «անհավատ կրդըլբաշներին»², Օսմանյան փառիշահի հաղթանակը՝ ընդդէմ Պարսկաստանի «մոլորչալ» շահի:

Փեշեվին, ինչպես նաև բոլոր թուրք պատմագիրները, իր պատմութիւնը տալիս է ժամանակագրական կարգով, հաճախ կապելով այդ դեպքերը Սուլթանի անձնավորութեան, վեզիրների կամ սերասքերների իշխանութեան ժամանակաշրջանի հետ: Այդ պատճա-

տով պատմական որոշ դեպքեր ու գործողություններ հաճախ լրիվ պատկեր շեն տալիս:

Նկատի ունենալով այդ հանդամանքը, մենք աշխատել ենք թարգմանված նյութերն իրար հետ կապել որոշ «ծանոթություններով», իհարկե, պահպանելով պատմագրի շարադրության ձևն ու ընթացքը³:

Փեշեվիից մեր թարգմանած նյութերի առաջին մասը վերաբերում է թուրք-պարսկական այն պատերազմական դեպքերին, որոնք տեղի են ունեցել 940—942 թթ. (1533—1535) սուլթան Սյուլեյման-Կանունիի և Շահ-Քահամասղի միջև: Կրղըլբաշների վրա ուղարկված Մեծ Վեզիր Իբրահիմ փաշան նախ գրավում է Հայաստանի մի շարք բերդերը (Վան, Էրջիշ, Ադիլջեվազ և Ախլաթ)^{*} և այնուհետև նվաճում Քավրիզն ու ամբողջ Պարսկական Ադրբեջանը: Սուլթան Սյուլեյմանը անձամբ դուրս է գալիս արշավանրի 941 թ.: Սուլթանը հարձակվում է Բաղդատի վրա և գրավում: Այնտեղից գնում է Քավրիզ և վերադառնում Ստամբուլ: Նյութերի մյուս մասը կապված է 955 թ. (1549) պատերազմական գործողությունների հետ, երբ թուրքերը պաշարում ու գրավում են Վանի բերդը և երբ վեզիր Կարա-Ահմեդ փաշան նվաճում է Վրաստանը:

Մի շարք բերդերի գրավումը Մեծ Վեզիրի և Վանի Սերասերի^{**} ջանքերով

Նույն թվականին^{***} աշխարհակալ փաշան Հալեպի կշլաքում (ձմեռանոցում) նախապատրաստություն տեսնելով, ձեռնարկեց գրավելու իսլամական^{****} սահմանի վրա գտնվող կրղըլբաշական բերդերը: Նա ճարեց մի քանի վստահելի, իրապես սրտեր գրավելու ընդունակ ու հասկացող մարդիկ և նրանց ուղարկեց Ադիլջեվազի, Էրջիշի, Ախլաթի և Վանի բերդերում գտնվող կրղըլբաշ իշխանների մոտ: Ուղարկվածներից ամեն մեկին հաջողվեց զանազան միջնորդություններով և սրտադրավ միջոցներով վերոհիշյալների [կրղըլբաշների] սիրտը դեպի փառիշահը գրավել, [բերդերի], բանալիներն

* Հայկական Արճեշ, Արժկե և Խլաթ անունները թուրքերեն լեզվով կոչվում են Էրջիշ, Ադիլջեվազ և Ախլաթ:

** Նախապես հիշված Իբրահիմ փաշան է:

*** Նախապես հիշված թվականը — 940 թ. (1533):

**** «Իսլամական բանակ», «Իսլամական երկիր» և այլն գործ է անվում թուրք պատմագիրների կողմից թուրքական, օսմանյան իմաստով:

ուղարկելու և բերդերը հանձնելու խոստումը ստանալ: Հետո [նրանք] ապահովելով իսլամական բանակի հաղթական ընթացքը դեպի այդ կողմերը, ետ վերադարձան:

Աղիլջեվազ բերդի գրավումը 940 թ. (1533), էրջիշ բերդի
գրավումը նույն թվականին և Ախլաքի գրավումը
նույն թվականին

Երբ այդ դարնանը դաշտերը ծաղիկներով զարդարվեցին, փաշան մրջյունի նման բազմաթիվ զինվորներով, ձիու սանձը դարձրեց դեպի այդ կողմերը: Բարձյալն Աստուծո ողորմությամբ, տեղ հասնելուն պես [բերդերը], ինչպես որ նախապես խոստացված էր, Փաղիշահի տիրապետությանը ենթարկվեցին: Երբ վսեմաշուք փաշան իմացավ, որ այդ ժամանակ «մուրջյալ» Շահը որսորդության պատրվակով, Թավրիզից գնացել է Խորասանի կողմերը, մտադրվեց այդ տեղից գնալ դեպի Դիարբեքիր ու Մուսուլ, և հետո դեպի Բաղդատ, սակայն, որովհետև զինվորական քեթխուդայի* պաշտոնով հայտնի և պատվասեր Դեֆթերդար Իսքենդեր-Չելեբին խնդրում էր գնալ Թավրիզի կողմը, Սերասքերը շկարողացավ մերժել նրան և որոշեց շարժվել դեֆթերդարի ցանկությամբ...

Հոշակավոր Վանի բերդի գրավումը
940 թ. Զիլհիջջե [ամսի] 11-ին

Երբ բերդակալ** փաշան, Կափու-կուլի***, Անադուլուի, Կարամանի, Զյուլգադերիեի, Ռումի, Դիարբեքիրի, Հալեպի, Շամի և ամբողջ Քուրդիստանի զինվորներով վերոհիշյալ օրն եկավ հասավ Խան-Սելատ-Բեյ կոչված վայրը, ուրախառիթ հաղթանակը ծանուցող պատգամավորները [բերդի] բանալիներով շտապ կերպով կայսերական բանակն եկան: Խուարեվ փաշան անհասպաղ և փութաշանորեն Շամի բեյլերբեյին բերդապահ նշանակեց և ուղարկեց այնտեղ:

(«Թարիխի-Փեշեվի», հատ. I, էջ 176—177):

* Քեթխուդա — դորձերի կտրավարիչ: Փաղիշահն ու վեդիլներն ունեին իրենց քեթխուդաները:

** Ռեզում է ասել բերդերը զրավելով հոշակված:

*** Կափու-կուլի՝ Մուլթանի արքունական դորքը:

Հարձակում Վրաստանի վիլայեթի վրա

943 թ. (1536) Մուհարրեմ ամսի 15-ին Բայբուրտի կառավարիչը՝ հռչակավոր էմիր-Մուհամմեդ խանը, այդ երկրի հաղթական բանակը հարձակման նախապատրաստելուց հետո մտավ Վրաստանի վիլայեթը: Երբ նա [փաշան] գրաված էր կողոպուտով և թաշանով, անհավատ (քյաֆիր) վրացիները կազմ ու պատրաստ լինելով, դիմադրություն ցույց տվին իսլամական բանակին: Մեծ կովից հետո հաղթության քամին իսլամների կողմից փչեց, անհամար անհավատներ ընկան և ոչնչացվեցին, մնացածներն էլ ցաք ու ցրիվ եղան: Մեր զինվորներն այնքան մեծ ավարի և հարստության տիրացան, որ դժվար է արտահայտել: Այս խրատական [դասից] հետո 3—4 սանջակի շափ երկրներ հնազանդություն ցույց տվին և հպատակվեցին. փաղիշահի կողմից նրանց վրա վալի նշանակվեց:

(«Թարիխի-Փեշեվի», հատ. I, էջ 191):

Ինչպես վերևում հիշվեց՝ 940 թ. վանի բերդը գրավվեց թուրքական բանակի կողմից: Պատմագիրը, 955 թ. դեպքերի շարքում հիշում է, որ «...նախապես վանի բերդը գրավված էր մեծահռչակ սուլթանական բանակի կողմից: Սակայն մի քանի վատասիրտ և անկարող իշխողների անհոգության և անուշադրության պատճառով [բերդը] նորից ընկել էր կրղըլբաշների ձեռքը»: Սուլթանական բանակի կողմից զինվորներ են ուղարկվում, որոնք պաշարում են վանի բերդը:

Վանի բերդի գրավումը 955 թ. (1548) Ռեջեբ ամսի 10-ին

Կայսերական օթաքը** Թավրիզից շարժվելով Ռեջեբ ամսի 11-ին հաստատվեց վանի դաշտում: Սադրազամ Ջելիլ-Ռուստեմ փաշան ֆերման ստացավ՝ սկսել բերդի գրավումը: Նույն օրը խրամատների և գրավման համար անհրաժեշտ նախապատրաստություններ կատարվեցին: Ամբողջ մի շաբաթ, գիշեր-ցերեկ [բերդը] գնդակոծեցին: Կրղըլբաշների գլուխն ազատելու նպատակով՝ պաշարման իններորդ օրը, պաշարվածների գլխավոր Ալիխանը, մի քանի կրղըլբաշների բերդից իջեցրեց և էլզաս—Միրզայի միջնորդությամբ փրկություն խնդրեց: Տասներորդ օրը բերդը գրավվեց և փաղիշահին ենթարկվեց: [Բերդի] բեյլերբեյությունը շնորհվեց Չերքեզ-Իսքենդեր փաշային, որը Ստամբուլում Անադոլուի գեֆթերդարի պաշ-

* «Թարիխի-Փեշեվի», հատ. I, էջ 273:

** Օթաք — սուլթանական մեծ վրան:

տոնն էր վարում: [Բերդի] կարիքները և սլաշարները շտապ կերպով՝ հոգալուց և լրացնելուց հետո, ձմեռվա ցրտերը մոտեցած լինելով՝ ճանապարհ ընկավ դեպի ձմեռանոց...

Երկրորդ Վեզիր Ահմեդ փաշան գնում է դեպի
Էրզրոմ, Ադիլջեվազ և Էրջիշ*

Նույն թվականին, երբ մոլորյալ Շահը¹ իմացավ Վանի բերդի գրավումը, գիտենալով, որ ինքն անձամբ չի կարող իսլամական բանակի դեմ դուրս գալ, սկսեց կողոպտել Ադիլջեվազի, Մուշի դաշտի և Ախալթի շրջաններում ապրող ուսանողներին, կոտորել իր ձեռքը ընկած թույլերին, աղքատներին և այրիներին: Նա [Շահը] շոբան դարձած, բշեղ-տարել էր իր ձեռք բերած [թալանած] ոչխարները, բեռնակիր ձիերը, եզներն ու կովերը: Կարսի բերդը, որ վաղուց ավերակ էր, բուերի և աղոտվների բնակավայր էր դարձել. նրա նորոգության համար երջանկահիշատակ փառիշահը որոշ միջոցներ հատկացրեց: Բասենի Միր-լիվա Զյուլզադերլու Ալի բեյի կողմից ուղարկված մի քանի շարագործներ խաբեությամբ հարձակվել էին [բերդի վրա]՝ կողոպտել և կոտորել: Այս բոլորի մասին փառիշահին տեղեկություն հասավ այն ժամանակ, երբ նորոգում էին Վանի բերդը: Փառիշահը ծովանման բանակով անմիջապես շարժվեց դեպի Ադիլջեվազ: Սակայն աղվեսանման շահը* որջից-որջ թաքնվում էր, նրանից ու նրա անվան հետքն անդամ չմնաց: Եվ որպեսզի իր կողոպտած շորքոտանի կենդանիները իսլամական բանակի ձեռքը չընկնեն, այդ կենդանիներին կոտորելուց բացի՝, ուրիշ քաջություն ցույց չտվեց: Ինչպես վերը հիշվեց, ցրտերը մոտեցած լինելով, շարժվեցին դեպի Դիարբեքիր: Երբ նրա [փառիշահի] բախտավոր ստվերը տարածվեց Դիարբեքիրի վրա, լուր ստացվեց, որ [կրգըլբաշները] նորից հարձակվել են Երզրնկայի և Թերջանի վրա և Արջիշում, Մուշում ու Ախալթում սկսել են կրկնել աղքատների ու խեղճերի վրա կատարած բռնություններն ու շարագործությունները: Երբ այս սարսափելի լուրը հասավ փառիշահի Դերգյահը**, վերոհիշյալ վեզիրն [Ահմեդ փաշան] մեծաթիվ զինվորներով ուղարկվեց շարամիտ թշնամիների վրա:

(«Թարիխի-Փեշեվի», հատ., I, էջ 273—274):

* Երզնկա, Ալջավազ և Արճեշ:

** Դերգյահ — բառացի նշանակում է դուռ, դավիթ, բակ. գործ է ածվում փառիշահի ապարանք իմաստով:

Երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշայի դեպի Վրաստան գնալու
և նվիրական պատերազմում նրա ունեցած հաղթույթյան ու ավարի
մասին

956 թ. (1549): Այս ժամանակ Վրաստանի անհավատները
(քյաֆիրները) ապստամբել էին: Երբ այդ ապստամբական շարժ-
ման լուրը փաղիշահին հասավ, [ներանց վրա ուղարկվեցին]
երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշան, էրզերումի, Կարամանի, Զյուլ-
պաղերլուի և Սվազի բեյլերբեյիները և սանջակների բեյերը,
ենիշերիների քեթխուղան՝ մի քանի հազար ենիշերիներով, ինչ-
պես նաև «ղարիբների վաշտի»⁵ աղաները, որոնք նվիրական
Շարան ամսի սկզբին փաղիշահի բարձր հավանությանն արժանա-
նալով, ճանապարհ ընկան: Ամենից առաջ գրավեցին Թորթումի
բերդը. մեծ կովից հետո նեջա և էմիրախոր բերդերը հանձնվեցին:
Ակշա-կալան գրավեցին կովով, Թեփկերդը, էշրեդը, մյուս Ակշա-
կալան և այլ 15 բերդեր էլ ենթարկվեցին ու հալատակվեցին: Հետո
հարձակում գործեցին Դիվանե գավառակի (նահիյե) վրա, որն
արժվատես և կաքավի պես թեթևաշարժ անթիվ երիտասարդ զազի-
ների որսը դարձավ: Հետո նվաճեցին Փերթբերի բերդը, երկու այլ
բերդերի հետ միասին: Դադ-էլի գավառն իր բարեշեն գյուղերով
միացվեց փաղիշահական երկրներին: Վերոհիշյալ գավառում
գտնվող բերդերից 15-ը պահպանվեցին, իսկ մնացածները հողին
հավասարվեցին: Հետո Թորթումը, Թելխիսը, Ակշա-կալան, Դիվա-
նե-դերեսին մի առանձին սանջակ կազմեցին և այդ սանջակը շնորհ-
վեց էմիրներից մեկին: [Բանակն] այստեղից ապահով ու ավարով
վերադարձավ և նվիրական Չեվլալ ամսի 2-րդ օրը միացավ կայ-
սերական բանակին: [Հաղթանակով] վերադարձողները փաղիշահի
կողմից բարձր աստիճանների, կայսերական շնորհումների և նվեր-
ների արժանանալով՝ անհավատների (քյաֆիրների) շրջանում ընտ-
րյալ և բարձրադիր դարձան:

(«Թարիխի — Փեշեվի», հատ. I, էջ 283—287):

Մոլորյալ շահը հարձակվում է Ադիլջեվազի, էրջիշի և Ախլաբի
բերդերի վրա և այդ պատճառով փաղիշահը ձեռնարկում է
Նախիջևանի արշավանքին

959 թ. (1551) աշխարհակալ փաղիշահն էդիրնե մայրաքաղա-
քումն էր և զբաղված էր էնգերուսի* սահմանի բերդերի վրա իսլամա-

* էնգերուս — հունգարիա:

կան զինվորներ ուղարկելով: Մուլորչալ Շահը՝ լսելով այդ և առիթը նպաստավոր համարելով, իր բանակով գնացել էր դեպի Վանի սահմանը՝ թալանել-կողոսկրել էր Ադիլջևազի, էրջիշի ու Ախլաթի գավառների խեղճերին և սլաշարել էրջիշի բերդը: Բերդի կուսակալը՝ քուրդ էմիրներից Միր-Իբրահիմը, որն իր քաջությամբ Ռուստեմի նման մի ազնվական փահլևան էր, թնդանոթներով, հրացաններով և այլ ուզմական զենքերով կրղըլբաշներին բերդից այնքան էր հեռացրել, որ նրանք կորցրել էին այն գրավելու հույսը: Այգտեղից շարժվեցին Ադիլջևազի վրա, սրա կուսակալը՝ Միր-Մուստաֆան, որը նմանապես հռչակված էր իր քաջությամբ, բերդի դռները շփակեց, սլաշարված զազիներից մի խումբ կազմելով դիմավորեց թշնամու զորագնդերին և այնպիսի մի ահուկի ճակատամարտ տեղի ունեցավ, որ երկնքում հրեշտակներն անգամ գովաբանեցին և հրոչակեցին [այդ պատերազմը]: Այսպիսով զգվելին [Շահը] այս բերդից էլ ետ դարձավ իր նպատակին շատսած ու ջարդված: Հետո հարձակվեց Ախլաթի վրա, որը մի փոքրիկ բերդ էր և նրա բերդապահները դռնից-դուռ ման եկող թափառականներ էին դարձել: Սակայն սրանք էլ սպասվածից ավելի ջանքեր գործ դրին: Այն ժամանակ ստոր թշնամին դիմեց խարդախության, մի քանի ստահող նամականեր գրեց, որոնց մեջ հայտնում էր՝ «Ձեր փաղիշահը հեռու է, դուք այս թակարդից ողջ դուրս եկեք ու գնացեք. հակառակ դեպքում մինչև ե՞րբ կարող եք դիմադրել»: Ոմանք վախենալով, ոմանք էլ արտաքուստ բարեկամություն ցույց տալով՝ բերդից դուրս եկան և հանձնվեցին: Շահը բուրրին անխնա, կանանց և երեխաների հետ միասին, սրի անցկացրեց և բերդը հողին հավասարեցրեց: Երբ դրությունն այդպիսի վերջավորություն ունեցավ, էրջիշի բերդում գտնվող զինվորները վատ հարաբերության մեջ լինելով էմիր-Իբրահիմի հետ, սպանեցին նրան և բերդը թողին ու հեռացան: Կրղըլբաշն եկավ և այդ բերդն էլ հողին հավասարեցրեց: Հետո Շահի որդին՝ Իսմաիլ-Միրզան մի քանի հազար կրղըլբաշ ուժերով* գնաց դեպի էրզրում: Սա իր մի երկու զորագնդերը երևան հանեց, իսկ մնացածները թաքցրեց, սպասելով հարմար առիթի, որպեսզի թակարդի մեջ գցի և բռնի իր քաջությամբ հռչակված Իսքենդեր փաշային: Իսքենդեր փաշան, տեսնելով թշնամուն, անմիջապես կովի բռնվեց նրանց հետ և մի քանի կրղըլբաշների գետին թավալեց: Երբ փաղիշահին հայտնեցին Ախլաթում և էրջիշում տեղի ունե-

* Ռաֆրզի՝ շիա դավանանքին պատկանող կրոնական հերձված:

ցածի մասին, նա անմիջապես որոշ թվով ենիշերիներ և էմիրներ նշանակեց էրզրումի սահմանների սաշտապանության համար...»:

Չմեռը վրա է հասնում, բերդում ապրելու հնարավորություն չլինելով, Բսրենդեր փաշան զինվորների մի մասին արձակում է: Մնում են գրեթե միայն էմիրները. թշնամին հաղթում է սրանց, ոմանք «նահատակվում» են, ոմանք գերի ընկնում: Փաղիշահը գարնան արշավանքի է պատրաստվում: Անագոլուի մի շարք միրիմիրաների և այլ իշխանավորների հրամաններ են տրվում պատրաստվելու Երբ Պարսից Շահը իմանում է փաղիշահի արշավանքի նախապատրաստության մասին, պատգամավորություն է ուղարկում սուլթանի մոտ և առաջարկում՝ հաշտություն կնքել: Փաղիշահը մերժում է այդ առաջարկը և գարնանը դուրս է գալիս արշավանքի:

Հաջորդ հատվածներում տալիս ենք փաղիշահական այդ արշավանքի մի քանի «դրվագները»՝ Երևանում, Նախիջևանում և Ղարաբաղում թուրքական բանակի կատարած բարրարություններն ու գազանությունները: Փեշեվին այդ բոլորը նկարագրում է «գեղարվեստական» լեզվով, իբրև օսմանյան հաղթական բանակի սխրագործություններ: Պատմագիրը ցինիկորեն տալիս է այդ շրջաններում կատարված անսահման թալանի, կողոպուտների և ավարի նկարագիրը, այդ թվում նաև անթիվ «սիրեկան աղաների» և «սիրուհի աղջիկների և հարսների» գերումը փաղիշահական բանակի կողմից:

Երևանի, Ղարաբաղի և Նախիջևանի կողոպուտն ու թալանումը

961 թ. (1533) վերջապես հասան Շորագյալ կոչված մենզիլը և սյնտեղ իջևանեցին: Այս երկիրը շատ բարեշեն է եղել, ունեցել է մշակված հողերով հարուստ բազմաթիվ գյուղեր: Երկիրը լեռնային է: Հաղթական բանակը քանդեց ու ավերեց այդ բարեշեն գյուղերը, շինությունները ոչնչացրեց և հողին հավասարեցրեց: Այնտեղից բանակը շարժվեց դեպի Շարաբխանե կոչված վայրը, այնուհետև Նիլ-Ֆրակ կոչված մենզիլը և ապա՝ Երևան քաղաքը, որն Աջեմների երկրի հոգին է: Նվիրական Շաբան սամսի 17-ին իջևանեցին [Երևանում]: Շահի, նրա որդու և մի շարք անվանի խաների և սուլթանների հոյակապ և գեղազարդ տալատները, պարտեզներն ու այգիները, մասնավորապես «Սուլթանական բաղ» անունով հայտնի դրախտանման այգին, բոլորը կրակի տվին, այրեցին և հողին հավասարեցրին, 23-րդ օրն անցան հայտնի Արփաշայ գետը, այդ շրջանում էլ ամեն ինչ կողոպտեցին և ավերեցին: Այս մենզիլում Դիարբեքիրի բեյերբեյին՝ պատահելով մի խումբ կրգըլբաշների, վատաղի կռիվներ տվեց, հետո կրգըլբաշներից մի քանի գերի և

կտրված գլուխներ բերեց: 24-րդ օրն իջևանեցին էրսի (Արասի) եզերքին գտնվող Կարահիսար կոնարում: Կարամանի ղեամեթից և այլ զինվորական խմբերից ոմանք, որոշ հեռավորության վրա մի քանի գյուղեր են տեսնում, հարձակվում ու կողոպտում են. սլարդվում է, որ մի քանի հիմար կրգըլբաշներ թակարդ են լարել. նրանց էլ որոշ վնաս հասցնելուց հետո, 25-րդ օրը մտան Ղարաբաղ կոչված երկիրը, որն իր լեռներով և հարուստ այգիներով շատ հայտնի մի գավառ էր Աջեմի երկրում: Անսպասելի կերպով երկիրն այնպիսի մի փոշով ծածկվեց, որ մարդը-մարդուց չէր կարելի ջոկել, լուսավոր ցերեկը մութ գիշերվա վերածվեց: Այս գավառի բնակչությունը այն աստիճան ցրվել և ոչնչացվել էր, որ մարդու հետք անգամ չերևաց: Սակայն գտնվեցին որոշ տեղերում պահված և քարայրներում թաքցված դանձեր ու զանազան ապրանքներ, բանական անսահման հարստություններ ու ավար ձեռք բերեց. իսկ հարստությունների մի մասը, որ տանելու հնարավորություն չկար, կրակ տվին ու այրեցին:

27-րդ օրը հասան Նախիջևանի դաշտը: Հաղթական բանակի սարսափից քաղաքներն ու գյուղերը, տներն ու բնակավայրերը այն աստիճան ամայացել, ավերվել և բուերի ու ագռավների բնակավայր էին դարձել, որ տեսնողներին սարսափ էին պատճառում: Որսի և ավարի ծարավ «աթ-օղլաները» և այլ զինվորներ հարձակվեցին շահի և նրա որդու պալատների և բնակավայրերի վրա՝ կողոպտեցին թաքցրած հարստությունները, ավերեցին, քանդեցին, քարը-քարի վրա շթողին: Բացի այդ, 4—5 օրվա տարածության վրա գտնվող ճանապարհի բոլոր գյուղերն ու ավանները, դաշտերն ու շինություններն այն աստիճան քանդեցին ու ավերեցին, որ շինության և կենդանության հետքն անգամ չմնաց: Աջեմի երկրում մեր բանակն ամբողջ ժամանակ հաղթող և տիրապետող հանդիսացավ: Սպանված ու վիրավորված կրգըլբաշների թիվն ու քանակը հայտնի է միայն բարձրրյալն Աստոն: Բացի այդ՝ անսահման էր նաև թալանված ու կողոպտված բազմատեսակ թանկագին ապրանքների քանակը: Արտաքինից արծաթի նման մարմին ունեցող նորաբողբոջ սիրեկան տղաների, նորահաս և վարդանման երես ունեցող քնքուշ ու մատղաշ աղջիկների, աննման և չքնաղ գեղատեսիլ ու մանկամարդ հարսների թիվն հորինող գրիչս անգամ անկարող է արտահայտել: Ոչ մի արշավանքում բանակն այս աստիճան հարստություններ ձեռք չի բերել:

* Աթօղլաններ—ձիապաններ:

Չկար մի վրան, որի մեջ գտնվող սիրեկան և սիրուհիների թիվը երեքից պակաս լիներ. հնգից, տասից ավելի ունեցող վրաններն անթիվ էին: Մուշի դաշտում, Ախլաթում և շրջակայքում [կրղըլբաշների] ցանած շարագործության սերմերը հասունացան, հնձվեցին և խառնելով թույնի հետ, արյան փոխարեն, արյուն խմեցին»:

Հետո փաղիշահն իր «հաղթական» բանակով վերադառնում է և իջևանում բանգված Բայազետ բերդի մոտ: Շահից գրություն է ստացվում, որով նա հաշտություն է խնդրում: Փեշեվին տալիս է այդ մասին փոխանակված գրությունները: 962 թ. (1564) Թուրքիայի և Իրանի միջև կնքվում է խաղաղության դաշնագիր: 985 թ. (1577) վերսկսվում են թուրք-պարսկական պատերազմները: Պարսկաստանում Շահ-Իսմայիլին հաջորդում է նրա եղբայրը՝ Մուհամմեդ-Խուդաբենդեն՝ անգրագետ և անընդունակ մի անձնավորութուն: Այս հանգամանքը համարվում է հարմար առիթ «Յնամուց վրեժ լուծելու համար»: Սկսվում է արշավանքի պատրաստությունը. 986 թ. Ներդար Կարա-Մուստաֆա փաշան մեծ բանակով Ստամբուլից դուրս է գալիս՝ ձևացնելով, թե գնում է մի շարք վրացական անհնազանդ իշխաններին հպատակեցնելու: Երբ բանակն իջևանում է Արդահանում, լուր է ստացվում, որ Թորմաք խանը մեծաթիվ զորքով ուզում է արգելել իսլամական բանակի վրաստան մտնելը: Հատուկ գրությամբ Շահին առաջարկվում է հրաժարվել այդ մտքից և հետ նահանջել դեպի Պարսկաստան: Հետո Փեշեվին նկարագրում է Չըլդըրի դաշտում տեղի ունեցած մեծ հակառակադիմադրությունը, որը վերջանում է թուրքական բանակի փայլուն հաղթանակով:

Պատերազմական գործողութունները փոփոխակի հաջողութուններով շարունակվում են 10 տարուց ավելի: Օսմանցիները գրավում են գրեթե ամբողջ Անդրկովկասը: Այդ դեպքերի հետ կապված նյութերը Փեշեվիից թարգմանում ենք գրեթե առանց կրճատումների:

Մեծ պատերազմը Չըլդըրի դաշտում

986 թ. (1578) Ջեմադիյել-ախրըր ամսի 5-ին Արդահանից շարժվելով [օսմանյան] բանակը իջևանեց Վեփլե բերդի մոտ, որը հեշտությամբ նվաճեց. դրանից հետո, երկու լեռան միջև գտնվող և բարձր ժայռի վրա կառուցված Ենի-Կալա բերդը գրավելու համար, դիրք բռնեցին: նրա շրջակայքում: Բարձրյալն Աստուծո օգնությամբ մեծ կուլից հետո, դեռ երեկո շեղած, բերդը գրավվեց: Իմացվեց, որ ստոր Սերդար Թորմաք-խանը, Իմամ-Կուլի խանն ու Կարա-խանը 30 հազար ընտրյալ կրղըլբաշ զինվորներով եկել և Չըլդըրի բերդի ու մի բարձր լեռան վրա դիրք են բռնել: Իսլամ զազիներից 40—50 մարդ շրջակայքը հետախուզելու ժամանակ ընկնում են կրղըլբաշ զորա-

գնդերի ձեռքը և քաջաբար կռվում: Երբ Սերդարն իմանում է, այդ, նրանց վրա է ուղարկում առաջապահի սլաշտոն ունեցող Դիարբե- քիբի բեյլերբեյին՝ Դերվիշ փաշային: Սա մի աննման հերոս և դյուցազն երիտասարդ էր: Նա առանց հաշվի առնելու թշնամու քիչ կամ շատ լինելը՝ հետապնդած զինվորներին դադար չի տալիս: Զո- րագնդից իր հետ առնելով 300—400 զինվոր, քաջաբար կռվում է, հետապնդում է երկու կրզըլբաշ զորագունդ ու ստիպում նրանց նահանջել: Սակայն կրզըլբաշները նորից ոգեշնչվում են և մի նոր գնդով հարձակվում նրա վրա, նրանց հաջողվում է 30-ից ավելի անվանի աղաներին սպանել և փաշային էլ ձիուց վայր գցել: Սակայն փաշայի մարդիկ հարձակվում են կրզըլբաշների վրա, 200 մարդ սպանում և նրան նորից ձիու վրա բարձրացնում: Դրանից հետո փաշան իր ձեռքով երեք կրզըլբաշ է մորթում և հետապնդում կրզըլբաշ զորագնդերը: Ի վերջո վիրավորված, ձիուց ընկնում է, սակայն հեծյալ մարտիկի հատուկ ճարտ- կությամբ տեղում կազմ ու փառաստ կանգնում է... Մինչ այդ Սերդարն (օգնություն) է ուղարկում Օսման փաշային: Օսման փա- շան նմանապես այս կռվում շատ մեծ հերոսություններ է կատա- րում: Հետո հասնում են նաև էրզրումի բեյլերբեյի Բահրամ փա- շան և Մեվիթար-զադե-Ահմեդ փաշան: Առավոտից մինչև երեկո այնպիսի կատաղի մարտեր են տեղի ունենում, որ երկնքում հրեշ- տակներն անդամ հիանում և գովաբանում են: Աստուծո կամքով, անձրևն աչք բանալ չի տալիս, բացարձակապես ոչ-ոք թնդանոթի կամ հրացանի ձեռք չի դիպցնում: Միայն սուսերամարտ է տեղի ունենում: Վերջապես մայրամուտի մոտ, կրզըլբաշների վեր- ջապահը խորտակվում է և 5—6 հազար կրզըլբաշների գլուխներ տեղն ու տեղը նիզակների վրա են ցցվում, իսկ նրանց կեղտոտ դիակները գետին թափվում: Իսլամ դազիներն այնքան ձիեր, ջորիներ, այնքան վրաններ, բեռներ և զանազան իրեր են ձեռք բե- րում, որ դրանց քանակը հայտնի է միայն բարձրչալն Աստուծո: Հաջորդ օրը Սերդարի դիվանն են բերում արշան մեջ թաթախված կրզըլբաշների գլուխները: Նա [Սերդարը] հրամայում է հաշվել հաշ- վում են ճիշտ 5 հազար գլուխ: Այդտեղ են բերում նաև ողջ գերի բռնված 500 անվանի և հայտնի կրզըլբաշների, որոնց նույնպես գլխատում են:

Վերոհիշյալ իշխանը 600 զինված ազնաուր ընկերներով, հաղթական կողմից օգնութիւն ստանալու հույսով եկել և լեռան հետեից դիտում էր, թե ո՞վ պիտի հաղթի և ո՞վ պիտի հաղթվի:

Ծանոթանալով Թորմաք խանի դրութեան հետ, նա առաւելոյն վաղ եկել հասել էր Սերդարի սլատկառելի վրանը (օթաղը): Այդ պահին միրմիրանները և միրլիվանները Սերդարի գիւղանն են բերում իրենց զինվորների մոտ դանվող կրզըլբաշների գլուխները և գլխիկոր շղթայվածներին. փողերի և թմբուկների ձայնն արտահայտում էր [կրզըլբաշների] պարտութիւնը, իսկ իսլամ դագիները դբաղված էին ողջ բերված կրզըլբաշներին գլխատելով: Եկող ազնաուրները տեսան թշնամու այդքան ստոր գլուխների գետնի վրա թաւալումը, որը լավ օրինակ և խրատական հանդիսացավ [նրանց համար]:

(«Թարիխի—Փէշեվի», հատ. II, էջ 39—42):

Չըլլը բերդի, Թոմմաք բերդի, Խըբեգ (Խերքվիս) բերդի և Ախալքալակ բերդի գրավումը

Վսեմ Սերդարը Արդահանի սանջակին միրլիվա նշանակված Աբդուրահման-բեյին ուղարկեց հնազանդեցնելու և հպատակեցնելու վերոհիշյալ բերդերը: [Այդ բերդերի] բնակիչները գլուխ խոնարհեցին և հպատակվեցին:

Փաղիշահի կողմից գրավված բերդերի վրա նշանակվեցին կառավարիչներ:

Թիֆլիս բերդի գրավումը

Նույն թվականին, [986] Ջեմաղիյել-ախըրր ամսի 20-ին իսլամական զինվորները մոտեցան վերոհիշյալ [Թիֆլիս] բերդի դուգահեռականին: Նրա տերը՝ Դավիթ խանը, որը Վրաստանի մելիքներից հայտնի մի իշխան էր, նախապես հպատակութիւն ցույց տալով, թագ էր դրել և առաջվա նման իր երկրում տիրութիւն էր անում: [Դավիթը] լավ գիտենալով, որ չի կարողանալու դիմադրել իսլամական բանակի հարձակմանը, թողնելով իր երկիրը, բոլոր ռայաներով բերդից փախել էր և ապաստանել դժվարանցանելի լեռ-

* Մեսխեթիայի իշխողն է:

ներում: Վերոհիշյալ բերդը [Թիֆլիսը] և նրա շրջակայքը թողել էր անմարդարնակ և ավերակ դրության մեջ: Վսեմ Սերդարն այդ էյալեթը (շիլայեթը) նվիրեց Կաստեմունիի սանջակի բեյին՝ Սուլաք-Ֆերհադ փաշա-Ջադե Մուհամմեդ փաշային, բուրբին [ժողովրդին] արձանագրեց իբրև «կուլ», լրացրեց անհրաժեշտ սաղմական պաշարները և կարգավորեց ամեն ինչ:

Լեվենդ խանի՝ որդի Ալեքսանդրե խանի հպատակությունը

Նույն թվականին [Սերդարը] դուրս գալով Թիֆլիսից՝ անցավ Քուր գետը և երրորդ մենզիլում՝ իջևանեց Կափուր** գետի ափին: Այդ ժամանակ Ջեբեմ և Քուիմ*** երկու մեծ քաղաքների և Վրաստան երկրի մի քանի այլ վայրերի հայտնի իշխանը**** հանդիսացող՝ Վրաստանի մելիքներից ավագ և անվանի Ալեքսանդրե խանի կողմից հավատարմատար մարդիկ եկան և Սերդարին ուղղված համակրանքի նամակներ բերին. այդ նամակներով [Ալեքսանդրեն] հայտնում էր, որ ինքը երկրի ավագանին իր շուրջը հավաքելով, անվանի ազնաույններից գնդեր է կազմել և պատրաստվում է գալ կայսերական բանակը: Բոլոր իսլամական զինվորները, փաղիշահական մեծահոգության և նամուսին համապատասխան, կատարյալ փառքով և պատվով դիմավորեցին նրանց. իսկ երբ նրանք եկան իր հաղթանակներով հռչակված Սերդարի վրանը [Ալեքսանդրեին] մի քանի ձեռք խալաթ, իսկ մնացած մարդկանց՝ իրենց աստիճանին համապատասխան նվերներ շնորհվեցին: Իբրև տուրք տարեկան 30 բեռ մետաքս, 10 սիրական տղա (ղուլամ), 10 բարեկազմ կույս աղջիկ, 10 վայրի բազե, (որսի համար) և 10 ոչ-ազնվացեղ հաջինբալաբան (?) տալու պայմանով, [Ալեքսանդրեին] իր երկրի վրա բեյլերբեյի տիտղոսով իշխելու մասին սուլթանական հրովարտակ շնորհվեց:

Շեֆի բերդի գրավումը

986 թ. (1598), երբ Ալեքսանդրե խանը հպատակութուն ցույց տվեց, նրան հանձնարարվեց Շեֆի բերդի գրավումը: Դրա հա-

* Լեվենդ — պետք է լինի Լեան:

** Կափուր — Ալագան գետը (այդպես էին անվանում պարսիկները):

*** Քուիմ — հավանաբար Գրեմ (Կախեթիայի քաղաքներից է):

**** Բնագրում — էմիր:

մար ուղարկվեցին զինվորական մասից 200 սիփահի* և էմիր-
ներից՝ Միրզա-Ալիբեյն ու Լազոս-Ահմեդ բեյը: Այս հնագույն եր-
կիրը նրա [Ահմեդ բեյի] հայրենիքն էր, որի հայտնի առյուծներից
և գայլերից էր ինքը: Բայց նրանց ճանապարհի վրա գտնվող Կընըք
գետի խիստ հորդած և տղմոտ լինելու պատճառով՝ մի քանի
եր ուշացան: Հետո հարմար առիթ գտնելով գետն անցան և պա-
շարեցին Շերիի բերդը: Բարձրյալն Աստուծո բարերարությամբ
նրանք բերդը գրավեցին փաղիշահական պետության համար: Իր հոր
այդ ծառայության փոխարեն Լեվենդի որդին Առաքել-Միրզան նշա-
նակվեց այդ էյալեթի իշխողը: Հետո [բերդի համար] բերդապահ և
կադի նշանակվեց. ուրիշ այլ կարիքները լրացնելուց հետո, բերդը
կցվեց փաղիշահական երկրին:

Երկրորդ պատերազմը ընդդեմ էմիր խանի և Քեմրահանի

986 թ. հաղթական Սերդարը, հետապնդելով թշնամուն, գնաց
դեպի Շիրվան և կանդ առավ Կաբուր և Կընըք գետերի միջև: Այդ
ժամանակ նա իմացավ, որ Թոքմաք խանը և նրա հետ միասին
հաղթված Քեմրահանը՝ իսլամական զինվորներից վրեժ լուծելու
հիմար ցանկությամբ աարված՝ պատերազմական պատրաստու-
թյուններ էին տեսնում, Շահից խնդրել և արտոնություն էին ստացել,
որ Թավրիզի խանը՝ իբրև քաջ և կարող իշխան, իրենց համար Սերդար
նշանակվի: Իսկ էմիր-խանը և Նախիջևանի իշխան Շերիֆ խանը,
ընդամենը 7—8 կըզըլբաշ սերասբեր, 20 հազարից ավելի զինվոր
հավաքելով, Կոյուն-Քեշիզի կոշված գետն անցնելով, հանդիպել
են իսլամական բանակի արտավայրում արածող ուղտերի և այլ
անասունների: Երբ այս լուրը հաղթական Սերդարին հասավ, նա
անմիջապես նրանց վրա ուղարկեց Հալեբի բեյլերբեյի Մուհամմեդ
փաշային և Ջուլգադերլուի բեյլերբեյի Մուստաֆա փաշային:
Սրանք տեսան, որ [կըզըլբաշները] մի քանի զորագնդեր կազմած
պատրաստվել են կռվի: Բացի էմիր խանից, մնացած բոլորն անցել
էին հայտնի Կոյուն-Քեշիզի դեպից, իսկ էմիր խանը իբրև հետա-
պահ, մի քանի գնդերով սպասում էր անցքի մոտ: Երբ իսլամա-
կան զինվորները տեղ հասան, անմիջապես քաջարար կռիվ սկսե-
ցին և թշնամուն բոլորովին աչք բաց անելու հնարավորություն
չտալով, նրա վրա հարձակվեցին: Սակայն նրանք էլ հաստատ և
անհողողող մնացին և շարունակեցին կռիվը իսլամական զինվոր-

* Սիփահի — հեծելազոր:

ների դեմ: Վերջ ի վերջո, բարձրյալն Աստուծո օգնութեամբ,
 իսլամական զինվորները կըզըլբաշ զինվորների երեսները ետ դարձ-
 րին և գետանցից անցնող բոլոր զորագնդերը խորտակեցին: Մեր
 զինվորներն ուժեղ հարձակում գործելով նրանց վրա՝ մի երկու հա-
 զար կըզըլբաշ զինվորների գետին գլորեցին, մնացածներն իրենց
 կյանքը փրկելու միջոցներ փնտրելով, շտապեցին անցնել գետան-
 ցից: Սակայն իրարանցման պահին, շկարողանալով գտնել գետի ծա-
 նոթ անցումը, սրի սարսափից շատերը գետը թափվեցին և նրա
 անանցանելի տեղերում խեղդամահ եղան: Միայն էմիր խանը կարո-
 ղացավ ազատվել մահից իր զորագնդերով միասին, որովհետև նա
 գետը շէր անցել. [կըզըլբաշներից] նրանք, ովքեր իրենց հագուստ
 ներք թողնելով կարողացան գետն անցնել ու ազատվել, շատ գոհ
 մնացին այդ փրկութեան համար:

Շամախիի իշխող էրս (Արսա) խանի և Շեքիի Ահմեդ խանի պարտության մասին

Վերոհիշյալները [խաները] իրենց աստիճանակից և մոտիկ
 7—8 կըզըլբաշ մարդկանց հետ միասին և 12 հազարի շափ կրոնի
 թշնամի [իրանական] զինվորներով գնում են էմիր խանին օգնելու:
 Պատահական կերպով հասնում են բարձր մի վայր, որտեղից կա-
 րողանում են հեռվից դիտել, թե ինչպես էմիր խանը պարտվում է
 իսլամական բանակի դեմ մղած մարտում*: Պարզվում է, որ Շիր-
 վանի սյուննիները, լսելով կըզըլբաշների պարտութունը, գնում են
 նրանց հետապնդելու և տեսնելով նրանց փախուստը, անմի-
 ջապես կռիվ սկսում նրանց դեմ: Կըզըլբաշները մեծ խուճապով
 ու իրարանցումով մի հսկա կամուրջից անցնելիս են լինում, երբ
 կամուրջը նրանց ծանրութեան տակ խորտակվում է և նրա վրա
 գտնված բոլոր կըզըլբաշները գետն են թափվում և խեղդվում, իսկ
 ետ մնացածներին էլ կոտորում են Շիրվանի սյուննիները:

Էրշի** բերդի հիմնադիրների մասին

Երբ իսլամական բանակը եկավ վերոհիշյալ քաղաքը, այնտեղ
 սննդամթերքի մեծ պակասութուն էր զգացվում: [Բանակի] զինվոր-
 ները՝ խմբով գալսել Սարգարի մոտ, անվայել լեզվով էին խոսել:

* Խոսքը վերաբերվում է նախորդ հատվածում նկարագրված պատե-
 րագմին:

** Էրշ — հավանաբար Արեշ (Արաշ):

Արդարև, դարին վեց սսկով, ալյուրը 11 սսկով և ամեն մի կերու-
կուրի համար ամենաանհրաժեշտ պարենը՝ երկու սսկով շէր ճար-
վում: Իսկ երբ [բանակը] եկավ էրշ [Արեշ] քաղաքը, զինվորները
որոշ շափով շունչ քաշեցին և հանգստացան, ամեն մեկն իր համար
մեկ ամսվա, մինչև անդամ 40—50 օրվա պաշար հավաքեց: Այս-
տեղ անհրաժեշտ դասն մի բերդ կառուցել: Քաղաքի մոտ Շահ-
Բաղի կոչված մի հիանալի այգի կար՝ ամուր պարսիպներով, որի
բռնած տարածութունը բավական էր 20—30 հազար զինվորների
բնակության համար: Երբ այս բանը պարզվեց, միաձայն որոշեցին
այդ վայրը բերդի վերածել: Բոլոր ծառերը կտրեցին և մի շաբաթվա
ընթացքում կառուցեցին մի մեծ ամրակուռ բերդ՝ երեք դռներով,
ընդարձակ ու խոր խանդակով (փոս) և մի քանի մեծ աշտարակ-
ներով: Բերդի բեյլերբեյի պաշտոնը տրվեց Քեյթոս բեյին, որը
Սուրուխանի սանջակում վալի էր եղել:

Բար-էլ-էրվար, այսինքն Թեմուր-Կափու բերդի* գրավումը

986 թ. (1578), երբ այդ երկրում ապրող սյուննիները իմա-
ցան, որ հռչակավոր Սերդարն իր բանակով նվաճել և իր իշխա-
նության տակ է առել Շիրվանի երկիրը, «մուրյալ» Շահի կող-
մից վերահիշյալ բերդի վրա [Թեմուր-Կափու] իշխող նշանակված
Չրրաղ-Խալիդե անունով անձնավորությանը բռնել ու բանտարկել
էին և նրա մարդկանցից 300-ի շափ կրզրլբաշներին՝ գլխատել: Դրա-
նից հետո երկու հազարի շափ սյուննիներ՝ կապույտ և սև կալպակ-
ներով (գլխարկով), նետ ու աղեղաձգության մեջ հերոսությամբ
հայտնի երիտասարդներ, հատուկ դիրքով կայսերական բանակն
եկան, նրանցից ազնվատոհմները խալաթներ ստացան, իսկ մնա-
ցածներն իրենց սպասածից ավելի պատվի և նվերների արժանա-
ցան: Այստեղ խավարամիտ Չրրաղի ոճրագործ կյանքին վերջ տրվեց
և այլ սպանվածների հետ միասին հանգստարանում թաղվեց:

Օսման փաշան վեզիրի պաշտոնով մնում է Շիրվանի էյալերում

Շիրվանի երկիրը կցելով Օսմանյան պետությանը՝ անհրաժեշտ
համարվեց այդ երկրի պահպանության գործը հանձնել քաջարի
մի անձնավորության: Զինվորներից մեծերն ու փոքրերը և առ-

* Կասպից ծովի արևմտյան եզերքում գտնվող Դերբենդը, պատմու-
թյան մեջ հայտնի է նաև Բար-էլ-էրվար (դռների դուռ) և Թեմուր-Կափու
(երկաթյա դուռ) անուններով:

հասարակ բոլորը լիովին համաձայն էին, որ այդ պաշտոնը տրվի էոզթեմուր փաշայի որդի՝ Օսման փաշային: Վերջինս վեզիրության և սարդարության տիտղոսով նշանակվեց Շիրվանի կառավարիչ, իշխանության կենտրոնը Թեմուր-Կափու բերդը լինելու պայմանով: Վեզիրին տրամադրվեցին հազար ենիշերի և «ուլուֆէջի վաշտի»⁷ աղաներին ու բավական քանակությամբ կափուկուլիներ⁸, 60-ից ավելի թնդանոթ և զարբազան, 900 արկղ ռազմամթերք, ինչպես նաև բերդում մնացող կուլերի վեց ամսվա ոռճիկը: Բացի այդ՝ նորից 3 հազար կուլեր գրի առնվեցին և հարկի ենթարկված ցեղերի թիմարի տերերից 10 հազարի շափ պահակներ նշանակվեցին:

Շիրվանի վիլայեթի ունեցվածքը գրի առնելու մասին

Վերոհիշյալ վիլայեթի դեֆթերդարությունը* տրվեց Քեմեշ-ղաղե-Մուստաֆա-Չելեբիին, իսկ կրղըլբաշների սեփականության տարեկան եկամուտը 247 և կես բեռ ակշե լինելու պայմանով, արձանագրվեց կայսերական դեֆթերում: Ջալ-Մուհամմեդ-Չելեբին նշանակվեց այդ երկրի մարդահամարի պաշտոնին: Դեֆթերում արձանագրվեցին՝ Շամախի բեյլերբեյին—700 հազար ակշե խասով, 14 սանջակի բեյերն իրենց իրավունքի համաշափ խասերով, և ամեն մի սանջակը համապատասխան զեամէթ և թիմարներով, իսկ ընտրյալ դյուղերը, արձանագրվեցին իբրև կայսերական խասեր: Թեմուր-Կափու էյալեթին նույնպես՝ ըստ նվիրական կանոնի՝ խասեր տրվեցին, իսկ էմիրներին, զեամէթ և թիմարատերերին էլ, ըստ օրենքի՝ դյուղեր: 7 սանջակ-բեյերին խասեր նշանակվեցին: Դաղստանի իշխող էմիր-Շամխալին և նրա եղբայր Թուշելու բեյին էլ նմանապես մի սանջակ տրվեց իբրև արփալըք**։ Օսման փաշան հատկապես Դաղստանի իշխանների հետ բարեկամություն և միություն պահապանելու նպատակով, ամուսնացել էր վերոհիշյալի աղջկա հետ, այդ աղջկան էլ մի լավ սանջակ տրվեց իբրև արփալըք: Դաղստանը ընդարձակ մի երկիր լինելով, նրա մի շարք իշխողների անուններ շեն հիշատակվել, դրանց թվին են պատկանում Կումուքի, Կըյթակի և Թիզսեմ-

* Ֆինանսական բաժնի վարչություն:

** Արփալըք — պետության կողմից իշխանավորներին փոցով կամ ինչքով տրված թոշակ (հատկացում):

քանեի իշխողները, որոնք այս անգամ Օսման փաշային հպատակություն հայտնեցին և ենթարկվեցին: Հանգուցյալ Օսման փաշան, այդ խաթունին* իր հետ Ստամբուլ էր տարել, որտեղ նա հռչակվել էր իր գեղեցկությամբ: Այդ ժամանակվա գրասերները «Դադստանի գեղեցիկը» վերնագրով երգեր էին հորինել և քառյակներ էին կազմել, մի երկու տարվա ընթացքում երգիչների և արտասանողների բերանում մշտապես հիշվում էր նրա (գեղեցկուհու) անունը: Հետո Բոսնիայում խեղդված հանգուցյալ Հասան փաշան, փաղիշահի Ֆերմանով հիշյալ գեղեցկուհուն կնության էր վերցրել և իր հետ միասին տարել Բոսնիա:

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. II, էջ 42—50):

Իսլամական գինվորների ձմռանն էրգրում գնալու մասին

Երբ իսլամական գինվորները հասան Թիֆլիսի շրջակայքը, Կասրմին**, երկու օր էր մնացել: Մական ձմեռն իր ամբողջ ուժով սկսվել էր և ցուրտն ու սառնամանիքը այն աստիճանի խիստ էին, որ մի քանի հազար վրաններ քամուց պատառ-պատառ էին եղել և խորտակվել. բուն Կասրմի գիշերն այնպիսի մի ձյուն տեղաց, որ վրանների մեծ մասը ձյան տակ թաղվեց և դրա հետևանքով այդ վայրում մի քանի հազար մարդիկ մահացան, իսկ մնացածները մեծ դժվարություններով կարողացան էրգրում մտնել՝ նվիրական Դամազան ամսի 21-ին:

Իսլամական բանակը դուրս գալով Սկյուդարից, մենզիլից-մենզիլ անցնելով, մինչև էրգրում հասնելը 134 օր ճանապարհ էր անցել: Դրանից հետո գինվորներից ոմանց կըշլաք, ոմանց էլ արձակուրդ տրվեց: Բոլորի կարիքներն էլ բավարարվեցին լիովին:

Իսլամական բանակի վերադարձից հետո, Շիրվանի երկրում տեղի ունեցող դեպքերի մասին

Օսման փաշան իր տրամադրությունն տակ դանվող բազմաթիվ գինվորներով էրշի դիմաց, գետի վրա մի ամրակուռ և մեծ կամուրջ կառուցեց, անցավ այդ կամուրջով, կողոպտեց ու թալանեց Ղարաբաղի և Մուղանի ժողովուրդներին, և նրանց բազմաթիվ ավե-

* Խաթուն — հարգելի կին, տիկին:

** Կասրմի օրը — համապատասխանում է նոյեմբեր ամսվա 8-ին, որը ըստ ժողովրդական տարեցույցի, համարվում է ձմեռվա սկիզբը:

րումներ պատճառեց ու անսահման ախարով իր երկիրը վերադարձավ:

(«Թարխիսի — Փեշեվի», հատ. II, էջ 51 — 52):

Կայսերական արշավանքը Մուստաֆա փաշայի վեզիրության և սերդարության երկրորդ տարում

986 թվականի (1578) գարնանը, Ջեմաղիյեի-էվլեի ամսին իսլամական զինվորները, կայսերական ֆերմանով նորից հավաքվեցին էրզրումի գավառում: Այս նվիրական տարում Անադոլուի բեյլերբեյի Ջաֆեր-փաշան, Շամի բեյլերբեյի՝ Մեծ վեզիր Ջելիլ-Մուհամմեդ փաշայի աչքի լույսը՝ Հասան փաշան, հրաման ստացան կայսերական արշավանքին մասնակցելու՝ իրենց էյալեթի զինվորներով: Նրանք եկան և հիշյալ վայրի [էրզրումի] գավառում հավաքվեցին: Այդտեղից մեկնելով Ջեմաղիյեի — ախար ամսի երկրորդ օրը իջևանեցին և Կարսի դաշտում ձեռնարկեցին Կարսի բերդի կառուցմանը ու Աստուծո կամքով նույն ամսվա վերջին ավարտեցին: Հրաշագործ և բարեգործ դասից մի անձնավորութուն, մի օր տեսնում է, որ մի լուսափայլ փիր* է երևան գալիս, որն ասում է. «Ինձ անվանում են էրու-էլ-Հասան-Հարթունի, ես ապրում եմ այս վայրում, եթե նշան և ապացույց եք ուզում, ահա իմ ոտքերի տակ մի խոր փոս կա» (և ցույց է տալիս այդ վայրը): Այդ անձնավորության մասին հայտնում են վսեմաշուք Սերդարին և ցույց տված վայրը փորում են: Ինչպես ասված էր, գտնում են այդ խոր փոսը և այնտեղ մի գեղեցիկ ուխտատեղի են կառուցում: Շուտով այս ուխտատեղում անձրևի պես սկսվում են թափվել դիրհեմներ** և դինարներ***, ինչպես նաև ողորմություններ և զոհաբերություններ, որոնց շնորհիվ օգնութուն են ստանում մեծ թվով աղքատներ: Այդ հնագույն հրաշքի դեպքը, Ռումելիի բեյլերբեյի Մուհամմեդ փաշան արաբերեն գրի է առել և պատմության համար փորագրել մի մարմարյա քարի վրա: 548 թ. Մելիք-Իզեդդին փադիշահի վեզիրը՝ Ֆիրուզը, այդ բերդը նորոգել է. այդ գործում նրան օժանդակել և օգնել է մի հայտնի և համեստափայլ խաթուն [տիկին], Բենդեյի-Քերիմեդդին անունով: Այդ ծանր քարը մինչև հիմա

* Փիր — կրոնական ազանդի, կամ օրդենի զլխավորը, ղեկավարը:

** Դիրհեմ — հին արաբական արծաթյա մուղ — մոտ մեկ ֆրանկ արժեքով:

*** Դինար — հին ոսկի փող:

էլ դրված է Կարսի բերդի մի վայրում և այդ հնագույն հուշարձանը պահպանվում է:

Թիֆլիսի բերդի պաշարումը և պաշարվածների կրած նեղությունները

Նրբ իսլամական բանակն էրդրում եկավ, Թիֆլիսի բեյլերբեյից մի քանի անգամ օգնութիւն խնդրող գրութիւններ ստացվեցին, որոնցով նա [բեյլերբեյին] հայտնում էր իրենց կրած նեղութիւնների մասին: Չնայած միջոցներ ձեռք առան, սակայն հնարավորութիւն չեղավ սննդամթերքներ ուղարկել: Կըզըլբաշներն իմացան նրանց ծանր դրութիւնը. Իմամ-Կուլի խանը 10 հազար զինվորով եկավ և լրիւ շորս ամիս շարունակեց [Թիֆլիսի] պաշարումը: Պաշարվածների մոտ ցորենի քիւեն* 10 հազար, գարու քիւեն 8 հազար ակշեով էր ծախվում, երբեմն այդ գնով էլ չէր ճարվում և մոտ էր սպառվելու: Մի ուղտ ծախվեց 20 հազար ակշեով, ի վերջո շան ու կատվի միս կերան, մինչև անգամ մի շուն ծախվեց երկու հազար ակշեով: Այս տանջանքների և դրկանքների պատճառով, բերդում մնացել էր միայն 700 մարդ: Այդ ծանր դրութիւն մեջ, նրանք ամեն ջանք գործ դրին և շնայած [թշնամու կողմից արված] խոստումներին և պնդումներին, բերդը շահնդեյին, հետո Սերդար Մուստաֆա փաշայի միջոցով [պաշարվածներին] առատ սննդամթերք ուղարկվեց: Դրանից հետո մի քանի անգամ ևս պաշար ուղարկեց և այդ կերպով թշվառներին կյանք պարգևեց: Թեև պաշարի որոշ մասը ընկավ վրացի քյաֆիրների ձեռքը, այնուամենայնիւ դրանց մի մասն էլ իսլամներին հասավ: Հետո Մեծ վեզիրը դարձյալ մեծ քանակութեամբ սննդամթերք հայթայթեց և իր աչքի չույս ու սրտակից, Հասան փաշային Սերասքեր նշանակեց: [Հասան փաշան] սպասվածից ավելի հերոսութիւն ցույց տալով 16 օրվա ընթացքում եկավ և հասավ [Թիֆլիս]: Տարօրինակն այն է, որ փաշան երկու օր առաջ իր հորից նամակ էր ստացել, որով (հայրը) հայտնում էր, թե՛ «Գիտեմ Թիֆլիսին սննդամթերք հասցնելու գործը ֆերմանով քեզ պիտի հանձնարարվի, հակառակութիւն մի ցույց տա, իմաստութեամբ շարժվիր, նախապես լավ պատրաստվիր և հետո գնա: Այդ ծառայութիւնը ընդունիր իբրև պետական կարևոր և նշանակալից գործ»: Այս գրութիւն մասին ինքը [փաշան] պատմել էր իր մոտիկ մարդկանց:

* Քիւեն -- հացահատիկի շափ, որը հավասար է մոտավորապես 40 լիտրի:

Իսլամական գինվորների կողմից Երևանի երկիրը
կողոպտելու մասին

Երբ կառուցում էին Երևանի բերդը, թորմաք խան կոչված ստոր արարածը, իր մի վաշտ ավազակներով հարձակում էր գործում երբեմն պաշար տանողների, երբեմն էլ խոտի գնացողների վրա: Չնայած դրան, Աստուծո օգնությամբ բերդի շինությունը ավարտվեց: Իսլամական ժողովրդի դժվարին հարցերը լուծող խամի նվիրական շեյխերը, կրգըլբաշների երկրի ավերման, կողոպտման, նրանց բնակչության և զավակների գերության մասին նվիրական ֆեթվա են տվել, որը երևում է հետևյալ հարց—պատասխանից.

Հարց — Շարիյաթով թույլատրվո՞ւմ է ծագումով հայ մի անձի իրրե գերի ծառայեցնելը:

Պատասխան — Կարելի է, եթե ոճիր չունի:

Հարց — Քանի որ մեծ իմամներից պատմված ավանդության համաձայն, կարելի է գերի վերցնել պատերազմի շմասնակցող, իսլամական կրոնը թողած, այլակրոն դարձած կնոջը [մյուրթեդդե] և եթե կրգըլբաշների կանանց գերի դարձնելը կատարյալ ուժ և արիություն է տալիս իսլամական գինվորներին, իսկ թշնամուն կատարյալ թուլություն և ստորություն պատճառում, — Շարիյաթը թույլատրո՞ւմ է վարվել համաձայն այդ ավանդության:

Պատասխան — Թույլատրում է:

Հարց — Շարիյաթով թույլատրվո՞ւմ է գերի վերցված կանանց հետ միասին, գերել նաև նրանց փոքրահասակ երեխաներին, որոնք անկարող են կրոնը հասկանալ:

Պատասխան — Կարելի է:

Բարձր կարողության տեր Սերգարը, կրգըլբաշների երկրում առաջնորդվելով այդ ֆեթվայով, գիշերային հարձակումներ գործեց և հետամուտ եղավ կողոպտելու և հափշտակելու: Անադոլուի բեյլերբեյի Ջաֆեր փաշան ֆերմանով Սերգար նշանակվեց և Երևանի կողմն ուղարկվեց, նրան ուղեկցեցին երեք բեյլերբեյիներ իրենց գինվորներով: Նրանք [ուղարկվածները] ասում էին. «Երևանի երկրում իշխող թորմաք խանը, որը կողոպտում է ձիարած տղաներին և բանակի բռնատարներին, թող տեսնի թե այդ բանը [կողոպուտը] լա՞վ է»: Այսպես ասելով նրանք սկսեցին կողոպտել և թալանել Երևան քաղաքն ու երկիրը: Այնտեղի [Երևանի] բոլոր ոսկեղօծ և գեղեցիկ կառուցված պալատներն ավերվեցին:

և գեանին հավասարվեցին, գեղազարդ և ոսկեփայլ կամարներն ու ծածկերը (շարդախ) խորտակվեցին և 20 հազարից ավելի կանանց ու երեխաների գերի տարան: Դրանից հետո իսլամական բանակը, մեծ ավարով ուրախ տրամադրությամբ կայսերական բանակատեղը հասավ:

(«Թարիխի — Փեշեվի», հատ., 11, էջ 56—59):

Սերգար երկրորդ վեզիր Սինան փաշայի դեպի Թիֆլիս կատարած ուղևորության մասին

(988 թվականին — 1580 թ.)

Երբ կայսերական բանակի Սերասքերը փառիշահական կնիքին արժանացավ, նա իր մենզիլից մեկնելով անցավ մի շարք մենզիլներ և իջևանեց Թիֆլիսի մոտ: Թիֆլիսի բեյլերբեյի մասին որոշ դժգոհություններ կային: Վրաստանի էյալեթի բեյերից ամենից ավելի խելացի Գյորդի-բեյը, որը հպատակություն էր հայտնել նախորդ Սերգարին, այս անգամ իսլամություն ընդունելով, Սերասքերի կողմից Թիֆլիսի էյալեթի [կառավարիչ] նշանակվեց՝ ստանալով Յուսուֆ փաշա անունը: Վերոհիշյալ մենզիլներում կըզըլբաշ զինվորները հարձակումներ էին գործում իսլամական բանակի զինվորների և խոտ ու պաշար տանողների վրա: Այդ ժամանակ լուր ստացվեց, որ «մուրթյալ» շահը պատրաստվում է 60 հազարանոց բանակով իսլամական բանակի վրա հարձակվել և նրա փառքն հռչակված Սերգարը դուրս էր եկել շրջակայքը ուսումնասիրելու, հռչակված Սերգարը դուրս էր եկել շրջակայքը ուսումնասիրելու որպեսզի որոշի թե, կըզըլբաշը ո՞ր կողմից պիտի երևա: Այդ ժամանակ Զեքեմի իշխանը՝ Լեվենդ խանի որդի, Ալեքսանդրե խանը, որն այդ վայրում տեսակցել էր նախորդ Սերգարի հետ, [Սերգարի մոտ] եկավ և հայտնեց իր կարծիքը: Նախորդ Սերգարը, որ մի պատկառելի փիր էր, նրան շէր հավատացել: Այժմ լուր էր ստացվել, որ սա [Ալեքսանդրե խանը] մի ինքնահավան երիտասարդ է և նրան շի կարելի չստահել: Երբ ստոր ուսյաներից մի երկու դժբախտ մարդ տանում էին Շահի կողմից Ալեքսանդրեին ուղարկված նամակները, զինվորների կողմից բռնվում են: Նամակները բանակում կարդացվում են: Եվ որովհետև հարցը վերաբերում էր իսլամական բանակի դեմ թակարդ լարելուն, Սերգարը արտաքուստ ոչինչ ցույց չտալով, կտրուկ միջոցներ ձեռք առավ և բանակը տեղից շարժեց:

Բայց և զգուշության տեսակետից այդտեղ մնալն էլ նպատակահարմար չհամարեց: Հաջորդ օրը Բայրամ փաշան նշանակվեց բանակի առաջապահ, որն իր զորամասով մի մենզիլ առաջ շարժվեց, իսկ ինքը [Սերդարն] իր ուղղությունը հակառակ կողմը դարձրեց, այսինքն զգուշության ճանապարհը բռնեց, սակայն գլխավոր ճանապարհից շեղվեց: Բայրամ փաշայի հետ գնացողները միայն նամազի ժամանակ կարողացան տեղեկություն ստանալ Սերդարից և շտապ կերպով շարժվելով, հազար նեղություններով կարողացան նրա բանակատեղը գտնել, բայց այդ խավար գիշերին կողոպտրվեցին և շատ մեծ վնասների ենթարկվեցին: Ինչքան երևելի դեամէթի տերեր և հայտնի շավուշներ* վրաստանի քյաֆիրներին գերի ընկան և ինչքան էլ այդ պատճառով կյանքի շնորհից զրկվեցին: Այդ մենզիլից մեկնելով գնացին դեպի Մենուշեհրի երկիրը: Նրանց նպատակն էր մի օր առաջ բնակություն հաստատել Կարսի դաշտում, այնտեղից զինվորներ ուղարկել Աջեմների երկիրը կողոպտելու, ավերելու համար: Այդտեղից գնացին մի անտառոտ վայր: Վրացի ավազակների ոչ մեկի աչքին քուն չեկավ և ոչ ոք մի ժամ անգամ հանգիստ չունեցավ: Վերջապես մի երկու օրից բնակություն հաստատեցին Կարսի դաշտում: Ստամբուլից տրված հրամանի համաձայն պետք էր գնալ Թավրիզը նվաճելու: Դրա համար էլ ամեն ոք հավաքեց իր սննդամթերքն ու պաշարը: Մի քանի օր հետո լրտեսները տեղեկացրին, որ Շահն եկել է Արփա-շայիր կոչված վայրը: Սակայն լսելով իսլամական բանակի Սերդարի հերոսությունների, լավագույն պատրաստությունների մասին, հետ է գնացել: Իր փառքով հայտնի Սերդարն այս առթիվ շատ ուրախացավ և «մի քանի մենզիլից թշնամու իր առջևից փախչելն էլ բավական է» ասելով, այդ խնդրից հրաժարվեց:

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. II, էջ 66—68):

Ինչպես նախապես հիշվեց, Շիրվանի էյալեթին միրլիվա էր նշանակված Ջալ-Մուհամմեդ բեյը: Կըզըլբաշներն օգտվելով նրա միամտությունից և անհեռատեսությունից, կեղծ հաշտության առաջարկով, հարձակվել էին և իսլամական բանակից շատերին կոտորել: Այս պատճառով սուլթանական ֆերմանով, դեպի Շիրվան են ուղարկվում զինվորական մեծ ուժեր: Քեֆեյի բեյլերբեյին՝ Ջաֆեր

* Չավուշ — Սուլթանի կամ պետական հիմնարկությունների ծառայության մեջ գտնվող հատուկ սպա:

փաշան նշանակվում է Սերդար, որը 990 թվականին Քեֆեից իր քանակով շարժվում է դեպի Թեմուր-Կափու: Պատմագիրը հաջորդ կետում նկարագրում է իսլամական բանակի ուղևորությունը դեպի Շիրվան:

Քեֆեից դեպի Թեմուր-Կափու Կփշակի դաշտի մենզիլների
և կայանների մասին

Քեֆեից դուրս գալով, շորրորդ օրը նրանք հասան Կերշի նեղուցը, որտեղից անցնում են Աղաքի (Աղովի) ծովից Սև ծովը հասող ջրերը. [նեղուցի] լայնությունը մոտ 20 մղոն է. այդ տարածությունը նավերով 15 օրում դժվարությամբ կարողացան անցնել: Այդտեղից շորրորդ օրն եկան Տամանի դաշտում գտնվող Թեմրեք բերդի մոտ, 5-րդ օրը հասան Կուբան կոչված մեծ գետը. այստեղ շերքեզները լաստեր էին սարքել և [զինվորները] ամեն մի ձիուն հինգ, իսկ սայլերին՝ 12 ակշե փող վճարելով գետն անցան: Այդտեղից 4-րդ մենզիլում հասան Չերքեզների վիլայեթում Քեմրեքի կոչված երկիրը: Տեղական շերքեզներն այնպիսի գողեր են, որ հազուապ շմնաց, որի թև ու քղանցքը շկարեն: Սրանք մարդու աչքից սուրման անգամ կհանեն: Նրանք ակշեի և ոսկու մասին գաղափար չունեն: Պատմում էին, որ մեկը (մի շերքեզ) 40—50 ոսկի է գտել և տվել է ուրիշին երկու էնդաղե* կտավի դիմաց: Այստեղ աղավնու ձվի մեծության կարկուտ տեղաց, որի պատճառով շատ ձիեր խրանեցին, ձիավորները ցած ընկան: Այդտեղից մեկնելով հասան Հեյհաթ կոչված դաշտը, սա անբլուր, անձոր, անձաչրածիր մի դաշտ է, նրա խոտերը մետաքսի են նմանում. այստեղ այժյամները խումբ-խումբ թափառում են, ամեն երկու քայլի վրա մեծ քանակությամբ այժյամի եղջյուրներ են թափված, ...քսան օրում անցնելով այդ անձաչրածիր դաշտավայրը, հասան մի գետեղերք: Այնտեղից հինգ օրից հետո հասան Բեշ-Թեփե կոչված վայրը, այնտեղից մեկնելով հինգերորդ մենզիլում իջևանեցին Բերք կոչված գետի եզրքում, որը զրախատանման մի վայր է... այնտեղից եկան Կրթայ կոչված վայրը, ուր շերքեզ բեյերն եկան Թերեք ու Կրթայ գետերի վրա ութ տեղերից կամուրջներ կապեցին, որոնց վրայից բանակն անցավ և երեք օրում հասավ Շամխալի վիլայեթը: Այստեղից մեկնեցին դեպի Թեմուր-Կափու, ուր հասան 80 օրում: Օսման փաշան և Շիրվանի զորքը նրանց դիմավոր-

* էնդաղե — հին չափ (երկարության), որ մոտավորապես հավասար է 5 սանտիմետրի:

րեցին. մեծ ուրախություն և հանդեսներ տեղի ունեցան: Մի քանի օրից հետո սկսեցին կշլաքի պատրաստություններ տեսնել, ոմանք մտան թիուտների մեջ, ուրիշներն իրենց վրանները ծածկեցին մացառներով: Կենդանիների համար թիուտներից հյուղակներ շինեցին: Ուրիշներն էլ սրջեր փորեցին և մեջը մտան, ամեն մեկն ըստ կարելիության իր պաշարը պատրաստեց, սակայն հացահատիկը սակաս էր, ցորենն ու գարին 200-ով [ակշեով] շէր ճարվում. մարդիկ ստիպված եղան բրինձ ուտել և անասուններին էլ բրինձ ուտեցնել:

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. II, էջ 77—78):

Հաջորդ մասում մանրամասն նկարագրվում է 991 թ. Օսման փաշայի և Իմամ-Կուլի խանի միջև տեղի ունեցած կատաղի պատերազմը: Այս պատերազմում կրգրւբաշները պարտվում են, պատմագիրն ասում է, որ 7500-ից ավելի զուխներ կտրվեցին, «որոնցից Սերդարի հրամանով մի աշտարակ կառուցեցին»: Փեշեվին հիշում է նաև հետևյալ բնորոշ երևույթը՝ «Կուլի եկող կրգրւբաշները մեծ մասամբ իրենց կին ու երեխաներով էին եկել: Նպատակն այն է, որ տղամարդը՝ կնոջ և երեխաների ներկայությամբ ավելի լավ կուլի: Իսկապես նրանք (կրգրւբաշները) կուվում թուլություն ցույց շտվին, սակայն Աստուծո ողորմությամբ հաղթության քամին իսլամների կողմից փչեց»:

Վրաստանի մի Բանի իշխանների գերումը և Շամախի բերդի կառուցումը

Անհավատ Սերասբեր Իմամ-Կուլի խանը նամակներ էր ուղարկել Վրաստանի իշխաններին և առաջարկել, որ նրանք մասնակցեն պատերազմին: Այս վերջիններն եկել էին այն ժամանակ, երբ Իմամ-Կուլի խանը պարտվում էր: Նրանք [վրացի իշխանները] Կուբանի նահանգում ճանապարհները շիմանալով ընկել էին լեռները: Այդ շրջանի ժողովուրդն ամբողջությամբ ավաղակներ են. կեղծ բարեկամություն ցույց տալով, եկող վրացիների մեծ մասին կոտորել էին, նրանց ունեցվածքը թալանել, նրանց բեյերից երկուսին և 15-ի շափ հայտնի շների ոտքերը կապած տարել էին: Դրանից հետո սպանված վրացիների անթիվ զուխները նիզակների ծայրը ցցած, եկան Սերդարի վրանը: Վսեմ Սերդարը [Օսման փաշան] անմիջապես դրանց [զուխները] ուղարկեց Զեքեմի իշխան Լեվենդ խանի որդուն և հայտնեց՝ «Այն պահին, երբ դուք երջանիկ փաղիշահին հարկատու եք, ինչի է նման այս վարմունքը» և խիստ կերպով հանդիմանեց:

Պատերազմից հետո իջևանելով Շափուրա կոչված քաղաքի զիմացը, մի քանի օր հանգստացան, այնտեղից անցնելով մեն-

դիլից-մենդիլ հասան Շամախի քաղաքը: 991 թ. (1583), Ջե-
մազիլե-էվիլե ամսի 15-ին ձեռնարկեցին բերդի կառուցման աշ-
խատանքներին և 45 օրվա ընթացքում վերջացրին: Նրանից հետո
Վրաստանի և Դաղստանի երկրներում կարծես կրակ ընկավ. ամեն
կողմից բեյերը բազմատեսակ արմաղաններով (նվերներով) դի-
մումներ կատարելու գործում իրար կանխել էին ուղում. նրանցից
ամեն մեկն աչքի զարնող մարդկանց իբրև պատգամավոր ուղարկում
էին [Սերդարի մոտ]... Դրանից հետո բարձր վեզիրը ցանկանալով
տեսնել Բաքվի բերդի շրջանում գտնվող նավթահանքերը, իր հետ
վերցրեց որոշ քանակությամբ զինվորներ, գնաց դեպի Թեմուր-
կափու ու այնտեղ մեծ ուրախությամբ անցկացրեց նվիրականե-
սունք:

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. II, էջ 82—83):

Երևանի բերդի և նրա ենթակա բերդերի կառուցումը

991 թ. (1583) իսլամական բանակն անցնելով մենդիլից-մեն-
դիլ հասավ Երևանի երկիրը [քաղաքը] և այնտեղ իջևանեց: Կալա-
փաշայի ժամանակ այս կողմերում արշավանքներ էր կատարվել,
երկրի մեծ մասը կողոպտվել ու ավերվել էր: Սակայն մի երկու-
տարվա ընթացքում այդ բոլորը վերակառուցեցին, ավելի լավ, քան
առաջ էր: Ոչ մի ավերված տեղ չթողին. շրջակայքում գտնվող
գյուղերը վերածվեցին մի-մի քաղաքի կամ գյուղաքաղաքի (կա-
սաբա), որոնց բնակչությունը 300—400 տնից պակաս չէր: Շահ-
Կուլի խանի որդին՝ Մուհամմեդ խանը, որը հետո հռչակվեց Թոք-
մաք խան անունով, ռայաների նկատմամբ ցույց էր տալիս մեծ
արդարադատություն և լավ վերաբերմունք. նա իր ժամանակի մեծ
մասն անց էր կացնում խոսակցությամբ և զվարճությամբ: Երբ նա
տեղեկացավ, որ իսլամական բանակը մոտենում է, շփոթվեց և
իրեն կորցրեց: Երբ արդարադատ Սերդարը մտավ վերոհիշյալ
քաղաքը [Երևանը], նա անմիջապես ձեռնարկեց բերդի կառուցման
աշխատանքներին: Թոքմաք խանի պալատը մեջտեղ առնելով, նրա
շրջակայքում կառուցեց մի լայն և ամբակուռ պարիսպ: Այդ աշ-
խատանքներն ավարտեց 45 օրում: Այդ բերդի բեյլերբեյիության
պաշտոնը տրվեց Վանի նախկին բեյլերբեյի Ջըղալե-Ջադե-Յուսուֆ-
փաշային, որը հանգուցյալ սուլթան Սյուլեյմանի հարգելի կնոջ
խնամքի տակ մեծացած և իր հերոսությամբ հռչակված մի անձնա-
վորություն էր:

Երևանի բերդի կառուցումից հետո տեղի
ունեցած դեպքերի մասին

Վերոհիշյալ էջալեթում պիտանի և կարևոր բերդերից Շորա-
քյալի անձնակազմը և անհրաժեշտ կարիքները լրացնելուց
հետո մեկնեցին դեպի Կարսի բերդը և այնտեղից՝ Կարա-Արղա-
հան: Այս բերդերի անհրաժեշտ սլաշարներն ու գանձարանն
առատորեն ապահովեցին և Դիարբեքի բեյլերբեյի միջոցով
Թիֆլիսին սլաշար ուղարկեցին: Նրանք ողջ ու ապահով վերադար-
ձան, որից հետո ձմեռը մոտեցած լինելով, շարժվեցին դեպի
Արևելք, այսինքն դեպի երջանիկ էրզրումի բերդը և կըշլաքի
պատրաստություններ տեսան: Այս նվիրական տարում իսլամա-
կան բանակը հանգիստ և ապահով ժամանակ անցկացրեց: Ոչ
թշնամու վախ զգացին, ոչ էլ մթեքքի սպակասություն: Ապրեցին
կատարյալ առատության և հանգստության մեջ:

Լորիի և Գորիի գրավումը

993 թ. (1585) գարնանը, կայսերական բանակի արշավանքի
համար նախատեսված իսլամական զինվորները հավաքվեցին:
Վսեմ Սերդարը գրավեց Լորիի բերդը, նորոգեց, նրա բոլոր
կարիքները լրացնելուց հետո բեյլերբեյի նշանակեց: Հետո այդ
կողմերում, այսինքն Վրաստանի սահմանում գտնվող բոլոր բեր-
դերին, ըստ իրենց կարիքի, մեծ թվով կուլեր նշանակեց, որտեղ
անհրաժեշտ էր նորոգեց և ոչ մի սպակասություն չթողեց:

Մեծ վեզիր Մուհամմեդ փաշայի որդի՝ Հասան փաշայի
արշավանքը և կողոպուտները

Նույն թ., երբ հասան Գորիի բերդը, վերոհիշյալ Հասան-փա-
շային միացան՝ Սիվասի և Ռումելիի բեյլերբեյի՝ Մեծ վեզիր Սինան
փաշայի որդին Մուհամմեդ փաշան, Կարամանի բեյլերբեյի մյուս
Մուհամմեդ փաշան իրենց զինվորներով: Կայսերական բանա-
կում քաջարի զազիներին* իրավունք տրվեց գիշերային հար-
ձակումներ կատարելու: Սրանք Գորիից երեք-չորս մենզիլ տարա-
ծության վրա արշավանքներ կատարեցին, անսահման քանակու-

* Իսլամական բանակի այն զինվորները, որոնք կրոնի պատերազմում
հաղթել են, կոչվում են «զազի»:

Թշամբ ավար և գերիներ վերցրին, մինչև անգամ 5 հազար տուն ուլուաներ* գերի վերցնելով իրենց հետ տարան: Նրանց ձեռք բերած և թալանած թանկագին ապրանքներն անհաշիվ էին:

Իսլամական զինվորների Թիֆլիս հասնելը և Ալեքսանդրե խանից տուրքեր ստանալը

Իսլամական զինվորները կողոպուտով և թալանով հարստանալուց և բավարարվելուց հետո, դնացին դեպի Թիֆլիս. այստեղ իրենց կարիքները և պաշարները հոգացին ըստ ցանկության. նրանք վերցրին նույն կեվենդի որդի Ալեքսանդրե խանին պարտադրված տուրքը՝ 30 բեռ մետաքս, մի քանի երիտասարդ տղա և աննման գեղեցիկ աղջիկներ, ինչպես նաև մի քանի վայրի բաղև և բալարան (?): Հիշյալ Ալեքսանդրե խանն իրեն համարում էր շնորհքի տեր անձնավորութուն: Մինչև անգամ բանաստեղծ Հաֆիզ-Շիրազիի Ալեքսանդր Մեծի մասին գրած նշանավոր ոտանավորը՝

Ոչ երգչերի կյանքն է մնում, ոչ էլ
Իսքենդերի մյուլքը,
Այս ստոր աշխարհի վրա ինչո՞ւ ես
վիճում, ո՞վ գերվիշ!

իրեն էր վերագրում: Ընդհանրապես քչաֆիրների լեզվում Իսքենդերին Ալեքսանդրե են ասում: Այս աստիճան երևակայության մեջ ընկնող մի անձնավորութուն էր նա:

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. II, էջ 86—89):

Այնուհետև Փեշեվին նկարագրում է Թուրք-պարսկական պատերազմի հետ կապված հաջորդ դեպքերը: 993 թ. (1585) օսմանցիները նորից գրավում են Թավրիզը և կոտորում բնակչությանը: Հետո ձեռնարկում են բերդի վերակառուցմանը: Շրջակայքի ժողովրդին բերում և բնակեցնում են բաղաբում: Օսմանյան օրենքով գրի են առնում 30 հազար տուն, բայց գրանցումից հետո մի այդչաֆ էլ վերաբնակեցնում են: Քաղաքում կար 19 ջամի, որոնք բոլորը կառուցված էին գունավոր, բազմատեսակ և գեղեցիկ քարերով, 21 հիանալի բաղնիք՝ գեղեցիկ շատրվաններով, 200 բարվանսարա, 12 հազարից ավելի խանութ, լավ զարդարված շուկաներ և բազմաթիվ պարտեզներ ու այգիներ, որոնցից ամեն մեկը գրախտի էր նմանում: Այդ այգիներում կային գեղեցիկ և հիանալի քյոշկեր, ամեն մի քյոշկում բազմատեսակ և գեղեցիկ նստարաններ, պարսկական ոճով

* Ուլուս — ժողովուրդ, տոհմ, ցեղ:

հասուցված ավազաններ և ցնցուղներ: Մրանք բուրբ հիացմունքի առարկա էին հանգիստանում... Թավրիզում մնացած սակավաթիվ զինվորները ենթարկվում են պաշարման: Քաղաքում պաշարի մեծ պակասություն է առաջանում: Քաղաքը պաշարում է շահի որդին՝ 30 հազարանոց բանակով: Հնայած իրենց կրած մեծ ներսություններին, օսմանցիները դիմադրում են և հարձակումներ գործում: Բերդում նրանք ունենին 150 թնդանոթ: Պաշարումը տևում է մի տարի, կռիվները լինում են խիստ կատաղի: Գարհաղ փաշան պաշարվածներին օգնության է հասնում ու բերդի քանդված մասերը նորոգում: Զորամասեր են ուղարկվում կրգրբաշներին կողոպտելու և կոտորելու համար: Զինվորներ են ուղարկվում Վրաստանի կողմերը, նախօրոք հպատակություն ցույց տված [իշխաններից] տուրքեր հավաքելու, որոնց թվում գանձող Լևվենդ խանի որդին Ալեքսանդրե խանը հանձնում է իր տուրքերն ու նվերները: Տուրքերը ստացվում են նաև նենգամիտ Սիմոնից... Սերգարն առանց հանգիստ առնելու, ամեն կողմ գորամասեր է ուղարկում: Կրգրբաշներից նոր գրավված Թեմուր-Կափուի, Շիրվանի, Թիֆլիսի, Երևանի բերդերի պաշարները և կարիքները լրացվում են: Զմեռելու համար քաշվում են էրզրում:

995 թ. (1586) պարսիկներն հաշտության առաջարկ են անում, Սուլթանը համաձայնվում է. բայց այդ խաղաղությունը շատ կարճատև է լինում: Շուտով վերսկսվում են պոտերաղմական գործողությունները: 998 թ. (1589) Զաֆեր փաշան կրգրբաշների դեմ սկսում է մեծ ռազմական գործողություններ: Պարսկական դահին տիրացած Շահ-Աբրահար 1000 թ. (1591) թուրքերի հետ կնքում է հաշտության պայմանագիր՝ Թավրիզը, Աղբրեջանը, Շիրվանը, Վրաստանը Օսմանյան պետությանը անցնելու պայմանով: Սակայն որոշ ժամանակից հետո, պարսիկները նորից խախտում են խաղաղության պայմանագիրը, գրավում Թավրիզը և նախիջևանը: 1013 թ. (1604) գրավում են նաև Երևանի բերդը:

Երևանի բերդի գրավումը 1013 թվականին (1604)

Երբ դեպքերն այս կերպ դասավորվեցին, «մուրյալ» շահը, Թավրիզի երկրում [չըջանում] գործող բուրդ ժողովրդին խոստումներով սիրաշահեց և իր շուրջը հավաքեց: Վրաստանի իշխաններից Աղեջսանդրե խանի որդին՝ Լևվենդ խանը և Սիմոնի որդին՝ Լեասար՝ խանը իրենց զինվորներով նրա [Շահի] մոտ եկան: Շահը գնաց և Երևանը պաշարեց: Պաշարումը շարունակվեց 9 ամիս և տասը օր, մի քանի անգամ ակառներ փորեց և հարձակումներ գործեց, բերդի շուրջը վեց հատ «Ֆրան» թնդանոթ ձուլել տվեց, որոնցից ամեն մեկը 90 օկկա քարեր էր արձակում: Տեղական մուսուլմանները, ջրաղացի* կարիք ունենալով, բերդում բնկնող քարերը օգտագործում էին ձեռաղացների համար: Ամեն մի քար ծախվում էր

* Լեասար — Լուարսար:

** Հավանաբար ուղում է ասել երկանաբար:

երևր դուրուշով*։ Բայց պաշարված զազիներն ուղտի և ձիու մի-
 ուտելով հիվանդացել էին, շատերն անուժ ու անշարժ ընկել էին։
 Մի օր անիծյալները [պարսիկները] մուսուլմաններից գաղտնի նո-
 րից ական էին դրել. մի քանի հազար կըզըլբաշներ առաժոտյա-
 վազ երևացին ներքին և արտաքին բերդերի միջև. այդ պահին ար-
 տաքին բերդում գտնվող անսրատրատ և շփոթված մուսուլման-
 ների վրա հարձակվելով մի վայրկյանում սրով 1800 մարդ գետին
 փռեցին։ Իսկ երբ իսլամական բանակի սերդար Սաաթչի փաշայի
 մահվան շուրջ տարածվեց, իսլամական զինվորների ձեռքն ու ոտքը
 կապվեց։ Տասը օր հետո ներքին բերդն էլ հանձնեցին։ Շահը Շերիֆ
 փաշային մեծ հարգանքներ և պատիվներ տվեց և նրան նշանակեց
 Իմամ-Ռիզայի մյուսթեկիմիայան** պատշոնին. Շերիֆ փաշան
 մինչև իր կյանքի վերջը, նշանակվելու կամ հեռացվելու հոգսից
 ազատ, ժամանակ անցկացրեց։ [Շահը] մնացած զինվորներին
 ասաց՝ «Ով ուզում է, թող ինձ կուլ լինի, ով ուզում է, թող գնա
 օսմանցու մոտ»։ Մինչև անգամ Խզրը փաշայի որդուն՝ Մուհամմեդ
 փաշային 300—400 տուն, ընտանիքով և երեխաներով, Շահի
 մարդկանց ուղեկցությամբ ասլահով կերպով կարս ուղարկեց։ Իսկ
 Երևանի բերդը ավերեց, այրեց և հողին հավասարեցրեց։

(«Թարիխի—Փեշեվի», հատ. II, էջ 260—621)։

1014 թվականին (1605) կըզըլբաշները գրավում են Գենջեն և Շիրվանը

Նույն թվականին մոլորյալ Շահը շարժվեց Գենջեի վրա։ Գեն-
 չեի բեյլերբեյին՝ Մուհամմեդ փաշան յոթ ամիս պաշարված մնաց։
 Գիշեր և ցերեկ անդադար կուվեց, բայց ի վերջս, երբ պաշարված-
 ներն օգնություն ստանալու հույսը կորցրին «ամանով»*** հանձնվե-
 ցին։ Հետո Շահը շարժվեց Շիրվանի վրա, որը նմանապես յոթ
 ամիս պաշարված և անօգնական մնալով՝ հանձնվեց։ Մոլորյալ
 Շահը շնայած «աման» տվեց, սակայն իսլամական զինվոր-
 ների կեսից ավելին կոտորեց։ Նույն դավաճանությունը կատարեց
 նաև Գենջեի զինվորների նկատմամբ։ Տասը-տասներկու տարում
 իսլամական զինվորներն այս կերպով ոչնչացվեցին և այդ անկրոնն
 (Շահը) ամենքի վրա հաղթություն տարավ, որի հետևանքով պարզ
 կերպով երևան եկան նրա բռնություններն ու անգթությունները։

* Ղուրուշ — հին օսմանյան դրամ, լիրայի 1/100-րդ մասը։

** Մյուսթեկիմի — վարըֆների կառավարիչ։

*** «Աման խնդրել» կամ «աման տալ» նշանակում է ներողություն
 և գթություն խնդրել կամ ներել ու գթալ։

1019 թ. (1610) օսմանյան քանակը նորից շարժվում է պարսիկների վրայ
գրավում Քավրիզը, որը նախապես դատարկված էր, թուրքերը նորից ավերում և
քանդում են Քավրիզը, դրանից հետո պարսիկները նորից հաշտութուն են առա-
ջարկում՝ տարեկան 200 բեռ մետաքս, 100 բեռ ակշայի արժեքով զանազան ապ-
րանքներ տալու պայմանով: Սակայն պարսիկները երկու տարի հետո հրաժար-
վում են այդ տուրքերը վճարելուց և խախտում խաղաղության պայմանագիրը:
Օսմանյան քանակը շարժվում և պաշարում է Երևանի բերդը: Սակայն շահը խո-
րամանկությամբ նորից կարողանում է ազատվել թուրքերից: Իսլամական քա-
նակը վերագտնում է:

1027 թվականին (1617) Քարաբխանը ծովով անցնում և հարձակվում է կրղըլբաշների երկրի վրա

Սրանից առաջ Քաթար Խանին հանձնարարված էր թաթարա-
կան ղինվորներով արշավանքի գնալու կրղըլբաշների դեմ: Երբ
ծովից անցնելու և արշավանքի ձեռնարկելու ժամանակը հասավ,
30 հազարի շափ թաթարական ղինվորներ շարժվեցին դեպի Տրա-
պիզոն և դիմեցին Սերդարին, որպեսզի արտոնի նրանց, ուղղակի
հարձակման անցնելու կրղըլբաշների երկրի վրա: Նրանց թուլլատը-
րութուն տրվեց: Խանն իր թաթար ղինվորներով սկսեց ավերել և
քանդել Չոլմայի (?), Գենչեի, Նախիջևանի և այդ կողմերում գտնվող
այլ քաղաքներն ու գյուղերը, ոչնչացնել թշնամուն: Թաթար-
ները 30 հազարի շափ դերի, մեծ քանակությամբ բեռնատար կեն-
դանիներ և անսահման քանակությամբ ապրանքներ գրավելով, մեծ
ավարով եկան միացան Սերդարին, որն այդ ժամանակ գտնվում
էր Չոլեքի դաշտում. նրանք Սերդարի և բոլորի կողմից մեծ պատվի
և հարգանքի արժանացան:

Այնուհետև պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է պարսիկների դեմ
արշավանք կազմակերպելու հարցում օսմանյան քանակում գոյություն ունեցող
տարբեր կարծիքները, հետո թուրքերի արշավանքը, պարտությունը և հաշտության
համար տեղի ունեցած երկարատև բանակցությունները: Վերջապես 1027 թ.
(1618) կնքվում է խաղաղության դաշնագիրը նախկին պայմաններով:

1034 թվականին (1624) Վրաստանի Մելիքներից Մավրավր [Մադրավ] սպանում է Կարչղայ Խանին և Վրաստանը հպատակություն է հայտնում

Վերոհիշյալ Մավրավ անունով իշխանն իբրև ընդհանուր Վրաս-
տանի երկրի քեթխուդա՝ Շահ-Աբրահամ օգնող և նրան մտերիմ մեծ

իշխան էր: Որոշ հանդամանքների բերումով Շահը Մավրավին ուղարկել էր Վրաստան երկու-երեք խանի զինվորներով: Մավրավը դրզված այն ցեղային հակառակութունից, որ Վրաստանը ցույց էր տալիս դեպի Շահը, ուզում էր կրղըլբաշներից վրեժ լուծել: Նա նպաստավոր առիթ գտնելով, սպանել էր Կարշղային ունրա հետ եղած խաներին, նրանց զինվորներից մի երկու հազար կրղըլբաշների գլխատել էր: Նույն տարվա նվիրական Ռամազան ամսի 27-րդ օրը Մավրավի որդին և Վրաստանի մի քանի իշխաններ իրենց հետ վերցնելով Կարշղայի և այլ կրղըլբաշների դուխները, գերիներ, սրնգափողեր և թմբուկներ, ինչպես նաև 200—300 դրոշակներ, կայսերական բանակ եկան: Նա [Մավրավը] հայտնեց, որ Ալ-Օսմանին ամեն անգամ այսպիսի պատեհություն չէ տրվում: Առանց ուշացնելու և առանց թուլություն ցույց տալու, պետք է, անմիջապես իսլամական բանակով շարժվել և հարձակվել [կրղըլբաշների] վրա: «Կասկած չկա, որ ամբողջ Ղարաբաղը, Գենջեն, Եէրուն (?), Շիրվանի երկիրը ձեր երևալուն պես, հպատակություն ցույց կտան. նրանք կրղըլբաշներից երես են դարձրել և կարիք չկա հայտնելու, որ նրանք սյուննի-մուսուլմաններ են: Այդտեղից շատ հեշտ կլինի գրավել էրդեբիլը և Մեշհեդն, ինչպես նաև կրղըլբաշների երկրում կրակ տարածելը: Դուք բոլորովին կարիք չունեք մտածելու և հողալու ուղտերի կամ ջորիների, սլաշարի, թնդանոթի, ռազմամթերչի և այլնի փոխադրության մասին: Ինչ որ ցանկանաք, բոլորն այնտեղ պատրաստ է: Աստուծո կամքով իսլամական բանակն այնքան մեծ քանակությամբ հարստություն և ավար ձեռք կբերի, որ մինչև աշխարհի վերջը բերնե-բերան պիտի խոսեն այդ մասին»:

Երբ նրանք ներկայացան Հաֆրդ փաշային, ես ներկա էի*: Մավրավի խնդիրը, նրա բովանդակությունը և նպատակները բանաստեղծական լեզվով, մանրամասն և պարզորոշ կերպով հայտնեցին:

Հանգուցյալ Հաֆրդ փաշան տարօրինակ բնավորության տեր պետական անձնավորություն էր: Մենք հաճախ ենք նրա բարիքները վայելելու անսահման շնորհներին արժանացել: Իմ գրածները բոլորը համապատասխանում են իրականության, թշնամու-

* Պատմագիր Փեչեվին խոսում է իր մասին. սրանից պարզվում է, որ պատմագիրը իբրև պետական պաշտօնյա, կղել է թուրքական բանակում:

թյուն և զրպարտություններ չեն, վկա է բարձրյալն Աստվածը: Մալ-
 րավի մարդկանց վճռական պատասխան շարվեց: Նրանք [վրացի-
 ները] մի քանի անգամ եկան-դնացին, պատասխան խնդրեցին:
 «Կգամ, կամ՝ ոչ» անգամ շալտապատանեց: Նվաստ շատ ջան-
 քեր գործադրեցի «Այս առիթը մի անգամ էլ ձեռք չի բերվում»,
 ասացի, սակայն նա [Հաֆրդ փաշան] պատասխանեց՝ «Երջա-
 նիկ փաղիշահը մեզ հանձնարարել է Բաղդասար գրավել, մենք
 նշանակված չենք Վրաստան և Շիրվան գնալու համար»: Ես պա-
 տասխանեցի նրան՝ «Եթե մեր երջանիկ փաղիշահն իմանա, որ Մալ-
 րավը երևան կգա և եթե նա [փաղիշահը] թշնամու շարքերում այդ-
 պիսի մի մեծ գժտության առաջանալը հնարավոր համարեր, ոչ
 միայն ձեզ կնշանակեր, այլ կասկած չկա, որ ինքն անձամբ արշա-
 վանքը կազմակերպելու և այդ արշավանքին մասնակցելու հոգնու-
 թյունը հանձն կառներ: Մենք փորձառություն ունենք, որովհետև
 էնգերուսի* արշավանքի ժամանակ, մինչև որ թշնամու շարքե-
 րում պառակտում առաջ չեկավ, մենք քյաֆիրներին հաղթել չկարո-
 ղացանք: Եթե այս պատեհ առիթը փախցնենք, մինչև աշխարհի վեր-
 ջը կզղջանք»: Բայց տեսա, որ բան դուրս չի գա. նրա վերջին պատաս-
 խանն այս եղավ՝ «Դուք դեռ իմ իստնվածքին (բնավորության) ծա-
 նոթ չեք. ես մինչև հաստատ համոզված չլինեմ մի բանում, չեմ
 ձեռնարկի, մի քայլ անգամ այդ ճանապարհով չեմ գնա»: Ես
 պատասխանեցի՝ «Արդյոք մեր մեծ սուլթանները կամ մեծ վեքիլ-
 ները**, որոնք այնքան հաղթանակների և դազիության են արժա-
 նացել, նախասլես վատահ են եղել իրենց հաջողությանը և հետո՞
 են գնացել: Սերդարները պետք է իրենց շարժման ու գործի մեջ
 հաստատակամ լինեն և ապավինեն ամբողջովին Բարձրյալն Աստու-
 ծո: Հիմա, երբ դուք նպատակ ունեք գնալ և Բաղդասար նվաճել, վրս-
 տահ էք այդ գործի հաջողությանը»: Նա պատասխանեց՝ «Աստուծո
 կամքով ես հավատացած եմ և վատահ, ինձ կհաջողվի [Բաղդասարի
 գրավումը], այդ մասին կասկած անգամ չունեմ»: Իրականությունն
 այս է. մենք հաստատ համոզված էինք, որ [Պարսկաստանի] նվաճ-
 ման համար հնարավորություն կա և նպատակոր առիթը ներկա-
 չացել էր, բայց նա [Հաֆրդ փաշան] կողմնակից էր այդ արշավան-
 քը հետաձգելուն: Հետո ես դիմեցի ենիչերիների ազային՝ Խուս-
 րելի Աղային և ասացի. «Եթե դուք անձամբ չեք գնա, այդ գեպքում

* էնգերուս — շունգարիա:

** վեքիլ — փաղիշահին փախաբինսոդ Մեծ վեքիլը կամ մինիստր:

չափ պատրաստությամբ մեծաթիվ զորաբանակ ուղարկելու հոգսը տարեք»։ Նա պատասխանեց՝ «Մենք ենթարկվող ենք. մեր Սերգարը ինչ որ հրամայի, պարտավոր ենք այն կատարել»։ Ես այլևս կասկած չունեի, որ նա [ենիշերիների աղան] չէր ցանկանում Հաֆրդ փաշայի հաղթություն շահելը։ Այս պատճառով ամենակարող Աստվածն էլ նրան հաղթություն շնորհեց։ Հետո իր սերգարության ժամանակ Մավրավի, իր որդու և 40-ի շափ մարդկանցով մի անգամից այդ շափ սպանություններ կատարելը տարօրինակ բան է։ Եթե շահը հազար բևո ակչե, կամ ամբողջ մի երկիր էլ տալու լիներ, նա դարձյալ ոչինչ չէր անի։ Սա [Հաֆրդ փաշան] Աստծուց շիախեցավ, արյունից շղդուշացավ և այդպիսի բացահայտ ոճիր գործեց։

Այդ ժամանակ Շահ-Աբբասի իշխանության 40-րդ տարին էր. իրականությունն այս է, որ նա այդ 40 տարվա ընթացքում այդպիսի դժվար և ծանր դրության մեջ չէր եղել։ Մավրավի պատճառով ամբողջ կրթված բնակչության նմանը շատնվող յոթ նշանավոր խաներ նահատակվեցին և Մավրավի դեմ մղած կռիվում ոչնչացան։ Դրանից մեկը՝ Կարշղայն էր, մյուսը՝ Շիրվանի խան՝ Յուսուֆը, մյուսն էլ էմիր-Գոնեն և այլն։

(«Թարիխի—Փեշևալի», հատ. II, էջ 403—406)։

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Ղ Բ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ը

1. Մաղրավ կամ Մավրավ—բնյ, վրաց հայտնի իշխան և ազգային հերոս Գեորգի Մաակաձեն թուրքական պատմության մեջ հայտնի է իբրև Մաղրավ, Մավրավ-բեյ, հետազայում՝ իսլամական կրոնը ընդունելուց հետո՝ Մուհամմեդ-բեյ։

Մաղրավ-բեյի մասին խիստ ընդարձակորեն խոսում են այդ դարի պատմագիրները։ Փեշևալին մեծ գովասանքով է պատմում Մաղրավ-բեյի խիզախության ու բազադործության մասին՝ պարբերիկ Կարշղայ-խանի սպանության և նրա բանակի ոչնչացման գործում։ Փեշևալիից հետո տարեգիր Նաչիման իր «Թարիխի Նաչիմայի» մեջ կարևոր տեղ է հատկացնում Մաղրավ-բեյի հետ կապված դեպքերին և մանրամասնորեն նկարագրում է դրանք։ Նաչիման գտնում է, որ Մաղրավ-բեյը մեծ ծառայություն է մատուցել Օսմանյան պետությանը, իսկ Մաղրավ-բեյի սպանությունը սերաքեր խուսրեվ-փաշայի կողմից, Նաչիման համարում է «պետական դավաճանություն», մի սպանություն, որ կատարված է «սոսկ արյուն թափելու ցանկությամբ»։

Մանրամասնությունները Մաղրավ-բեյի գործունեության մասին, տե՛ս «Թարիխի Նաչիմայի» 3-րդ հատորից մեր թարգմանած նյութերը, սույն գրքի հաջորդ գլխում։

2. Կրգըլբաշ—բառացի նշանակում է «կարմիր գլուխ»: Կրգըլբաշ էր կոչվում հին Իրանում այն զինվորական դասը, որ կազմված էր թուրք և թուրքմեն ցեղերից, որոնք մեծ ծառայություն մատուցեցին Աեֆեյան իշխանությունը հիմնելու և ուժեղացնելու գործում: Այդ սնունը («կարմիր գլուխ») նրանց տրվեց այն պատճառով, որ այդ դասի զինվորները իրենց գլխին կապում էին կարմիր փաթթոց (սարբբ), իսկ այդ կարմիր գույնը ուներ կրոնական-ավանդական նշանակությունը (նվիրական Ալլիի բանակի զինվորները պատերազմի ժամանակ կարմիր գույնի փաթթոց էին կապում): Ավելի ուշ օսմանյան թուրքերի կողմից «կրգըլբաշ» անվանվեցին շիա դավանանքին պատկանողները, գլխավորապես պարսիկները:

Թուրք պատմագիրները «կրգըլբաշ» տեղմինը գործ են ածում ոչ միայն իբրև կրոնական ֆանատիզմի, այլև իբրև ազգային առելություն և արհամարհանքի արտահայտություն: Թուրք պատմագիրներից Փեշեվին, Նայիման և ուրիշները իրենց «պատմություններում» իրանցիներին հիշում են բացառապես «կրգըլբաշ» անունով, հաճախ այդ խոսքին ավելացնելով «օբաշ» (ստոր, հասարակ, գոհճիկ) բառը—«կրգըլբաշ-օբաշ»:

3. Պատմագիր Փեշեվի մասին—լրացուցիչ տեղեկություններ:

«Թուրքական պատմության Ուսումնասիրությունների հանձնարարության»^{*} նախագահը՝ պրոֆ. Ակչուրա-Յուսուֆ բեյը, խոսելով թուրք պատմագիրների մասին, Փեշեվիի մասին ասում է. «XVII դարի օսմանյան պատմագիրներից Փեշեվի-Իբրահիմ-էֆենդին իր «Թարիխի Փեշեվիում օղտվել է նաև արևմտյան աղբյուրներից»^{**}:

Փեշեվին, իբրև պատմագիր, հայտնի է իր համեմատաբար ավելի լայն մոտեցումով այնպիսի պատմական և միջազգային բնույթի հարցերի, որոնք զբաղեցրել են XVII դարի թուրքական պետական ղեկավար գործիչներին, որոնց շարքում ինքը՝ Փեշեվին կարևոր տեղ է գրավում: Նման հարցերից է օսմանյան պատմության մեջ «էժդեխանի (Ասուրխան) արշավանքը» կամ «էժդեխանի և Կազանի արշավանքը» անունով հայտնի պատմական գեպը (977 թ.), որի նպատակն է եղել իրականացնել Դոն-Վոլգա գետերի միջև ջրանցք բաց անելու ռազմական-քաղաքական ծրագիրը:

Փեշեվիից բացի այդ հարցով զբաղվել են նաև թուրք պատմագիրներ Քյաթիշ-Չելեբին, Ջեվդեթ-փաշան և այլն:

4. «Մոլորյալ» շահը—Օսմանյի թուրքերը պատկանելով իսլամական սյուննի դավանանքին շիաներին համարում են «անհավատ», «հերետիկոս», «մոլորյալ» և այլն: Ահա այդ պատճառով էլ, նույն կրոնական ֆանատիզմից ելնելով Իրանի շահին համարում են «մոլորյալ» (բեմբաճ) և հաճախ ասում են «Շահի բեմբաճ» (մոլորյալ Շահ): Ի հակադրություն պարսիկների, նրանց բանակի և Շահի, օսմանյանցիները գրեթե միշտ, գործ են ածում «իսլամական երկիր», «իսլամական բանակ», «իսլամական փառիշահ» և այլն, օսմանյան երկիր, բանակ և փառիշահ իմաստով:

5. «Ղարիբների» վաշար—Ղարիբ (բառացի պանդուխտ) զինվորները հավաքագրվում էին մայրաքաղաքից հեռու շրջաններից և դրա համար էլ կոչվում էին

* «Türk Tarih Tetkik Cemiyeti», հետազոտում «Türk Tarih Kurumu».

** Birinci Türk Tarih kongresi, konferanslar, müzakereler zabıtları, 1933, İstanbul, sah. 592.

«ղարիբներ»։ Այս գործաժամար համարվում էր «Չորս վաշտերի» բաղկացուցիչ մասերից մեկը և բաժանվում «աջ» և «ձախ» զարիբների վաշտերի՝ բանակի աջ և ձախ թևերում կանգնելու պատճառով։

6. **Չրլղրրի վաշտը**—Չրլղրր բերդաբաղաբ է։ Չրլղրրի դաշտում տեղի ունեցած պատերազմը, Թուրքիայի և պարսիկների միջև, Փեշեվին նկարագրում է առանձին կարևորությունը և մանրամասնորեն։ Չրլղրրը այդ ժամանակ եղել է սանջակ։ Սանջակը ուներ երեք կազա—Օլթի, Արգահան և Արտանուշ, որոնք միասին՝ կազմում էին 7 նահիլ։ Հաջորդ դարում (XI դարի հիշքի), երբ ավելի է շեշտվում Չրլղրրի կարևորությունը, ընդարձակվում է և վերածվում էյալեթի՝ Չրլղրրի էյալեթ անունով։

7. «Ուլուֆեջիների վաշտը» «Ուլուֆեջիներ» էին կոչվում «Չորս վաշտերի» որոշ պարտականություն ունեցող զինվորները, որոնք նույնպես կանգնում էին բանակի աջ և ձախ կողմերում։

8. **Կափու-Կուլի**—XVI—XVII դարերում օսմանյան բանակը բաժանվում էր երկու հիմնական մասի՝ «Կափու-Կուլի» զինվորներ և «էյալեթի» զինվորներ։ «Կափու-Կուլի» զինվորները համարվում էին փաղիշահական զինվոր։ Այդ պատճառով էլ կոչվում էին նաև «Խասսե ասրերի», ապրում էին Ստամբուլի զորանոցներում և ստանում որոշ ռոճիկ և օրապահիկ։ «Կափու-Կուլի» զորամասը իր կազմում ուներ 7 օջաք, որոնցից մեկն էր Լնիշերիների օջաքը։

9 **Ֆեֆա** (ավելի հաճախ «Ֆեթվաի-Շերիֆ» է գործածվում)—մի որևիցե հարցի կամ դատի մասին մյուսֆեթի կողմից, առանց անունը հիշելու, շարիաթի սկզբունքներին համարադաստասան տրված քացատրություն։

10. **Քեֆե** (Caffa, Theodasia, Feodosia) Ղրիմի թերակղզու հարավ-արևելքում, Կերչի նեղուցից 70 կմ հեռու բերդաբաղաբ և նավահանգիստ է։ Հնում կոչվել է Կաֆֆե (որը թուրքերեն լեզվում աղավաղված ձևով Քյուֆե-Քեֆե է կոչվել)։ Հույները այս բաղաբը անվանեցին Ֆեոդոսիա։ XV դարում Ֆեոդոսիան գրավվեց ջենովացիների կողմից՝ իբրև առևտրական կենտրոն և ճանապարհ։ Սուլթան-Մուհամմեդ II որոք օսմանցիները գրավեցին այդ բաղաբը, որը մնաց օսմանցիների իշխանության տակ մինչև 1774 թ., երբ Ղրիմը անցավ Ռուսաստանին։

11. **Թարար-խան**, Ղրիմի թաթարական խանն է։ 880 թ., (1475) օսմանյան նավատորմը գրավում է Քեֆեի բերդը և Կերչի նեղուցը, այնտեղից դուրս անելով ջենովացիներին։ Սկսած այդ ժամանակից Ղրիմի թերակղզին ամբողջությամբ դառնում է Օսմանյան պետության Լնթակա, սակայն ինքնավար շրջան։ Խաները նշանակվում էին սուլթանական ֆերմանով՝ խանական դինաստիայից։ Խաները պարտավոր էին իրենց բանակով (թաթարական զինվորներով) մասնակցել օսմանյան բանակի պատերազմական գործողություններին։

Ղրիմի խանության կենտրոնը Բաղչե-Մարայն էր։ Խաները կրում էին առաջին և երկրորդ վեզիրների տիտղոսներ և վարում միաժամանակ սերասբերի («կալ-դայ») պաշտոնը։

Համաձայն թուրք պատմագիր և պետական գործիչ Այնի-Ալի-էֆենդիի տված տեղեկության, XVI դարի վերջերին Ղրիմի թերակղզում Քեֆեն առանձին էյալեթ էր, որն ուներ իր առանձին բեյլերբեյին։ Սրա իշխանությունն էին Լնթարկվում Ազովի ծովի շրջակայքում գտնվող մի քանի բերդեր։ Բեյլերբեյին ուներ

679.000 ակշի խասեր: Արիմի խաներին տրվող օրական հազար ակշի «գրագանի» ծախսը՝ Քեֆեից էր ստացվում: Էյալեթն ուներ 554 թիմար և գեամեթ:

12. Խաս, Զեամեթ, Թիմար—Պետական ծառայության համար տրված ռոճիկն ու հողը, որը կոչվում էր «դիրլիկ» (dirlik): Իբրև գիրլիք տրված հողի եկամուտը՝ տասանորդը (üçr. aşar) չէր մտնում պետության գանձարանը, այլ հասկացվում էր գիրլիք ստացողներին:

Գիրլիքի քանակությամբ էին որոշվում և ասրբերվում խասը, գեամեթն ու թիմարը:

ա) Խասը, ամենաբարձր գիրլիքը, հասկացվում էր փաղիշահին, վեզիրներին և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներին: Խասի տերը իր ստացած եկամտի յուրաքանչյուր 5000 ակշի փոխարեն պարտավոր էր մի ջեբելու կոչված հեծյալ գինվոր պատրաստել, գինման բոլոր ծախսերը իր հաշվին լինելու պայմանով: Փաղիշահների և վեզիրների խասերը կառավարում էին քեթխուդա կոչված հատուկ և վստահելի պաշտոնյաները:

բ) Զեամեթ էին կոչվում այն գիրլիքները, որոնց տարեկան եկամուտը 20 հազար ակշից 100 հազար ակշե էր, ըստ որում այդ եկամտի 20 հազարը համարվում էր «սրո իրավունք» (Kıl-ı hakki), իսկ մնացած գումարի յուրաքանչյուր 5000 ակշի համար գեամեթի տերը պարտավոր էր մի ջեբելու տալ՝ վերև հիշված պայմանով:

գ) Թիմար կոչվում էին այն գիրլիքները, որոնց տարեկան եկամուտը 3000 ակշից 20 հազար ակշե էր, որի 3000 ակշեն համարվում էր «սրո իրավունք», իսկ մնացած գումարի յուրաքանչյուր 3000 ակշի փոխարեն թիմարատերը պարտավոր էր մի ջեբելու տալ:

ՆԱՅԻՄԱ.—XVII Գ.

«ԹԱՐԻԽԻ ՆԱՅԻՄԱ», تاریخ نعیما

Թուրք պատմագրության մեջ կարևոր տեղ գրավող Նայիման հայտնի է Հալեբլի-Նայիմա-Մուստաֆա-էֆենդի անունով: Նա եղել է կայսերական պալատի բալթաջիներից*, հետո Կուլարլի-Ահմեդ փաշայի դիվանում բարատուղարի պաշտոն է վարել և մի շարք այլ պետական ծառայություններից հետո նշանակվել թուրքական պատմության պաշտոնական տարեգիր:

Նայիմայի ծննդյան թվականի մասին հիշատակություն չկա. մեռել է Մորայի պատերազմում, Բալիյե-Բադրե բերդում 1127 թ. (1715):

Նայիման գրել է նաև բանաստեղծություններ:

Նայիմայի պատմությունը՝ «Թարիխի Նայիմա» (վեց մեծածավալ հատոր) սկսում է հիշրի 1000 թ. և հասնում մինչև 1070 թ. (1591—1659). այսինքն XVI դարի վերջին տասնամյակից մինչև XVII դարի 60-ական թվականները:

Այդ ժամանակամիջոցը ղուդադիպում է հզոր Օսմանյան պետության աստիճանական անկմանը, ներքին քայքայմանը (ենիչերիների խռովությունները, Զելալիների, Աբադա-փաշայի ապստամբական շարժումները), Թուրք-պարսկական դաժան պատերազմների, ինչպես նաև Նվրոպայում օսմանցիների գրեթե անընդհատ վարած ռազմական գործողությունների տարիներին:

* Բալթաջի էին կոչվում սուլթանական արքունիքի որոշ դասի ծառայողները:

Այդ բոլոր կարևոր դեպքերը Նալիման ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել է տարեգրություն ձևով: Նալիման ապրած լինելով իր գրած «Պատմության» ընդգրկած ժամանակամիջոցից հետո, շէր կարող ականատես լինել այդ դեպքերին (եթև չհաշվենք վերջին երկու տասնամյակը): Բայց իբրև պետական պաշտոնական տարեգիր, նա, ամենայն հավանականությամբ, հնարավորություն է ունեցել լայն շափով օգտվելու սուլթանական արքունիքի և պետական բոլոր պաշտոնական փաստաթղթերից: Նրա մի քանի հիշատակումներից և գրքի սկզբում զետեղված առաջարան հոդվածներից երևում է, որ Նալիման օգտվել է նաև այլ պատմագիրներից: Այսպես, նա մեջբերումներ ունի Փեղեվիից* (վրացի հայտնի իշխան Մաղրավ-բեյի—Գյորգի Սաակաձեի—օսմանյան բանակի սերասքեր Հաֆրդ փաշային ներկայացրած դիմումը պարսիկների դեմ կովի գնալու մասին**): Նալիմայի պատմության մեջ շատ մեջբերումներ կան նաև պատմագիր Քյաթիր-Չելեբիի «Ֆեղլեբից», որին, ինչպես երևում է, Նալիման տալիս է առանձին նշանակություն: Վերջինիս մասին նա գրում է. «...Հաջի-Խալիֆա սնունով հայտնի Քյաթիր-Չելեբին գրել է Օսմանյան պետության պատմությունը 1000 թ. մինչև 1066 թ. և անվանել է «Ֆեղլեբ»։ Արդարությունն այն է, որ [«Ֆեղլեբեն»] իր արտահայտության պարզությամբ և նրբությամբ, երկրաբանությունից զերծ, հիանալի մի պատմություն է»***: Նալիման հիշում է նաև Կարա-Չելեբի-Չադե-Աբդուլ-Ազիզ էֆենդիի «պատմությունը» (սկզբից մինչև 1067 թ.) և այլ պատմագիրների:

Նա հիշատակում և մեծապես դնահատում է նաև արաբական պատմագիրներից մի քանիսին՝ Իբնի-էբի-Խեջելեի «Սեքերդան էլ-Սուլթանը», Հալեբի-Իբնի-Սուխնեի «Ռազյուլ-Մենազիրը» և այլն:

Պատմության մասին Նալիման ունի իր դատողությունները: Մենք կրափականանանք այդ երկարաշունչ հատվածներից միայն մի քանի բնորոշ կետերը հիշելով, որոնց մեջ պատմագիրն արտահայտում է իր տեսակետներն առհասարակ պատմագրության մասին: Ճշմարտախոսության, փաստերի ստուգման, ժողովրդի մեջ տարածված դանազան առասպելներից խուսափելու անհրաժեշտու-

* Փեղեվին ապրել է Նալիմայից առաջ, իսկ նրա պատմությունը ընդգրկում է 926—1048 թթ.:

** «Թարիխի Նալիմա», հատ. 1, էջ 6:

*** Նույն տեղում:

թյան և այլնի մասին խոսելուց հետո, նա դրում է. «...չպետք է բավականանալ միայն դեպքերը, պատմական անց ու դարձը պատմելով, նման դեպքերի մասին տրված նկարագրություններն առանձին օգտակարություն չեն ներկայացնում... պետք է ժամանակի պահանջի համաձայն պարզաբանել այդ դարի ղեկավարների նպատակներն ու ձգտումները, երկիրը կառավարելու նրանց մտորումներն ու խորհուրդները, պարզաբանել ձեռք բերված արդյունքները, թշնամու հետ տեղի ունեցած կոփվների և հաշտությունների ընթացքում հաղթության կամ պարտության պատճառներն ու հիմունքները: Այս բոլորը ըստ արժանավույն ստուգելուց հետո միայն պատմել և բացատրել, որպեսզի հետագա ժամանակներում, կարգացողները կարողանան որոշ օգուտ և փորձառություն ձեռք բերել: Այս պայմաններից զուրկ պարզ պատմություններն ոչրնչով չեն տարբերվում «Համզա-Նամեյից»*: Հետո նայիման շեշտում է նաև պատմագրի լեզվի և ոճի պարզ և հասկանալի լինելու անհրաժեշտությունը, — որից դժբախտաբար ինքն էլ զուրկ է: Արդարև Հալեբլի-Նայիման իր պատմության մեջ կարողացել է որոշ չափով հեռանալ թուրք պատմագիրներին հատուկ սոսկ պատմելու, նկարագրելու և հաճախ գովելու և փառաբանելու դերից: Նա իր պատմության մեջ որոշ չափով տեղ է առիտ երևույթների պատմական լուսաբանության և երբեմն նաև քննադատական մոմենտներին այնքանով, որքանով թույլ են տալիս սուլթանական թուրքիայի միահեծան իշխանության, ֆեոդալական կարգերի և իսլամական կրոնական ֆանատիզմի պայմանները:

Նայիմայից մեր թարգմանած հատվածները այդ մասին տալիս են որոշ պատկերացում: «Թարիխի Նայիման» տպագրվել է Ստամբուլում և ունեցել է մի քանի հրատարակություն: Մեր ձեռքի տակ է նրա երրորդ հրատարակությունը, որը լույս է տեսել 1238 թ. (1822) «Պետական տպարանում»: Տպագրությունը կատարված է բավականին խնամքով:

* * *

Նայիման, իբրև պատմագիր, գնահատվում է նաև ժամանակակից թուրքական պատմագրության կողմից: Այսպես, «Թարիհ»-ը Նայիմային տալիս է հետևյալ գնահատականը՝

* «Թարիխի Նայիման», հտտ. 1, էջ 7:

«Օսմանյան պատմագիրներինց ամենից ավելի ուշագրության արժանի դեմքը Մուստաֆա-Նալիմա-էֆենդին է: Հաշերի թուրքերից սերող այս անձնավորությունը ծնվել է XVII դարի երկրորդ կեսին և մեռել 1715 թ.: Նալիմա-էֆենդու պատմությունն ընդգրկում է XVI դարի վերջից մինչև XVII դարի կեսը տեղի ունեցած դեպքերը: Գրքի լեզուն պարզ է, նկարագրված դեպքերը լավ է հասկացել և լավ էլ պատմում է, ցուցաբերելով դրանք կենդանացնելու կարողություն. դեպքերի հաջորդականությունը աշխատում է բացատրել, ուշագրության արժանի դեպքերի մասին ընդհանուր խորհրդածություններ է անում, նկարագրվող դեպքերի առաջացման պատճառները որոշ շախով քննադատության է ենթարկում: Մի խոսքով «Թարիհի Նալիման» բավականին մոտեցել է ժամանակակից պատմագրության մեթոդներին: Մինչև օրս օգտակարությամբ կարգացվող երկերից է*»:

«ԹԱՐԻԽԻ ՆԱՅԻՄԱ»

1008 թվականի (1599) դեպքերից

Վրաստանի իշխաններից Սիմոնի գերուրյունը Վանի էմիր-ուլ-Յումերա Ջաֆեր փաշայի ձեռքով

Վրաստանի իշխանները իրենց, թեև արտաքուստ, [փաղիշահական] ֆերմանին հպատակ էին ցույց տալիս, սակայն իրականում նրանց նպատակն ապստամբությունն էր: Դրանցից մեկը՝ ուխտագրուծ Սիմոնը, խախտելով պայմանագրությունը և մեծ խռովություն առաջացնելով՝ անսպասելի կերպով գրավել էր Գորիի բերդը և մասամբ ավերել: Թավրիզի և Վանի էմիր-ուլ-Յումերա Ջաֆեր փաշան, Աստուծո կամքով, նրան [Սիմոնին] գերի վերցրեց: Վրաստանի բեյերից Ալեքսանդրե խանի գլուխը կտրեց, նրա որդիներին բռնեց և Սիմոնի հետ միասին սուլն թվի Ռերի-ուլ-էվվել ամսին ուղարկեց փաղիշահի դերգյահը: [Սիմոնը] բանտարկվեց Եդի-Կուլեում** և որոշ ժամանակ անց ընդունեց իսլամական կրոնը: Մեռավ Սուլթան Ահմեդ*** խանի ժամանակ: Վերոհիշյալ Սիմոնը Եդի-Կուլեում բանտարկված ժամանակ գրել է հետևյալ քառյակը.

* Tarih, III, sah. 152.

** Եդի-Կուլե՝ Ստամբուլի Ասիական մասում հին բերդ է:

*** Սուլթան Ահմեդ — 1012—1026 թթ. (1603—1617):

Բախտի կողմից ենթարկվեցի կողոպուտի,
 ժողովրդի աշքում դրա համար փուշ դարձա.
 Թեև պետք էր ինձ ձի և ուղտ բեռներով,
 Աստուծո փառք լինի, որ թեթևաբեռ եղա:

Հյուսիսի — Ջելեբիի¹ պատասխանը

Դու Գորիի մի բերդը գրավեցիր, իսկ հիմա
 Տե'ս, Եդի-կուլեում բերդապահ
 (դիզդար) դարձար:

(«Թարիխի — Նաչիմա», հատ. 1, էջ, 230):

Ջելալիների² սկզբնական ելույթը և սեկյանների* խմբի
 պետերից մեկի Աբդուլ-Հալիմ Կարա-Յազըջի երևան գալը

Իսլամական բանակը քյաֆիրների բազմաթիվ քաղաքներ ու
 հանրային շինություններ հողին հավասարեցրեց: Երբ բանակի
 մյուս մասը [Ռումելիում] գնացել էր էնգերուսի նվիրական պա-
 տերազմին մասնակցելու, անգիտակից թուրքերից և խավարամիտ
 քրդերից կազմված ավազակախմբեր էին երևան եկել, որոնք սկսել
 էին դավաճանել և ապստամբություն բարձրացնել: Սեկյանների
 վաշտի պետը՝ Աբդուլ-Հալիմը**, Կարա-Յազըջի կոչվող ավազակ-
 ների գլուխն անցած ապստամբության դրոշ էր բարձրացրել
 ընդդեմ Օսմանյան պետության: Սկզբում Հալեբի բեյլերբեյի պաշ-
 տոնը վարող և 1007 թ. (1598) Անսոդուլի քննիչ նշանակված
 Հյուսեին փաշայի կատարած բռնությունների և ապստամբու-
 թյան պատճառով, կայսերական Ֆերմանով նրա [Հյուսեին փա-
 շայի] դեմ ուղարկվեց Կարամանի տուրքահավաքը՝ Մահմուդ-
 Չավուշը, որն Աքսարայի մոտ մի երկու ժամ կովելուց հետո պար-
 տրվեց և վերադարձավ Կոնիա... Հետո ավազակների դեմ ուղարկվեց
 Սինան փաշայի սրդին — Մուհամմեդ փաշան: Հյուսեին փաշան
 դրանից վախենալով՝ փախավ և ապաստանեց Կարա-Յազըջիի

* Սեկյան — ենիչերիական զորքի մի մասը:

** Աբդուլ-Հալիմ՝ սեկյանների պետը, որը Քաշ-Օվայի պատերազմից
 փախչելու համար մահվան էր դատապարտված Ջղալե-Ջադե փաշայի կողմից:

մոտ: Երկուսն էլ պաշարվում են իրենց ապաստանած բերդում: Մուհամմեդ փաշան Կարա-Յազըջիին առաջարկում է սանջակի բեյությունը, այն պայմանով, որ իրեն հանձնի Հյուսեին փաշային: Կարա-Յազըջին բերդից ներքև է գցում Հյուսեին փաշային: Ավազակապետը նշանակվում է Ամասիայի սանջակբեյի, իսկ Հյուսեին փաշային տանում են Ստամբուլ, կտրում ոտքերն ու ձեռքերը և բեռնակիր ձիու վրա դրած ման ածում փողոցից-փողոց: Հետո «ուրիշներին օրինակ տալու համար» կախում են: Հետագայում Կարա-Յազըջին նորից է ապաստամբվում, սակայն պարտվում է, և ներման արժանանալով՝ ստանում Չորումի սանջակը...

Պատմագիր նայիման, հենվելով Հասան բեյ-Ջադեի տված տեղեկության վրա, ասում է՝ «Ավազակապետ Կարա-Յազըջիի ներման արժանանալու համար հիմք է հանդիսացել պետական կարևոր անձնավորություններից մեկի Չելեբի-Կազիի միջնորդությունն ու երախաշնորդությունը՝ ստացած մեծագույնար կաշառքի փոխարեն»: Սակայն Կարա-Յազըջին քիչ անց նորից է ապաստամբվում և պարտության մատնում իր դեմ ուղարկված խոշոր ուժերին...

Նայիման ասում է՝ «...Կաշառքի [Կեսարիա] դաշտում ավազակների խումբը դուրս եկավ բանակի դեմ: Ջելալի զինվորները մոտ 20 հազար հոգի էին: Պատերազմը շատ կատաղի եղավ: Հաջի-Իբրահիմ փաշան պարտվեց: Ջելալի զինվորներն իրենց սրերը քաշած դետին թափեցին 15-ի շափ շորբաջիներին՝ և հազարից ավելի ենիշերիներ: Դրանից բացի բերդում եղած տղամարդկանց մեծ մասը սպանվեց ավազակների ձեռքով:

Դրանից հետո Կարա-Յազըջին ինքնիշխան է դառնում և ֆերմաններ տալիս: Նայիման մեջ է բերում նրա ֆերմաններից մեկը:

Կարա-Յազըջիի հրամանը**

«Այս նվիրական հրամանը բերում է Կաշառքի բնակիչներից Մուհամմեդ անունով մեկը, որը՝ Աստուծո ողորմությամբ, Օսմանյան պետության Սերդար՝ Հաջի-Իբրահիմ փաշայի պարտություն [կրած] պատերազմում, կատարյալ անկեղծությամբ հպատակություն ջուլց տալու համար, [նրան] բոլոր տեսակի տուրքերից և պարտքերից ազատել էմ և ներում շնորհել: Այս կաշառքական հրովարտակը նրան տվի և հրամայեցի, որ օսմանցիների իշխանությունը այս կողմերում բոլորովին վերջացած է և սուլթանությունը անվիճելի կերպով ինձ է հանձնված: Իմ կողմից տրված [սուլն] հրամանի և հրովարտակի համաձայն, նա ազատված և ներված

* Չորբաջի — ենիշերիական բանակում վաշտապետ:

** Բնագրում գործ է ածված «հյուբմ» բառը:

լինելով, ոչ մի սուրբ և վճար չպետք է պահանջվի նրանից. ով շի հպատակվի սույն հրամանին՝ կպատժվի: Այս նվիրական ֆերմանը ստանալով պետք է վարվել նրա փաղիշահական բովանդակության համաձայն: Գրված է 1009 թ. Ռեբի-ուլ-էվլեի կեսին»:

* * *

Նաչիմաչի պատմության հաջորդ էջերում տրված տեղեկություններից պարզվում է, որ Բաղդատի բեյլերբեյի Հասան փաշան ուղարկվում է Կարա-Յազըջի դեմ, որը վերջինի հետ բախվում է էլբիստանում³: Ջելալիներից կոտորվում է 20 հազար մարդ: Կարա-Յազըջին փախչում է դեպի Ջանիկի սանջակը և այնտեղ էլ մեռնում է: Կարա-Յազըջի ապստամբական գործը շարունակում է նրա եղբայրը՝ Դելի-Հասանը, որն իր շուրջը հավաքելով մի քանի այլ ապստամբ ավազակապետերի՝ իրենց բազմաթիվ զինվորներով, շարունակում է կռվել Հասան փաշայի դեմ, կատարելով անսահման կողոպուտ, թալան և սպանություններ: Կռիվներից մեկում Հասան փաշան սպանվում է: Նաչիման ասում է՝ «...Դելի-Հասանը հեշտությամբ իրականացնելով իր նպատակները, անիծյալ զինվորներով շարունակում էր կողոպտել և թալանել Անադոլուի վիլայեթները: Հետո նրա ձեռքն են անցնում նույն Հասան փաշայի հարստությունները... «փողերը վահանով, իսկ մահուդը, շուխան և այլ թանկագին ապրանքները թրով շափում և բաժանում էին իրար մեջ»:

Նաչիման 1012 թ. (1603) դեպքերի շարքում տալիս է Ջելալիների շարժման վերջին շրջանը: Հետզհետե ընդարձակվող այս ապստամբական շարժման առաջն առնել հնարավոր չլինելով, կեղծ ներման կարգով, Դելի-Հասանին հպատակեցնում և շնորհում են Բոսնիայի էյալեթը: Դելի-Հասանը ցրում է իր բանակը, անցնում Ռումելի, ապա Բելգրադ, մտնում Սերդար Լալա-Մուհամմեդ փաշայի տրամադրության տակ: Նրա սյուսճառով Ղրիմի խանը հեռանում է ասելով՝ «Ես ավազակապետի հետ միասին կռվի չեմ գնա»: Հետո Դելի-Հասանը շարունակում է իր շարագործությունները Բոսնիայի ժողովրդի հանդեպ: Վերջում, վախենալով տեղական ժողովրդից, փախչում է դեպի Բելգրադ և այնտեղ սպանվում՝ Ստամբուլից տրված ֆեթվայով: Սակայն Անադոլուում Ջելալիների շարժումը շարունակվում և ընդարձակվում է: Երևան են գալիս նոր ապստամբական խմբեր՝ Կալենդեր-Օղլու, Կարա-Սեյիդ, Սեկպան-Դերվիշ, Յուսուֆ փաշա, Դելի-Դերվիշ, Բեյ-Ջադե, Առնավուտ-Հասան, Կում-Կափուլու Ահմեդ բեյ և այլն և այլն: Այս բազմաթիվ և բազմատեսակ ապստամբական խմբերի թվում ամենակատաղի և ամենահեղինակավորը՝ Ջանփուլադ-Օղլու-Ալի բեյն էր: Նաչիման հիշում է հետևյալ ընտրոշ դեպքը: «Այս ավազակապետը [Ջանփուլադ-Օղլին] միանալով այլ ավազակապետների հետ, պաշարում է Շամը (Դամասկոսը) և ստիպում նրա վալիին միանալ իրեն: Հետո «անկախություն» է հայտարարում, իր անունով խուժբե կարգալ տալիս, փող կտրում և... դաշինք կապում Տուսկանայի մեծ Դուբսի⁴ հետ, ձեռնարկում նման դաշինքներ կնքելու գործին Եվրոպական այլ պետությունների հետ»:

* Խուժբե՝ Ուրբաթի և բայրամի նամազների ժամանակ կարդացված ազոթքը, որի մեջ հիշվում է խալիֆայի անունը:

1016 թ. մեծ ուժերով Անադոլուի ապստամբների դեմ է ուղարկում Մուրադ փաշան: Սա մի բանի կատաղի և արյունալի կռիվներից հետո վերջապես բախվում է Ջանփուլադ-Օղլու հետ, ջարդում նրա բանակից 26 հազար մարդ և փախուստի մատնում նրան: Ջանփուլադ-Օղլին գնում է գեպի Հալեպ, կողոպտում քաղաքը, բայց հետո այնտեղից էլ է փախչում, վախենալով տեղական ժողովրդից: Մուրադ փաշային հաջողվում է շատ մեծ դժվարություներով ոչնչացնել ավազակախմբերը: Հստ ապստամբիքների տված տեղեկությունների, Մուրադ փաշան Անադոլուում ոչնչացրել է 60—100 հազար մարդ...

Պատմագիրն ասում է, որ փաշան ստացավ «հոր փորոզ» անունը, որովհետև նա սպանած ավազակների դիակները թաղում էր փերել տված հորերում:

* * *

«Ջելալիների» վերաբերող նյութերը նաչիմաչի «պատմության» մեջ տրված են խիստ մանրամասն և ըստ տարիների: Մենք նպատակահարմար համարեցինք այդ բոլորը ի մի հավաքել և առ կրճատ ձևով, պահպանելով պատմագրի ոճն ու մտանցումը:

(«Թարիխի—նաչիմա», հատ. I, էջ 231—234, 245—246, 294—296):

* * *

«Աջեմի սահմաններում խռովությունների սկիզբը» և «Շահն առաջանում է գեպի Թավրիզ՝ Քուրդ-Ղաղի բեյի գրգռմով» վերնագրերով հասվածներում նաչիման պատմում է Շահ-Աբբասի Օսմանյան սինտուսյան դեմ ձեռնարկած պատերազմական գործողությունների և «դավադրությունների» մասին: Թավրիզում գտնվող թուրքական պահակազորքը շրջակայքում ասպատակություններ է անում և կողոպտում: Սուլթանի իշխողը՝ Քուրդ-Ղաղի բեյը փախչում է և ապաստան գտնում Շահ-Աբբասի մոտ: Շահը նրան խանություն է շնորհում: Օսմանցիները Ղաղի բեյին պաշարում են Կարնի-Յարք բերդում, բայց նրան հաջողվում է փախչել և գնալ Իսպահան, Շահ-Աբբասի մոտ: Ղաղի բեյի գրգռմով Շահը 10 հազարանոց բանակով գնում է Թավրիզը գրավելու: Սոֆիանում՝ տեղի ունեցած պատերազմում օսմանցիները պարտվում են, նաչիմաչի ասելով «բանակի սակավաթիվ լինելու պատճառով»: Շահ-Աբբասն այս հաղթությունից հետո շարժվում է Թավրիզի վրա: Նա սրաջարկում է բերդապահներին հանձնվել, խոստանալով նրանց շվնասել: Սակայն Շահն իր խոստումը դրժում է, կողոպտում ու թալանում քաղաքը:

Նաչիման ասում է՝ «...խոստումնադրուժ և անգույթ [Շահը] նրանց [պաշարվածներին] խաբեց: Նրանց ունեցվածքն ու հարստությունը թալանել տվեց... Թավրիզի կանանց մեծ մասին, իր զգվելի սովորության համաձայն, պոռնիկ դարձրեց: Ամեն մեկին պոռնկության համար որոշ վարձք նշանակել տվեց և մուսուլմանների պատիվը և բարքն ապականեց...»:

Շահ-Աբբասը Թավրիզը գրավելուց հետո մի բանի օր մնում է Չուլհաչում (Չուլֆաչում) և էրդեբիլի կառավարիչ Չուլֆիկար խանին մեծ բանակով ուղարկում է Նախիջևանի վրա: Սա պաշարում է Նախիջևանը: Հետո գալիս է ինքը՝ Շահը, քաղաքը գրավում է և նորից շարունակում կոտորածն ու թալանը: Նաչիման ասում է՝ «...ստոր կըզըլբաշը [Շահ-Աբբասը] իրավունք տվեց մի երկու օր քաղաքում

սագատ շարժվել և բռնութիւններ կատարել: Նրանք ամեն մի տնից գրավեցին օսմանցիների ունեցվածքը... մուսուլմանները և քյաֆիրները, ենթարկվեցին միևնույն բռնութիւններին և տանջանքներին: Նրանց [կըզըլբաշների] կատարած շարագործութիւններն ամեն սահման անցան...»:

Այդ ժամանակ մի-երկու ավազակախմբեր, առիթից օգտվելով, գրավում են Օրդուբադը, իսկ Չրաք-Սուլթանը անուշով ավազակապետը գրավում է Ջուլֆան: Էլիշեն և Ջիվանշիրը գրավում են պարսիկների կողմից: Օսմանցիների դիմագրութիւնն անհետևանք է մնում: Նախիջևանի բերդապահները թողնում են բերդը և փախչում Երևան: Երևանում Շահից ստացվում է հատուկ նամակ, որով նա իրեն հատուկ գոռոզութիւնամբ և մեծախոսութիւնամբ հայանում է, թե նա արդեն գրավել է Քավրիզը և պատրաստվում է գրավել Նախիջևանն ու Երևանը: Այնուհետև նա պիտի գրավի իր «ժառանգական երկիրը»՝ Ադրբեջանը և հետո Գենջեն և Շիրվանը, որից հետո՝ ձմեռելու է Ղարաբաղում: Այդ պատճառով առաջարկում է, իզուր դիմագրութիւն ցույց չտալ և հանձնվել: Երևանում Շահի առաջարկը չի ընդունվում: Շահ-Աբրահիմ նամակը ուղարկում են Ստամբուլ՝ փազիշահին: Օսմանցիները ձեռնարկում են Երևանի բերդը ամրապնդելու և շրջակայքից օգնական ուժեր ստանալու աշխատանքներին:

Երևանում նոր բերդի կառուցումը

Այդ ժամանակ հայտնի դարձավ, որ Շահը պատրաստվում է հարձակվել Նախիջևանի և Երևանի վրա: Երևանի ավազանին ու բնակիչները, տեսնելով, որ եթե Նախիջևանի զինվորները թողնեն իրենց բերդը և Երևանի բերդում ապաստանեն՝ վերջինիս տարածութիւնը անբավարար է դառնում, որոշեցին հարավային կողմից պարսպի պատերին կից՝ իսլամական տների շրջանում, նոր բարձր պատեր կառուցել և այդ տները թողնել իրենց նախկին վիճակում... Նրանք ձեռնարկեցին պարսպի հարավային, արևելյան և արևմտյան կողմից 500 արշին երկարութիւնամբ բարձր պատերի կառուցմանը: Մեծ ջանքերով 15 օրվա ընթացքում, մինչև վեղիրի գալը, նրանք աշխատանքի կեսը կատարեցին. սա [վեղիրը] շինութեան մնացած մասը բաժանեց զինվորների խմբերի վրա, որոնք իրենց անձի պաշտպանութեան համար ջանքեր չխնայեցին, Աստուծո օգնութեամբ, դեռ Շահը չեկած, կարողացան ավարտել բերդի վերակառուցման աշխատանքները:

Աջեմի Շահը գալիս է դեպի Երևան

Ջեմադիյե-ախրրի 11-րդ շաբաթ օրը, առավոտյան Երևանի հարավային կողմից երևացին կարմրազուլանների [կըզըլբաշների] դրոշակները, այդ ստոր ցեղի մարդիկ շար ոգիների նման տարածվեցին Երևանի դաշտում: Բուն կըզըլբաշները հազիվ 5—6 հազար

մարդ լինեին, նրանցից 3 հազարը, «Թյուլենցի» և «Գյոք-Դուլար» կոչված ավազակախմբերից էին. մի մասը քրդական խմբերից՝ Քուրդ-Ղազին և նրա եղբայրներ Գոջին ու Վասիֆ-էղդինը, Քյոք-Կարաշին... մի մասը՝ Քուրդ-Չեյնալ բեյի վաշտը և Ալաշկերտի Կըլըջ բեյը... Շահը բանակի կենտրոնում փառքով և շքեղությամբ շրջապատված, սրնգափողերի հնչյուններով սարսափ էր տարածում. ջորիների և ուղտերի բազմաքանակությունից շրջակայքը սեին էր տալիս: Երբ պարսիկներն երևացին պարսիսպների մոտ, նրանք կարծում էին թե բերդի ժողովուրդը, Շահի այդ վեհությունից սարսափահար և նրա անմիտ շքեղություններից ու փայլից սրտաբեկ՝ պարտված ճանաչելով իրեն, ստիպված կլինի բերդը հանձնել: Սակայն իսլամական բանակում կային խելացի և դատողության տեր մարդիկ, նրանք հասկացան, որ այդ վախի ու սարսափի նշաններն անհիմն են և դուրկ որևէ նշանակությունից. նրանք ուշադրություն շղարձնելով այդ անիմաստ շքեղությանը, բերդում դրված «ալարգա» թնդանոթների կրակոցով հեռվից ողջունեցին պարսիկներին: Այդ «ղզվելիների խումբը» Միհնեդի բլուր կոչվող վայրում հիմնեց շահի վրանը...

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. I, էջ 351—359):

Պատմագիր Եայիման մանրամասնորեն տալիս է Երևանի պարսիսպների տակտիկական մարտերի նկարագրությունը («Առաջին մարտ», «Երկրորդ մարտ» և «Երրորդ մարտ» վերնագրերով): Այդ կատաղի մարտերի հետևանքով Շահն իր նպատակին չի հասնում և բերդը գրավելու համար դիմում է խորամանկության: Յախջի-Չավուշ անունով մեկին իբրև պատգամավոր ուղարկում է Երևանցիների մոտ և փորձում օսմանյան ղինվորների դիմադրական ոգին թուլացնել. սակայն ապարդյուն: Երևանի և Նախիջևանի էմիր-ուլ-Յումերաճ Շերիֆ-փաշան դիմում է ուղարկում Ստամբուլ՝ փաղիշահին և օգնություն խնդրում: Չնայած, Երևանին օգնություն հասցնելու համար հատուկ ֆերմաններ են տրվում, սակայն սուլթան Մուհամմեդի* մահվան և Սուլթան Ահմեդի** գահակալության պատճառով Երևանին օգնություն հասցնելու հրամանները մնում են անհետևանք: Պաշարումը տևում է 6 ամիս. պաշարվածները ուժասպառ են լինում:

* Սուլթան Մուհամմեդ III, 1003—1012 թթ. (1595—1603):

** Սուլթան Ահմեդ I, 1012—1026 թթ. (1603—1617):

Ռաֆրզիական (Պարսկական) պատերազմի հաջորդ դեպքերը
և Երևանի բերդի գրավումը Շահի կողմից

Շահ-Աբբասը պաշարելով Երևանի բերդը, մի քանի անգամ տեղի ունեցած մարտերից և իր ուղարկած պատգամավորների սպանությունից հետո, երբ տեսավ, որ պաշարվածներն անձնատուր լինելու ցանկություն չունեն, բոլոր ուժերը իր քաղկին տալով, սկսեց զնդակոծել բերդը: Նա ճանապարհները քանդեց, բերդում եղողների համար կյանքի միջոց հանդիսացող հոսող ջրերը կտրեց և այդպիսով պաշարվածներին թողեց առանց ջրի: Չնայած պաշարվածները բերդում հորեր և փոսեր փորելով որոշ շափով իրենց ծարավության առաջն առան, սակայն պաշարումը շատ երկար տևեց, դրսից օգնություն ստանալու հույսը կտրվեց, պաշարվածների դրությունը ծանրացավ, բրով տոկունությունը և դիմադրական ուժը թուլացավ: Զիլհիջջե ամսին կրգըլբաշ զինվորները ընդհանուր հարձակումով մտան նոր պարիսպները և գրավեցին: Սյունիներից շատերին գերեցին և մեծ մասին նահատակեցին: Պաշարման սկզբում եղած 5—6 հազար զինվորներից, յոթ ամսվա ժամանակամիջոցում 1500-ի շափ մարդիկ ընկան մարտում: Մոտ 500 հոգի մահացան, զինվորների կեսը հակառակվելով թողեց հեռացավ, այնպես որ բանակից մնաց միայն 500 մարդ: Այս փոքրաթիվ զինվորները անկարող լինելով պաշտպանելու բերդի ընդարձակ սահմանները, հրաժարվեցին բերդը պաշտպանելուց: Իսկ մեծաթիվ թշնամին ամեն կերպ ձգտում էր հաղթանակ ձեռք բերել: Մուհարրեմ ամսի 10-րդ օրը՝ նրանց սգի օրը լինելով, զգուշացան կռիվներից, որպեսզի հետո ավելի ուժեղացնեն իրենց հարձակումը: Երբ Շահի զինվորները պաշարվածներին օգնություն խնդրելու և անձնատուր լինելու կոչ արին, պաշարվածներն ստիպված շնորհ խնդրելով դիմեցին վեզիրին: Որոշ նկատառումներով այդ խնդրանքը ընդունվեց:

Պատմագիրը «Շահի Միջլիսի պատկերը» վերնագրով հատվածում նկարագրում է Երևանի բերդի գրավումից հետո, Շահ-Աբբասի գոռոզ և դաժան վերաբերմունքը դեպի անձնատուր եղողները: Շահն իր վրանում ընդունում է իր զինվորների պարագլուխներին: Այդ մասին նայիման ասում է՝ «...Մի անկյունում հասարակ կերպով գորգի վրա նստած էր [Շահը], նրա ձախ կողմում՝ Լեվենդ խանի որդին Իսքենդեր խանը, աջ կողմում՝ Միմոնի որդին՝ Գուրգինը [Գուրգենը], որոնք նստած թափառաշրջիկների նման ժողով էին անում: Դրանից հետո նստած էր Քավրիզի բեյերբեյի Ալի փա-

շան, նրանից հետո Քուրդ-Ղազին և նմանները, Ալեքսանդրեից հետո՝ Շերիֆ փաշան և այլ ղինվորական պարագլուխներ ...այդ անկրոն գոռոզը [Շահը] քյաֆիրներին «էհլի-սյուննեթ»^{*} մուսուլմաններից գերադաս էր համարում... հետո նախապես գերի վերցրած ուկեմաններին ղիմելով ասաց՝ «Դուք ֆեթվա եք տվել, որ կրղրլբաշներից մեկի սպանությունը հավասար է 70 քյաֆիրի սպանության» և հետո նրանց ամորձիքներն ու թոքերը պատռել տալով սպանեց:

Նայիման հիշատակում է, որ այդ բոլոր մանրամասնությունները նա վերցրել է գեպքերին ականատես նախիջևանի Կազի Ջերրահ-Ջադեի փաղիշահին ներկայացրած գրությունից:

Երևանի գրավումից հետո Շահ-Աբրասը գրավում է նաև Շամախին ու Շիրվանը:

Կարսի պաշարումը Երևանի գրավումից հետո և կրղրլբաշների մի շարք շարագործությունները

Հասան-Բեյզադեն գրում է, որ Շահ-Աբրասը Երևանի բերդը պաշարած ժամանակ Շերիֆ-Մուհամմեդ փաշան անձնատուր լինելով՝ դուրս էր եկել: Երբ փաշան ներկայանում է Շահին, սա սպանել է տալիս փաշաչին՝ անհավասարմության ամբաստանությամբ: Պաշարման ժամանակ էմիր-Գյոնե խանը մի խումբ կրղրլբաշ ղինվորներով ուղարկվում է շրջակայքը նվաճելու և Ակշա-Կալա բերդը գրավելու: Էմիր-Գյոնե խանը պաշարում է Ակշա-Կալան և ինքը բռնությունների հակամետ լինելով, սկսում է կոտորել ու թալանել այդ վայրերը, իսկ հայ ուսաններին ամբողջությամբ քշում է և տանում Իսֆահան... Այդ ժամանակ այս երկրի Ալայ-բեյ՝ Քենան բեյը, որ Կարսի իշխող Օսման-Աղայի կողմից ուղարկված էր գերիներ բռնելու, ընկնում է էմիր-Գյոնեի ղինվորների ձեռքը: Էմիր-Գյոնեն նրան ուղարկում է Շահի մոտ: Շահը նրան՝ «Դու Թավրիզի թնդանոթապետն ես եղել» ասելով, կասում է թընդանոթի բերանին և գեպի Երևան կրակելով պատան-պատան անում: Երևանը բռնությամբ գրավելուց հետո, օսմանցիներին ազատություն է տալիս, նրանց պաշար և մթերքներ տալով, հատուկ կարավանով ուղարկում է Կարս: Երևանի պարսիկները բոլորովին քանդում, գետնին է հավասարեցնում և էյալեթը շնորհում

^{*} էհլի-սյուննեթ կոչվում են Մուհամմեդին և նրա հաջորդներին հավատադող և հավատարիմ մուսուլմանները, այսինքն սյուննեի դավանանքին պատկանողները:

Էմիր-Քյունե խանին: Շահը այդտեղից վեր է կենում և իր զորքերով
 դնում Կարս, պաշարում բերդը: Կարսի զորամասը կազմված
 էր Երևանից եկած և մեծ մասամբ վիրավոր 400 քաջերից:
 սրանք աջեմի հետ կովելու վարժ լինելով, գուրս եկան Շահի դեմ
 և սկսեցին կովել: «Մուրրյալ» Շահը նրանց լուր ուղարկեց և ասաց՝
 «Եթե Կարսը գրավեմ, այս անգամ ձեզնից ոչ մեկին չպետք է խնա-
 յեմ»: Նրան հաջողվեց Կարսը գրավել: Էրզրումի էմիր-ուլ-Ումերա՝
 Քյուաել-Սեֆեր փաշան նրանց [մուսուլմաններին] ապահովեց պա-
 շարով: Շահը նպատակ ուներ գրավել նաև Ախասխան [Ախալցխան]:
 Այդ ժամանակ Ախասխայի իշխողը Կարակաշ փաշան այնտեղ էր,
 և Աստուծո օգնությամբ կարողացավ բերդը պահպանել: 300
 աջեմներ ուղարկված էին մի մեծ խանում և հայ ռայաների
 կանանց բռնությամբ բերել տալով, զվարճությամբ էին զբաղ-
 ված: Հայերը դիմեցին Սեֆեր փաշային, որը Երևանից եկած զին-
 վորներով հարձակվեց խանի (բարվանսարայի) վրա: Թեթև հրա-
 ցանային կովից հետո, Սեֆեր փաշան տանիքը ծակելով ներս
 մտավ և հարբած աջեմներին ամբողջովին կոտորեց ու նրանց
 գլուխները ուղարկեց Ստամբուլ: Ավելի ուշ, Սեֆեր փաշան և Կա-
 բակաշ փաշան, Ջղալե-Ջաղեի պարտություն կրած կովում նահա-
 տակվեցին: Սակայն «Ֆեզլեքեում»* գրված է, որ երբ Շահը Երևանի
 վրա հաղթություն տարավ, Շերիֆ փաշային պատիվ անելով նրան
 Իմամ-Ռիզայի մյուսթեվելիության** պաշտոն տվեց: Սա իր կյանքի
 մնացած օրերն անցկացրեց Մեշհեդում: Շահը մյուս պաշարված-
 ներին ազատ արձակելով, ասաց՝ «Ով ուզում է, թող իմ նոքարը
 լինի»: Դրանց Մուհամմեդ փաշային հանձնելով Կարս ուղարկեց:
 Էրզրումի բեյլերբեյին ու Սերգարը՝ Սաաթջի-Հասան փաշան, վախ-
 ճանված էին, այդ պատճառով բանակը ցրվեց և նոր ձեռնարկում-
 ները հետաձգվեցին հաջորդ տարվան:

(«Թարիխի — Նայիմա», հատ. I, էջ 388 — 396):

* * *

Նայիման 1613 թ. դեպքերի շարքում, շարունակում է պարսկական պա-
 տերազմի հաջորդ դեպքերի մանրամասն նկարագրությունը: Իրանի ար-
 շավանքի ղեկավար է նշանակվում Ջղալե-Ջաղե-Սինան փաշան, սա ճանապար-
 հին ուժեր հավաքելով է զբաղվում և միայն ձմռանն է հասնում Կարս: Երբ օս-
 մանյան բանակը հասնում է Նախիջևան, Շահը հանգստանում էր Թավրիզում:

* «Ֆեզլեքե» — թուրք պատմագիր Քյաթիր-Չելեբիի պատմությունը:

** Մյուսթեվելիություն — վաղըֆների վարչություն, մյուսթեվելի՝ վա-
 ճըֆների կառավարիչ:

Նաչիման ասում է՝ «...որովհետև գյուղերի և քաղաքների ուսյաները նախապես արսորվել էին, երկիրը մնացել էր անմշակ, քաղցն ու սովը հասել էին ամենա-
 ծայրահեղ աստիճանի...»։ Զրդալե-Ջաղեն հրաժարվելով Շահի հետապնդումից,
 քաշվում է դեպի Վան։ Այստեղ նա իր մոտ է հրավիրում քուրդ բեյերին, նրանց
 հետ միություն կազմելու նպատակով։ Շահ-Աբբասն Ալլահվերդի խանին մեծ
 ուժով ուղարկում է Զրդալե-Ջաղե-Սինան փառաշի դեմ։ Պարսիկները պաշարում
 են Վանը, փառան բավարար ուժեր չունենալով, նավակով Վանա լճի վրայով փախ-
 չում է դեպի Ադիլջևազ և այնտեղից շատ պուստ էրզրում։ Շահն իմանալով փառաշի
 փախուստը, Վանի բերդի պաշարումը վերացնում է և քաշվում դեպի Թավրիզ։

1014 թ. Սինան փառան նոր ուժերով արշավանքի է ելնում։ Սալմաստի և Խոջի
 շրջանում տեղի ունեցած կռվում կրղրլբաշները պարտվում են, բայց հետո, երբ
 Օսմանցիները կրղրլբաշներին հետապնդելով շատ սուաջ են գնում, պարսիկները
 կտրում են նրանց նահանջի ճանապարհը։ Օսմանցիները շարաշար պարտության են
 մատնվում, Զրդալե-Ջաղե-Սինան փառան ստիպված նորից քաշվում է դեպի Վան։

* * *

1019 թ. (1610) գարնանը Զելալիների ոչնչացման գործում հայտնի դարձած
 Մուրադ փառան, Սերդարի պաշտոնով և մեծ ուժերով գնում է դեպի Թավրիզ։ Քա-
 ղաքր-բոլորովին դատարկված և գրեթե ավերակ վիճակումն էր։ Նաչիման գրում է.
 «...Իսլամական զինվորները մնացած շներերն էլ քանդեցին ու այրեցին»։ գրանից
 հետո Սերդարը հատուկ նամակով դիմում է Շահ-Աբբասին, ու հայտնում, որ նա
 Շահ-Իսմայիլ II ժամանակ կնքված պայմանագիրը խախտել է։ Շահն իր նա-
 մակում հայտնում է՝

«...ձեր սահմանի վրա եղող իշխանները, մեր վաճառական-
 ների ապրանքների վրա աչք ունենալով, մի քանիսին սպանել են։
 Այս մասին բազմիցս հայտնել ենք փաղիշահին, սակայն նա բոլո-
 րովին ուշադրություն չի դարձրել, չնայած որ սուլթանական նա-
 մուսը դրան շպետք է հանդուրժեր։ Աստուծո կարգադրությամբ, մենք
 գրավեցինք մեր ժառանգական կալվածները հանդիսացող երկրնե-
 րը։ Թաթարական զինվորները պարծանքի առարկա են։ Թաթարա-
 կան ղեկավարները՝ Իսլամ-Կիրաչը և Ղադի-Կիրաչը, Շիրվանի վրա
 զինվոր տանելով, կրղրլբաշների դեմ մղած կռվում պարտվել են,
 իսկ խաները իրենք գերի էին ընկել։ Հիմա եթե նորից գան, դարձ-
 չալ իրենց արժանի պատիժները կստանան։ Ալ-Օսմանի փաղիշահ-
 ների ուժը, հարստությունը և բանակի մեծաթիվ լինելը մեզ հայտնի
 է։ Սակայն մեր զազիները առաջնորդվելով նվիրական Շարիաթի
 ցուցմունքներով, բոլորովին չեն սարսափում ձեր զորքի շատու-
 թյունից։ Նորին Վեհափառություն սուլթան Սյուլեյման խանի,
 իմ հանդուցյալ պապ՝ Շահ-Թահմասբի հետ կնքած պայմանագրի
 համաձայն սահմաններն որոշելու կարելիության դեպքում, ես եր-

ջանիկ փաղիշա՛հի մեկ կուլն էմ. էթե մարդը թշնամության մեջ ուժեղ չլինի, նրա բարեկամությանն էլ չի կարելի վստահել: Մեր բարեկամությունը կտեսնենք: Այնպես որ, էթե համաձայն չեք, այդ գեպում թող տեղի ունենա նախախնամության կարգադրածը, վեսսեկամ»:

Մեծ Սերդաբ Մուրադ փաշայի պատասխանը

«...Դուք հայտնում եք, թե թաթարական զինվորները պարծանքի առարկա են. թաթարները փաղիշա՛հի այլ կուլերի նման են: Եթե նրանց խաները գերի են ընկել, դա նախախնամության կարգադրությունն է, մի անգամ հաղթվողը, մի այլ անգամ հաղթող կհանդիսանա: Եթե ձեր կողմից գերի ընկածներին հաշվենք, բացի ավելորդ երկարաբանությունից, ամոթի առարկա կլինի: Այնպես որ, էթե դուք ձեռք քաշեք երջանիկ փաղիշա՛հի խութրեն կարգացված երկրներից, այդ գեպում, ես էլ փաղիշա՛հի մի հավատարիմ կուլը լինելով, հույս ունեմ, որ խոսքս կընդունվի: մեր միջև խաղաղություն և ապահովություն ստեղծելու ջանքերը գործ դնելով, ըստ առաջնույն սահմաններն որոշելուց հետո, ես կհեռանամ: Իսլամական զինվորները տարիներ շարունակ այս կողմերում են ձմեռում և նախախնամության կարգադրությամբ հաջողության հասնելու համար գործ են դնում ամեն տեսակ ջանքեր: Բարձրյալն Աստուծո ողորմությամբ՝ վրեժխնդիր լինելն անհրաժեշտ է: Սրանից առաջ Շահի սուլարկած նամակով, Շեմսեղզին-Մուհամմեդ աղան եկել և գիմելով Մուրադ փաշային խոսել էր հաշտության մասին: Նրա հետ միասին Խայրեղզին-Չավուշը բերել էր պատասխաննամակը: Մոտ մի տարի է անցել, բայց պատասխան դեռ չի ստացվել: Սուլթան Մուրադ խանի ժամանակ մեր տիրացած երկրներն ազատելու համար, երբ ես Ջեմաղիյել-ախրրի 20-րդ օրը մեծաթիվ զինվորներով էրզրում եկա, վերոհիշյալ Մուհամմեդ աղան և Խայրեղզին-Չավուշն եկան և հանձնեցին իրենց հետ բերած արքայական [Շահական] նամակը, որի մեջ ասված էր, որ դաշնագիրը խախտելու պատճառ է հանդիսացել սահմանի վրա դանվող իշխողների կողմից ձեր վաճառականների ասլրանքների գրավումն ու հափշտակությունը: Երկուստեք խոսքերն երկարում և շարունակվում են. դուք ցանկություն ունեք հաշտության գործը զլուխ բերել, անցյալը մոռանալ և նախորդ սուլթանների ժամանակ ընդունվածի հիման վրա խաղաղություն կնքել: Այնքան ժամանակ,

որքան որ Սուլթան Մուրադ խանի օրոք նվաճված երկրները գտնու-
վում են այն կողմը, պարզ է, որ «անցյալը պետք է մոռանալ»
նշանաբանը, փաղիշահի կողմից հավանության շի կարող արժա-
նանալ: Եթե խաղաղություն եք ցանկանում, պետք է հանձնեք այն
երկրները, որտեղ կարդացվում է փաղիշահի խոսքերն»:

Այս բովանդակությամբ պատասխան գրվեց և ուղարկվեց:

(«Քարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 84—86):

1019 թ. (1610) ձմռանը նորից Շահի կողմից պատգամավորներ եկան: Շահն
առաջարկում էր հաշտություն կնքել, գրավված վայրերի բերքից տարեկան 200
բեռ մետաքս տալու և այդ երկրների վրա փաղիշահի կողմից մի բեյլերբեյի նշա-
նակելու պայմանով: Մուրադ փաշան շի համաձայնվում և արշավանքի է պատ-
րաստվում, սակայն նրա մրցակիցը՝ Նեսուհ փաշան, որը 1020 թ. Մուրադ փա-
շախի մահվանից հետո նրան էր փոխարինել, հակամեռ էր Շահ-Աբբասի հետ հա-
մաձայնություն կնքելու: Նեսուհ փաշան իր հետ վերցնելով Շահի պատգամավոր-
ներին և նրանց հետ բերած մեկ տարվա մետաքսը, գալիս է Ստամբուլ: 1021 թ.
երկու երկրների միջև կնքվում է խաղաղության դաշնագիր, Սուլթան Մյուլեյման-
կանունիի և Շահ-Քահամաի միջև սրտշված սահմաններով և տարեկան 200 բեռ
մետաքս իբրև տուրք վճարելու պայմանով:

Նայիման տալիս է հաշտության դաշնագրի մանրամասն պայմանները, որոնց
մեջ բացի կրոնական և դավանական կետերից, կարևոր է նշել Օսմանյան պետու-
թյան հավատարիմ Գաղստանի, Շամխալի և այլ խաների պաշտպանությունը և
առանձնապես հետևյալ կետը՝ «Անիծյալ ռուսի այդ կողմերում երթևեկության
ճանապարհը փակելու համար, նրա կողմից կառուցված թերեք բերդի կործանման
համար տրված ֆերմանին, Շահի զինվորներից ոչ մեկը չպետք է միջամտությու-
ն ցույց տա...»:

(«Քարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 94—95, 113—114):

1024 թվականի (1615) դեպքեր. Սերգար և Մեծ վեզիր Մուհամմեդ փաշան գնում է դեպի Երևան

Պարսից Շահի հետ նախապես կնքված խաղաղության պայ-
մանագիրը Նեսուհ փաշախի հետ եկած պատգամավոր Կազի-խանի
միջոցով 1021 թ. Շարան ամսին Մուսաաֆա Չավուշի ուղեկցու-
թյամբ ուղարկվել էր [Շահին]: Նա [չավուշը] մոտ երկու տարի
մնաց Աջեմի երկրում: Շահ-Աբբասը շնայած որ հանձն էր
առել ամեն տարի 100 բեռ մետաքս և 100 բեռ թանկագին
ապրանքներ ուղարկել, երկու տարվա ընթացքում ոչինչ չէր տվել,
ասելով՝ «Մի՞թե ևս հարկատու եմ եղել»: Խոստումնազան-
ցությունը և պայմանագրի խախտումը փաղիշահի մեջ զայրույթ
առաջացրեց: Այդ պատճառով ֆերման տրվեց, որ վեզիր-Մուհամ-

մեզ փաշան արշավանքի պատրաստովի: Նա ֆերմանի համաձայն սկսեց պատրաստություններ տեսնել: Այդ ժամանակ Աջեմի դեմ արշավանքի դուրս եկան Կափու-կուլիները, Ռումելիի և Անադոլուի զինվորները: Նույն տարվա Ռեբիու-ախրրի 23-րդ օրը Սերդարը մեծ հանդիսավորությամբ անցավ Սկյուդար... 20 օր հետո առաջ շարժվելով մտավ Հալեպ և ձմեռն այնտեղ անցկացրեց:

Այդ միջոցին Իրանի շահի սուրհանդակը գալիս և հայտնում է, որ Շահը համաձայն է ամեն տարի որոշված մետաքսը տալ: Սակայն փառիշահն իր որոշումը չի փոխում: Երբ Սերդարը Հալեպում էր, Շահի պատգամավորը գալիս է Ստամբուլ, սակայն ոչ մի ուշադրության և հարգանքի չի արժանանում:

Մի տարվա ընթացքում ոչ նրա նամակն են ընդունվում և ոչ էլ նրա բերած նվերները:

1025 թ. գարնանը նորից սկսվում են սազմական պատրաստությունները: Տարբեր կողմերից եկած սազմական ուժերը հավաքվում են էրզրումում և վերջրենելով 7 թնդանոթ, շարժվում են դեպի Երևան:

(«Քարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ, 141—142):

Կարսի բերդի կառուցումը

Կարսի բերդը մոլորյալ Շահի բռնության հետևանքով քանդված էր: Այժմ, անհրաժեշտ համարվեց բերդը նորոգել և այնտեղ զինվորներ պահել: Կափու-կուլիներին և փաշաներին հանձնարարվեց մաս-մաս կատարել շինության աշխատանքները, որոնք մի շաբաթվա ընթացքում բերդը բնակելի դարձրին... բերդի պաշտպանության համար, զինվորներ և թնդանոթներ տալուց հետո, Զեմազլիյել-ախրրի կեսին շարժվեցին դեպի Երևանի դաշտը: Գիշերը խրամատների պատրաստելով բերդը պաշարեցին: Էմիր-Գյունի խանը նախապես բերդն ամրացրել, զինվորներով և սազմամթերքով ապահովել էր: Շահն իր զինվորներով գտնվում էր Նախիջևանում: [Բերդի] շրջակայքում թնդանոթներ դրին և 20 օր շարունակ զնդակոծեցին, սակայն ապարդյուն: Հետո սկսեցին հողը փորել-ցերեկը փորածը, գիշերը ներս էին տանում: Փոսերում ձգված տոպրակները ու դարարները* կեռերով ներս էին քաշում: Ի վերջո խրամական զինվորներն ամրություններ շինեցին, դարբազաններով անցքեր բացին ու ամեն կողմից առաջացան դեպի բերդը: Մազենդերենցի հրացանաձիգները խմբված մեծ և կատաղի մարտեր

* Ղարար — թելից գործված խոշոր պարկ:

մղեցին, որի հետևանքով շատերը նահատակվեցին: Երբ ենիշերի-
ների աղան՝ Մյուսելլի-Աղան նահատակվեց և «թուրքերեն շիմա-
ցողը»^{*} վիրավորվեց, բանակը ստիպված եղավ հետ քաշվել:

Հետ պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է հաջորդ պատերազմա-
կան գործողությունները: Նախիջևանի պաշարումը տևում է 44 օր, կռիվները
լինում են վերին աստիճանի կատաղի: Չմեռը վրա է հասնում, և օսմանցիները
ստիպված են լինում պաշարումը վերացնել և հաշտություն կնքել՝ նեսուհ փաշայի
ժամանակ որոշված մետաքսի և նվերների կեսը տալու պայմանով: Բերդի համար
օսմանցիների բերած մեծաքանակ պաշարները ոչնչանում են: Կըզըլբաշները բեր-
դից դուրս գալով առևտուր են անում: Թնդանոթներն ուղարկում են Կարա Բա-
նակը ձմեռվա դաժան խստության պատճառով մեծ դժվարություններով հասնում
է էրզրում, ճանապարհին շատերը սառչում են:

Այս անհաջողության պատասխանատուն Մուհամմեդ փաշան էր, որն օայն-
բան գանձով և զինվորներով անկարող եղավ Երևանի նման մի հողային
բերդ գրավելու՝ [Նայիմա]: Փաշային հեռացնում են վեզիրության պաշտոնից:
Ստամբուլում գտնվող Շահի պատգամավորը բանտարկվում է Եդի-կուլեում: Նոր
նշանակված Սերգար-Խալիլ փաշան պաշտրաստվում է նոր արշավանքի:
Ղրիմի խանին՝ Ջանիկ-Կիրային ֆերմանով առաջարկվում է մասնակցել արշա-
վանքին: Սա 40 հազար զինվորներով Քեֆեից անցնում է Գենջե, Նախիջևանը և
Ջյուլֆան կողոպտում, որի համար արժանանում է փաղիշահական շնորհների
(500 ալթուն, սուր, խալաթ, ձի և այլն):

(«Քարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 142—143):

1026 թվականի (1617) դեպքերից

Վրաստանի պաշտպանության համար զինվորների առաքումը

Գուրիլի իշխանը նամակ էր ուղարկել և հայտնել, որ կըզըլ-
բաշները նպատակ ունեն Վրաստանը իրենց տրամադրության տակն
առնելու: Այդ պատճառով Վրաստանի պաշտպանության համար,
կարգադրություններ ուղարկվեցին Բաթումի բեյլերբեյի Օսման
փաշային, Չըլդրի բեյ Մուրթաղա բեյին, Սեֆեր փաշային և Վրաս-
տանի կողմերում եղող այլ իշխողներին և էմիրներին, Գուրիլի,
Դադիանի և Աչըբ-բաշի բեյերին, Դադստանի իշխաններին, իրենց
տրամադրության տակ եղած զինվորներով, ինչպես նաև էրզրու-
մում և Տրապիզոնում գտնվող բոլոր ենիշերիներին՝ իրենց սպա-
ներով միասին, անհապաղ հավաքվեն Սերասքերի մոտ և պատ-
րաստ լինեն:

(«Քարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 151—152):

* Վանի Բեյլերբեյի Հյուսեին փաշային տրված անունը:

Սերգար Խաչիլ փաշան մեծ բանակով գնում է Քավրիզի վրա, նրա հետ էր նաև թաթար խանը՝ Ջանիկ-Կիրաջը: Շահը էրզերիլումն էր, թաթար խանը իր զինվորներով և 10 սանջակե զինվորներով ուղարկվում է Շահի նշանավոր խաներից՝ Կարշազ խանի դեմ, որը գտնվում էր էրզերիլի մոտ: Թաթար խանը 8 կոնարի ճանապարհն անցնում է երկու և կես օրում և Սերավի դաշտում կովի մեջ մտնում Կարշազի հետ: Կատաղի կովում իսլամական և թաթարական բանակի գլխավորներից շատերը սպանվում են, մի մասն էլ գերի է ընկնում: Ջանիկ-Կիրաջը հազիվ է ազատվում և փախչում: Խաչիլ փաշան այս պարտության լուրն առնելով գնում է դեպի էրզերիլ: Շահ-Աբբասն էրզերիլը դատարկում է և հետ է քաշվում: Նորից սկսում են հաշտության բանակցություններ և նեսուհ փաշայի ժամանակ ընդունված պայմաններով հաշտություն է կնքվում 1027 թ. (1618): Նաչիման՝ «Սերավի դաշտում երկուստեք կնքված խաղաղություն» վերնագրով հաստատվում տալիս է, ի միջի այլոց, հետևյալ մանրամասնությունները. «...խորամանկ Շահը զինվորների համար ուղարկեց 800 ուղտի բեռ պաշարեղեն... մասնավորապես մեծ վեզիրի համար 9 ուղտի բեռ հալվա և քաղցրեղեն (մուրաբբա), ամեն տեսակի պտուղներ, մասնավորապես լիմոնի և նուռի ամենաբնորոշ տեսակները, նուրբ և բնորոշ մետաքսե գործվածքներ, բրինձ, շաքար (որի ամեն մի դլուխը 5—10 կըլե* էր կշռում), ենիշէրինների աղային, Սադրազամի քեթխուղային, այլ փաշաներին և ավագանիներին՝ 2—3—5 ուղտի բեռ նվերներ, որով իր քարեկամությունն ու անկեղծությունն արտահայտեց: [Շահի] պատգամավորը՝ Միրզա-Մուհամմեդն այդ բոլորը բերեց և բաժանեց ինչպես որ հատկացված էր...»: 1029 թ. (1619) Շահ-Աբբասի պատգամավորը՝ Բուռուն-Կասրմ բեյը գալիս է Ստամբուլ, իր հետ բերելով 100 բեռ մետաքս և 4 ուղտի ու մեկ ռնգեղջյուրի բեռ զանազան նվերներ:

Տեղի ունեցած բանակցությունների հետևանքով Ախաախայի էյալեթն ամանցիներին մնալու, իսկ Բաղդաատի ասհմանում երկու սանջակ պարսիկներին տալու պայմանով, ստորագրվում է խաղաղության պայմանագիրը:

Նաչիման հիշում է 1030 թ. (1620) տեղի ունեցած կլիմայական արտակարգ երևույթը: Չմռան, Ռեբի-ուլ էվլեյի 10-ին, Ստամբուլում մեծ բանակությամբ ձյուն է տեղում և այնպիսի սառտիկ սառնամանիքներ են լինում, որ ծովը սառչում է: Նույն ամսի 17-ին Ստամբուլի և նրա Ասիական մասի՝ Սկյուդարի միջև ծովը բոլորովին սառչում է, նավագնացությունը կանգ է առնում, որի հետևանքով քաղաքում առաջանում է մեծ թանկություն:

Նաչիման ասում է, որ ըստ պատմագիրների տված տեղեկությունների, հիշրեթի 121 թ. Ստամբուլում տեղի է ունեցել նման երևույթ:

Այդ մասին Հաշիմի Չելեբին գրել է շափածոյով,

Ճանապարհ եղավ դեպի Սկյուդար,
Հազար էրեսունին Սպիտակ ծովը սառեց:

(«Թարիխի—Նաչիմա», հատ. II, էջ 164—168, 172—173):

* Կըլե կամ օկկա— ծանրություն կշիռ է, հավասար է 1 կգ. 284 գրամի:

Աբազու փաշայի ապստամբական շարժման մասին

Նաչիմաչի «պատմություն» մեջ Աբազա փաշայի ապստամբական շարժումը շատ մեծ տեղ է բռնում: Այդ շարժումը կապված էր Թուրքիայում, մասնավորապես Սաամբուլում ծայր աստիճանի հասած ենիշերիական խլրտուճների և անկարգությունների հետ: Աբազա փաշայի ապստամբական շարժումը զուգահեռում է կրգըրաշների վրաստանում կատարած արշավանքի և Շահ-Աբբասի կողմից Բաղդատի գրավման կապակցությամբ՝ Թուրք-պարսկական պատերազմական գործողությունների ընդարձակման հետ: Վրաստանում կատարված դեպքերը թարգմանում ենք ամբողջությամբ: Բաղդատի շուրջը մղվող երկարատև կռիվներն անմիջական կերպով կապ շունենալով Հայաստանի հետ, դուրս են մնում մեր նյութից: Իսկ Աբազա փաշայի ապստամբական շարժման վերաբերյալ նյութերը, որոնք նաչիմաչում տրված են ըստ տարեգրության և շատ ընդարձակ մանրամասնություններով, մենք տալիս ենք մի ընդհանուր համառոտ տեսություն, թարգմանելով նաչիմաչից միայն բնորոշ հատվածները:

Նաչիման Աբազա փաշայի մասին ասում է՝ «Աբազա փաշան ինքնըստինքյան կարող և քաջարի անձնավորություն էր: Սկզբում գտնվում էր Ջանփոլադ-Օղլուի* ծառայության մեջ: Մուրադ փաշայի սրից ազատվել էր ենիշերիների աղա խալիլ փաշայի միջնորդությամբ, սրից հետո ծառայել էր խալիլ փաշային: Շնորհիվ իր ընդունակության, խուժիճի արշավանքի ժամանակ նշանակվել էր Ռումելիի բեյլերբեյի... հետո ստացել էր էրզրումի էյալեթը: 1031 թ. երբ տեղի ունեցավ Սուլթան Օսման II գահընկեցությունը, Աբազա փաշան՝ լսելով այդ, որոշեց փազիշահին սպանողներից՝ ենիշերիներից վրեժ լուծել... զինվոր և հարյուր տություն հավաքելու ընդունակ լինելով, մեծ թվով սեկրաններ հավաքեց: Նա հատկապես հարգանք էր ցույց տալիս հայտնի, անվանի քաջ և կարող մարդկանց: Ենիշերիները խիստ ինքնահավան էին դարձել և գոռոզացել էին, էրզրումումն էլ անկարգ և ապօրինի շարժումներից հետ շէլին մնում, էմիր-ուլ-Ռամերայի մարդկանց նեղություններ սպառնառում, իրար հայհոյում ու անարգում էին: Աբազա փաշան խառնակչություններ առաջացնողներին, հայհոյողներին և կրավողներին անխնա կերպով կոտորեց, կախեց իր ձեռքն անցած ենիշերիներին և էրզրումը նրանցից մաքրեց: Հետո իր էյալեթին ենթակա Ախասխայի բերդում եղած բերդապահ ենիշերիներից 70-ի շափ մարդ կոտորեց, վրաստանի սահմանները նրանցից մաքրեց... այս մասին լուրեր տարածվեցին և շրջակայքում խոսում էին թե՛ Աբազա փաշան ապստամբվել է և Սուլթան Օսմանի արյան համար ենիշերիներին կոտորում է...»:

Այդ պատճառով Աբազա փաշայի Սվադ ուղարկած սեկրաններին ենիշերիները կոտորում են: Փաշան 40 հազարի շափ լավ զինված զինվորներ է հավաքում և շարժվում Սվադի վրա: Սվադի բնակիչները նրան զիմավորում են մեծ սպառնալից: Աբազա փաշան բոլոր ենիշերիներին հաշվառման է ենթարկում: Մի քանի որ հետո հրամայում է, որ բունեն և իր մոտ բերեն Սվադի ենիշերիներից երեք հայտնի քաջերին... փաշան երեքին էլ ուղտերի վրա փայտով մեխել է տալիս, ուսերը ծակելով մեղրամամ լցնում և վառել տալիս, «իրենց փազիշահին շինայող մարդկանց վիճակն այս է» ասելով՝ քաղաքում ցուցադրե-

* Ջանփոլադ-Օղլու, Ջելալիների պարագլուխներից է:

լուց հետո տարրեր ձևերով սպանում է: Փաշան բոլոր դասի ենիշերիններին ան-
խրնա: կերպով կոտորում է, նրանց բնակարանները կողոպտում և թալանում:
Նայիման ասում է՝ «...նրանց ամեն մեկի բերանում կրկնվում էին այս խոսքերը
«Ստամբուլ պիտի գնանք, Դար-ուլ-Սուլթանեն»^{*} պիտի կողոպտենք ու թալանենք»:
Այս դեպքերի պատճառով շրջակայքի ժողովուրդը շատ սարսափահար էր եղել:
Մարաշի բեյլերբեյին՝ Կլավուն-Տուսուֆ փաշան 10 հազար զինվորներով միա-
նում է Աբազա փաշային: Աբազա փաշայի սպասամբական շարժումը ընդար-
ձակվում է: Ստամբուլից Աբազայի վրա է ուղարկվում սերասբեր Մյուրթեզա փա-
շան, որը 10 հազարի շափ զինվորներով Կարա-Հիսարի-Շարրիյում սպասում է
Աբազա փաշային: Աբազա փաշան գալիս է մեծ ուժերով, կռիվը շատ կատաղի է
լինում: Նայիման ասում է. «Ջելալիները բազմաթիվ լինելու պատճառով, Մյուր-
թեզա փաշան պարտվեց և բաշվեց Կարահիսարի բերդը: Աբազան պաշարում է
բերդը, Մյուրթեզա փաշան հանձնվում է և ենթարկվում Աբազա փաշային,
որը նրան ընդունում է մեծ պատվով: Ստամբուլից Սվազի վալի նշանակված
Քաչար փաշան գալիս և գրռվում է Սվազը, հետո փաշան միայն խորաման-
կությամբ կարողանում է ազատվել Աբազայից և փախչում է մեծ վեզիր Մու-
համմեդ փաշայի բանակը, որը ուղարկված էր Աբազա փաշայի վրա: Մու-
համմեդ փաշան գալիս է շատ խաշոր ուժերով: Աբազա փաշան, — ասում է
նայիման, — տեսնելով որ Ալ-Օսմանի վեզիրն իր վրա է գալիս, մեծաթիվ
զինվորներով օսմանյան բանակին դիմավորելու համար հավաքում է թուրք,
բուրդ, թուրքմեն և այլ ցեղերից անթիվ զինվորներ և դուրս գալիս Սվազից
Սերդարին դիմավորելու Աբազա փաշան Կայսերիի (Կեսարիա) գաշտում
տեղի ունեցած կատաղի կռվում պարտվում և փախչում է: Նայիման հի-
շում է, որ Քյաթիր-Չելեբին իր հոր հետ միասին Սերդարի բանակում է
եղել և ինքն ականատես լինելով այդ պատերազմական դեպքերին, իր
«Ֆեզլեբեյում» մանրամասն նկարագրել է այդ պատերազմը: Աբազան նա-
խապես գնում է Սվազ և այնտեղից էրզրում: Սերդարը նրան հետապնդում է,
սպասամբ փաշան դիմում է սերդարին և «աման» խնդրում: Սերդարն ընդունում
է Աբազայի խնդիրը և նրան դարձյալ տալիս է էրզրումի էյալեթը (1033):

Սակայն Աբազա փաշան հետադաշում շարունակում է իր սպասամբական
շարժումը: Այդ ժամանակ պարսիկները պաշարել էին Ախասխայի բերդը: Անադո-
լուի վալի՝ Դիշլենդ-Հյուսեին փաշան Սերասբեր է նշանակվում և ուղարկվում է
Ախասխա: Աբազա փաշան իմանում է, որ Սերդարի կողմից իր սպանության
մասին հրահանգներ են տրված, նա հավաքում է իր ուժերը և Դիշլենդ փաշայի
գեմ մղած կռվում նրան վիրավորում և բանակը պարտության է մատնում: Խա-
լիլ փաշան, Աբազայի սպասամբությանը վերջ տալու նպատակով պաշարում է
էրզրումը: Այս պաշարմանը մասնակցում է վրացի Մադրավ բեյը, իր հետ բերած
թնդանոթով: 70 օրվա պաշարումից հետո Խալիլ փաշան սաստիկ ձմեռվա պատ-
ճառով ստիպված է լինում պաշարումը վերացնել և ետ վերադառնալ: 1037 թ.
(1627) Աբազայի վրա է ուղարկվում նախկին ենիշերինների աղա՝ Խուսրևի փաշան,
որը մեծ ուժերով և բազմաթիվ թնդանոթներով պաշարում է էրզրումը: Աբազան,
տեսնելով, որ դիմադրությունն աննպատակ է, դիմում է փաշային և հանձնվում:

* Դար-ուլ-Սուլթանեն՝ բառացի նշանակում է Սուլթանի ապրած վայրը,
այսինքն մայրաքաղաք Ստամբուլը:

Պատմագիրը նայիման մեծ զոգասանքներով է խոսում խուսրեվ փաշայի մասին, որը կարողացավ վերջ տալ տարիներից ի վեր պետության և երկրի համար պատահա դարձած Աբազա փաշայի ապստամբական շարժմանը: Խուսրեվ փաշան Աբազային իր հետ վերցրած գալիս է Ստամբուլ, նրա միջնորդությամբ Աբազան փաղիշահի կողմից «ներման» է արժանանում... և նշանակվում է Բոսնիայի բեյլերբեյի:

* * *

Նայիման իր պատմության III հատորում՝ 1044 թ. (1634) դեպքերի շարքում նորից վերհիշում է Աբազայի մասին և «նշանավոր Աբազա-Մուհամմեդ փաշայի սպանությունը» վերնագրով հատվածում տալիս է այդ փաշայի արկածալից սպանության դեպքը, մեծ մանրամասնություններով:

Բոսնիայից հետո Աբազա փաշան Ստամբուլում մեծ դիրք է ձեռք բերում: Նայիման նրան անվանում է փաղիշահի հատուկ «խառ-նեղիմը»*: Նայիման ասում է, որ Աբազա փաշայի սպանության պատճառի մասին տարբեր և իրար հակասող տեղեկություններ կան: Առաջին՝ որ նրան շեն վասասել՝ ի նկատի ունենալով նրա արյունոտ ու գավազիր անցյալը: Երկրորդ՝ որ նա իր բազմաթիվ կողմնակիցների և ենթակաների միջոցով կարող էր նորից խլրատմանը ստեղծել: Երրորդ՝ Բոսնիայում վառի եղած ժամանակ հայտնի հարուստ Բազիրգյան-Չագեից փող կորզելու նպատակով՝ նրա նկատմամբ բռնություններ է ցույց տվել, որի համար հարուստը փաղիշահին գանգատ էր ներկայացրել:

Պատմագիրն այս վերջին կարծիքը ավելի հավանական է համարում: Աբազայի սպանության առիթ է հանդիսացել «Կարմիր ձվի օրվա» (Չատիկի) առթիվ «բյաֆիր» հայերի և հույների միջև տեղի ունեցող վեճն ու կռիվը, որի համար «...այդ էրկու տգետ ամբոխն երկար թշնամությունից և կռվից հետո, վեճը լուծելու համար դիմում են Երուսաղեմի Կամամե եկեղեցուն, այն պայմանով, որ սպասեն մինչև պատասխան ստանալը: Սակայն հայ բյաֆիրներն իրենց կատարյալ հիմարության պատճառով, վեճը մեծացնելով դիմում են Աբազա փաշային և 50 հազար դուրուշ^{***} տալով՝ նրանից օժանդակություն են խնդրում: Աբազան անգրագետ և աշխարհասեր (նյութասպաշտ) անձնավորություն լինելով, առանց հետևանքը նկատի առնելու, իր ժլատության պատճառով այդ գումարը վերցնում և խոստանում է օգնել հայերին: Լրտեսներն այդ մասին հայտնում են փաղիշահին: Երբ փաղիշահն Աբազայից հարցնում է, թե հայերից ինչքան փող է ստացել, նա ստում է, ասելով, որ 12 հազար դուրուշ: «...փաղիշահը՝ համոզված լինելով Աբազայի ժլատության ու խարհության և «հայերի մոլեռանդության ու հաճառության մասին», խիստ զայրանում և մի քանի օր անց գանգատավոր հայերին՝ գլխատում է, իսկ Աբազա փաշային նախապես բանտարկում է Խառ-բաղչայի պալատում, հետո սպանել է տալիս 1044 թ. (1634):

Տարօրինակն այն է, որ Աբազա փաշային թաղում են մեծ հանդիսավորությամբ: Պատմագիրի ասելով Աբազայի թաղմանը ներկա էին պետական բոլոր դե-

* Նեղիմ (նեղիմի-խասս), փաղիշահին հետաքրքիր խոսքերով և պատմվածքներով զբաղեցնող ու զվարճացնող անձնավորություն:

** Դուրուշ — օսմանյան լիրայի 1/100-րդ մասն է, որը հավասար է 40 փարայի (պիաստր):

կազար անձերը, իսկ ժողովրդից՝ անթիվ մարդիկ: Այսպիսի արկածալից և ար-
յունալի է եղել Աբաղա փառայի երկարատև ապստամբական շարժումը:

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 240—241, 253, 254, 298, 314,
320—326, 416—417, 433—434, հատ. III, էջ 224—232):

1034 թվականի (1634) դեպքերից.

Կրղըլբաշ զինվորների պարտությունը Վրաստանում

Հին ժամանակներից ի վեր Վրաստանի իշխաններն (էմիրները) Օսմանյան դինաստիային հպատակութուն ցույց տալով ռաֆրզի [հերետիկոս] զինվորների հարձակումներից ապահովված էին: Բայց մի քանիսը՝ խաբվելով խորամանկ Շահի նենգամտությունից և խարդավանքներից, կեղծավորությամբ մոտիկութուն ու բարեկա-
մութուն ցույց տվին [Շահին] և նրան հպատակվեցին: Դրա հե-
տևանքով որքա՞ն բնակավայրեր ենթարկվեցին ավարի և թալանի, որքա՞ն ընտանիքներ գերվեցին և վնասվեցին: Շահի կողմից կա-
տարված բռնությունները և ճնշումներն օրեցօր ավելանում էին: Զեքեմի իշխանը՝ Թեյմուրազ խանը, շկարողանալով տանել նրանց [կրղըլբաշների] բռնությունները, մի քանի անգամ կովել էր Վրաս-
տանի վրա հարձակվող խաների դեմ և նրանց պարտության մատ-
նել: Այս անգամ նա [Թեյմուրազը] միանալով Քարթլի իշխան Մաղ-
րավ խանի, Գուրիլի, Դադիանի, Աչք-Բաշի և Կարա-Կալքանի մե-
լիքների և Վրաստանի այլ իշխանների հետ, ձեռնարկեց կովել
Վրաստանը նվաճելու դիտավորությամբ եկող Կարշղայ-խանի և
ընդհանրապես կրղըլբաշ զինվորների դեմ: Վերոհիշյալ Մաղրավ
խանը, հնազանդության կարգով, Շահի բանակումն էր գտնվում:
Շահը 30 հազարի շափ կրղըլբաշ զինվորներ և հռչակված խաներ
Կարշղայ խանին տրամադրելով, Մաղրավ խանի հետ միասին ու-
ղարկել էր Վրաստանը թալանելու: Վերոհիշյալը [Մաղրավ խանը]
նախապես գաղտնի կերպով Թեյմուրազ խանի հետ համաձայնու-
թյուն էր կնքել, որ Վրաստանում մի նեղ կիրճում պատրաստ պետք է
լինեին որոշված ժամանակին՝ հարձակման անցնելու համար: Մաղ-
րավն իր զինվորների հետ միասին հետ մնաց, իսկ կրղըլբաշ զինվոր-
ները բոլորովին անփույթ կերպով կիրճը մտան, ամեն մեկն իր ու-
ղած ձևով հանգստանում ու քնում էր, մյուսներն էլ խմում, հարբում
և զվարճանում էին: Այդ միջոցին լեռներից դուրս եկան դա-
րան մտած զինվորները, իսկ Մաղրավը Կարշղային մոտենալով
ասաց՝ «Ինչ ես կանգնել, իմ խան, հրամայիր զինվորներին, որ ձի

հեծնեն և պատրաստ լինեն» և իր ձևոքի նիզակով հարված իջեցրեց Կարշղայ խանին՝ թիկունքից ներքև: Կարշղայը՝ «Ով քչաֆիր, Շահի հացը քեզ հարամ լինի» ասաց և ձիուց վար ընկավ: Կարշղայի տղան, տեսնելով այդ՝ «Ով Շահի թշնամի, այդ ի՞նչ արիր» ասաց և նրա վրա հարձակվեց: Մաղրավը սուրը քաշելով նրա գլուխը և մեկ թեր կտրեց ու ներքև գցեց: Կրղըլբաշ զինվորներն իրար խառնվեցին, իսկ նրանց խաները շփոթվել էին և շփտեին, թե ինչ պետք է անել: Վրացի բեյերը տարրեր կողմերից նրանց վրա հարձակվեցին և այնպիսի մի կոստորած սարքեցին, որ 30 հազար կրղըլբաշներից միայն երեք հազարը սղջ մնացին և շտապ ձի նստելով մեծ դժվարությամբ կարողացան փախչել և Շահի բանակում շունչ առնել: Վրացի կտրիճները, թեթևաշարժ, փախչող կրղըլբաշների հետևից ընկան և մինչև Ղարաբաղի սահմանն իրենց պատահած ու բռնած կրղըլբաշների գլուխները գետին գլորեցին: Այդ օրը կռիվը շարունակվեց առավոտից մինչև երեկո առանց ընդմիջման և հազարավոր մարդիկ սրի քաշվեցին: Կարշղայի, նրա որդու, էմիր-Քյոնե խանի, Կազղան-խանի որդու, Շիրվանի խան Յուսուֆ-խանի, Մուհամմեդ-խանի, Այուլեյման-խանի և 10 սուլթանների գլուխները կտրելով, նրանցից յուրաքանչյուրի վրա հատուկ պիտակներ (յաֆթա) դնելով, նրանց գրոշակների, թմբուկների և զինվորական փողերի հետ միասին 6—7 հազար գլուխ և 20-ի շափ գերիներ, Սերդարին ուղարկեցին: Ռամազան աժսի 21-ին Մաղրավը, նրա որդին և մի քանի վրացական իշխաններ կայսերական բանակն եկան: Քաղաքում ռայաներին քշելով, կտրված գլուխները մի-մի փայտի վրա ցցած և թմբուկները ու փողերը գլխիվար դարձրած անցկացրին Սերդարի վրանի առաջից: Հետո այդ բոլորը, Ամասիայի բեյը՝ Մուհամմեդ-բեյի միջոցով ուղարկեց պետության մայրաքաղաքը:

Զինվորների ուղարկումը դեպի Վրաստան

Մաղրավն իր նամակում և դիմումում հայտնում էր՝ «Եթե իսլամական զինվորներ ուղարկվեն այս կողմերը, հարմար առիթ է, Քենջեի, Ղարաբաղի և Շիրվանի ժողովուրդները հպատակություն ցույց կտան, իսկ էրդերիլի կողմերը կգրավվեն: Այդ վայրերը սննդամթերքներով և ռազմամթերքներով շատ հարուստ են. դժվարություններ չեն լինի. կրղըլբաշների երկրին կարելի է մեծ վնասներ պատճառել: Բացի այդ, նրա [Մաղրավի] մարդիկն էլ բն-

բանացի հայտնեցին և պնդեցին այդ մասին: Հաֆրդ փաշան նշանակված լինելով Բաղդատի վրա արշավելու գնալի այդ կողմերը, գնալու համաձայնություն չտվեց: Աջ և ձախ վաշտերից երկու հազարի շափ Կուլ-Օղլու* իրենց աղաների հետ միասին գրանցվեցին: Բաթումի բեյլերբեյին՝ էոմեր փաշան Վրաստանի սերասքեր նշանակվեց և որոշ քանակությամբ ենիչերիներ և կուլ-օղլուներ ուղարկվեցին վերոհիշյալ Սերդարի տրամադրության տակ: Այդ բոլորից հետո այդ սահմաններում եղող բեյերին հրամաններ ուղարկվեցին, որ Վրաստանի իշխաններին հետ միանան, երբ Սերդարն այդ երկրում երևա, նրանք պետք է կրգըլբաշների երկիրը կողոպտեն ու թալանեն: Կրնաքի-իշխան էսմի խանին նույնպես դրություն ուղարկվեց և հանձնարարվեց, որ Դադստանի զինվորներով պատրաստ լինի և այդ կողմից ևս հարվածի կրգըլբաշների բանակին:

Բայց այդ տարում այս կողմերում կարևոր արդյունքներ ձեռք չբերվեցին: Փեշեվելին** ասում է՝ «Մաղրավի մարդիկ մի քանի անգամ եկան ու գնացին՝ բերանացի համաձայնություն խնդրեցին: [Հաֆրդ փաշան] պատասխանեց՝ «Երջանիկ փաղիշահը մեզ հանձնարարել է Բաղդատը գրավել, մենք չենք նշանակված Վրաստան և Շիրվան գնալու համար»: Ես շատ ջանք գործ դրի, բան դուրս չեկավ: [Հաֆրդ փաշան] ասաց՝ «Ես վստահ չեմ, որ դրանից նպատակավոր արդյունք կստացվի, հարմար չէ, որ անորոշ գործի համար ժամանակ կորցնենք և մեզ համար կարևոր նշանակություն ունեցող ծառայությունից ետ մնանք»: Ես նրան հարց տվի՝ «Արդյո՞ք մեր նախկին սուլթանները կամ վեզիրներն իրենց ձեռք բերած հաղթանակների համար նախապես վստահ են եղել, Սերդարն անհրաժեշտ հավանականությամբ պետք է գործի ձեռնարկի և Աստուծոն ապավինի (թեվեքքյուլ): Հիմա երբ դուք գնում եք Բաղդատը նվաճելու, հաստատ գիտե՞ք, որ այդ ձեզ կհաջողվի»: Այս հարցին նա պատասխանեց՝ «Բարձրյալն Աստուծո կամքով, հաստատ համոզված եմ, որ այդ [Բաղդատի գրավումը] ինձ կհաջողվի, այդ մասին կասկած անգամ չունեմ»: Երբ մենք դիմեցինք ենիչերի աղա՝ Խուսրեվ-Աղային, նա պատասխանեց՝ «Մենք ենթակա ենք փաշային, բացի հնազանդությունից ոչինչ չենք կարող անել: Պարտավոր ենք ենթարկվել Սերդարի հրամանին»: Սակայն որովհետև Խուսրեվ-

* Կուլ-Օղլու՝ գերիներից կազմված բանակ:

** Փեշեվելին — սխալ է, պետք է լինի Փեշեվի (պատմագիր)․ տե՛ս զրքի «Թարիխի-Փեշեվի» գլուխը:

Աղան ներքուստ շէր ցանկանում, որ Հաֆրդ փաշան հաղթանակ տանի, այդ պատճառով էլ դեպի այդ կողմը շարժվելու հակամետ շեղավ: Եթե Վրաստանի կողմերում ջանքեր գործ դրվեին, մեծ հաղթանակ կարելի էր ձեռք բերել: Սակայն Քյաթիր-Չելեբին իր «Ֆեդլեքեյում» ասում է՝ Փէշեվելիի ցանկությամբ շարժվելով, Հաֆրդ փաշայի այդ կողմեր գնալն ապարդյուն էր: Վիլայեթն [Երկիրը] ավերելով, միթե՞ Շահը Բաղդատը կհանձնէր: Այն պահին, երբ նա [Հաֆրդ փաշան] նշանակված էր Բաղդատը նվաճելու, եթե այդ ուղղությամբ գնար և հաղթանակ ձեռք բերել շկարողանար, հանդիմանության շէր արժանանա: Անցյալում սուլթան Սյուլեյմանի նախնիջևանի արշավանքի արդյունքը պատմության մեջ արձանագրված է: Թեև Հաֆրդ փաշան Բաղդատի վրա արշավելով արդյունքի շհասավ, սակայն բանակը որոշ փորձառություն ձեռք բերեց և պարզվեց, որ Բաղդատը հեշտությամբ չի կարելի գրավել:

Վրաստանում կրգրլբաշների հետ կատարված դեպքի մանրամասնությունը

Սուլթան Ահմեդ խանի ժամանակ Վրաստանի իշխաններից իր գեղեցկությամբ և վայելչությամբ, քաղցրությամբ և գրավչությամբ մեծ հռչակ էր ստացել Թեյմուրազը: Երբ Շահ-Աբբասը լսեց նրա գեղեցկության և վայելչության մասին, միջոցներ փնտրեց և մի կերպ կարողացավ նրան իր մոտ ծառայության առնել: Երբ նա [Թեյմուրազը] կատարելիության աստիճանին հասավ, [Շահ-Աբբասը] նրան նշանակեց Վրաստանի մայրաքաղաքի՝ Ջեքեմի իշխան՝ Թեյմուրազ-խան անունով: Բայց հետո Թեյմուրազըն Աջեմի Շահին հակառակություն ցույց տալով, Վանի բեյլերբեյի՝ «Թուրքերեն չիմացող» Հյուսեին փաշայից օգնություն խնդրեց: Բայց դեռ օգնությունը շհասած, շտապ վերցրեց Վրաստանի բանակը և կրգրլբաշների դեմ կռվի ելավ: Շատ սպանություններ և կողոպուտներ կատարեց: Իսկ Շահ-Աբբասը, միանալով վրացի բեյերից Մադրավ-բեյ անունով ազնաուրի հետ, նրա ուժից օգտվելով, Թեյմուրազից վրեժ լուծելու համար, Վրաստանի վրա բանակ ուղարկեց: Թեյմուրազը փախավ Աչք-Բաշ կոչված երկիրը: Աջեմի շահը, Վրաստանը կողոպտելով և կոտորելով ավերեց բազմաթիվ գյուղեր ու քաղաքներ, մասնավորապես վրացիների մայրաքաղաք Ջեքեմն այրեց ու կործանեց: Իսկ երբ Աջեմի բանակը հետ քաշվեց, Շահն իր մարդկանցից [օգնականներից]

Փեյքեր-Սուլթանին Վրաստանի խան նշանակեց և պատվիրեց, որ արդարագատությամբ վարվի և ավերված երկիրը վերականգնի: Որովհետև Ջեքեմն ավերված էր, այդ իսկ պատճառով Փեյքեր-Սուլթանը, Կընըք գետի եզերքում, Քելֆիզ կոչված քաղաքը վերաշինեց, ամրացրեց և մայրաքաղաքի վերածեց: Երկիրն արդարագատությամբ կառավարելով հայտարարեց՝ «Շահը հրամայել է, որ ամեն մարդ իր տունը նորոգի և արտը մշակի, աշխատանքով զբաղվի, սերմացու շունեցողներին խազինայից [պետական գանձարանից] սերմացու փոխ արվի և երեք տարի [ժողովուրդը] պետական պարտքերից ազատվի»: Լեռներում և դաշտերում ցրված վրացի ռայաները նորից հավաքվեցին և շինարարություն սկսելով երկիրը շինացրին: Կըզըլբաշների վախից թաքնված և թափառական դարձած վրացիները դուրս եկան և սկսեցին վար ու ցանքսով զբաղվել: Բոլորը Փեյքեր-Սուլթանին հպատակություն ցույց տվին: Սակայն Փեյքեր-Սուլթանը, վախենալով վրացիների շատությունից [բազմաթիվ լինելուց] Շահին դիմեց և ասաց՝ «Վրացիները նորից շատացան, կարող են դուրս գալ [ապստամբել], ներկայումս 10 հազար սուր բռնելու կարող վրացիներ հավաքված և պատրաստ են, ի՞նչ ես հրամայում»: Շահն իր պահակապետներից, վերոհիշյալ Կարշղայ խանին, մի քանի հազար կըզըլբաշ զինվորներով Մադրավ բեյի հետ միասին, հում մետաքս գնելու պատրվակով, ուղարկեց Վրաստան: [Շահը] պատվիրեց, որ [Կարշղայը] առանց Մադրավ բեյի հետ խորհրդակցելու, ոչ մի գործի չձեռնարկի: Միաժամանակ հայտնեց, որ պետք է իրենից գաղտնի նամակի ու ֆերմանի սպասի և ըստ այնմ վարվի: Կարշղայ խանը և Մադրավ բեյը գալիս են Վրաց երկիրը և հայտարարում, որ համաձայն ֆերմանի, Փեյքեր-Սուլթանին հպատակվող և Շահին բարեկամ եղողները պետք է ներկայանան այսինչ տեղը և շնորհի արժանանան: 12 հազար վրացիներ հավաքվում և գնում են դեպի որոշված վայրը, որպեսզի ստուգվեն և նվերներ ստանան: Շահը գաղտնի ուղարկած նամակում գրել էր [Կարշղային]՝ «Դու որ իմ պահակապետն ես, ստուգման անվան տակ հավաքված վրացիներին բոլորին պետք է կոտորես, Մադրավին էլ չպետք է ողջ թողնես, ինչ միջոցով էլ լինի, պետք է սպանես»: Այս բովանդակությամբ գրված նամակը, նամակարերին տալով պատվիրել էր, որ նամակը Մադրավին ցույց չտա և ուղղակի հանձնի Կարշղային: Սակայն նամակատարն նախատեսված դավադրությունից անտեղյակ, [Շահին] պատվերը հակառակն հասկանալով, նամակն առանց պահա-

կապետին ցույց տալու, հանձնում է Մաղրավ բեյին: Մաղրավը
 նամակը կարդում է և բովանդակության հետ ծանոթանում: Նա
 ստուգման պատրաստվող 12 հազար վրացիներին լուր է ուղարկում
 և իրերի դրությունը հայտնում, իսկ այդ տգետները անհավա-
 նական են համարում և [Մաղրավին] շեն վատահում: Մաղ-
 րավը տեսնելով, որ վրացիներն իրեն շեն հավատում, խնդիրը
 թաքցնում է ասելով՝ «Տեսնենք գործերն ինչ վախճան կունենան»:
 Մաղրավը շուրջը հավաքելով իր զինվորներին, Կարչղայի խմբի
 հետևից ուշադիր սպասում էր: Փեյքեր-Սուլթանը հավաքելով վրա-
 ցիներին ուղարկում է ստուգման. երբ նրանք մի լեռան հետևից
 դուրս եկան դեպի դաշտը, կրղըլբաշները պատրաստ էին: Լեռ-
 նանցքից (դերբենդ) դուրս եկողներին սրի անցկացնելով 400-ի
 շափ վրացիների կոտորեցին: Մի քանի ետ մնացողներ, որոնք
 փախչելով, իրենց հողին ազատեցին, պատահածի մասին
 պատմեցին վրացիներին: Միայն այդ ժամանակ վրացիները Մաղ-
 րավին հավատացին և շատ ցավեցին: Այդ պահին Փեյքեր-Սուլ-
 թանը ու Կարչղայ խանը հավաքվել էին, իսկ մյուս կողմից վրացի-
 ների պարագլուխները և Մաղրավը գաղտնի պայմանավորվեցին
 որ հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան հավաքվեն և հարձակվելով խա-
 ների վրա, նրանց կոտորեն: Վրացի քաջերը, բոլորը պատրաստ
 էին: Նրանք վաղ առավոտյան հավաքվում են Մաղրավի շուրջը.
 Մաղրավը ձի է հեծնում, վերցնում իր նիզակը և գնալով դեպի
 Կարչղայի վրանը ասում է՝ «Թմ խան, ի՞նչ ես կեցել, թեյմուրազն
 եկավ ու հարձակվեց»: Նա [Կարչղայը] դուրս է գալիս և երբ ձի էր
 նստում, Մաղրավը կողքից հարվածում և սպանում է նրան (ինչ-
 պես որ վերևը հիշված է): Այս անիծյալ Կարչղայն էրդեբիլի դեպ-
 քում, Մուհամմեդի ժողովրդի [խալամների] նկատմամբ կատարած-
 ների պատիժը ստացավ: Հիշված ձևով բաղմաթիվ խաներ և
 մի քանի հարյուր կրղըլբաշներ սպանվեցին: Դրանից հետո Մաղ-
 րավ բեյը հետամուտ եղավ անկախություն ձեռք բերելու, վրացի-
 ներին իրեն հպատակեցնելու, Շահ դառնալու, «Ես, Մաղրավ Շահ,
 Վիլայեթի Շահ» մակագրությամբ, իր անունով փող կտրել տվեց:
 Եվ տարօրինակը սա է, որը [Մաղրավը] մուսուլման շինելով հան-
 դերձ, ընդունեց ռաֆրզիների նշանաբանը: Երբ Շահն այդ մասին
 տեղեկություն ստացավ, իր պահակապետ նշանակած Իսհակ-
 խանին և էմիր-Քյոնե խանին մի քանի հազար արյունարբու ռա-
 ֆրզիներ տալով ուղարկեց Մաղրավի վրա: Մաղրավը մեծ բանա-
 կով դուրս եկավ և կովի մտավ նրանց դեմ: Մաղրավը սրի հարված

տալով էմիր-Գյունե խանի թեին, նրան ձիուց վայր գցեց և երբ վրացի ազնաուրներից 4 մարդ նրա [էմիր-Գյունե խանի] գլուխը թոցնելու համար մրցում էին, էմիր-Գյունե խանի միրախարը*, որը մի կտրիճ երիտասարդ էր, եկավ և այդ շորս ազնաուրի հետ կովի բռնվելով, մեկին սպանեց, երեքին վիրավորեց և էմիր-Գյունե խանին իր թևերի վրա վերցրած ձի նստեցրեց ու այդպիսով ազատեց: Սակայն էմիր-Գյունե խանն իր երկիրը վերադառնալուց հետո, շապաքինվեց և մեռավ: Այս կովում կրղըլբաշ զինվորները շատ մեծ կորուստներ տվին, միայն Սերասքերն ու շատ քիչ զինվորներ ազատվեցին: Դրանից հետո Մաղրավն իր զորքով գնաց Բերդայի երկրի վրա, սպանություններ կատարեց և կողոպտեց. Գենջե քաղաքը կրակի տվեց և հետո վերադարձավ Վրաստանի երկիրը: Թեյմուրազը կրղըլբաշի սարսափից ավարա դարձած, թափառում էր Կարսի կողմերը: Նա իմացավ, որ վրացիներն այս անգամ Մաղրավի շնորհիվ ազատություն ստացան: Թեյմուրազը գիտեր, քանի որ Մաղրավն իշխանական ցեղից չէ, թագավորությունը նրան չի պատկանում: Նա [Թեյմուրազը] հավաքելով իր հպատակներին, վերաշինեց իր իսկական մայրաքաղաքը — Ջեքեմը և այնտեղ նստեց իբրև փաղիշահ (թագավոր): Քանի որ նա իշխանազուն էր, վրացիները նրան էին ուղում և վստահելով, նրա կողմն անցան ու սկսեցին խումբ-խումբ նրա շուրջը հավաքվել: Մաղրավը հեռատես անձնավորություն լինելով, կրղըլբաշներից վերցրած ավարից մի քանի ձի և հազվագյուտ ապրանքներ իբրև նվեր ուղարկում է Թեյմուրազին, նամակ գրում, մեծարում նրան և հպատակություն ցույց տալիս: Սակայն մտածելով, որ ինքը չպիտի կարողանա տանել [Թեյմուրազի] թագավոր լինելը, ներքուստ դժգոհ լինելով նրանից, իրեն հավատարիմ և ենթակա մի խումբ ազնաուրներով փախչում և ապաստանում է Օսմանյան պետության մեջ, դրդելով Հաֆըզ-Ահմեդ փաշային շարժվել այդ կողմերի վրա:

(«Թարիխի — Նայիմա», Հատ. II, էջ 345—352):

1036 թվականի (1626) դեպքերից

Էրզրումի արշավանքի պատճառը և Սերասքերի մեկնումը

Այդ ժամանակ Աջեմի սահմանում եղող Ախասխա բերդից օգնություն խնդրողներ էին եկել և հայտնել, որ հազարի շափ կրղըլբաշ զինվորներ պաշարել են վերոհիշյալ բերդը: Այդ պատճառով

* Միրախոր — արքայական ախոսապետ:

Դիարբեքիրի բեչլերբէյի՝ Խուսրեվ փաշան, Հալերի վալի՝
 Նուզայ փաշան, Մարաշի վալի՝ Չոր փաշան, Ռումելիի վալի՝
 Սյուլեյման փաշան, Դիարբեքիրի կուլի աղաներ՝ Չալաք-Մու-
 համմեդ աղան խորհրդակցեցին և որոշեցին 4—5 հազարի շափ
 զինվորներով հավաքվել: Այդ բոլոր բեչլերբէյիներին Սերասքեր
 նշանակվեց Անադոլուի վալի՝ Դիշլենկ-Հյուսեին փաշան: Սրանք
 Զիլհիջէ ամսի 5-ին շարժվեցին դեպի Ախասխա: Մեծ Սերդարն էլ
 վճռեց նրանց հետևից գնալ դեպի այդ կողմը: Նախապես Բոստան
 փաշան ուղարկվեց էրզրում՝ Աբաղա փաշայի մոտ, որպեսզի նա էլ
 գնա Ախասխային օգնություն ցույց տալու: Երբ Բոստան փաշան
 այնտեղ հասավ, Աբաղա փաշան նրան խալաթ հագցրեց և պատիվ-
 ներ արեց, հետո իր օթաղը հաստատելով Գյուրջի* դռան մոտ, նա-
 մակ գրեց Մեծ Սերդար էքրեմ-Խալիլ փաշային և ասաց՝ «Ես Փա-
 դիշահի մի նվաստ ծառան եմ, վիլայեթը ձերն է, սակայն դուք
 պետք է գիտենաք, որ Լեվենդ** զինվորներից և մասնավորապես
 ենիչերիներից փտանգ է սպառնում: Դուք շնորհ արեք Կափու-Կուլի
 զինվորներով Մուշի կողմից շարժվել, որպեսզի նրանք ապահով
 լինեն, իսկ ես այս կողմից փաշաների հետ միասին կգնամ Ախաս-
 խայի վրա. միաժամանակ խնդրում եմ, որ Սերասքերությունն ինձ
 շնորհեք»: Մեծ վեղիրն իր պատասխան նամակում հայտնեց, որ
 «Այդ կողմի զորամասերը քո Սերասքեր լինելուն համաձայն չեն:
 Եթե տրված հրամանի համաձայն դուրս գաս արշավանքի և աշխա-
 տես մի որևէ գործ կատարել, բարձրյալն Աստուծո ողորմությամբ
 քո ոճիրը կներվի և Փադիշահի աչքում արժեք ու պատիվ կունենաս»: Այդ
 ժամանակ Աբաղա փաշան մի քանի նամակատարներ բռնեց,
 որոնք տանում էին Սերդարի կողմից ուղարկված նամակը, որով
 Սերդարը հանձնարարում էր [Աբաղա-փաշային] սպանել: Այս
 պատճառով [Աբաղան] շատ անհանգստացավ: Պատրաստու-
 թյուններ տեսնելով, նա դուրս եկավ իբր թե գնում է դեպի
 Ախասխա: Երբ հասավ Էլիջա կոշված վայրը, էրզրումի Կազիին
 ուղարկեց փաշաների մոտ և «Սա ի՞նչ գժտություն է» ասե-
 լով, հանդիմանեց նրանց: Դիշլենկ փաշան, որը, շատ քաջարի բայց
 վերին աստիճանի բարկացկոտ անձնավորություն էր, «Աբաղան ի՞նչ
 տղա է, ես Զեննեթ-օղլույի նման ազնաուրի, որը պնդում էր իր
 փադիշահական սերունդից լինելը, կարողացա հեշտությամբ ձեռք
 գցել»: Այսպիսի խոսքերով կազիին դուրս վռնեց:

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 404—405):

* էրզրումի պարսպի դռներից մեկը կոչվում էր «Գյուրջի կափուսը»:

** Լեվենդ — հատուկ զինվորական թեթև վաշտեր:

ԿՐՂՐՄԱՉՐ ԳՐԱՎՈՒՄ Է ԱԽԱՍԽԱՅԻ ԲԵՐՂՐ

Քանի որ դեպքերն այդպիսի վախճան ունեցան, հնարավորութիւն չեղավ Ախասխային օգնութիւն հասցնել. կրղրւբաշն արագ կերպով գրավեց Ախասխայի բերդը և ընդհանուր կոտորածի ենթարկեց բերդում եղող իսլամ բնակչութիւնը... Աբազա փաշան կրղրւբաշին գաղտնի լուր էր ուղարկել, նրան շահագրգռել և դրդել էր, որ Ախասխան գրավի, սրովհետև Սերդարը նրա [Աբազայի հետ] քաղցր էր խոսել և հանձնարարել էր Ախասխային օգնութիւն ցույց տալ: Բայց հետո [Աբազան] կրղրւբաշին դրդելու համար զղջացել էր և ցանկութիւն ունէր Սերասբեր լինելու: Իսկ երբ նրան շթույլատրվեց Սերդար լինել և պարզվեց, որ նրա նկատմամբ գավազրութիւն է կազմակերպված, այն ժամանակ [Աբազան] այդպիսի դավաճանութիւն կատարեց: Սակայն Աբազայի կողմից Ախասխան գրավելու կրղրւբաշներին դրդումն անհավանական պետք է համարել:

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 411):

ՍԵՐԴԱՐՐ ԳՆՈՒՄ Է ՂԵԱՎԻ ԷՐԳՐՈՒՄ

Կուրբան բայրամից՝ հետո, Սերդարը խորհրդակցութիւն հրավիրեց և առաջարկեց, որ անհրաժեշտ է գնալ էրզրումի վրա: Երբ այդ մասին համաձայնութիւն կայացավ, [Սերդարը] շարժվեց դեպի էրզրում: Սակայն բանակը բոլորովին հուսալքվել էր: Զիլհիջջեի վերջերին հասան էրզրումի մոտ գտնվող Իլիջա վայրը: Անադուլուի բեյլերբեյութիւնը տրվեց Զոր փաշային: Սիվասի բեյլերբեյի Մուհամմեդ փաշան եկավ՝ և միացավ կայսերական բանակին: Քյուչուկ-Ահմեդը հազարի շափ պինվորներով կայսերական բանակումն էր: Դիարբեքիւրի պաշտոնը տրվեց Գյուրջի Մուհամմեդ փաշային, Շամինը՝ Թայլար-Մուհամմեդ փաշային, Սիվասը՝ Քյուչուկ-Ահմեդին:

ՇԱԽԻ ՂԵԱՎԱՆՐ ԳԱՎԻԱ Է ՍՏԱՄՐՈՎ

Շահ-Աբբասի դեսպանը՝ Թահմասը-կուլի-Սուլթանը Ստամբուլ եկավ հատուկ գրութեամբ, որով նա [շահը] խնդրում էր Բաղդատը տալ իր որդուն: Չնայած որ Սուլթան Սյուլեյմանի ժամանակ ընդունված սահմաններով հաշտութեան պայմանագիր էր կնքված, սակայն Զելալի դեպքերի պատճառով [Շահ-Աբբասը] առիթից օգտվելով պայմանագիրը խախտել էր: Բանակ կազմելու և ուղարկելու մասին որոշ միջոցներ գործադրվեցին: «Այդ կողմերի

գործերը հանձնարարված էին բացարձակ լիազոր Սերգար Խալիչ փաշային» նման պատասխանով դեսպանին ետ ուղարկեցին: Չեքեմի իշխան Գյուրջի Թեյմուրազ խանին հրաման ուղարկվեց, որով հայտնում էին՝ «Այս տարի կրղըլբաշների վրա է ուղարկվելու Մեծ վեզիր Խալիլ փաշան իբրև Սերգար, դու էլ քո ունեցած բոլոր ուժերը բազուկիդ տո՛ւր, Վրաստանի մյուս իշխանների հետ միասին և միարան ամեն ջանք գործ գրեք կրղըլբաշին հեռացնելու համար»:

(«Թարիխի—Նաչիմա», հատ. II, էջ 411):

1037 թվականի (1627) դեպքերից.

էրզրումի պաշարումը

Աբաղա փաշան ենիշերի զինվորներին և Դիշլենկ-Հյուսեին փաշային սպանել էր ու բանակը կողոպտել: Այդ ձևով ապստամբական շարժումը առաջվա նման շարունակում էր: Այս պատճառով Խալիլ փաշան հրաժարվելով Աջեմի արշավանքից, նախորդ տարվա վերջը շարժվել էր դեպի էրզրում և իջևանել Իլիջա կոչված վայրում: Մուհարրեմ ամսի սկզբին գալով դեպի էրզրումի բերդը, իջևանեց նրա հարավային կողմը գտնվող դաշտում: Աբաղա փաշան, որ առաջներում Խալիլ փաշայի աշակերտը (չրադ) և զինվորն էր եղել, նրան շահագեց, շարունակեց իր ապստամբական շարժումը [ելույթը] և բերդի դռները փակելով, թնդանոթներն ուղղեց դեպի նրա վրանները: Աբաղայի զինվորները դուրս գալով բերդից կռվում էին: Սերգարը բերդը գնդակոծող թնդանոթներ շուներ և բացի Կարշղային սպանող Մաղրավ բեյի բերած մի թնդանոթից, «բալյեմեզ» թնդանոթներ չկային: Միայն երբեմն զարբաղաններով էին գնդակոծում: Մարդիկ էին ուղարկված, որ Թորթումի բերդից մի քանի «բալյեմեզ» թնդանոթներ փոխադրեն: Սկսեցին պաշարման պատրաստություններ տեսնել: Մուհարրեմ ամսի 13-րդ օրն առավոտյան զինվորները դուրս գալով բերդից, ուղղվեցին դեպի վրանները:

Մյուս կողմից էլ զինվորները գործողությունների անցան, մի քանի մարտեր տեղի ունեցան, սակայն Աբաղայի զինվորները չկարողանալով դիմադրել, նահանջեցին դեպի բերդը:

Մաղրավ բեյի գալը և մերերիս* մտնելը

Սեֆեր ամսի 4-ին նախապես Կարշղայ խանին և նրա զինվորներին սպանող Մաղրավ խանը, որը Վրաստանի հայտնի և կարուք

* Մեթերիս — խրամատ:

իշխաններից էր, որոշ պատճառներով իր եղբոր հետ հակառակություն ուներ, եկավ կայսերական բանակը: Նրա գալը զինվորներին նոր ուժ տվեց և ոգևորություն սլատճառեց: Նա իր հետ մի թնդանոթ էր բերել: Օլթիի բերդից էլ 2 թնդանոթ ստացվեց: Նույն օրը, անմիջապես, խրամատներ մտան: Զինվորները Հասան-Կալան գրավելուց հետո յոթ օկկա գնդակ արձակող մի կալենբուռնե (թնդանոթ) և որոշ քանակությամբ վառոդ բերել տվին: Սեֆեր ամսի 18-ին, նախապես «Կարա-Օղլան» անունով հռչակված «Սերդեն-Գեշդի»⁹ ենիշերին, որը հետո վաշտի մեջ մտնելով սիփահի էր դարձել, իր մի քանի ընկերներով հիմարություն ունեցավ արշավելու դեպի էրզրումի պարիսպը, այստեղ հրացանով նրան խփեցին և նահատակեցին: Երբ տեսան, որ երեք թնդանոթով մի տեղից պարիսպի գնդակոծումն արդյունք չի տալիս, սկսեցին հողը փորել:

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 416):

Հաջորդ էջերում պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է այդ տարվա խիստ ձմեռը, որի հետևանքով Սերդարը ստիպված է լինում պաշարումը թողնել և վերադառնալ Թոկատ: Ծանապարհին բանակն ենթարկվում է անսպասելի դժվարությունների: Շատերը սառչում են, կորցնում ձեռքերն ու ոտքերը: Նայիման ասում է՝ «Նվաստս Տրապիզոնից դեպի Թոկատ և Սվազ գնալու չամանակ, ինքս ականատես եմ եղել, որ Սև ծովից դեպի վրաստան և դեպի Քյուրդիստան ձգվող հսկա լեռներում երկու մզրաբից ավելի ձյուն էր տեղում: Լեռան գագաթից դեպի ձորը կուտակված ձյունը սաստիկ սառնամանիքի պատճառով սառչում է: Փնտրվար ամսին, հողի գույորշու տարությունից ձյան զանգվածի ստորին մասը սկսում էր հալչել: Ներքևում առաջացած դատարկության պատճառով, լեռան վրա կուտակված երկու մզրաք հաստության ձյան ծանրությունից զանգվածը պոկվում էր և գլորվում դեպի ձորը: Եթե ճանապարհին հազար ձիավոր էլ պատահի, նրանցից ոչ մեկն էլ չի ազատվի, բոլորը գլորվելու և ձորն են թափվելու: Շրջակայքի ժողովուրդը գրան «չրդ» անունն է տալիս: Երբ Տրապիզոնից գնում էինք դեպի Քեհսար, ձորի եզերքով, այնպիսի մի «չրդ» սլոկվեց, որ 20-ի շափ մարդիկ իրենց ձիերի հետ միասին գլորվեցին և ձորը թափվեցին: Մենք այլևս առաջ գնալ չկարողացանք, և մետակա գյուղերից մարդիկ հավաքելով, փորձեցինք այդ թշվառներին դուրս բերել ձյան տակից: Միայն շորս հողի կենդանի դուրս բերվեցին, մնացածները բոլորը, ձիերն էլ խեղդամահ էին եղել: Աստված խնայի, սա մի պատահական փորձանք էր, որից չէր կարելի ազատվել»:

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 418—419):

Շահ Աբրասի մահը

Նայիման իր պատմության 2-րդ հատորի վերջում այս վերնագրով տալիս է մի հատված: Շահ-Աբրասի մասին պատմագրի ունեցած դատողությունների մասին գաղափար տալու համար, այդ հատվածը թարգմանում ենք կրճատված ձևով:

«995 թ. դառնում է Խորասանի վալի իր հոր՝ Կուչր Խուդարենդեի փոխարենը, նրա կենդանության ժամանակ Աջեմի Շահ է լինում և գահակալում է Կազվինում: Հայրն անգրագետ լինելով, կրգրլրաշ էմիրները [պետական գործերը] իրենց ձեռքն էին առել և ուզում էին պետությունը բաժանել: Արքայը, շահ գառնալուց հետո, նրանց բոլորին կոտորեց և երկիրն իր ձեռքն առավ: Մնացածները [էմիրները] հրաժարվեցին պետական գործերին միջամտելուց: Մի քանի տարի [Շահ-Արքայը] զբաղվեց Օզբեկներով և Ալ-Օսմանով, հետո իր եղբորորդուն՝ Հեյդար-Միրզային Ստամբուլ ուղարկեց և հարմար առիթի սպասեց: Օզբեկ խանը՝ Արգուլահ խանի որդի Աբդել-Միամին խանի մահվանից հետո, մինչև 1030 թ. նրանց Խորասանից գրաված քաղաքները մեկ-մեկ հետ վերցրեց, իր պապերի գերիշխած բոլոր տեղերն ազատեց, հետո գալով Ռումի փաղիշահի՝ երկրի սահմանները, օգտվելով ջելալիների ապստամբական շարժումից, խախտեց հաշտության պայմանը և գրավեց Քավրիզ, Շիրվան և Նրևան քաղաքները: Երկարատև պաշարումներից և սպառնալուծներից հետո սյունիներին կոտորեց: Հետո գրավեց Հընդկաստանում Գանդահարը: Ջղալե-Օղլուչի դեպրումն էլ, հաղթություն շահեց: Էրզերիլի արշավանքում հաղթեց Քաթար-Խանին և մեծ հարստության տիրացավ: Խաղաղություն կնքելու գործում խաբերայական միջոցներ ստեղծելով, պատգամավորներ ու նվերներ ուղարկեց, հետո գրավեց Բաղդատը: Իսկ երբ Ռումի բահալը [Օսմանյան] հարձակման անցավ, պաշտպանվելու համար բաղձատեսակ միջոցների և խորամանկությունների դիմեց, հետո կախարդական և դյուբախան միջոցներով բանակի մեջ խռովություններ առաջացնելով հետ մղեց: Խորեզմի, Գիլանի և Սեհիստանի երկրներն էլ իր ձեռքն անցկացնելով, 43 տարի իշխեց իր շահ: 1038 թ. Ջեմադիուլ-էվելում, Մազանդարանում մեռավ ջրգողության հիվանդությունից և թաղվեց Էրզերիլի գերեզմանատան մեջ, Շեյխ-Սեֆիի թյուրբեյում (շիրիմ): Տարիքը 70-ը անց էր: Նա սպանել է իր որդուն: Շահ-Արքային հաջորդեց իր թոռը՝ Սեֆի-Միրզան: Վերոհիշյալ շահը գոռոզ և բոնակալ, վերին աստիճանի արյունարբու, խորամանկ մի անձնավորություն էր: Նրա իշխանության ժամանակ կրգրլրաշները նրան ենթարկվեցին սարուկի նման և մոռացան բոլոր իրենց անհնազանդությունները: Մուհամմադյան բերմամբ ինչքան հազարավոր սյունիներ է կոտորել: Գիտությունն ու արվեստը նրա աչքում անարժեք էին... ուսանելին պաշտպանելու գործում շատ ուշադիր էր և թույլ չէր տա, որ ժողովրդի վրա բռնություն և տանջանքներ գործ դնեն: Իր հրամաններն անպայման գործադրել էր տալիս: Այդ պատճառով էլ իր երկիրը բարեշեն էր և իր հարստությունն անսահման...»:

(«Քարիխի—Նալիմա», հատ. II, էջ 449—451):

1038 թվականի (1628) դեպքերից.

Կոնիաում Մաղրավ բեյի հետ պատահած դեպքը

Պատմագիրն ասում է, որ վրաստանի քաջարի իշխաններից Մաղրավ բեյը, որի նարշղայ խանի հետ ունեցած կռվի և դրա հետևանքով հաղար կրգրլրաշների սպանության ժամանակ

* Ռումի փաղիշահ — գործ է ածվում Օսմանյան փաղիշահ իմաստով:

նկատի առնելով, որ Աջեմի վաճառականների՝ դեպի նեմեցիների նրա ցույց տված հերոսության մասին նախապես հիշվեց, էրզըրումի արշավանքի ժամանակ Սերդարին հպատակութուն էր ցույց տվել և քաղաքի նվաճմանն էլ մասնակցել էր: Երբ [Մաղրավը] Ստամբուլ եկավ, նրա կողմից կըզըլբաշին տրված հարվածը ընդունվեց իբրև ծառայութուն Ալ-Օսմանին: Նա [Մաղրավը] ընդունեց իսլամական կրոնը և ստացավ Մուհամմեդ անունը: Պատիվների և հարգանքի արժանացավ ու նրան տրվեց Կարամանի էյալեթը: Արդարև, նա վերին աստիճանի քաջարի տղամարդ էր: Կազմվածքով նման էր փղի...

Մաղրավն իր նախկին մարդկանցից մեկին, բռնութուն սիրող մի քահանայի, նշանակեց տուրքերի հավաքիչ (մյութեսելիմ) և մի վաշտ ազնաուրներով ուղարկեց Կոնիա: Նրա մարդիկ աջեմների նման իրենց գլխին գունավոր թաշկինակ էին կապում: Օսմանցիների սովորութուններին և բարքերին անձանոթ այս մի խումբ վրացիները սկսեցին ժողովրդին նեղութուն պատճառել, հափշտակել նրանց ունեցվածքը և նեղել բարձր աստիճանավորներին: Նրանք մի շարք աղջիկների մազերը կտրել տալով, իբրև անմորուք պատանիներ (դուլամ), ձիու վրա նստեցրած ման էին ածում: Նրանց կատարած բռնութունները ժողովրդի կոկորդին էր հասել: Այն պահին, երբ հարկահավաքները Կոնիայի դաշտում էին, Կոնիա քաղաքի հանդուգն ու կատաղի մարդկանց գլխավորողը՝ Սեյիդ-Իբրահիմ-Չելեբին, որն Աքկաշ-էմիր-Օղլու անուն էր ստացել և իր անվախությամբ հայտնի մի ազնիվ սեյիդ էր, հանդիսանում էր ալազ շեյխի (նազիրի) փոխանորդը: Սա հավաքեց մի խումբ մուսուլմանների, նրանց ոգևորեց և հարձակվեց վրացիների վրանների վրա: Հիշյալ Սեյիդ-Իբրահիմը տուրքահավաքին բռնեց, դուրս բերեց վրանից և տարավ Կոնիայի բերդում բանտարկեց: Մյուս վրացիները տեսնելով այս, անկարգ կերպով ցրվեցին: Դրանից հետո Կոնիայի բնակիչները Սեյիդ-Իբրահիմի առաջնորդությամբ հավաքվեցին և խնդրագիր գրեցին, որով հայտնում էին, թե Մաղրավ բեյին ենթարկվող վրացիները, մուսուլմանների նկատմամբ բռնութուններ, անիրավութուններ և քաղաքում բռնաբարութուններ ու անկարգութուններ են կատարել: Վիլայեթի կազիից թույլտվութուն ստանալով, սեյիդներից, ուլեմաններից և աղքատներից մի խումբ գանդատավորներ գնացին Մաղրազամ խուարեվ փաշայի մոտ և իրենց խնդիրը ներկայացնելով, գանդատվեցին կատարված բռնութունների համար և փաշայից օգնութուն խնդրեցին: Խնդրագրում հիշված բռնութուններին վերաբերող փաստերից և գանդատա-

վորների բանավոր բացատրություններից, վրայիների կատարած շարագործությունները և բռնությունները Մերդարի համար պարզ դարձան: Իսկ երբ այդ բոլոր բռնություններն ու անկարգություններն ապացուցվեցին, Մաղրավը վախից փախավ: Նրա դեմ ուղարկեցին Անադոլուի բեյլերբեյի Ջոր փաշային: Նույն ամսի 8-ին Մաղրավ բեյի դեմ ուղարկվեց նիկիտե սանջակի բեյը: Սեֆեր ամսի սկզբին նրանք հասան Հալեպ և իջևանեցին Փյոք-Մեյդանում: Հինգերորդ օրը Շամի վալի Քյուչուք-Ահմեդ փաշան եկավ և զորահանդես կազմակերպեց:

(«Քարիխի—Նայիմա», հատ. III, էջ 4—8):

Ռաֆրզիների նվաճումը Վրաստանում

1042 թ. (1632) Աջեմը Վրաստանի վրա բանակ ուղարկեց: Թեյմուրազը՝ շկարողանալով դիմադրություն ցույց տալ, հեռացավ: Կրղըլբաշ զինվորներն ամբողջ Վրաստանը նվաճեցին և ժողովրդին հպատակեցրին: Հետո Թավրիզում հանդստանալով, պատրաստվեցին Վանի վրա շարժվելու: Երբ այս մասին մայրաքաղաքում տեղեկություն ստացվեց, կայսերական հրամաններ ուղարկվեցին սահմանների բեյերին. Մյուրթեզա փաշան շարժվելով դեպի Մարդինի մոտ գտնվող Սուլթան-Յալլան, հավաքեց էյալեթի զինվորներին և այլ զինվորական մասերի հետ պատրաստվեց գնալ դեպի Վան:

(«Քարիխի—Նայիմա», հատ. III, էջ 146):

1034 թվականի (1633) դեպքերից.

Ռաֆրզիների հարձակումը Վանի բերդի վրա և նրանց պարտությունը ղազիների կողմից

Երբ Կրղըլբաշ զինվորները Թավրիզում հավաքվեցին, խաների խան՝ Թուխտե-խանը մեծաթիվ զինվորներով շարժվեց Վանի վրա: Մուհարրեմ ամսի վերջին, Մյուրթեզա փաշան Դիարբեքիրի բանակով Մարդինից դուրս եկավ և գնաց ուղղակի դեպի այդ կողմը (Վան): Էրզրումի բեյլերբեյի՝ Թեմուր-Կազըբ-Խալիլ փաշային Սերդարության հրաման ուղարկվեց, որը Կարամանի, Մարաշի և Սվազի էյալեթների զինվորներով շարժվեց Էրզրումի վրայով: Ռեբի-ուլ-էվլելում կրղըլբաշ զինվորներն եկան, Վանը պաշարեցին ու նախահանդիսար դրավեցին: Ռեբի-ուլ-ախըրի

սկզբին խալիլ փաշան և Մյուրթեզա փաշան տեսակցեցին և երկու
բանակների միացումով ընդամենը 30 հազար զինվորներից բաղ-
կացած բանակ կազմվեց: Հիշյալ ամսի 10-րդ օրը նրանք հասան
Վան:

Կըզըլբաշները, երկու օր առաջ այդ մասին տեղեկություն ստա-
նալով, դուրս էին եկել իրենց խրամատներից և Կոսկուն-Կոանի
կողմում մի լեռան հենվելով՝ կազմել էին իրենց զորագնդերը և
սպասում էին: Իսլամական բանակը հասավ և այդ օրը մինչև երեկո
ուժեղ մարտեր տեղի ունեցան, իսկ երբ գիշերը վրա հասավ, առանց
կոխվր դադարեցնելու, ջահերի լուսավորության տակ [օսմանցի-
ները] երկու ուժեղ հարձակում գործելով՝ ստիպեցին ռաֆրզի ամ-
բոխին երեսը ետ դարձնել [նահանջել]: հաղթական զինվորներն
իրենց վրանները վերադարձան: Հաջորդ օրը կըզըլբաշները հեռա-
ցան, իսկ փաշաներն իջևանեցին Վանից դուրս: խալիլ փաշայի և
Մյուրթեզա փաշայի միջև որոշ սառնություն առաջացավ Սերդարու-
թյան պաշտոնի համար: Մյուրթեզա փաշայի սրտում այդ հան-
գույցը մնաց ու միայն ավելի ուշ, երբ փաղիշահի հետ միասին
ըշում էին իրենց ձիերը, այն բաց արեց: Նրանք մի քանի օր Վա-
նում հանգստացան և իրենց կարիքները հոգացին, հետո, սերդար-
ները զինվորներին արձակուրդ տվին: Երբ Մյուրթեզա փաշան
Դիարբեքիր եկավ, Կըզըլբաշ Հասան-աղան իր գնդով նրա դեմ դուրս
եկավ և Կըզըլ-Քյոյի առաջ ընդհարում տեղի ունեցավ, ուր վերջինս
սպանվեց և փաշան քաղաք մտավ: Փաշան քաղաքի դռները փակել
տվեց և հայտնի սիփահիներից Գյուրջի-Յուսուֆի, էլհաջ-Մեսլիի,
Շահ Բենդեր-Օղլու, Մուհամմեդ-Չելեբիի սպանության համար
ստացված ֆերմանի համաձայն, մունետիկներին հայտարարել
տվեց և քաղաքի կազինն ու ավագանիին հավաքելով՝ հրամանները
կարդաց: Երեկոյան Գյուրջի Յուսուֆը, էլհաջ Մեսլին և Շահ-Բեն-
դեր-Օղլուն ձերբակալվեցին և գիշերը սպանվեցին:

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. III, էջ 165—166):

|| Վրաստանի վիճակը

Սրանից առաջ էրզրումի բեյլերբեյին, Կարսի բերդին և այլ
բերդերին մթերք ու վառորդ էր ուղարկվել, և հրաման էր տրվել
Իշ-էլ բերդից 500 մարդ իբրև կուլ ուղարկելու մասին: Զիլ-
հիջջեի 5-րդ օրը խալիլ փաշայից նամակ ստացվեց, որից պարզ-

վում էր, որ Դադիանը և Գուրիլը միանալով՝ կըզըլբաշների կողմն են անցել: Դադիանը իր աղջիկը կնության էր տվել Շահի կողմից Ջեքեմի և Քարթլի վրա խան նշանակված Խուարեվ-Միրզային: Երբ ցանկացել են հիշյալ աղջկան անցկացնել Աշք-Բաշի երկրից, Աշք-Բաշը և Թեյմուրազը շեն կամեցել ճանապարհ տալ: Այդ պատճառով, մեկ կողմից՝ վերոհիշյալ Խուարեվ խան-Բեյն իր 30 հազարից ավելի կըզըլբաշ զինվորներով, իսկ մյուս կողմից՝ Դադիանն ու Գուրիլը մեծ բանակով հարձակվել են Աշք-Բաշի վրա: Սրանց ճիջև մեծ մարտեր տեղի ունեցան: Աստուծո հրամանով Դադիանը հաղթանակ ձեռք բերեց, Աշք-Բաշը պարտվեց: Թեյմուրազը և Աշք-Բաշի որդին ապաստանեցին մի անմատչելի վայրում, իսկ Աշք-Բաշի երկիրը ձեռքից դուրս եկավ: Կըզըլբաշը, Դադիանը և Գուրիլը միանալով՝ 30 հազարի շափ ռաֆրզիներին ցրեցին Վրաստանի մեջ: Երբ պարզվեց, որ Դադիանն ու Գուրիլը ուզում են ավերումներ կատարել Սև ծովի եզերքում գտնվող Կունիյեի և Տրապիզոնի սահմաններում, ցամաքից՝ բանակ, իսկ ծովից կայսերական նավատորմ ուղարկվեց: Երբ Ջըլդրի բեյլերբեյի Սեֆեր փաշան հայտնեց, որ այդ կողմերում կարգ պահպանելու համար անհրաժեշտ է Դադիանի և Գուրիլի վիլայեթները կողոպուտի ենթարկել, սահմանի էմիրներին հրամաններ ուղարկվեցին և էրզրումի սահմանի պաշտպանության համար նշանակվեցին Անադոլուի բեյլերբեյին և ընդհանրապես Կարամանի, Սարուխանի և Կաստեմունիի սանջակները:

(«Թարիխի-Նայիմա», հատ. III, էջ 216—217):

1045 թվականի (1635) դեպքերից.

Սուլթան Մուրադ* խանը գնում է կայսերական արշավանքի դեպի Երևան

Սուլթան Մուրադ IV Սկյուդարից մեկնում է Երևան՝ «Արևելքի արշավանքին»: Պատմագիրը մանրամասն նկարագրում է փառիշահի և նրա բանակի շարժումն այդ հսկա տարածության վրա: 1045 թ. Փաղիշահը հասնում է էրզրում, ուր տեղի է ունենում վերին աստիճանի հանդիսավոր ընդունելություն:

Իսլամական Փաղիշահի դեպի Երևան գնալը

Մուհարրեմ ամսի 24-ին որոշ ծանրություններ թողին էրզրում... և նախօրոք 25 բայլեմեզ թնդանոթ և թուղեր ուղարկեցին.

* Սուլթան Մուրադ IV—1032—1049 թթ. (1611—1639):

Հաջորդ օրը հաջողութեամբ էրդրումից դուրս գալով ուղղվեցին դեպի Երևան: Սեֆերի սկզբին իջևանեցին Կարսի մոտ, նրանց դիմավորեցին... Փաղիշահը եկավ դիտեց Կարսի բերդը և վերադարձավ իր օթաղը: Երկու օր այստեղ մնացին: Հրաման տրվեց բեյերբեյիններին, որ 4 հազար դամբյուղի ծղոտներ պատրաստեն 20-ական ցցով: Հաջորդ մենդիլում Կարսի ջուրն անցնելով, իջևանեցին... Սեֆեր ամսի 5-ին հասան Մեսիհիյե անցքին: Հաջորդ օրը ստացվեցին Գուրիլի երկրի տուրքերն ու նվերները... Սեֆեր ամսի 10-ին իջևանեցին Երևանի մոտ. ցանքսերը անասուններին կերակրելու իրավունք տրվեց: Մյուս օրը հասան Գյոք-Կումբեթ: Երբ կայսերական բանակը իր շքախմբով մոտեցել էր բերդին, վերջինիս պարիսպներից արձակված թնդանոթների արկերն առանց որևէ վնաս պատճառելու անցնում էին նրա պահեստային ձիերի գլխավերևից: Պատմում են, որ ուժեղ քամին և խիստ փոշին այդ երկրում սովորական երևույթ է: Այդ օրն էլ շատ ուժեղ փոշի և մշուշ բարձրացավ, այնպես որ աչք-աչքի շէր երևում: Այդ ժամանակ հաղթական հեծյալների խումբը հասել էր բերդի պարսպին: Փաղիշահական առաջապահում ուղեցույցի պաշտոն ունեցողը փաղիշահին դիմելով ասաց՝ «Իմ վեհափառ փաղիշահ՛հ, Երևանի բերդն այս հովտումն է, շատ մոտ եք եկել, բայց մշուշի պատճառով չի տեսնվում. շնորհ արե՛ք, սպասեցե՛ք, մինչև որ հետևից բանակը դա հասնի»: Սուլթան Մուրադն ուղեցույցին հանդիմանելով ասաց՝ «Ո՛վ հիմար, ինչո՞ւ ես վախենում, առանց էջեի* մարդ կլի՞նի»: Արդարև, փոշին որոշ չափով պակասեց և տեսան, որ եկել հասել են Երևանի բերդի տակը: Այդ ժամանակ բերդից արձակված թնդանոթի արկերն անցան պահեստի ձիերի և սուլթանների** վրայով առանց որևէ մեկին վնաս պատճառելու: Փաղիշահը ձիու սանձը բաշեց և եկավ միացավ զինվորներին: Զանգիի ջուրը [դետը] ոտքով անցան և երբ պարսպից մի քիչ հեռու կանգնել էին, փաղիշահը հրամայեց ավելի մոտ գնալ: Հաջորդ օրը Հյունքար-Թեփեսի անունով հաշտնի բլուրի վրա սարքեցին փաղիշահական օթաղը: Վեղիբներն ու այլ պետական բարձր աստիճանավորներն իջևանեցին իրենց հարմար տեղերում: Ռազմամթերքի պահեստից զինվորներին բահ ու բրիչ, վառոդ և պատրույգ (ֆիթիլ) բաժանվեց և ֆերման տրվեց, որ ենիշերիներն այդ գիշեր մտնեն խրամատները:

* էջեի (աջալ)՝ մահվան տնխուսափելի ժամը, օրհաս:

** Սուլթար — կայսերական հատուկ զորախումբ:

Սեֆեր ամսի 12-ի գիշերը լուսնկա էր և սլարսալի առջև վառվող ջահերը լուսավորում էին: Ժամը 3-ին զինվորները ծովի նման շարժվելով դեպի սլարիսալները, մտան խրամատները: Այն սլահին, նիբենիչերինները զբաղված էին սլատվար կառուցելով, նրանցից մի քանի հարյուր հոգի վիրավորվեցին: Վեհափառ փաղիշահը հրամայեց, որ ամեն մեկին 30 դուրուշի արժեքով թանկագին մերհեմ* շնորհվի: Մի շարք վիրավորների վերքերը իր ներկայությամբ, վիրաբույժներին բանալ և մաքրել տվեց: Մինչև առավոտ [զինվորները] խրամատներում կատարեցին իրենց տրված ցուցմունքները և ամեն մի խումբը իր տեղում մնաց:

Երևանի բերդի պաշարումը և գրավումը

Գյուղջի-Թեփեսի անունով հայտնի վայրում կափուղան-Հյուսեին փաշայի և Հալեպի բեյլերբեյի Ահմեդ փաշայի թևից թնդանոթներն ուղղեցին դեպի բերդը և քանդեցին էմիր-Գյոնե-Օղլուի սլալատը ու մի շարք աճրակուռ շինություններ: Երևանի բերդն ուներ մոտավորապես էսկի-Սարայի** մեծութունը: Երբեմն թընդանոթի արկերը բերդի մյուս կողմն էին անցնում: Դռան առաջ Ռումելիի էյալեթը [զինվորները] և Մեծ վեզիրը վեց հատ թնդանոթ դրին: Բերդից դեպի վրանների վայրն արձակված թնդանոթների արկից իր վրանում նահատակվեց Մեծ վեզիրի դոնապանների բեթիսուղա Ալի-աղան: Ամսի 13-ին հին Երևանի կողմից ենիչերի զինվորները և Անադոլուի էյալեթի զինվորները խրամատները մտան և այդ կողմից էլ վեց թնդանոթ դրին: Ամսի 14-ին բերդի հյուսիսային կողմում գտնվող ջրեզերքի պաշտպանութունը անհրաժեշտ համարելով՝ էրզրումի բեյլերբեյի Ահմեդ փաշան և Չըլդրի բեյլերբեյի Սեֆեր փաշան ուղարկվեցին վերոհիշյալ վայրը, ուր բերին ևս երեք թնդանոթ... 16-րդ օրը կափուղան փաշայի թևում գտնվող Շեմսի-փաշան և իր երեք աղաները միասին սլարտեզ էին մտել և այնտեղ քնել, մնացել: Կըզըլբաշները դուրս գալով բերդից՝ երեքին էլ գլխատում են ու գլուխները տանում բերդ: 19-րդ օրը Սերդարը՝ ջուրն անցնելով հասավ Գյուղջի-Թեփեի մյուս կողմը գտնվող անցքը և գրավելով տեղի կամուրջը՝

* Մերհեմ — վերքեր բժշկելու հատուկ դեղ, սպեղանի:

** էսկի-Սարայ, Ստամբուլում սուլթանների հայտնի սլալատներից է, բառացի նշանակում է հին սլալատ:

ձեռնարկեց մի սլափի կառուցման՝ նսպատակ ունենալով փակել բերդից դեպի գետը ձգված անցքը... Վեհաշուք փաղիշահը Դիվան կողմեց և բանակի ղեկավարներին իրենց աստիճանի համապատասխան սիրաշահելով մարտի մղող խոսքեր ասաց: [Փաղիշահն] ամենից առաջ գիմելով Քյուշուք-Ահմեդ փաշային՝ ասաց. «Ո՛վ Քյուշուք-Ահմեդ, քաջության օրն այսօր է, քե՛զ տեսնեմ, նվիրական կրոնին ծառայելու և փաղիշահի համար ինչպի՞սի արիություն ցույց պիտի տաս»: Նա գետինը համբուրելով պատասխանեց՝ «Իմ փաղիշահ՛հ, քո ծառան՝ Ահմեդն իր բոլոր զինվորներով միասին, միշտ պատրաստ է քեզ համար իր անձն ու կյանքը զոհելու»: Հետո [Փաղիշահը] դառնալով Զանփուլատ-Զադեին ասաց. «Ով Քուրդիստանի բեյգադե, շանփուլատության* ժամանակը հիմա է, քո տղամարդկությունն ապացուցելով վեզիրության խնդիրը լրացնելու համար այսօր քո հոգին պողպատի պես պետք է լինի»: Հետո դառնալով Մյուրթեզա փաշային ասաց. «Մյուրթեզա՛, քեզ տեսնեմ, աչքդ բաց արա, հիմա է ծառայության ժամանակը»: Հետո խոսքն ուղղելով ենիշերիներին աղային, ասաց. «Ո՛վ աղա, Ստամբուլում հարբած ման գալը և քաղաքացիներին ծեծելը շնորհք չէ. տղամարդկությունն այս գործում երևան կգա, երբ պիտի տեսնեմ թե իմ բոլոր ենիշերի կուլերով խրամատներում ի՛նչպես պիտի կուլեք և երևանը գրավելու գործում ի՛նչպիսի ծառայություն պիտի մատուցեք, հիմա պետք է ցույց տաք, քեզ տեսնեմ»:

Փաղիշահն այս խոսքերն ասաց բոլորի ներկայությամբ, բացարձակ կերպով և ոգեշնչեց ամենքին: Նրանք խրամատներ մտան և բերդի գրավման համար, իրենց բոլոր ջանքերը լիովին գոծի դրին: Երեք խրամատ փոխելով հասան մինչև խանդակի եզերքը և ամեն կողմից սկսեցին թնդանոթի և հրացանի գնդակներն անձրևի նման տեղացնել: Մի շաբաթվա ընթացքում, գիշեր-ցերեկ արձակված թնդանոթների հարվածներից քանդվեցին մի քանի աշտարակներ և պարսպի մեծ մասը: Մասնավորապես ենիշերիների Աղայի և Ռումելիի թևում եղած պարիսպը գետնին հավասարեցրին: Մի օր կրզըլբաշները, խրամատների վրա հարձակվելու նսպատակով, դուրս եկան Ռումելիի բանակի կողմից: Իսլամ զադիները կազմ ու պատրաստ լինելով, մեծ կսրուստներ պատճառեցին նրանց և ետ մղեցին: Զերեջիներից մեկը մի անգամ մեծ համարձակությամբ բարձրացավ աշտարակի վրա և հափշտակեց կրզըլբաշների դրոշակներից մեկը,

* Զանփուլատ՝ բառացի նշանակում է պողպատյա մարմին:

որի համար նրան սեփահիութիւն շնորհվեց... պատմում են, որ Երեւելանի պաշարման կռիւում, ինքը վեհաշուք փաղիշահն անձամբ ստքի վրա կազմ ու պատրաստ կանգնած, քսակների բերանները բաց արած, ոսկի և արծաթ էր թափում հրապարակի վրա, գլուխ բերողներին՝ 40-ական դուրուշ, այն զինվորներին, որոնց ձիերը սպանվում էին՝ 50-ական Ֆլորի, վիրավորվածներին՝ 20-ական դուրուշ: վիրավորներ բերողներին՝ 10-ական դուրուշ, թշնամու արձակած թնդանոթի գնդակներ բերողներին՝ 1-ական Ֆլորի բախշիշ տալով, ասում էր. «Ո՛վ իմ քաջարի գայլեր, արիութեան ժամանակն է, իմ զավակներ»։ այս կերպով նրանց քաջալերում էր և իր նվերներն ու շնորհներն ապրիլյան անձրևի նման առատահոս տեղացնում: Մինչև անգամ զանազան տեսակի խմիչքներ բաժակների մեջ լցված պատրաստ դրված էին: Գլուխ բերողներին և զազիներին խմացնում էին դրախտի ջրի նմանող խմիչքը և նրանց պասպակը հագեցնում: Կայսերական վիրաբույժները շարք-շարք պատրաստ էին ծառայութեան: Վիրավորներին, որոնք հատուկ վրաններում պետք է բուժվեին, հանձնում էին նրանց: Բոլոր կարիքներն ապահովում էին՝ կայսերական միջոցներից:

Կրզըլբաշներն ամեն ջանք գործ էին դնում՝ փակելու թնդանոթների հարվածներից քանդված տեղերը: Անցքերում պարկերով և կողովներով հող էին լցնում, բայց որովհետև զինվորները հարձակվում էին այդ տեղերի վրա, նրանք դիմադրութեան անզոր լինելով՝ պատրաստվում էին բերդը հանձնել: Թնդանոթի հարվածներից մեծ բերդը քանդվել էր, պարսպի մի քառորդը քանդել էր Մուստաֆա փաշան, մյուս քառորդը քանդել էր Էնիչերինների Աղան: Երբ պարսպի վրա բացվեց շատ խոշոր անցք՝ կրզըլբաշներն իրենց կյանքը փրկելու համար ստիպված եղան «էլամա՛ն» կանչել: Սեֆեր ամսի 21-րդ օրը Թահմազ-Կուլի խանի կողմից պատգամավոր եկավ և դիմեց Քյուչուկ-Ահմեդ փաշային: Մի շաբաթվա զինադադարից հետո, հաջորդ շաբաթվա սկզբին պետք է բերդը հանձնեին: Ահմեդ փաշան այդ մասին հայտնեց Մեծ վեզիրին, և երբ, հայտնեցին նաև Վեհափառ փաղիշահին, նա իբրև իր կայսերական զայրույթի արտահայտութիւն, հրամայեց այդ օրն ևեթ հարձակվել ու անպայման բերդը գրավել: Մեծ վեզիրի խնդրանքով պատգամավորն ազատվեց: Երբ պատգամավորը դուրս եկավ բերդից՝ զինվորների մեջ «վիրայի» (հանձնման) ազաղակներ բարձրացան: Նրանք կռիվը դադարեցրին: Այն ժամանակ՝ վատարարո կրզըլբաշները, առիթից օգտվելով, շտապեցին լցնել պարսպի՝ թնդա-

նոթաձգությունից առաջացած անցքերը, նորոգել նրա ավերված տեղերը: Չնայած դադիները զանազան տեղերից կանչում էին՝ «Այս ի՞նչ տեսակ «աման» խնդրել է, անցքերը մի փակեք, հետո ձեզ աման չի տրվի. բայց տեսնում էին, որ այդ ստոր արարածները շեն լսում և շարունակում են անցքերը նորոգել ու փակել: Այդ անատատանների [կրղըլբաշների] բերդից անսպասելի կերպով արձակված թնդանոթներից երեք վաշտապետ և մի քանի ենիչերիներ նահատակվեցին: Իսլամական զինվորները, տեսնելով այս վիճակը, բազմապատկազմապես սկսեցին արձարումն ու մարտերը: Հաջորդ օրը, Սեֆեր ամսի 22-րդ երկուշաբթի օրը Երևանի քեթխուղան՝ Մուրադ աղան, որը հպարտ և իր սյուննիությամբ հայտնի անձնավորություն էր, իբրև պաշտոնական պատգամավոր՝ եկավ Ահմեդ փաշայի մոտ, որը նրան ներկայացրեց Մեծ վեզիրին, իսկ սա՛ նորին Վսեմություն փադիշահին: Հաղթանակի Դիվան կազմելու ֆերման տրվեց: Բոլոր զինվորական ղեկավարները հավաքվեցին: Վեհափառ փադիշահը բարձրացավ իր վեհ գահի վրա և խոսքն ուղղելով ներկա պատգամավորին՝ ասաց. «Ինչո՞ւ բերդը չհանձնեցիք»: Պատգամավորն աջեմների խառնվածքին հատուկ նրբությամբ և քաղաքավարությամբ խոսելով, մեղմ արտահայտություններով փադիշահի զայրույթը մեղմացնելու նպատակով ասաց. «Իմ փադիշահի վեհության և փառքի համբավը թող հասնի Երևանի ականջը, նրա հերոսության հռչակը թող տարածվի և հասնի իրանական երկրի հողերին»: Հետո ավելացրեց՝ «Մենք, մրջյուններս, համարձակություն ունեցանք դիմադրել ձեզ նման հսկային, փոխանակ միաբանության մասին խոսելու, բերդը հանձնելու՝ համառություն ցույց տվինք»: Վերոհիշյալի [պատգամավորի] ուղղական լեզվով տրված պատասխանը և իմաստուն դատողությունը փադիշահին հաճելի թվաց և նա հրամայեց, որ նրան [պատգամավորին] ոսկեզօծ խալաթ տրվի, հետո, ասաց. «Հիմա եթե անկեղծորեն ցանկանում եք, պետք է այսօր եթե բերդը հանձնեմք»: Մեծ վեզիրը պատգամավորին իր օթաղը տարավ: Այդ գիշեր բերդի հանձնման լուրը տարածվեց և մարտեր տեղի չունեցան: Սակայն բոլոր զինվորները զգուշության համար կազմ ու պատրաստ մնացին: Մուրադ-Աղան իր մարդանցից մեկին ուղարկեց բերդի ներսում գտնվող Երևանի խանի մոտ և հայտնեց՝ «Ամանը ընդունված է»: Առավոտյան վաղ Մեծ վեզիրը ներկայացավ փադիշահին և խոսեց նրա հետ հաշտության պայմանների մասին...

Սեֆեր ամսի 23-րդ օրը Երևանի իշխող էմիր-Քյոնե-Օղլին դուրս եկավ բերդից: Իսլամական զինվորները, հազած ու զինված շար-

քերով կանգնած էին բերդի դռնից մինչև փաղիշահի բարձրագույն
 գուռը: Այդ ժամանակ Թահմազ-Կուլի խանը, Մազանդարանի
 հրացանաձիգների պարագլուխ Միրֆեթահի հետ միասին դուրս
 եկավ. նրանք սրերն ու պատանքն իրենց վզին առած, բոլոր ունեց-
 վածքով և ենթականերով ներկայացան Մեծ վեզիրին: Հետո ներ-
 կայացան աշխարհակալ վեհափառ Սուլթան Մուրադին, գետինը
 համբուրելու քաղաքավարական արարողությունից հետո, նրա
 բարձրագույն դռան առաջ, ձեռքերը կրծքերին կանգնեցին: Փաղի-
 շահն իր շնորհքը ցույց տալով, ասաց. «Քո ունեցածները քեզ եմ
 շնորհում», նա [Թահմազ Կուլի խանը] գետինը համբուրելով, վե-
 ռին աստիճանի նրբին խոսքերով իր ծառայականությունն արտա-
 հայտելով՝ ներողամտություն և ողորմություն խնդրեց: Նրան մեկը-
 մյուսի վրա երեք խալաթ հագցրին, վեզիրության աստիճանով ոս-
 կեզօծ և զարդարված թուր ու դաշույն շնորհեցին և վերանվանեցին
 Յուսուֆ-փաշա: Խոսակցության ժամանակ փաղիշահը հարցրեց.
 «Ի՞նչ է պատճառը, որ ես չորս ամիս՝ արշավանքի տանջանքները
 հանձն առած, պատերազմի եմ եկել, մինչդեռ ձեր շահը կնոջ նման
 փախստական, իր գահի ու թագի պատիվը հողին է հավասարեց-
 րել. նա ի՞նչ շահ է»: Այս հարցին նա [Թահմազ-Կուլի խանը] պա-
 տասխանեց. «Ի՛մ փաղիշահ, քո կյանքը և իշխանությունն երկա՛ր
 լինի, ձեր պապերից սկսած, ձեր սուրը հատու և ուժեղ է եղել. նա
 (շահը) ի՞նչ ուժ ունի, որ դուրս գա Չեզ նման միշտ հաղթական,
 վեհ փաղիշահի դեմ»: Փաղիշահը պատասխանեց. «Իհարկե. այսօր
 իմ կույերը բերդը պիտի գրավեն», և ֆեթման տվեց, որին նա պա-
 տասխանեց՝ «Գլխի՛ս վրա, կատարյալ հպատակությունամբ»: Միր-
 ֆեթահի 12 հազարի շափ հրացանաձիգները, ինչպես նաև նրա 500
 հոգուց բաղկացած մարդիկ, իրենց ինչքերով և ունեցվածքով, նրա
 չորս կանայք, բոլորը ներման արժանացան և բերդից դուրս եկան:
 Ենիշերիների Աղան իր ընկերներով բերդը գրավեց և Էմիր-Քյոնե-
 թղլուի մարդկանց դուրս արեց: Էմիր-Քյոնե-թղլուի տված ցու-
 ցակի [դեֆթեր] համաձայն, դեֆթերդարները մտան Երևանի բերդը:
 Բոլոր ներսի և դրսի ինչքերը, ինչպես նաև տեսանելի և թաքցված
 բոլոր հարստությունները հաշվի առան և վերցրին: Նրանք ստա-
 ցան այն անսպառելի գանձերն ու անթիվ հարստությունները,
 որոնք Երևանի իշխողը և նրա հայրը՝ Էմիր-Քյոնե խանը կուտակել
 էին 30 տարվա ընթացքում: Նրանք մտնելով պետական գանձա-
 րանը և պահեստները, այնքան հարստություն և պաշարներ գտան,
 որ բանակին երկու տարի կրավականանար: Եվ որովհետև Երևանի

Իշխողը պատվի էր արժանացել, ուստի Միր-Ֆեթահ-Օղլուն էլ այդ օրն իր 2 հազար Մազանդարանի հրացանաձիգներով ներման արժանացավ, և դուրս գալով Երևանի բերդից, մեկնեց դեպի Աջեմի շահի մայրաքաղաքը: Բերդի նվաճման ժամանակ գործադրվող կարգը՝ այսինքն անձնատուր եղող զինվորների զինաթափումը, այս անգամ չգործադրվեց, այնպես որ կըզըլբաշները գնացին զինված վիճակում: Մի քանի խելացիներ այսպես էին դատում. «Կըզըլբաշների պարծանք հանդիսացող այսքան ընտրյալ կտրիճների ապահով դուրս գալը և գնալը, մասնավորապես նրանց զինաթափ չլինելը, հետագայում խլրտումների պատճառ կհանդիսանա, այս ստորները մի որևէ վայրում անտարակույս անկարգությունների և ասպատամբությունների կձեռնարկեն: Գոնե դրանց զինաթափ անեին»: Բայց փառիշահը շուզեց լսել և ընդունել այդ դատողությունները: Իսկ երբ լավեց, որ այդ ստոր արարածները ճանապարհին պատահած բեռնատար ձիերը գրավում և մարդկանց սպանում են, նրանց հետևից ուղարկվեցին Քյուչուք-Ահմեդ փաշան՝ Շամի էյալեթի բանակով և Մուհամմեդ փաշան՝ Կարամանի էյալեթի բանակով: Երբ սրանք հասան, հրացանաձիգներն ասպատանեցին դժվարանցանելի լեռներում և սկսեցին կռվել: Քյուչուք-Ահմեդ փաշան վիրավորվեց, Բեյ-Շեհիրի բեյը՝ Ռիզվան բեյը նահատակվեց և 15 հոգի վիրավորվեցին, որից հետո նրանք վերադարձան և միացան կայսերական բանակին»:

Հետո պատմագիրը նկարագրում է Երևանի գրավման և պարսիկների պարտության առթիվ Ստամբուլում, Սուլթանի պալատում տեղի ունեցած հանդիսավոր ընդունելությունը:

(«Փարսիսի-նայիմա», հատ. III, էջ 255—273):

Պարսպների նորոգումը և պահակազորի նշանակումը

Սեֆերի 27-րդ օրը ձեռնարկեցին բերդի քանդված տեղերի նորոգման և խրամատները կարգի բերելու աշխատանքներին: Գլխավոր ճարտարապետի կողմից շափումներ կատարելուց հետո՝ վանդակավոր (սաթրենջի) 19280 արմունկաշափ (արշին) տեղից 8800 արշին արվեց Ռումելիի և Հալեպի էյալեթներին, սիփահիններին և զինակիրներին (սիլահար), 8560 արշին Անադոլուի զինվորներին և ենիչերիներին, 1920 արշին էրզրումի, Կարսի և Կարամանի զինվորներին: Սրանք նորոգման գործը եռանդով առաջ տարան և վերջացրին, որից հետո ենիչերիներից և այլ զինվորներից 12 հազարի շափ զին-

վորներ նշանակվեցին բերդի պահպանութեան և պաշտպանութեան համար: Սրանց թոշակների համար գանձարանից 400 քիսե փող տրվեց. հանձնվեցին նաև անհրաժեշտ շաղմամթերք ու բալլեմեղ թնդանոթներ:

Երևանի գրավումից հետո, Սուլթան Մուրադը գնում է գեպի Թավրիզ, ճանապարհին գեան անցնում է սարսի: Զեյնալի և այլ ցեղեր, հազարի շափ օրաներով գաղթեցնում է՝ Երզնկայի, Թերջանի և Բասենի սանջակներում գտնված ավերակ և անմարդարնակ վայրերը բնակեցնելու համար: Այդ մասին հատուկ հրաման է արվում և նրանց բեյերին սանջակ ու գեամեթ է հատկացվում: [Իսլամական բանակը] ճանաչարհին պատահած բերդերը և ամրոցները քանդելով, այգիներն ու պողատ և ծառերը կտրատելով և ձեռքն անցած կրղրլբաշներին սպանելով շարունակում է ճանապարհը: Այդպես են վարվում նաև Խոյ և այլ բաղաքներում՝ մինչև Թավրիզ հասնելը: Փաղիշահը հրամայում է քանդել և կործանել Շահի պալատը և բաղաքը: Իսլամական զինվորները Թավրիզի «բարձրագիւր շենքերը, բարեշեն ու գեղեցիկ պալատները քանդում են, բյուշկերի և տների պատուհասների ու վանդակների դռները, որոնք կապույտ ու ոսկեգույն ներկված ու գեղազարդված էին, պոկում են և իրենց վրանները տանելով՝ փայտի փոխարեն վառում են»:

Թավրիզի շենքերի և պալատների մեծ մասը քանդում են, շուկաներն այրում, բայց քաղաքի անսահման՝ ծովի նմանող այգիներն ու պարտեզներն այնքան ընդարձակ էին, որ այդքան մեծ թվով զինվորներ նրեք օրվա ընթացքում ամեն ջանք գործ դնելով հանդերձ, կարողացան այրել պարտեզների միայն մի տասներորդ մասը...» Սուլթան Մուրադն այդ ավերումները կատարել տալուց հետո, Երևանի հետ հաշտութուն է կնքում և վերադառնում Ստամբուլ:

Թուրք պատմագիրները առում են՝ «Սուլթան Մուրադ IV դաժան և արչունարբու գործերին պետք է ավելացնել նաև նրա բանդելու, այրելու և ոչնչացնելու արտակարգ ձգտումը»:

(«Թարիխի-Նայիմա», հատ. III, էջ 253—268):

Աջեմի շանը գրավում է Երևանի բերդը

Այս վերնագրի տակ Նայիման պատմում է, որ Պարսից շահը՝ հավաքելով Թավրիզի և շրջակայքի գորբերը և Իսֆահանից շորս թնդանոթ բերել տալով, պատրաստվում է հարձակվել Երևանի վրա: Երևանի պաշտպանութեան և օգնութեան համար լայն միջոցներ են ձեռք առնվում: Բայց որովհետև ձմեռվա սաստիկ սառնամանիքները սկսվել էին, այդ միջոցառումներն անցնում են ապարդյուն: Շահը պաշարում է Երևանը: Անադոլուի տարբեր վայրերում կատարվում է զորահավաք, բայց գրեթե ոչ մի արդյունք չի ստացվում: Երևանի բերդում պաշարը վերջանում է: Պաշարվածներն օգնութուն ստանալու հույսը կորցրած, բերդը հանձնում են «վիրայով»: Այդ տարի, ասում է պատմագիրը, ձմեռը և սառնամանիքը ծայրաստիճան ուժեղ են եղել, բոլոր ճանապարհները փակվել են, այդ պատճառով էլ սովը ուժեղ է եղել, «մի սոմար դարին 5 դուրուշով և 20 շիրհեմ հացը մի ակշեւով¹² էր ծախվում»:

(«Թարիխի-Նայիմա», հատ., III, էջ 281—283):

Հետո պատժագիրը տալիս է մանրամասնություններ Երևանի վրա ուղարկված ուժերի մասին: Նույն թվին Դիարբեքի, Կարամանի, Սիվասի, Անադոլուի և մի քանի սանջակների փաշաները և բեյերն իրենց զինվորներով ուղարկվում են Կարսի պաշտպանության համար: Սրանք ձեռնարկում են Կարսի բերդի քանդված տեղերի նորոգմանը: Անադոլուի բեյերբեյի՝ Գյուրջի-Մուհամմեդ փաշային հանձնարարվում է Ախասխայի սարսիպների նորոգման գործը:

Ռուստեմ խանը գնում է Զոր և Գերբույք քաղաքների վրա, իսկ Աջեմի շահը Երևանի բերդի կառուցման համար 4 հազար «սերախոր» և 10 հազար թուման փող է ուղարկում: Գենջեի Մուհամմեդ խանը և Շիրվանի Յուսուֆ խանը ուղարկում են 3 հազար կրզըրբաշ զինվորներ, Երևանի բերդը նորից նորոգվում է, շրջապատում ջուր է բաց թողնվում և բերդն ամրացվում է: Շահը բերդի իշխանությունը հանձնելով Քելր-Ալիխանին՝ ինքը գնում է Իսֆահան:

(«Քարիխի—Նայիմա», հատ. III, էջ 287—288):

Շահի կողմից Մաքսուդ խան անունով պատգամավորը գալիս և հայտնում, թե շահը զղջացել է իր կատարած ոճիրների համար և ցանկանում է հաշտություն կնքել: Սուլթանը մերժում է այդ առաջարկը և պատգամավորին բանտարկում: Պատգամավորը գաղտնի երկու մարդ է ուղարկում, որոնք ճանապարհին բռնվում են: Փաղիշահը խիստ զայրանում է, թեև այդ քաջի համար պետք էր պատգամավորին սպանել, բայց փաղիշահը նրան խնայում է, միայն այդ մարդկանց է կախաղան բարձրացնում՝ պատգամավորի դռան առաջ, կտրում է նրանց քիթն ու ականջները, գաղտնի նամակը նրանց քթի մեջ կոխում և երեք օր այդ վիճակում թողնում կախված: Այդ բոլորը կատարում են պատգամավորին վիշտ պատճառելու համար:

(«Քարիխի—Նայիմա», հատ. III, էջ 322—323):

Կրգըլբաշների պարտությունը Քենան փաշայի դեմ
մղված կովում

Էրզրումի վալի՝ Վեզիր Քենան փաշան և Ախասխայի իշխան՝ Սեֆեր փաշան, թշնամու երկիրը կողոպտելու պաշտոն ունեցող թաթարական զինվորներով գնում են Երևանի վրա: Երևանի իշխողը՝ Քելբ-Ալի խանը իր բազմաթիվ զինվորներով դուրս է գալիս նրանց [օսմանցիներին] դեմ: Մեծ մարտերից հետո, կրգըլբաշները պարտվում են և Քելբ-Ալի խանը վիրավորված փախչում է դեպի բերդը. իսլամական բանակը հետապնդում է նրանց, հարյուրավոր կրգըլբաշների գլուխները թոցնում, սուլթաններից մի քանիսին և բազմաթիվ կրգըլբաշների գերի է վերցնում ու հափշտակում կովի դաշտում թողնված սրնգափողերը: Այս հաղթության արժիվ 400 մարդկային գլուխ և 30 գերի, ուրախության նամակով միասին ուղարկում են կայսերական բանակը: Միաժամանակ և Բաղդատ է հասնում նախապես Ջոր քաղաքը կողոպտելու համար ուղարկված բանակից վերցված մի քանի դերիների և մեծ պաշարեղենի ուղարկման ուրախալի լուրը:

Այդ ուրախառիթ լուրերը համարվում են լավ նշան...:

Այս դեպքերը տեղի են ունենում այն ժամանակ, երբ Սուլթանական բանակը գրաված էր Բաղդատի պաշարումով, որը գտնվում էր կրգըլբաշների ձեռքում: Բաղդատի պաշարումը և նրա հետ կապված մարտերը լինում են շատ կատաղի և երկարատև: Պատմագիր Նաչիման տալիս է այդ դեպքերի խիստ մանրամասն նկարագրությունը: Ի վերջո Բաղդատը գրավվում է Սուլթանի կողմից, ուր տեղի է ունենում ընդհանուր և սարսափելի ջարդ, ավեր, թալան ու կողոպուտ: Շահն պատգամավոր է ուղարկում և հաշտություն խնդրում: Երկար բանակցություններից հետո, 1049 թ. (1639) Մուհարրեմ ամսի 14-ին կնքվում է հաշտությունը հետևյալ պայմաններով՝

- ա) Բաղդատի էյալեթի մեծ մասը անցնում է Սուլթանին:
- բ) Ախասխայի, Կարսի, Վանի, Ջոր քաղաքի, Բաղդատի, Բասրայի սահմաններում գտնվող բերդերը, գավառները (նահիյե) և հողերը, լեռներն ու բլուրները, Շահի կողմից ոչ մի միջամտության և հարձակման չպետք է ենթարկվեն:
- գ) Մենդելջենից մինչև Դերթենգե գտնվող բերդերը, Բիրե, Ջերգուբեյ (Ջումրուդ-Մավա էլ է կոչվում) և Ջենջիր-Կալայից դեպի արևելք գտնվող բերդերը, գյուղերը, անտառներն ու նրանց հարակից մասերը Շահի կողմից գրավվելով, նրանց սահմանների մեջ գտնվող վայրերի նկատմամբ Սուլթանի կողմից միջամտություն չպետք է լինի:

* Հաշտության պայմանագրի լրիվ տեքստը տե՛ս «Թարխիխի Իդգիխ» ծանոթագրություններում (ծան. 3):

դ) Զենչիր-Կալայի (գտնվում է լեռան վրա) և Երևանի սահմաններում գտնվող Կոթուր, Մակուր (Մակու) և Կարսի կողմում գտնվող Մուղազբերդ [Մանազկերտ] անունով բերդերը երկու կողմից պետք է քանդվեն:

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. III, էջ 430—431):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հյուսիսի Չելեբի—X դարի (հիշքի) նշանավոր թուրք բանաստեղծ:

2. Ջելալի, Ջելալիական ասլաաամբուրյուններ: Այս անունով հայտնի դեպքերի մանրամասնությունները տվել ենք տարեգիր Նայիմայից կատարված թարգմանություններում: Ինչպես Նայիման, այնպես էլ այլ թուրք պատմագիրներ սովորաբար Ջելալիների շարժումը համարում են «ավազակային»: Հատկանշական է հիշել, որ «Ջելալի» բառը թուրքերեն լեզվում համանիշ է դարձել ավազակ, ապստամբ և ըմբոստ բառերի*:

Այդ շարժումը Ջելալիական է կոչվել Բողոքցի Շեյխ-Ջելալի անունով, որը 925 թ. (1519) Անադոլուում առաջին անգամ ղեկավարել է ապստամբական շարժումը: Թուրք պատմագիրների ասելով Շեյխ-Ջելալի Թոքատի շրջակայքում աղոթասեր և քարայրաբնակ դերվիշ է՝ նշել, որ ժողովրդին քարոզել է, թե մոտ ժամանակում մի Մեհդի** (Մեսիա) երևան պիտի գա: Շեյխը իր աշակերտների և հետևորդների թիվը հետզհետե ավելացնելով, ի վերջո իրեն Մեհդի է հայտարարում և շուրջը հավաքելով մոտ 20 հազար մարդ, սկսում է շրջակա վայրերը գրավել և Շահ-Վելի անունով ինքնակամ իշխանություն վարել: Շրջակա բեյլերբեյիները և այլ պետական պաշտոնյաներ ակամա ենթարկվում են Շեյխին:

Ստամբուլի կառավարությունը մեծ ուժեր է ուղարկում Շեյխ-Ջելալի դեմ, որն Իրան փախչելու համար գնում է Սվազ և Շարքի-Կարահիսարի մոտ տեղի ունեցած կռվում սպանվում է: Նրա գլուխը կարում և Ստամբուլ են ուղարկում:

Այս դեպքի կապակցությամբ, ըստ թուրք պատմագիրների, հետագա տարիներին Անադոլուում տեղի ունեցած ապստամբական շարժումները Ջելալիական և մասնակիցները՝ Ջելալի անունն են ստացել:

Թուրք պատմագիրներից ոմանք Շեյխ-Ջելալի ապստամբությունը կապում են իրանական Շիա դավանանքի հետ:

Սակայն XVI և XVII դարերի թուրք պատմագիրներից շատերը (Փեշեին, Նայիման, Քյաթիր-Չելեբին և ուրիշներ) Ջելալիների ապստամբական շարժման հիմնական պատճառը համարում են այն, որ Սադրազամ Սինան Փաշան Ավստրիա-

* شحسى الدين سامى: قاموس تركى، در سعادت ۱۳۱۷، ص.

** Իսլամական 12 իմաները կոչվում էին մեհդիներ, որոնց գալըստյանն էին սպասում մուսուլմանները: Ինչպես հրեաները սպասում էին Մեսիայի գալստյանը:

յում, Խաչ-Օվայի պատերազմում պարտութեան ենթարկված թուրքական բանակի զինվորներից 30 հազար մարդու իբրև դասալիք («Ֆիրարի») մահվան է դատապարտել, բոլոր վիլայեթներին խիստ հրաման է ուղարկել բռնագրավել*, անխնայանել, որտեղ որ նրանց ձեռք անցնեն: Սինան փաշայի այդ դաժան հրամանի հետևանքով, մահվան դատապարտված բազմաթիվ զինվորներ ցրվում են Անադոլում և բարձրացնում Ջելալիական ապստամբությունը:

Ջելալիական ապստամբական շարժման մասին թուրք պատմագիրների տված բացատրությունները դուրկ են գիտական և պատմական արժեքից: Թուրք պատմագիրները շեն տալիս և շեն հիշում Ջելալիների տարիներ տեղ ապստամբության սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական պատճառները:

Ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ փորձեր են եղել այդ ապստամբական շարժումը ուսումնասիրելու և նրա շարժիչ ուժերը լուսաբանելու ուղղությամբ: Բայց դժբախտաբար մինչև օրս չկա որևէ արժեքավոր գիտական ուսումնասիրություն: Ժամանակակից թուրք պատմաբան Իսմաիլ Համի Դանիշմենդը, իբրև այդ շարժման պատճառ հիշում է՝ ա) Անադոլում Շիա դավանանքի պրոպագանդան, բ) վարչական և քաղաքական որոշ պայմանների պատճառով Անադոլուի՝ Ստամբուլի դեմ դուրս գալը: Դանիշմենդը այդ մասին ասում է՝ «Կրոնական ձեռքով առաջացած Անադոլուի ապստամբությունները, ամենից առաջ, իրապես ազգային դժբախտությունների շատ բնական մի շարք արձագանքներ են եղել»: գ) ապստամբության իբրև կարևոր պատճառներից կարելի է ցույց տալ նաև «Դեվշիրմե» և «Դեոնմե»՝ դեկավարների և պաշտոնյաների Անադոլուի շատ վայրերում կատարած տնտեսական և ֆինանսական բռնությունները: «...Օսմանյան աղբյուրներում իրարից տարբեր և տեղական բնույթի մի շարք շարժումների ձևով ցույց տրված բոլոր ապստամբությունների միևնույն ժամանակում երևան գալը և ինչպես պարզվում է դեպքերի ընթացքից, ապստամբների իրար օգնելը ցույց է տալիս, որ այդ շարժումները կանոնավոր կերպով և որոշ ծրագրով են առաջացել և թերևս մեկ ձևով կառավարվել»**:

Պատմաբան Դանիշմենդի Ջելալիական շարժման մասին հիշած պատճառները անշուշտ, ուշադրության արժանի են, սակայն անբավարար են նման մասսայական շարժումը լուսաբանելու համար:

* Օսմանյան պետության բազմաթիվ սադրազամներ և վեզիրների ծագումով պատկանում էին այն տարրերին, որոնք «Դեվշիրմեի» (մանկաժողով) կարգով հավաքված էին երկրի քրիստոնյա ժողովուրդների երեխաներից: Այդպիսիներ կոչվում էին «դեվշիրմե վեզիրներ և սադրազամներ»: «Դեոնմե» էին կոչվում նրանք, որոնք ծագումով պատկանում էին ոչ-խլամ ժողովուրդներին, բայց հետո ընդունել էին խլամական կրոնը: Դանիշմենդի և ժամանակակից թուրք պատմագրության մի շարք ներկայացուցիչների կարծիքով «Դեվշիրմե» և «Դեոնմե» ծագումով սադրազամները և վեզիրները (որոնց թիվը մեծ է) թուրքիայի և թուրք ժողովրդի դժբախտության պատճառ են եղել:

** İsmail Hamî Danişmend, „İzahlı Osmanlı Tarihi kronolojisi“, İstanbul, 1948. cilt 2. sah. 120—121.

Սովետական պատմագրությունը, մասնավորապես Արևելագիտությունը անհրաժեշտ շափով չեն դրադվել Ջեյալիական շարժումը լուսարանելու հարցով: Թրքահեա Ա. Տվերիտինովայի «Կարա Յազըջի-Դեյի Հասանի ապստամբությունը Թուրքիայում»^{*} աշխատությունը, անտարակույս, շատ արժեքավոր գիտական ուսումնասիրություն է, սակայն չի ընդգրկում Ջեյալիական ապստամբական շարժումը լրիվ կերպով: Ա. Տվերիտինովան իր եզրակացություն մեջ ասում է՝ «Կարա Յազըջի-Դեյի Հասանի ապստամբությունը ըստ էության գյուղացիական ապստամբություն է, թե՛ այդ շարժման մասանկից հիմնական մասսաների սոցիալական կազմով և թե՛ իր առաջ դրված խնդիրների բնույթով: Այդ շարժումը գլխավորող փոքր ֆեոդալները և ռազմական «ծառայողների» դասից դուրս եկածները ապստամբությունը օգտագործեցին իրենց նեղդասակարգային շահերի համար... Շարժումը ղեկավարող փոքր ֆեոդալները, հավանորեն, վախենալով մասսաների ակտիվությունից, անցան Սուլթանի կողմը և օգնեցին նրան ապստամբությունը ճնշելու»^{**}:

Թուրքիայում Ջեյալիների ապստամբական շարժման բազմակողմանի, գիտական ուսումնասիրությունը սովետահայ պատմագրության և արևելագիտության առաջ դրված կարևոր հարցերից է, մանավանդ որ այդ շարժումը սերտորեն կապված է XVI—XVII դարերի հայ ժողովրդի պատմության հետ: Այդ շարժման մասին գրում և արտահայտվում են այդ ժամանակի հայ պատմագիրները:

3. Էյրիստան — Հալեպի վիլայեթում, Մարաշի սանջակում կաղայի կենտրոնն է, Մարաշից 70 կմ դեպի հյուսիս-արևելք: Այս կազան հնում ավելի մեծ է եղել, կարևորություն է ունեցել և Մարաշ քաղաքից առաջ եղել է Չյուլկադերի իշխանության կենտրոնը:

4. Թոսկանա, Թոսկանայի Մեծ Դքսությունը (Toscane) Իտալիայի արևմտյան մասում ընդարձակ երկրամաս է, որը հնում կոչվում էր Էտրուրիա: Հետսվիրածվեց անկախ պետության, դքսության, Ֆլորանս մայրաքաղաքով:

Այս Մեծ Դքսությունը իր անկախությունը պահպանեց մինչև 1860 թ., երբ միացավ Իտալիային:

5. «Աջեմ» բառի ծագման և իմաստի մասին թուրք էնցիկլոպեդիստ Շ. Սամին տալիս է հետևյալ բացատրությունը: Արաբները «Աջեմ» էին անվանում ոչ արաբ ազգություններին ու ցեղերին ընդհանրապես: Սակայն ավելի ուշ այդ բառը դործ է ածվում գլխավորապես Իրանի իշխանության տակ ապրող ժողովուրդների համար: Ի վերջո «աջեմ» անունը մնաց Իրանի ժողովրդին: Այսպես, «Աջեմիստան» գործ էր ածվում Իրան, Պարսկաստան իմաստով, իսկ «աջեմը»՝ պարսիկ, իրանցի իմաստով: Թուրք պատմագիրները ընդհանրապես գործ են ածում «Աջեմի շահը»: «Աջեմի երկիրը», «Աջեմի սահմանները» և այլն:

6. Էմիր-ուլ-ումերա. Ումերա էմիր (իշխող) բառից, էմիր-ուլ-ումերա բառացի նշանակում է էմիրների էմիր: Հասուկ տիտղոս էր, որն արվում էր միրմիրաններից ավելի ցածր աստիճան ունեցող անձանց:

7. Ռաֆրզի — իսլամական շիա դավանանքի սեկտերից մեկը կոչվում է ռաֆրզի, ռաֆրզիլիք: Թուրք պատմագիրները «ռաֆրզի» անվանում են իրանցի-

* А. Тверитинова, Восстание Кара Языджи-Дели Хасана, М. Л. 1946

** А. Тверитинова, стр. 78.

ներին, նրանց համարելով հերետիկոս: Ինչպես «կրդ-բաշ», «մուրջալ», «անկրոն» և այլ ածականները, աաֆրզին արհամարհական, անարգական բնույթ ունի:

8. Կուրբան-բայրամի. Բայրամ նշանակում է տոն, ուրախառիթ, տոնական օր, իսկ դուրբան՝ զոհ, զոհարերություն, զոհ կտրելը: Աստուծո մոտենալու և նրա ողորմությունը խնդրելու նպատակով այնպիսի կենդանիների զոհ բերելը, որոնց միայն կրոնական տեսակետից թույլատրված է ուտել: Կուրբան-բայրամին իսլամական մեծ տոներից է:

9. «Սերդեն կեշտի» էին կոչվում այն զինվորական խմբերը, որոնք անսպասելի կերպով մխրճվում էին թշնամու բանակի շարքերը կամ մտնում պաշարված բերդը: Այդ հարձակումները խիստ ահարկու էին և ընդհանրապես վերջանում էին հաղթությամբ:

Ակշե, դուրուշ. Թուրքական ազբյուրներից մեր թարգմանած նյութերում հաճախ հիշվում են Թուրքիայում զանազան դարերում գործածված դրամական միավորներ, չափեր և կշիռներ: Իրենց տեղերում մենք տողատակ ծանոթություններում որոշ բացատրություններ ավել ենք: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի տալ ավելի լրիվ տեղեկանք, որպեսզի հնարավոր լինի ճիշտ պատկերացում ունենալ, մասնավորապես դրամական միավորների մասին:

Նախապես պետք է հիշեցնենք, որ Օսմանյան կայսրության մեջ դրամական միավորները, մեզ հետաքրքրող դարաշրջանում, խիստ անկայուն են եղել և մըշտական փոփոխության են ենթարկվել: Բացի այդ, ինչպես Թուրքիայի ընդհանուր ֆինանսական հարցերը, նմանապես նաև նրա դրամական միավորները լուրջ ու գիտական ուսումնասիրության առարկա չեն եղել: Թուրք պատմագիրները բացի կցկտուր տեղեկություններից, այդ մասին գրեթե ոչինչ չեն տալիս:

Ակշե. XVI—XVIII դարերում դրամական հիմնական միավորը եղել է ակշեն:

Ակշե՝ մոնղոլական լեզվից վերցրած բառ է, որ նշանակում է մանր, սպիտակ դրամ: Սուլթան Օրխան-Ղազիի իշխանության շրջանում կտրված առաջին դրամը կոչվել է «ակշեի-օսմանի»: Այդ ժամանակ կտրված շորս ակշեն (հետո երեքը) մեկ դիրհեմ արծաթի էր հավասար: Սկզբում կտրվել են երկու ակշեանոց փողեր, հետո տաս ակշեանոց: Գալով ակշեի իրական արժեքին, դա շատ փոփոխական և անկայուն է եղել: Թուրք պատմագիրներից և հեղինակներից ոմանք ասում են, որ սկզբում հավասար է եղել շարիաթական դիրհեմի («դիրհեմի շերիյե» $\frac{1}{4}$ ի-ն, բայց այլ հեղինակների $\frac{1}{3}$ -ին): Ըստ Շեմսեդդին-Սամիի՝ Օսմանյան պետության սկզբնական շրջանում մեկ դիրհեմ արծաթը հավասար էր 3—4 ակշեի, 992 թ.՝ 10—12 ակշեի, —մինչև 1050 թ. կայուն վիճակ է ունեցել, —1065 թ. 10 ակշեի, 1131 թ. մեծ անկման հետևանքով՝ 20—21 ակշե, որից հետո կանգ է առել 20 ակշեի վրա:

Գիրհեմ. այս բառը ծագել է պարսկերեն «գրեմ» բառից, ավելի ճիշտ դիրհեմը պարսկական գրեմ բառի արարականացված ձևն է: Շեմսեդդին-Սամին իր բառարանում հակադրվելով մի շարք լեզվաբանների, որոնք գտնում են, թե գիրհեմը հունական ծագում ունի, սնդում է, որ հին հույների դրամական միավորները, դրանց թվում նաև հին արծաթ դրամի միավորը եղող դիրհեմը, պարսկական ծագում ունի*: Գիրհեմը Թուրքիայում ընդունված բաշի (ծանրության) հիմ-

* شمس الدين سامی، قاموس ترکی، در سعادت ۱۳۱۷، ایکنجی جلد، ص ۱۵۷۴.

նական միավորի, այսինքն օկկայի $1/400$ -ական մասն է (մի օկկան 400 դիրհեմ է, դիրհեմը հավասար է 3.06 գրամի): Դիրհեմը իբրև արծաթ գրամի միավոր գործ է ածվել Արաբիայում և Օսմանյան պետության սկզբնական շրջանում՝ մինչև ակշի երևան գալը:

Ակշեն իբրև գրամական միավոր վերջնականապես գործածությունից հանվեց 1234 թ. (1818—1819):

Փոսե (փարա), պարսկերեն բառ է, բառացի նշանակում է մաս, հատ: Հիջրի 818 թ. Նգիպուսի մեմլուքներից Մելիք-Մուլեիդի անունով կտրված գրամական միավորը՝ Մուլիդին, հետո (1945 թ.) կոչվեց փարե:

Նկատի ունենալով, որ թուրքիայում ակշի քանակն ու որակը անկայուն քնույթ էր ստացել, կարիք էր զգացվում ընդունել նոր և ավելի կայուն մի գրամական միավոր: Հիջրեթի XI դարի սկզբին թուրքիայում կտրվեց սկզբից ավելի մեծ գրամական միավոր-փարե, որն օսմանյան «դուրուշ» միավորի ստեղծումից հետո ընդունվեց իբրև դուրուշի մասը: Մեկ դուրուշը հավասար է 40 փարայի:

Ղուրուշ. բառ Ծ. Սամիի «դուրուշ» բառը գերմաներեն gross-chen, կամ լատիներեն grossi բառերի աղավաղված ձևն է*: Սուլթան Սուլեյման 2-րդի ժամանակ (1099—1102 թթ. հիջրի—1687—1691 թթ.) տեղի ունեցած գրամական սխառմի ռեֆորմի կապակցությամբ, 1099 թ. կտրվեցին եվրոպական գրամների նման ավելի մեծ ծավալով արծաթ գրամներ, դուրուշը ընդունելով թուրքական լիրայի $1/100$ -րդ մասը, մեկ դուրուշը 6 դիրհեմ բաշով:

Քիսե — բառացի նշանակում է պարկ, գրամապանակ (փարեքիսեսի): Օսմանյան պետության մեջ քիսեն գործ է ածվել հնուց ի վեր, բայց խիստ տարբեր և անկայուն գրամական քանակով: Նախ, քիսեն կարող էր բովանդակել ոսկե կամ արծաթե փողեր: Բացի այդ, քիսեի բովանդակությունը ևս մշտապես փոփոխվել է: Թուրք պատմագիրների ասելով, սկզբնական շրջանում քիսեն բովանդակել է 30.000 ակշե կամ 10.000 ալթուն (ոսկի գրամ): Այդպես էր Ֆաթիհ-Սուլթան Մուհամմեդի և Սուլթան Բայազիտ 2-րդի շրջանում: Ավելի ուշ քիսեի բովանդակությունը փոփոխվել է այս կերպով՝ 944 թ.— 20.000 ակշե, 1071 թ.՝ 40000 ակշե, 1100 թ. հետո 50.000 ակշե. հետո գործ է ածվել «Ստամբուլ-քիսեսի», «քիսե-դիվանի» և «քրսեի-մրսի» անուններով տարբեր քիսեներ: Այդպիսի մշտական փոփոխություններից հետո ի վերջո քիսեն հավասարվել է 500 դուրուշի:

Յուֆ-բառացի նշանակում է բեռ, ծանրություն: Օսմանյան պետության մեջ յուրք գործ էր ածվում նաև իբրև գրամական որոշ գումարի չափ և հավասար է 500.000 դուրուշի:

Օկկա — (աղավաղված ձևը՝ կիյե). թուրքիայում ընդունված և երկար ժամանակ գործածության մեջ եղող ծանրության չափը կոչվում էր օկկա: Մեկ օկկան հավասար էր 2 կիլոգրամ 225 գրամի: Օկկան բաժանված էր 400 դիրհեմի:

Այս գրամական և ծանրության միավորների մասին մանրամասնություններ տես Belin M. „Essai sur l'histoire economique de la Turquie“, Paris, 1865, կա նաև թուրքերեն թարգմանությունը (նոր լատիական տառերով) Türkiye iktisadi tarihi hakkında tetkikler. Türkçeye çeviren: Istanbul mebusu M. Ziya, Istanbul, 1931.

* Նույն տեղում, էջ 965:

ՌԱՇԻԳ — XVII Դ.

«ՌԱՐԻՍԻ ՌԱՇԻԳ» — تاریخ راشد

Նաչիմաչից հետո Թուրքիայի երրորդ պատմագիր-տարեգիրը («Վաղաա-նյուվիս») Ռաշիդ-Մուհամմեդ-էֆենդին թուրք ուլեմա և բանաստեղծներից է: Ռաշիդը Մալաթիացի Մուստաֆա էֆենդիի որդին է: Սկզբում 1104 թվականից, դասախոսությամբ է պարապել: 1134 թ. նշանակվում է Հալեպի մեվլևիության պաշտոնում: 1141 թ. (1728) դեսպան է եղել Իրանում: Վերադարձից հետո Ստամբուլում գաղթի պաշտոն է վարել, այնուհետև որոշ ժամանակով ուղարկվել է Բրուսա՝ ապրելու: Հետո ազատութուն ստանալով, վերադարձել է Ստամբուլ: Ավելի ուշ նշանակվել է կադ-ասքեր Անադոլում: Ունի բանաստեղծությունների զիվան: Ռաշիդի պատմությունը («Քարիխի Ռաշիդ») սկսվում է 1071 թ. և հասնում մինչև 1134 թ. (1660—1721): Իբրև արքունական տարեգիր, Ռաշիդը իր «Պատմությունը» սկսում է Նաչիմաչի վերջացրած թվականից: Նա գրի է առնում և նկարագրում 63 տարվա դեպքեր: Նրա «Պատմությունը» 6 հատոր է, բայց 6-րդ հատորը գրել է մի այլ պատմագիր՝ Չելեբի-Չադեն, իբրև «Ռաշիդի Պատմության» հավելված*:

Ռաշիդի պատմությունը ընդգրկում է XVII դարի երկրորդ կեսից մինչև XVIII դարի առաջին քառորդը: Դա Օսմանյան պետության ներքին և արտաքին դժվարությունների շրջանն էր: Օսմանյան կայսրությունն այդ շրջանումն էլ շարունակում էր իր պատերազմական գործողությունները Եվրոպայում, բազմաթիվ պետությունների՝ Ֆրանսիայի, Ավստրիայի, Հունգարիայի, Վենետիկի, Էհհաստանի,

* Տե՛ս «Քարիխի Չելեբի-Չադեն» ներկա աշխատության հաջորդ գլուխը:

Ռուսաստանի, Մալթայի և Հոլանդի պապի դեմ: Ռաշիդի «Պատմության» մեծ մասը հատկացված է այդ երկարատև և անվերջ պատերազմական գործողությունների և նրանց հետ կապված դեպքերի մանրամասն նկարագրություններին: Պետական ներքին կյանքում շարունակվում են, մասնավորապես Անադոլում, խլրատումներն ու ենիշերիները և սիփահիները ապստամբությունները: Սուլթան Մուրադ IV-ից հետո գահակալող օսմանյան սուլթանները բնորոշվում են իրենց մեղկությունով, ապիկարությունով և այլատերվածությունով, որոնք իրենց ժամանակի մեծ մասը անց էին կացնում հարեմական զվարճություններով, որսորդությունով և այլն: Պետությունը կազմարները՝ վեզիրները, մեծ մասամբ գտնվում էին ենիշերիների ազդեցության տակ և հաճախ նշանակվում կամ հեռացվում էին ենիշերիների ցանկությունով և քմահաճույքներով: Բացառություն էին կազմում Քեոփրյուլուները՝ Քեոփրյուլու-Մուհամմեդ փաշան և նրա որդին՝ Քեոփրյուլու Զադե Ֆադրլ-Ահմեդ փաշան (1066—1087), որոնք կարողացել էին զենքի ուժով պետության մեջ ժամանակավորապես որոշ հեղինակություն ձևաբերել:

Ներքին և արտաքին խիստ կարևոր այս բոլոր հարցերի մասին պատմագիր Ռաշիդը տալիս է շոր և հաճախ ավելորդ նկարագրություններ և մանրամասնություններ՝ պաշտոնական նշանակումներ, մահավճիռներ...

Ինչպես այլ թուրք պատմագիրները, այնպես էլ Ռաշիդի «պատմության» մեջ ժողովուրդը, մասսաները չեն երևում, կարծես նրանք այդ երկրում չեն ապրում և պատմագրի ուշադրությանը չեն արժանանում: Ռաշիդի համար ժողովուրդը գոյություն չունի: Պատմագիրը բավականանում է միայն հիշատակելով երբեմն տեղի ունեցող երկրաշարժները, հաճախապես հրդեհները (մանավանդ Ստամբուլում), այլ բնական աղետներն ու պատահարները:

Ռաշիդի պատմության մեջ շատ քիչ տեղ են բռնում նաև Հայաստանի և հայերի հետ, առհասարակ Անդրկովկասի հետ կապված դեպքերը: Նրա հինգ հատորանոց պատմության մեջ անմիջականորեն մեղ հետաքրքրող նյութերը շատ սահմանափակ են:

Մեր ձեռքի տակ եղած ու օգտագործած «Թարիխի Ռաշիդը» տպագրվել է Ստամբուլում 1282 թ. (1865), «Պետական տպարանում»:

Պատմագիր Ռաշիդը իր պատմության I հատորում, ամբողջովին զբաղվում է նվրոպայում 1071--1099 թթ. տեղի ունեցած պատերազմական դեպքերով, բացի պաշտոնական նշանակումներից և այլ պետական որոշումներից Հայաստանի, հայարնակ վայրերի և Անդրկովկասի մասին գրեթե ոչինչ չի հաղորդում: Դա մասամբ էլ բացատրվում է XVII դարի վերջի քառասունամյակի ընթացքում Փուրբիաչի և Պարսկաստանի միջև պատերազմական գործողությունների զաղարուժով և երկարատև խաղաղության պահպանմամբ: Թուրք-պարսկական հարաբերությունների մասին լռուկա՝ պատմագիրը բավականանում է հիշելով մի քանի դեպքանությունների հանդիսավոր այցելությունները և մեծարժեք նվերների փոխանակումները: Այսպես, Ռաշիդը II հատորում 1103 թ. դեպքերի շարքում հիշվում է, որ Սուլթան Ահմեդ II գահակալությունը շնորհավորելու համար, պարսկական շահը հատուկ պատգամավորություն է ուղարկում Ստամբուլ:

Աջեմի շահի կողմից պատգամավորի գալը

Աջեմի շահի կողմից [Սուլթանի] երջանիկ գահակալությունը շնորհավորելու համար Ստամբուլ է գալիս Գենջեի իշխողը՝ Քեշին-Ալի անունով պատգամավորը: Սուլթանի կողմից տրված կայսերական ֆերմանով պատգամավորը ընդունվում է էդիրնեում, Սուլթանական պատվի և նամուսի համաձայն, նրան բնակարան է հասկացվում և հոգացվում են նրա այլ կարիքները: [Պատգամավորը] մի քանի անգամ խնջույքներով և բազմաաեսակ նվերներով հարգանքի արժանանալուց հետո, Ջեմադիել-ախրը ամսի 8-րդ օրը նորին վեհափառություն սուլթանի կողմից ընդունվելով՝ մատուցանում է [Սուլթանին] դրությունը և հանձնում իր հետ բերած նվերները՝ մեկ փիղ և Աջեմի երկրին հատուկ հինգ արագընթաց ձի, 45 պարսկական ուղտ, ականազարդ վահան, թուր և այլ թանկագին նվերներ:

Կայսերական նամակի հանձնումը Աջեմի պատգամավորներին Փաղիշահի ներկայությամբ

Սրանից առաջ Սուլթանի գահակալությունը շնորհավորելու համար եկած Աջեմի պատգամավոր Քեշին-Ալի խանը, նորից իր երկիրը վերադառնալու համար դիմում էր ներկայացրել: Սուլթանի կողմից Աջեմի շահի անունով գրված նամակը փաղիշահի ներկայությամբ հանձնելու հնաշույն սովորության համաձայն, էդիրնեում, Գունջու գետի ափին Թերազ-Կասրի կոչված վայրում մի հյուղակ

կառուցեցին և նվիրական Ռամսուզան ամսի 13-րդ օրը [պատգամավորին] իր բնակարանից առանձին թափորով այգտեղ բերին. նա սաղրազամի առաջնորդությամբ ներկայացավ Վեհափառ փառիշահին: Նախ, նորին Վսեմություն սաղրազամը պատվո խայաթի արժանացավ, հետո վերոհիշյալ պատգամավորին սամույրն մուշտակով պարգևատրեցին: Բացի այդ, կալսերական դանձարանից իբրև ճանապարհածախս 12500 ղուրուշ, իր մարդկանց համար 5500 ղուրուշ ընդամենը 25 հազար ղուրուշ նվեր տրվեց և իրենց երկիրը վերադառնալու արտոնության համար ֆերման շնորհվեց:

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 181—199):

Էրզրումի վալի էսիրի-խալիլ փաշայի սպանությունը

Սրանից առաջ Զիզերդելենի պատերազմում բյաֆիրների ձեռքը գերի ընկած խալիլ փաշան, երբ գերությունից ազատվեց, նրան՝ կալսերական ֆերմանով իբրև օժանդակություն [ողորմություն] շնորհվեց Էրզրումի էյալեթը և հանձնարարվեց, որ Աստուծո ծառայների [ժողովրդի] հետ գթությամբ վերաբերվի: Սակայն խալիլ փաշան վերոհիշյալ էյալեթի ժողովրդի բաղմաթիվ աղքատների նկատմամբ բռնություն և անիրավություններ էր կատարում, որի պատճառով, նրա [փաշայի] այդ վարքից և գործողություններից դժգոհություն արտահայտող հավաքական խնդրագիր ստացվեց. [բացի այդ] արփալըքի կարգով Էրզրումի տերը հանդիսացող նախկին Շեյխ-ու-Իսլամ Ֆեյզուլահ-էֆենդին նույնպես մանրամասնորեն հաղորդել էր վերոհիշյալ վեզիրի (խալիլ փաշայի) բռնությունների ու անիրավությունների մասին: Նրան [վալիին] պատժելու համար ֆերման տրվեց և մահվան դատասպարսվեց:

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 191):

* * *

Սուլթան Ահմեդ II գահակալությունը շնորհավորելու համար Աջեմի շահի կողմից ուղարկված պատգամավորի հանդիսավոր և փառավոր ընդունելության մասին վերևում հիշատակվեց: Հայանի է, որ սուլթան Ահմեդ II փառիշահությունը շատ կարճ տևեց, միայն շորս տարի: Նրան հաջորդող սուլթան Մուստաֆա II գահակալությունը շնորհավորելու համար, Պարսից շահը 1138 թ. նորից պատգամավորություն է ուղարկում, որը նույնքան մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ ընդունվում է սուլթանի կողմից: Պատգամավորը՝ խորասանի նախկին իշխող՝

էրու-էլ-Մուսուժ խանը շահի շնորհավորական գրութեան հետ իրրև նվեր է՝ բն-
րում մի փիղ և մի բանի պարսկական ուղտեր՝ ամեն մեկի վրից մետաքսյա նի-
հալի* կախված, իսկ սուլթանի կողմից Աջեմի պատգամավորին և նրա մարդկանց
տրվում են բազմաթիվ և ամենաթանկագին նվերներ, հատկապես շահի համար
վերին աստիճանի թանկագին ոսկյա ու արծաթյա, հազվագյուտ թանկագին քա-
րերով զարդարված իրեր: Պատմագիր Ռաշիդը այդ բոլոր մանրամասնություն-
ները հիշելուց հետո, ավելացնում է, որ Աջեմի պատգամավորի գալու և վերա-
դառնալու կապակցութեամբ կատարված ծախքերը՝ տրված նվերների արժեքի հետ
միասին, շահված կայսերական ախոռից տրված թանկագին զարդերով պնդված
ծիերի արժեքը, հասնում էր 261 և կես քիսե** ակշե գումարի: Պատմագիրը այդ
գումարի մասին տեղեկացել է պետական գանձարանին մոտ կանգնած մարդ-
կանցից:

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 389—390):

Պատմագիր Ռաշիդն ի միջի այլոց երբեմն հիշում է այնպիսի պետական մի-
ջոցառումներ (հարկեր, մաքսեր և այլն), որոնք երկրի տնտեսական կյանքի
մասին որոշ պատկերացում են տալիս: Այդպիսի միջոցառումներից է սուրճի
վրա դրված հարկը:

Սուրճի վրա դրված հարկի ավելացումը

Ամեն տարի Եմենից դեպի Ջիդդեի նավահանգիստը մոտ 40
հազար հակ սուրճ է դալիս, որի կեսը գնում է դեպի Եգիպտոս և
նրա հարակից երկրները, 15—20 հազար հակը վաճառվում է փա-
ղիշահական երկրի սահմաններում: Գրա [սուրճի] գործածությունը
ժողովրդի այլ ծախքերի մեջ ավելի կարևոր տեղ է բռնում և սուրճի
ծախքերի համար Օսմանյան պետութայունից ամեն տարի շորս հա-
զար քիսե ակշեից ավելի գումար է դուրս գնում: Ժողովրդի մեջ նրա
գործածությունը ոչ մի կերպ հնարավոր չէ արգելել: Նկատի ունե-
նալով այդ և միաժամանակ պետութայանը մեծ եկամուտ ապահո-
վելու հանգամանքները, հանգուցյալ Խուդավենդիկյար-Սուլթան-
Սյուլեյման խանի սուլթանութայան ժամանակ ֆերման էր տրված՝
Ստամբուլի և նրան հարակից մաքսատներում սուրճ ներմուծողնե-
րից «Ռեսմի բիդաթ»*** վերցնելու մասին, ամեն մի օկկայի**** հա-

* Նիհալի, մետաքսից կամ ասեղնադորձված կաշվից շինված շրջանա-
կաձև զարդ, որը կախում էին ուղտերի վրից:

** Քիսե — մեկ քիսեն (500 դուրուշ) 60,000 ակշեի հավասար լինելով,
վերոհիշյալ 261,5 քիսեն հասնում է 15 միլիոն 690 հազար ակշե գումարի:

*** Ռեսմ՝ տուրք, հարկ, բիդաթ, նորմուծութայուն. ռեսմի-բիդաթ՝ ներ-
մուծութայան հարկ, ապօրեն հարկ:

**** Օկկա կամ գրյե — 1 կիլոգրամ 225 գրամ:

մար մուսուլմաններից՝ 8 ակշե, քյաֆիրներից՝ 10 սաղ (ողջ) ակշե*, էդիրների քաղաքում ներմուծողներից առհասարակ 50-ական ողջ ակշե: Այս հաշվով սուրճի օկկան երկու, երկու և կես դուրուշով բարձրացել էր: Նկատի ունենալով, որ որոշ գումարի հարկի նշանակումը և գնի վրա առաջացրած տարբերությունը հնարավորություն է տալիս այդ հավելումին, հատուկ ֆերմանով որոշվեց՝ Ստամբուլում և նրան ենթակա մարտատներում, ինչպես նաև Օսմանյան պետության որոշ մարտատներում ներմուծվող սուրճից, — որոշ ասլրանքների նման, — նախապես սահմանված մարսային հարկը տունելուց հետո, մի առանձին վայրում ամեն մի օկկայից «սուրճի ներմուծություն» անունով հինգական փարա ևս առնել, վերոհիշյալ հարկը գանձելու և հավաքելու համար առանձին էմին և քարտուղար նշանակել. քյաֆիր վաճառականներից իրենց երկրներն ուղարկած սուրճից բացի, մի շարք իսլամական քաղաքներում բերած սուրճից վերևը հիշված կարգով տուրք առնել:

(«Քարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 425—426):

1114 թվականի (1702 թ.) դեպքերից.

Վրաստանի արշավանքի առաջանալը և իսլամական զինվորների նշանակումը

Վրաստանի երկրի բնակիչներից Դադիանի, Գուրիլի և Աբազայի ավազակները մի քանի տարուց ի վեր իրենց հարկերը վճարել հրաժարվելուց բացի, իսլամական որոշ սահմանների վրա հարձակումներ էին կատարում և բռնություններ դորձ դնում: Երբ այդ մասին տեղեկություն ստացվեց, էրզրումի էյալեթը շնորհիվ նախապես Բաբա-Դադի կողմերում նշանակված վեզիր Քեոսեջևալի փաշային, որը միաժամանակ Վրաստանի վրա ուղարկվելու պատրաստվող իսլամական բանակի սերասքեր նշանակվեց...

Այդ բանակի համար նշանակվում են բազմաթիվ էյալեթների և սանջակների բազմատեսակ զինվորական մասերը, դրանց թվում նաև Վրաստանի թուրքական զինվորական մասերը:

(«Քարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 580—581)

Օսմանյան պետության մեջ տեղական արտադրությունը զարգացնելու և արտասահմանյան ներմուծումը կրճատելու նպատակով, միջոցներ են ձեռք առնվում Բրուսայում մանածագործություն հիմնելու ուղղությամբ: Այդ տեսակետից ուշադրության արժանի է Ռաշիդի հետագա հատվածը:

* Սաղ ակշե — ողջ դրամ, ոսկյա կամ արծաթյա փող:

Ասվի՛ (դրապ) և գործվածքների սկիզբը օսմանյան երկրում

Նորին Վսեմություն պետության ղեկավարը Սելանիկից ասվի գործող հրեաներին էզիրնե կանչելով, նրանց հայտնեց՝ «Քրիստոնյա ազգություններն ասվի գործելու համար անհրաժեշտ նյութերը օսմանյան երկրից են գնում, մինչդեռ մեր երկրում, ասվիի արտադրություն գոյություն չունի, որը կարելի է բացատրել միայն անհոգությամբ: Եթե դուք կարողա՞աք ասվեգործությունը [մեր երկրում] կազմակերպել, ձեր վարպետներին սպասածից ավելի նվերներ ու պարգևներ կտրվեն: Սրանից հետո օտար երկրներից ասվի չգնելու համար անհրաժեշտ միջոցներ պիտի ձեռք առնվեն»: Ասվեգործություն սկսելու համար, Բրուսայից էլ մետաքս ու կերպաս գործողներ հրավիրվեցին, նրանց էլ հայտնեցին, որ մինչև հիմա օտար երկրներից ստացված զանազան տեսակի գործվածքները, սրանից հետո Բրուսայում պետք է գործել: Այս ուղղությամբ աշխատելու համար նրանց ցանկության համաձայն հրամաններ տրվեցին և կարգեր հաստատվեցին:

(«Քարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 587—588):

1115 թվականի (1703) դեպքերից.

Վրաստանի արշավանքից վերադառնալուց հետո էմիրների Ռիզևում հանգստանալու մասին

Սրանից առաջ Վրաստանի վրա արշավանք սկսելու համար նշանակված բեյերը, իրենց ծառայության գործում սպասված աստիճանի հաջողություն չունենալով և ձմեռվա վրա հասնելու պատճառով, փոթորիկներից վախենալով, իրենց Ֆրրկաթաները բերին Ռիզեի նավահանգիստը և մինչև գարուն շուրջ նավահանգստում հանգստանալու և այդտեղ բնակվելու մասին տեղեկություն տվին:

(«Քարիխի Ռաշիդ», հատ. III, էջ 92):

Վրաստանի արշավանքի առաջանալը

Երբ Վսեմաշուք փաղիշահին հայտնվեց և ղեկուցվեց, որ Վրաստանի կողմերում Աչքբ-բաշի, Դադիանի և Գուրիլի վիլայեթներում բնակիչներից որոշ ավազակներ ապստամբության դրոշ են բարձրացրել, հիշյալ ամսի 12-րդ օրը, Տրապիզոնի վալիի և այդ կողմերի մյուս վալիների վրա սերասքեր նշանակված իսալի փա-

շային ուղղված բարձր ֆերմանով հրամայվեց, որ ապստամբները ձեռքում եղած բերդերը գրավելուց հետո ավերվեն և կործանվեն, Բաղդադիցի և Բաթում կոչված վայրերում ըստ կարիքի մի քանի բերդեր կառուցվեն և ամեն մեկում բավականաչափ բերդապահներ նշանակվեն և բնակեցվեն:

(«Քարիխի Ռաշիդ», հատ. III, էջ 130—131):

1117 թվականին (1705) Սուլթան Ահմեդ III-ի դահլիշությունը շնորհալորելու համար պարսկական շահի կողմից նորից հատուկ պատգամավորություն է գալիս Ստամբուլ՝ Նախիջևանի իշխան Մյուրթազա-Կուլի խանի գլխավորությամբ: Նույն հանդիսավոր և շքեղ ընդունելությունը կրկնվում է, միայն այս անգամ պատմագիրը թանկարժեք և մեծագուժար նվերների մասին չի խոսում:

Ծվրոպայից օսմանյան երկրի միջոցով Իրանի հետ կատարված տրանզիտային առևտրական հարաբերությունների մասին պատմագիր Ռաշիդը V հատորի, 1131 թ. (1718) գեպրերի շարքում, տալիս է հետևյալ տեղեկությունը:

Աջեմի շահի մոտ պատգամավոր է ուղարկվում

Սրանից առաջ, թե կուլի և պատերազմի, թե խաղաղության և հաշտության ժամանակ, առևտրական կարգով երթևեկող պարսիկ վաճառականները Բելդրադի վրայով անցնելու արտոնություն և իրավունք չէին վայելում: Այդ պատճառով, նրանք ստիպված լինելով այլ հեռավոր վայրերով երթևեկել, շատ մեծ ծախսերի և բազմաթիվ դժվարությունների էին ենթարկվում: Բացի այդ, ճանապարհին ոչնչանում էին ապրանքները, մարդկային կորուստներ տալիս և վաստակ ձեռք բերելու փոխարեն վնասներ էին կրում: Այդ պատճառով, շատերը [վաճառականները], այդ աստիճան մեծ շտանգների չէին ուզում ենթարկվել, որի հետևանքով պարսիկ վաճառականները շատ հազվագյուտ էին երթևեկում դեպի նեմեցների երկիրը [Ավստրիա]. հետևաբար, երկիրը զրկվում էր վաճառականների կանոնավոր երթևեկությունից, ստացված օգուտներից և պարսկական ապրանքների մեծ սով [կարիք] էր զգացվում: Նախորդ տարում, Փոժարոֆշա* [Փասսարոֆշա] կոչված վայրում տեղի ունեցող հաշտության պայմանների վերաբերյալ բանակցության ժամանակ նույնիսկ առաջարկված էր վերոհիշյալ հոգվածը: Աջեմի շահի, նեմեցների կաջորի [չասուր] և Օսմանյան պետության միջև գոյություն ունեցող վեճերն ու թշնամությունը վերանալուց հետո,

* Փասսարոֆշայի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է Թուրքիայի և Ավստրիայի միջև 1130 թ. (1717):

նկատի առնելով, որ Աջեմի վաճառականների՝ դեպի նեմեցներէ
երկիրը գնալու ամենակարճ, ապահով և հարմար ճանապարհը
Բելգրադով անցնող ճանապարհն է և Օսմանյան պետութեան հա-
մար այդ հանգամանքը ոչ մի անհարմարութիւն չի ներկայաց-
նում, ինչպես նաև այն, որ երթևեկող վաճառականների ապրանք-
ների վրա դրվող մաքսային տուրքերից Օսմանյան պետութիւնը
մեծ եկամուտ և օգուտ ձեռք կբերի, և որ այդ իրավունքի տրվելը
ոչ մի կերպ չի կարող անպատեհութիւններ առաջացնել, այս կեր-
պով հաշտութեան պայմանագիրը բարենպաստ կերպով վերջացել
էր: Հետագայում վերոհիշյալ հոգվածը կյանքում իրականացնելու
և դրա հետ կապված այլ պայմանները ստուգելու նպատակով Իրանի
երկրից [կառավարութիւնից], հարկերի այժմյան հաշվապետը՝
Դերի էֆենդին պատգամավոր նշանակվեց ու վերոհիշյալ հոգվածի
մասին հատուկ փառիշահական գրութիւն հանձնվեց նրան, ինչ-
պես նաև բերանացի հանձնարարովեց, որ այդ մասին տեղեկու-
թիւններ ձեռք բերի:

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. V, էջ 163—164):

1134 թ. (1721) Դերի-Մուհամմեդ էֆենդին Իրանից վերադառնում է Սպամ-
բուլ և Իրանի շահի հետ իր ունեցած բանակցութիւնների մասին խիստ ընդար-
ձակ գրավոր զեկուցում է ներկայացնում Սուլթանին: Այդ «զեկուցումը», որը
Ռաշիդի պատմութեան մեջ բռնում է մոտ 30 էջ (արաբական տառերով), զեկու-
ցումից ավելի, խիստ մանրամասն օրագրութիւն և նկարագրութիւն է, որի մեջ
պատգամավոր Մուհամմեդ — Դերի էֆենդին ավելորդ մանրամասնութիւններով
նկարագրում է Իրանում իր ճանապարհորդութիւնը, Իրանի վեզիրների և շահի
ընդունելութիւնները, իրենց բոլոր խոսակցութիւնները, խնջույքները և այլն:

Այդ զեկուցումից մենք քաղվածաբար կտանք մի քանի կետեր, որոնք որոշ
նշանակութիւն ունեն Թուրքիայի և Պարսկաստանի այդ շրջանի քաղաքական և
տնտեսական հարաբերութիւնների պարզաբանման և բնորոշման տեսակետից:

Երբ Դերի էֆենդին տեսակցութիւն է ունենում Իրանի Մեծ-վեզիր Իթիմատ-
ուլ-Դեվլեի հետ, այս վերջինը հասկացնում է, թե Երևանի խանի տված տեղեկու-
թիւններից պարզվում է, որ թուրքերը պատրաստվում են Իրանի վրա հարձակ-
վելու և սահմանամերձ վայրերը գրավելու... Դերի էֆենդին պատասխանում է՝
«...Դրախտաբնակ հանգուցյալ Ղազի Սուլթան Մուրադ խանի կաշսերական դաշ-
նագրից սկսած մինչև հիմա, լրիվ 85 տարվա ընթացքում գահակալած 7 փառի-
շահներից ոչ մեկը հաշտութեանն ու խաղաղութեանն հակառակ՝ ձեզ վրա հար-
ձակվելու ոչ մի վատ դիտավերութիւն չի ունեցել: Այնպիսի իմաստուն և կատար-
յալ, կրօնասեր, առաքինի և հեռատես Սուլթան, ինչպիսին է Սուլթան Ահմեդը,
որն իր կաշսերական բնավորութեան բերումով ձգտում է ապահովել երկու կողմերի
հանգստութիւնն ու ազգարնակութեան, խեղճերի բարօրութիւնը, ռայասեր և աշ-
խարհի ապավեն փառիշահը կարող է մի այդպիսի ստոր քայլ կատարել...»:

Պատգամավորությունը շահի կողմից ընդունվում է միայն 16-րդ օրը, պարտեզիան արքունիքին հատուկ շուքով և արարողություններով: Պատգամավոր Դերի էֆենդին սուլթանի գրությունը մատուցում է շահին: Մի շաբաթ հետո նորից Մեծ վեզիրի հետ տեսակցություն է տեղի ունենում, երբ Դերի էֆենդին ներկայացնում է օսմանյան Մեծ վեզիրի նամակը: Երկրորդ անգամ շահը պատգամավորին ընդունելով հայտնում է, որ սուլթանի կողմից ուղարկված գրության բովանդակության համաձայն նա ֆերմաններ է տվել իր երկրին:

Պատգամավոր Դերի էֆենդին խիստ մեծ մանրամասնություններով տալիս է Դրանի շահի հարցերը Օսմանյան սուլթանի գործերի, գրադումների և առհասարակ նրա ապրելակերպի մասին: Շահի այդ հարցերին պատգամավորը պատասխանում է ներկայացնելով սուլթանին՝ իբրև «պետական մեծ ղեկավար», «գիտության և արվեստի սիրահար», «օրինասեր և կրոնասեր» մի անձնավորության:

Մի ուրիշ անգամ, Դերի էֆենդին նորից է ընդունվում շահի կողմից: Այդ ընդունելությունը ժամանակ, Պարսկաստանի խաներից մի քանիսին էլ մեծ հանդիսավորությամբ խալաթներ են հագցնում և սատիճաններ տալիս: «Արևելքի և հյուսիսի միջև գտնվող Իսլամական մուսուլման և բյաֆիր ժողովուրդների 94 ցեղերից ամեն տարի, ամեն ցեղից մի պատգամավոր է գալիս, նրանցից ամեն մեկը երկու հատ գառան մորթի և երկու հատ յուֆու (սաֆիոն) է բերում և ստանում իրենց հատկացված ոռճիկը (սալյանե) ու դնում»:

«Այդ ընդունելությունը, ասում է Դերի էֆենդին, զուգադիպում է իր ընդունելության օրվան: «Այդ 94 տարօրինակ մարդիկ իրենց արտակարգ հագուստներով և նվերներով (փեշքեշ), ծիծաղելի և տարօրինակ շարժ ու ձևով եկան և աչնպես, ինչպես բյաֆիրները կուռքերին են երկրաչափում, շահի առաջ երկրորդագեցին և թողնելով իրենց նվերները՝ գնացին: Մի երկու օգրեկ և մոսկով (ոռու) պատգամավորներ էլ կալին: Սրանք էլ այդ ընդունելությունը մասնակցեցին, բայց առանց շահին մոտենալու, հեավից գետինը համբուրեցին և իրենց թղթերը ստանալով գնացին: Ընդից հետո շահն ինձ իր մոտ հրավիրեց և ասաց «Քո տեսածները ձեր աչաներից են, շատ աղքատ գրություն մեջ լինելով, մեր պապերից Շահ-Աբրահամ նրանց վրա գթալով, տարեկան որոշ գումար ոռճիկ է հատկացրել: Նրանք ամեն տարի գալով հայտնում են իրենց հպատակությունը, մենք տալիս ենք հատկացված սալյանեն ու ծանոթանում նրանց վիճակի հետ: Հետո ես ստույգ տեղեկություն ստացա, որ սրանք թաթարների նման մի ժողովուրդ են, մինչև Շահ-Աբրահամ ժամանակ, թաթարների նման, մշտապես արշավանքներ էին կազմակերպում և կողոպտում երկիրը, թալանում շրջակայքում եղած գյուղերն ու ավանները, մեծ քանակությամբ ապրանք ու գերի տանում: Շահ-Աբրահամ գահակալության ժամանակ, բարեկամության անվան տակ, սրանք հպատակված են և ամեն մի ցեղին [աշիրեթ] որոշ գումար ոռճիկ է հատկացված: Նրանք գալիս են շահի արքունական Դիվանում խալաթներ հագնում: Նրանք խոստումներ են տվել երկրի ու սալյաների նկատմամբ ոչ մի կերպ բռնություններ չկատարել...»:

Դերի էֆենդիի այլ նկարագրություններից ուշադրության արժանի է Պարսկաստանի մասին արված տեղեկությունները: «...Սրանց երկիրը, որը 60 կոնար երկարություն և 50 կոնար լայնություն ունի, խիստ բարեշեն և հարուստ է, ամեն մի գյուղ ունի 300, 500 և 1000 տուն: Նրանք ունեն բազմիքներ և ամեն մի երկուերեք գյուղից հետո շուկա և բազար կա, իսկ երկու-երեք ավանից և գյուղաբազարից (կասարա) հետո՝ մի մեծ քաղաք: Թե քաղաքներում, թե գյուղաբազար-

ներում ու գյուղերում մեծ թվով վաճառականներ կան: Մակաչն երկրագործ ասնա-
պարները քիչ են, այդ պատճառով էլ ցորենը, գարին և առհասարակ ասնաբեր-
ները չեն բավականացնում և մեր երկրի համեմատությամբ երկու անգամ թանկ
են վաճառվում: Մակաչն հազուստեղներ համեմատաբար ավելի էժան է: Ժողո-
վրդի մեծ մասը կարողություն անը է, աղքատները քիչ են: Նրանց հազած հա-
զուստները երկրի տեղական ապրանքներից են, այնպես որ հազուստեղների մասին
նրանք այլ երկրների դիմելու կարիք չունեն: Բրդեղներ (շալ) առատ է, ինչպես
ևս ֆրանսիական կոշտ կերպասը, բայց այդպիսիք գործածողները հազվագյուտ
են: Տան կահավորանքը նույնպես ամբողջովին իրենց արտադրություներին է:
Ամբողջ երկրում միայն երեք բերդ կա, մեկը Հնդկաստանի սահմանի վրա՝ Գան-
գահարը՝ Միր-Ավխի հայրենիքը, մյուսը Աժաարխանի կողմն է, իսկ երրորդը՝
Էրզրումի մոտ, Երևանի բերդն է: Մնացած վիլայեթները, Ակյուղարի նման, բոլորը
բաց են: Բերդերից բացի, սովորական քաղաքներում և գյուղաքաղաքներում թրն-
գանոթները խիստ հազվագյուտ են և առհասարակ թնդանոթի և նման աստի-
կան զենքերին ուշադրություն չեն նվիրում: Մակաչն աղեղածգության և հրացա-
նածգության արհեստում վարպետ են և նրանց զինվորներն այդ երկուսին էլ մեծ
սեր ունեն: Վերոհիշյալ Միր-Ավխը 1118 թ., դուրս գալով Գանգահարի շրջանից,
Գյուրջի-Արզուլլահ խանի ձեռքից Գանգահարը մի կերպ խլելով ու գրավելով,
քաղաք մտավ և այնտեղ գահակալեց ու մի քանի կոնար տարածության վրա քա-
ղաքի շրջակայքը գրավեց և այս կերպով շահի գեմ ապստամբեց: Միր-Ավխին
պատժելու և նրա նվաճումները ոչնչացնելու համար շահի կողմից ուղարկված
կրգըլբաշական բանակը պարտության մատնվեց և ջարդվեց: Վեց տարվա ընթաց-
քում Միր-Ավխը այս կերպով իշխանություն վարեց, իր անունով փող կտրեց և
խութրե² կարգով տվեց ...վեց տարի հետո Միր-Ավխը մահացավ և նրան հաջոր-
դեց իր եղբայրը, որը սակաչն պետական անձնավորություն չլինելով, գա-
հազուրկ եղավ և վեց ամիս հետո Միր-Ավխի որդին Միր-Մուհամմեդը իշխանու-
թյան գլուխն անցավ և մինչև հիմա իր հոր նման կրգըլբաշների հետ ամեն
տարի կռվի և պատերազմի մեջ լինելով, Գանգահարեց մոտ 20 կոնար գեպի այս
կողմը հասնում և Մեշհեդի և Քերմանի կողմերը արշավանքներ է կատարում:
Սրանք իսկական աղվանական ցեղից են, բայց աջեմները նրանց «բուրուչ» են
անվանում: Իսլամական կրոնին են պատկանում, բնդհանրապես նամազը հավա-
րական կերպով են կատարում: Նրանց զինվորների ձիերը և ջորիները քիչ են,
2—3 մարդ մի ուղտի վրա են հեծնում, ուղտարի աղիքները ջրով լեցնում, իբրև
գոտի մեջքերից կապում, ծարավելիս աղիքի ծայրը բաց անում, ջուրը խմում են
և հետո նորից մեջքերից կապում ...Սրանք օղբեկ խաների հետ բարեկամություն
են ստեղծել, որոնք նմանապես կրգըլբաշների վրա արշավանքներ կազմակերպե-
լով, գրավել են մի շարք քաղաքներ ...Մեր դուրս գալու ժամանակ, Մեշհեդի
բնակչությունից դիմում էր ստացված, որով նրանք հայտնում էին՝ «Եթե մեզ
չպաշտպանեք, վիլայեթը նրանց կհանձնենք»: Արևելքի և հյուսիսի միջև գտնվող
Դաղստանի և Դերբենդի շրջանները, որտեղ լեզգի ցեղերն են ապրում և որոնք
իսլամական կրոնին են պատկանում, մոտ են Աջեմի Շիրվան, Շաքախի, Գենջե,
Ղարաբաղ շրջաններին: Այդ վայրերում ներկայումս փողը և խութրեն Ալ-Օսմանի
փողիշահների անունով է: Այդ շրջաններում ապրում են մի շարք աշիրեթներ և
ցեղեր, նրանց բաշբուղները, Բքրահիմ Սուլթանը և Հաջի-Դավուդ բեյը, վերջին
ժամանակները, մի քանի տարի է, որ հարձակվում են կրգըլբաշների գյուղերի,

բաղաժաններն ի վրա և կողոպտում, ավերում: Այս նվիրական տարում գրավեցին սահմանի վրա գտնվող Շամախի քաղաքը, որը Իրանի պարժանքն էր, արշավեցին Գենջեի վրա ... Աջեմների երկրում սյուննի դավանանքին պատկանող իսլամների թիվը խիստ մեծ է, բոլոր քաղաքներում և գյուղաքաղաքներում նրանք մեծ թիվ են կազմում, սակայն վախենալով շեն ցույց տալիս. »: Հետո Գերի էֆենդին նկարագրում է այն տաք և սրտաուշ ընդունելությունը, որը ցույց են ավել այդ շրջանների սյուննիները օսմանյան պատգամավորությունը:

Իր զեկուցման վերջում Գերի էֆենդին գրում է՝ «... Աերջապես ներկայումս Աջեմի երկրի գրեթե մեկ երրորդը մուսուլմաններ են, մասնավորապես Շիրվանի, Շամախի, Գենջեի և Ղարաբաղի շրջանները, բոլորը սյուննիներ են, հազիվ մեկ հինգերորդը՝ կըզըլբաշներ: Կըզըլբաշների երկիրը ընդհանրապես բարեշեն է և լավ կառուցված, ավերակները շատ քիչ են: Ես գաղտնի և բացահայտ կերպով նրանց վիճակը ուսումնասիրեցի, — երկիրը շատ բարեշեն է, սակայն պետական զեկավարները չկան, կարծես թե պետական զեկավարների սով է այդ երկրում: Այդ կողմից նրանց օրենքներն ու կարգերը խախտված են, շրջապատից նրանց վրա հարձակվում են, պաշտպանվելու կարողություն չունեն, իրենց հավաքած զինվորները փախչում ու ցրվում են: Սակայն եթե պետության զեկավարներին խոսեցնե՞ս, մեծախոսությունից, շեն հրաժարվում, ասում են Միր-Ավիսի որդին մեր ռայաներից է, սակայն մեր շահի հետ որսը վեճեր ունի, անտարակույս շուտով շահի առաջ գլուխ կխոնարհի, իսկ շահը նրա մեղքերին թողություն կտա... Բայց իրականություն մեջ այդպես չէ, նա [Միր-Ավիսի որդին] Աջեմների ուժեղ թշնամին է: Արշավանքի գնացող սերասքերներն անգամ հուսահատած և անտարբեր կերպով են գնում, նրանց երեսը բնավ չի ժպտում, բոլորը համակարծիք են, որ Շեյխի որդու, այսինքն շահի բախտը շրջվել և իշխանությունը վերջացել է: Այս մասին նրանք բացահայտ կերպով խոսում են... »:

(«Քարիխի Ռաշիդ», հատ. V, էջ 372—398):

Պատմագիր Ռաշիդը նույնպիսի ավելորդ մանրամասնությամբ տալիս է Աջեմի շահի կողմից ուղարկված պատգամավոր Մյուրթեզա-Կուլի-Խանի Ստամբուլ գալը, սուլթանի կողմից մի քանի անգամ խիստ հանդիսավոր ընդունելությունը, խընջույքները, խոսակցությունը և այլն: Կարծես Պարսկաստանի և Քուրբիայի արքունիքները մրցում էին ճոխության, փառքի և շքեղությունների ցուցադրության գործում:

Պատմագիր Ռաշիդն անձամբ մասնակցել և ներկա է գտնվել այդ պաշտական արարողություններին և այդ սրտաճառով էլ դրանք նկարագրում է ամենամանրամասն կերպով:

Սուլթան Ահմեդը շահին ուղարկած իր նամակում նորից կրկնում է առևտրական կապերի և կրոնական-դավանական մի քանի խնդիրների վերաբերյալ Քուրբիայի համաձայնությունը և բարենպաստ վերաբերմունքը: Պատմագիրը հայտնում է, որ Աջեմի բազմաթիվ թանկարժեք նվերներից բացի, դեսպանին առանձնապես 36 քիսե, նրա քեթխուղային 6 քիսե, այսինքն՝ ընդամենը 42 քիսե ակշի է արվում իբրև «ճանապարհածախս»:

(«Քարիխի Ռաշիդ», հատ. V, էջ 399—420):

IV

ԻՍՄԱՅԻԼ-ԱՍԸՄ ԷՖԵՆԴԻ ՉԵԼԵՖԻ-ՉԱԳԵ

«ԹԱՐԻԽԻ ՉԵԼԵՖԻ-ՉԱԳԵ» — تاریخ چلبی زاده

Ռաշիդի պատմության («Թարիխի Ռաշիդ») 6-րդ հատորը գրել է պատմագիր Չելեբի-Չաղե էֆենդին, որի պատմությունը կոչվում է «Թարիխի Չելեբի-Չաղե»:

Իր առաջարանում պատմագիրը գրում է՝ «...Նվաստիս, Քյուչուք Չելեբի-Չաղե անունով հայտնի Իսմայել Ասրմին, ... 1135 թ. Ռամազան ամսի 28-րդ օրը վերոհիշյալ պաշտոնում [պատմագրության] ծառայելու, և Շահնամե-գրող [Ռաշիդի] քաղցրախոս գրչի վերջացրած տեղից պատմություն գրելու մասին ֆերման շնորհված լինելով, 1134 թ. Ջիլգաղդե ամսի անցքերից գրել սկսեցի»*:

Այսպես, ուրեմն, պատմագիրը իր պատմությունը սկսում է 1134 թ. և հասցնում մինչև 1141 թ., այսինքն՝ 7 տարվա անցքեր է տալիս:

Չելեբի-Ասրմը վարել է նաև Շելխու-ուլ-Իսլամի պաշտոնը: Մեռել է 1173 թ. (1759):

1135 թվականի (1722) դեպքերից.

Թիֆլիս և Գուրի բերդերի գրավումը

Ինչպես նախապես հայտնված էր, Թիֆլիսի գրավման և նվաճման համար նշանակված սերասքեր՝ էրզրումի վալին, վեզիր Սիլահ-դար-Իբրահիմ փաշան, էրզրումից շարժվելով բնակություն էր հաստատել Կարսի ձմեռանոցում, գրավոր կերպով առաջարկել և դրդել

* «Թարիխի Չելեբի-Չաղե», էջ 7:

Ար Թիֆլիսի խանին՝ Վախթանին [Վախթանգին] հպատակութիւն
 ցուց տալու Օսմանյան պետութեանը, միաժամանակ ցուց տվել
 ապստամբութեան ծայր աստիճան վտանգավորութիւնն ու սոսկալի
 հետեանքները: Սակայն վերոհիշյալը [Վախթանգը] իր անկապ
 պատասխան-նամակներում, երբեմն հպատակութեան և հնազան-
 դութեան հակամետութիւն էր ցուց տալիս, երբեմն էլ որոշ պայ-
 մաններ էր առաջարկում: Նախապես Օսմանյան պետութեան կող-
 մից Շիրվանի խանութիւնը նվեր ստացած Հաջի-Գովուդ խանին,
 կայսերական գրութիւնն ու խալաթ ուղարկվեց և նշանակվեց կայ-
 սերական կառավարութեան կողմից: Չմեռվա ցրտերի պատճառով
 վերոհիշյալ վեզիրի [Սիլահար Իբրահիմ փաշայի] հետ միասին
 կարսում բնակութիւն էր հաստատել արքունական Դերգահի Կա-
 փուջի-Քաշիներից Միր-Ալեմ-Դերվիշ-Մուհամմեդ աղան: Սրանք
 շարժվեցին դեպի Թիֆլիս: Այդ ժամանակ Մահմուդ-խան-Աֆղանը՝
 հարձակվելով Իսֆահանի վրա, Շահ-Հյուսեյնին իր ընտա-
 նիքով և զավակներով դերել էր և եկել դեպի Կազվին: Ադրբեջանի
 երկրում շահութեան ձգտող գահաժառանգ Թահմասբի կողմից բա-
 ղական երկար ժամանակից ի վեր, օջաքլքի կարգով, Կախեթի վի-
 շայեթին տիրացած Մուհամմեդ-Կուլի խանին հանձնարարվել էր
 Թիֆլիսը գրավել և նվաճել: Երկու կողմի զինվորները իրար հանդի-
 պեցին, աջեմի զինվորները պարտվեցին, Մուհամմեդ-Կուլի խանը
 պատերազմի դաշտից փախավ և իր կյանքը փրկեց: Միայն իր
 փողի օգնութեամբ, Վեջար (?) և Թալալի ցեղերից իրեն հպատակ
 շեզգի ժողովրդից օգնութիւն ստանալով, նրանց հետ միասին բազ-
 մաթիվ զինվորներով անսպասելի կերպով Թիֆլիսի վրա հարձակ-
 վեց և գրավեց: Վախթանգը ստիպված եղավ արագավազ ձի հեծնել
 և փախչել իր կառավարութեան սահմաններում գտնվող Գորիի բեր-
 դը: Նա արթուն և ուշադիր հետևում էր դեպքերին և իր նպատակին
 հասնելու համար ամեն ջանք գործ էր դնում: Սակայն Վախթանգի
 հույսերը խորտակվեցին և նրա նախաձեռնութիւնները անհետևանք
 մնացին: Թիֆլիսն անցավ Աջեմների ձեռքը և Մուհամմեդ-Կուլի
 խանը ապահովեց իր իշխանութեան անկախութիւնը: Վախթանգը
 ստիպված եղավ վերոհիշյալ սերասքերին հպատակութիւն հայտնել
 և Օսմանյան պետութեան մոտ ապաստան փնտրել: Երբ սերասքերը
 Կարսից շարժվելով, Չըլդրի էյալեթին ենթակա Ախալքալաքի սան-
 ջակի գյուղերից Փոքս գյուղում մի քանի օր բնակութիւն էր հաս-
 տատել, վերոհիշյալի [Վախթանգի] եղբայրը Իսա-խանը եկավ,
 հպատակութիւն հայտնեց և օգնութիւն խնդրեց: Իսկ երբ այդ վայ-

րից շարժվեցին՝ որդին՝ Շահնեվազը եկավ ու նմանապես հպատակութուն ցույց տվեց և իր հոր [Վախթանգի] կողմից խնդրեց, որ իր իշխանության տակ գանվող և Օսմանյան պետության նվիրելու մտադրված Գորիի բերդը գրավելու համար որոշ քանակությամբ ուժեր ուղարկվեն: Վերոհիշյալ սերասքերն իր աղաներից Ալի-Աղան, մի դրոշակ «սերդէն կեշտի»³ զինվորներով ուղարկեց գեպի վերոհիշյալ բերդը (Գորի): Ճանապարհին Վախթանգից գրութուն ստացվեց, որով նա հայտնում էր՝ «Մուհամմեդ-Կուլի խանը՝ տեղեկանալով, որ ես Օսմանյան պետությանը հնազանդութուն և հպատակութուն եմ հայտնել և Գորիի բերդն անպայման պիտի հանձնեմ, հիշյալ բերդը իսլամական տիրապետության տակն ընկնելուց առաջ նվաճելու և գրավելու նպատակով, իր եղբորը բավականաչափ զինվորներով գեպի այդ կողմն է ուղարկել: Բերդի պաշտպանութունը թույլ է, եթե ձեզնից առաջ նրանք [Մուհամմեդ-Կուլի խանի զինվորները] հասնեն, անտարակույս բերդը կգրավեն»:

Վերոհիշյալները [Սերասքերի կողմից ուղարկված զորքերը] իրենց ձիերի սանձը քաշելով, խիստ շտապ կերպով, կես գիշերին հասան բերդի պարիսպներին, նրանց հետ եկած Վախթանգի ներկայացուցիչը դրության մասին բացատրութուն տվեց և պահապանները բերդի դռները բաց արին և Աստուծո կամքով հիշյալ բերդը այս կերպով սուլթանական երկրին միացվեց: Դրանից հետո վերոհիշյալ Դերվիշ-Մուհամմեդ-Աղան գնալով գեպի Թիֆլիս, Մուհամմեդ-Կուլի-Խանի հետ մի քանի անգամ տեսակցութուն ունեցավ, իսկ Մուհարրեմ* ամսին նրան [Խանին] համոզեց և դրդեց, որ նվիրական իսլամական կրոնի պաշտպանին և ամբողջ աշխարհի Վեհափառ խալիֆային ի սրտե հավատարիմ և հպատակ կլինի:

Որովհետև Թիֆլիսի իշխողը՝ Վախթանգը նախապես անգիտակցաբար և անհեռատես կերպով Մոսկովի ցարին հպատակութուն էր հայտնել և իրեն քրիստոնեության կողմնակից ցույց տվել, անհրաժեշտ եղավ Ստամբուլում աշխարհի ապավեն փառիշահի կողմից հաղթական զինվորներ նշանակել և ուղարկել Թիֆլիսն ազատելու և գրավելու համար: Վախթանգը հատուկ գրությամբ դիմելով սերդարին, հայտնեց, որ նա իր այդ անմիտ գործի համար զղջացել է և Օսմանյան պետության հպատակութուն ցույց տալով որոշել է

* Մուհարրեմ ամիսը, իսլամական նվիրական ամիսներից լինելով, ըստ ավանդական սովորության, այդ ամսվա ընթացքում պատերազմական գործողություններին և թշնամություններին զաղար է արվում:

Թիֆլիսի բերդը հանձնել փառիշահի ներկայացուցչին (փոխանորդին): Բացի այդ, նա հայտնեց, որ վերոհիշյալ երկիրը [Թիֆլիսը], իրապես աշխարհի ապավենն Վեհաշուք փառիշահի սեփական և բարեշեն երկրներից է եղել, որ ռաֆրզիների շարագործ պետութունը, բարձրյալն Աստուծո կամքով, մոտ է կործանման և անհետացման, որ վերոհիշյալ բերդն իղուր պաշտպանելու մտադրութուն և նպատակ չունի: Խանի հայտնած մտքերը և առաջադրած սկզբունքները պարզ կերպով արտահայտվում էին: Նա որոշել էր հիշյալ Աղայի անկեղծ խոսքերով և ցուցմունքներով շարժվել, որպեսզի կարողանա ապահովութուն և երջանկութուն ձեռք բերել: Այդ նպատակով նա վերոհիշյալ Աղայի միջնորդությամբ շտապեց Թիֆլիսի բերդի բանալիները հանձնել: Հրամանատարը (սիփահալար) դեռ Թիֆլիսից մեկ և կես օթևան հեռու գտնված ժամանակ, Վախթանգը նրան դիմավորելու գնաց և հայտնեց, որ սերասքերն առանց կովի և պատերազմի կարող է տիրանալ այդ երկրին (Թիֆլիսին): Շեվվալ ամսի 6-րդ՝ ուրբաթ օրը, վերոհիշյալ քաղաքի գրավման ավետիսը (մյուժդեն) և բանալիները կայսրության դերգահը հասան: Այսպիսով մի մեծ երկրի, առանց պատերազմի և սպանության, աշխարհակալ փառիշահի մեծ բախտավորության և նորին Վսեմություն սադրազամի խելացի և ճիշտ նախապատրաստության շնորհիվ Սուլթանական երկրին միանալու դեպքը, բոլոր իսլամներին մեծ ուրախութուն և գոհունակութուն պատճառեց: Հաջորդ շաբաթ օրը նորին Վսեմություն աշխարհակալ փառիշահն, արքայական հանդիսավորությամբ և մեծ շուքով էդիրնեի դռնով քաղաքից անցավ և վեզիրական խնջույքի վայրը՝ Սեյիդ—Աբատը իր արքայական շուքով և լույսով բախտավոր և նվիրական դարձրեց: Այդ սրտագրավ վայրում Բարձր Վեզիրը և Շեյխ-ուլ-իսլամ Աբդուլլահ էֆենդին և ծովակալ վեզիր-Մուստաֆա փաշան շնորհավորեցին այդ մեծ նվաճումն ու հաղթանակը: Այս հսկա և փառավոր հաղթանակը բոլորին՝ ավագանիին և ժողովրդին («ավամ») ծանուցելու, ինչպես նաև Սեյիդ-Աբադում կառուցված փառավոր պալատը մոմերով և կանթեղներով լուսավորելու մասին ֆերման շնորհվեց... Այդ գիշեր փաշուն և լուսավոր աստղերի պես փայլփլող անթիվ մոմերի և կանթեղների լուսավորութունը, դեպի երկինք արձակված լուսատարած փամփուշտների (ֆիշենգ) սրտառուշ տեսարանը, դիտողների սիրտը հրճվանքով և գոհունակությամբ լցրեց...

(«Թարիխի Չելեբի-Չադե», հատ. VI, էջ 45—49):

Վաղուց ի վեր Աջեմի երկրի վրա իշխող Շահ-Հյուսեին-Սեֆեվիի սոսկալի բռնությունների և դաժանության, ինչպես նաև ռաֆրզիական անհավատության պատճառով նրա պետության հզորությունն ու բախտավորությունը դեպի անկում էր գնում և ամբողջ Իրանական երկիրը խռովության էր մատնված: Մասնավորապես Պանդահարում անկախության հետամուտ Միր-Ավիսի որդին՝ Մահմուդ-խան-Աֆղանի հորեղբորորդին Միր-Կասրմը Հերաթ քաղաքը գրավել էր և վերոհիշյալ Մահմուդ-խանը, Շահ-Հյուսեինի կողմից իր վրա կուլի ուղարկված կրղըլբաշ զինվորների մեծ մասը սրից անցկացրել և սրից ազատված ռաֆրզիներին հետապնդելով հասել էր Սպահան և պաշարել էր այդ քաղաքը: Այս պատճառով, շահի ծանր դրության մեջ լինելու մասին էրզրումի վալին՝ Վեզիր-Սիլահդար-Իբրահիմ փաշան տեղեկություն էր ուղարկել Ստամբուլ, միաժամանակ ուղարկել էր նաև Թավրիզի, Ֆրանսիացի և Աջեմ վաճառականների այն նամակների պատճենները, որոնցով վերոհիշյալներն էրզրումում և Իզմիրում գտնվող իրենց մարդկանց և շահընկերներին հայտնում էին Սպահանի պաշարումն ու Իրանի ծայր աստիճան խռովության մեջ լինելը: Փաղիշահի ներկայությամբ պետության ավագանիի վեզիրների ժողով գումարվեց, խորհրդակցություն տեղի ունեցավ: Նկատի առնվեց, որ Աջեմի շահը օրըստօրե կորցրնում է իր ուժը, թուլանում է, եթե նրա մայրաքաղաքը Սպահանը ուրիշների ձեռքն անցնի, նա ուժ և կարողություն չի ունենա թշնամու դեմ կռվելու, որով իր երկրի այլ մասերն էլ կարող են օտարների հարձակմանը ենթարկվել: Օսմանյան փաղիշահական երկրին սահմանակից մի երկրի, օտարների տիրապետության տակ ընկնելուց առաջ, գրավումը նպատակահարմար լինելով, միաժամանակ նկատի առնելով, որ Սուլթանական երկրին սահմանակից վայրերում ապրող ռայաների և մուսուլմանների սննդամթերքը և ինչքը, նրանց ընտանիքն ու երեխաները կողոպուտից ու թալանից պաշտպանելը բարենպատակ մի գործ է, և երբ հաստատվեց, որ Մահմուդ-խանը որոշել է տիրանալ Սպահան մայրաքաղաքին, որոշվեց վերոհիշյալ պայմանների բերումով շրջակայքում գտնվող երկրների և քաղաքների գրավմանը ձեռնարկել 1134 թ. Շարան ամսին, սահմաններում գտնվող վեզիրներից Բաղդատի վալի Հյուսեին փաշային, Բասրայի վալի Հասան-փաշա-Ջադե-Ահմեդ փաշային, Վանի վալի Քեոփրյուլու-Ջադե Աբդուլլահ փաշային, էրզրումի վալի, Իբրահիմ

փաշային, Կարսի, Չըլդրի և Շեհրի-Ջորի բեյլերբեյիներին անհրաժեշտ գրավոր հրահանգներ և ցուցմունքներ տրվեցին: Երկար տարիներից ի վեր երջանկաբախտ Բաղդատի էյալեթի վալին, Վեզիր-Հասան փաշան, որը մշտապես հետևում և ծանոթանում էր Աջեմի երկրի դրուժյան հետ, գրել և հայտնել էր, որ Մահմուդ-խանը հաստատ որոշել է Սպահանին տիրանալ, սակայն հայտնի չէ, թե տիրանալուց հետո ի՞նչ վերաբերմունք պիտի ունենա և ինչպե՞ս պիտի շարժվի: Մինչև չպարզվի, թե նա [Մահմուդ խանը] ինչպիսի վերաբերմունք պիտի ցույց տա, մինչև որ մենք լրիվ կերպով շտանոթանանք նրա բնավորության և ձգտումներին, անհրաժեշտ է ձեռքերը հեռու պահել Աջեմի երկրից: Հետևաբար այդ մասին տրված որոշումը պետք է հետաձգել և սպասել: Վերոհիշյալ վեզիրի այդ մասին արտահայտած կարծիքն ու մտքերը համապատասխանում էին Վսեմաշուք փաղիշահի և Նորին Մեծությունն սադրազամի կարծիքին: Այդ պատճառով վերոհիշյալ ժողովի [դիվանի] որոշումն անհետևանք թողնվեց (փոփոխվեց) և նրա գործադրությունը հետաձգվեց և որոշվեց այսպես. մինչև սուլթանական դերգահից նոր որոշում ու նշանակում տրվելը, Աջեմի երկրի վրա չհարձակվել. այդ մասին վերևը հիշված մեծ վեզիրներին և բեյլերբեյիներին կայսերական ֆերման հաղորդվեց: Հետո, ավելի ուշ, Բաղդատի վալին, վերոհիշյալ վեզիրը, սուլթանական երջանիկ դերգահին հայտնեց, որ Մահմուդ-խան-Աֆղանը հարձակվելով Սպահանի վրա, Շահ-Հյուսեինին իր ընտանիքի և երեխաների հետ միասին գերել է, ռաֆրդի և տգես կրգըլբաշների ապիկարությունն ու թուլությունը պարզապես երևում է: Եթե Աջեմի երկրին և քաղաքներին սահմանակից մեծ վեզիրները Աջեմի երկիրը նվաճելու և գրավելու համար հրաման է նշանակում ստանան, Բարձրյալն Աստուծո օգնությամբ, Իրանյան երկրի մեծ մասը Օսմանյան փաղիշահական երկրին միացնելու մասին կասկած անգամ չինել չի կարող: Նախապես դիմում կատարվեց բոլոր դժվարությունները լուծող նվիրական Մյուսթի Աբդուլլահ էֆենդիին՝ այսպիսի հարցով, — վերոհիշյալ ցեղը [աջեմները] Օսմանյան պետության հետ հաշտության պայմանագիր ունի, բացի այդ նրանք արտաքուստ իրենց իսլամ են համարում, այդ պայմաններում նրանց դեմ կովի և ստերազմի ձեռնարկելու համար շարիաթի կողմից թույլտվություն կա՞: Հայտնվեց, որ նախապես կնքված հաշտությունից կարելի է հրաժարվել, իսլամական ժողովուրդների և նշանավոր իսլամական շեյխերի ընդհանուր ցուցմունքների և կարծիքի հիման վրա վերո-

հիշյալ ցեղի [աջեմների] հավատքը սուտ է, նրանց անհավատ և ուրացող լինելը պարզ և հայտնի է: Այս մասին տրված երկու նվիրական ֆեթվայով՝ գոյություն ունեցող կասկածները փարատվեցին և վերոհիշյալ վայրենի ցեղի դեմ ըստ արժանվույն պատերազմի թույլտվութունը և որոշումը հաղորդվեց բոլոր խելացի և դատողության տեր մարդկանց:

Նվիրական ֆեթվայի օրինակը

Ռաֆրզիների երկրին տիրապետող ռաֆրզի շահի անունով և արտոնությամբ, ռաֆրզիներից հայտնի մի ժողովուրդ, եթե իսլամական երկրում իսլամական մի այլ ժողովրդի դեմ բացահայտ կերպով կռիվ մղի, հիշյալ շահը, իսլամների իմամը և Սուլթանների Սուլթանը՝ օսմանյան փաղիշահի հետ կնքած խաղաղության պայմանագիրը խախտած կլինի՝ թե ոչ:

Պ ա տ ա ս խ ա ն:

Կլինի. մասնավորապես հիշյալ անիծվածի [շահի] ավագանու ոչնչացումն անհրաժեշտ է: Իսկապես տեղի ունեցող հաշտությունը, Աստուծո շնորհին սպասելու համար, հարմար տեսնված ղինադարի կնքում է. երբ իսլամական ժողովուրդը ուժ և կարողություն ունենա իսլամներին թույլատրվում է նրանց (ռաֆրզիների) նկատմամբ գործադրել ինչ որ անհրաժեշտ է:

(«Քարիխի Չելերի-Չադե», հատ. VI, էջ 61—65):

Սիլահգար Իբրահիմ փաշայի սերաֆերությունից հեռացումը և Արիֆի-Ահմեդ փաշայի նշանակումը

Ինչպես վերևում նկարագրվեց, երբ աստվածային հաղթանակի բանալին և իսլամական սուլթանի նվաճմանը ենթարկված Թիֆլիսը կայսերական երկրին միացվեց, հիշյալ երկրի բոլոր գործերը կարգի բերելու պարտականությունը հանձնվեց սերասքեր և էրզրումի վալի՝ Վեզիր-Սիլահգար-Իբրահիմ փաշային: Բարձրյալն Աստուծո կարգադրությամբ և Վեհաշուք փաղիշահի բախտավորությամբ նվաճված և գրավված այդպիսի մեծ մի երկրում արդարությունը գործադրելու, բռնությունից ու հափշտակություններից խուսափելու, երկրի գործերը վարելու և ուսանների ու ժողովրդի սիրտը գրավելու պարտականությունը, անհրաժեշտորեն ընկնում էր

սիփահասալարի [ղորապետ, սերասքեր] պաշտոնը վարողների վրա: Սակայն վերոհիշյալ վեզիրը, էրզրումի «Սերդեն Կեչտի»* աղաներից Ուզուն-Մուստաֆա-Աղա անունով անձնավորության միջնորդությամբ, Վախթանգի կողմից իբրև կաշառք տրված մեծաքանակ հարստությամբ շլացած, Թիֆլիսի կառավարությունը օջաքլըքի կարգով շտապել էր տալ վերոհիշյալ Վախթանգի Շահնեվազ անունով որդուն (որը դեռ նոր իսլամական կրոնն ընդունելով, Իբրահիմ անունն էր ստացել), պետությանը տարեկան 40 հազար դուրուշ տուրք տալու պայմանով: Հիշյալի թելադրանքով Թիֆլիս մտնելու հաջորդ օրը, դեռ զինվորներին չբնակեցրած և կարգի չբերած՝ իրենց կամքով հպատակություն ցույց տված մի քանի հարյուր Աջեմ վաճառականներին քաղաքից արտաքսեց, նվիրական Ռամադանին քաղաքի կենտրոնում մի շարք խայտառակ և ստոր անձինք խեղճերի ընտանիքների և երեխաների վրա հարձակվելով, նրանց ունեցածը թալանեցին և հափշտակեցին, անգամ բազմաթիվ հարուստ վաճառականների հացի փողի կարոտ թողին: Նա քաղաքի բանալիները հանձնեց Մուհամմեդ-Կուլի խանին, որը քաղաքը գրավեց առանց կռվի: Նա խոստացել էր, որ Օսմանյան կառավարության կողմից Թիֆլիսի կառավարումը իրեն հանձնվելու դեպքում կաշխատի Գենջեն, Երևանը և մի քանի այլ Իրանական քաղաքներ, առանց կռվի և սպանության, Օսմանյան պետությանը միացնել, և արշավանքի ծախսերի համար իր հարստությունից իբրև օժանդակություն 300 քիսե ակչե կհատկացնի: Սակայն նա իր խոստումն ու պարտավորությունը չհարգեց: Հիշյալ խանը [Մուհամմեդ-Կուլի խանը] որոշ ժամանակից ի վեր Երևանի էյալեթում վալի լինելով, իր ուշիմության և հեռատեսության պատճառով աջեմի խաների շրջանում մեծ պատիվ և հեղինակություն էր վայելում: Նա իր մատուցած ծառայության փոխարեն Օսմանյան պետության կողմից էլ հարգանքի ու նվերների էր արժանացել և կարող էր ուրիշներին էլ այդ ուղղությամբ իր կողմը գրավել: Սակայն վերոհիշյալ սերասքերն իր պաշտպանության և հովանավորության տակ վերցրած Շահնեվազի իշխանության մեջ մնալը և ամրապնդվելը կապել էր խանի փախուստի հետ: Այդ պատճառով էլ հիշյալ խանին ինչպես հասարակ մի մարդու զրկել էր հաճույքի և զրույցի մեջլիսներից, իր շրջանից հեռու էր պահում և դատապարտել էր հասարակ ու բաց մի նեղ վրանում ապրելու: Մի այդպիսի հարգելի հյուրին,

* Սերդեն-Կեչտի, տես «Թարիխի-Նայիմայի» ծանոթագրություն 9:

իր պատվին և աստիճանին համապատասխան շուքով և փառքով շրջապատելու փոխարեն, նրան անպատվել էր: Հիշյալ խանը՝ իր համար անսպասելի, նման ստոր և թշնամական վերաբերմունքից զզված լինելով, ստիպված էր գիշերով շտապ փախչել Կախեթի կողմերը, որը շահի կողմից տրված էր իրեն իրրև «օջաքլըք»⁵: Վերոհիշյալ վեզիրը, Մուհամմեդ-Կուլի խանի կենդանության օրոք, իրեն նրա կալվածների և հարստության ժառանգ համարելով, իր ազահության և ցանկության պատճառով, այն պահին, երբ Փենջեի, Երևանի խաները և ժողովուրդը հակամետ և պատրաստ էին Օսմանյան պետության պաշտպանության տակ մտնելու և հպատակություն ու հնազանդություն ցույց տալու, իր այդ ընթացքով թե խաներին ու վալիներին, թե ժողովրդին և վաճառականներին երկյուղ և սարսափ էր պատճառում:

Աստուծո օգնությամբ առանց կռվի և արյունահեղության Թիֆլիսը հաջող կերպով գրավելուց հետո, վեզիրը իր տրամադրության տակ գտնվող մեծաթիվ զինվորներով կարող էր շարժվել Աջեմի երկրի այս կամ այն մասի վրա, քանի որ [Աջեմի] ժողովուրդը անկարող էր դիմադրություն ցույց տալ և կռվել: Սակայն նա [վեզիրը] երկիրը ընդարձակելու համար իրեն տրված ժառանգությունը բոլորովին մտքից հանել էր և գոհեցիկ ազահության բերումով՝ միայն հարստություն ձեռք բերելու համար, 132 օր Թիֆլիսում բոլորովին զուր և դատարկ ասլրել, ժողովրդի դրությունը վատացրել, զինվորական մասերին մեծ նեղություն պատճառել, արշավանքի և կռվի ժամանակը իզուր տեղ կորցնելով, զինվորների [սիփահիների] հաղթանակով ամրասլնդված բազկին և հերոսությանը թուլություն և անհուսություն էր պատճառել... նման պատճառներով նրա [վեզիրի] հեռացումը [պաշտոնազրկումը] անհրաժեշտ նկատվելով, Դիարբեքիրի վալին՝ Վեզիր-Արիֆի-Ահմեդ փաշան սերասքերի բարձր պաշտոնին նշանակվեց...

(«Թարիխի Չելեբի-Չադե»), հատ. VI, էջ 68—72):

1136 թ. (1723) դեպքերից

Իրանում Սեֆեվիդների իշխանությունը վերջացել էր և երկիրը շորս կողմից ենթարկված էր թշնամիների հարձակումներին: Մահմուդ-Խան-Աֆղանը Շահ-Հյուսեյնին ընտանիքով հանդերձ գերել և տիրացել էր մայրաքաղաք Սպահանին: Արքայորդի Քահմասը շահ դառնալու նպատակով Ադրբեջանում անկախության էր ձգտում, սակայն անհրաժեշտ զինվորական ուժեր չունենալու պատճառով դիմել էր Օսմանյան պետությանը: Բայց որովհետև օսմանցիները չէին ուզում Քահ-

մասրին ընդառաջ գնալ, այդ պատճառով նրա ուղարկած պատգամավորը 1136 թ. էրզրումում թողնվեց և նրան Ստամբուլ գալու իրավունք չտրվեց:

Հետո Քահամասը ներկայացուցիչ է ուղարկում Ստամբուլ, Սուլթանին ուղղված հատուկ գրությամբ, որին պատասխանում է սադրազամը և հայտնում, որ նկատի ունենալով Շահ-Հյուսեինի գերի ընկնելը, Սպահանի գրավումը, Իրանի ներքին և արտաքին վերին աստիճանի ծանր դրությունը, մասնավորապես այն, որ Մուկուլի ցարը՝ գրավելով Դերբենդի բերդը՝ առաջ է շարժվում դեպի Գիլան և կարող է ձեռքը երկարել դեպի Իրան և վերջապես նկատի առնելով արքայորդի Քահամասի գիմադրություն ցույց տալու և կռվելու անկարողությունն ու վտանգի մոտեցումը Օսմանյան սելաթյան սահմաններին՝ միաձայն որոշվեց նախքան թշնամու ձեռքն անցնելը, գրավել նախապես օսմանյան հրջանկահիշատակ սուլթանների կողմից նվաճված Երևանի, Թավրիզի, ինչպես նաև Ադրբեջանի որոշ բերդերն ու Բաղդատի սահմանակից վայրերը:

Սերասֆեր Իբրահիմ փաշայի Գենջե գնալը և վերադարձը

Թիֆլիսի շրջանի սերասֆեր՝ էրզրումի վալի Սիլահդար-Իբրահիմ փաշան, Կարսի բեյլերբեյի Կարա-Մուստաֆա փաշայի, Չըլգըրի վալի Իսահակ փաշայի և այլ զինվորական մասերի հետ միասին Թիֆլիսից դուրս գալով՝ շարժվեց դեպի Գենջե և հիշյալ ամսի 9-րդ օրը Գենջեի մոտ մի շարք Կըղըլբաշ զինվորների հետ կռվելուց և նրանց ոչնչացնելուց հետո, գնաց և Սուլթան-Սելիմ անունով բլրի մոտ վրաններ հիմնեց: Հաջորդ օրն առավոտյան հաղթական սիփահիներով արագ կերպով շարժվելով, առյուծանման քաջերը ուժեղ հարձակումով քաղաքը մտան և հասնելով մինչև կտավավաճառների շուկան՝ ամբողջովին գրավեցին: Երբ այս հաղթանակով ոգևորված և ուրախացած էին, [լսեցին] շոգադարի հագուստով մի անիծյալ անկրոնի՝ «Մուհամմեդ-Կուլի խանը բարձր մի վայրից բանակի վրա հարձակվեց և կողոպտեց» աղաղակը, որ թալանով և կողոպուտով զբաղված սիփահիներին դարձանք պատճառեց, շփոթեցրեց և զինվորների ղեկավարների հաղթական բազուկները թուլացրեց ու դողացրեց. նրանք [զինվորները] թողնելով թնդանոթները, հեղեղի նման դիմեցին դեպի բանակատեղը: Երբ սերասֆերը տեսավ այդ իր տեղից շարժվեց և հազար դժվարություններով զինվորներին նորից ուղղեց դեպի քաղաքն ու թնդանոթներն ազատեց: Հաջորդ օրը, երբ նա ձեռնարկեց հայկական թաղամասը գրավելու, հայ ժողովուրդը (արամենե) հպատակություն հայտնեց: Նա [Սերասֆերը] այդ թաղամասում բնակություն հաստատեց և 17 օր շարունակ, երբեմն բանակցությամբ և դիտողությամբ, երբեմն էլ կռվով և սպառնալիցով զբաղվելով, հավատ ընծայեց վատաբախտ աջեմների

Այնպիսի պայմաններին և խոսքերին և հարմար առիթը փախցրեց: Ի վերջո բանակի ղեկավարների համաձայնությամբ շարժվելու որոշում տրվեց: Նույն օրը առավոտյան քաղաքի բնակչության երևելիներից մի քանի մարդ եկան կամուրջի գլուխը և վեզիրի մարդկանց հետ խոսել սկսեցին: Վերոհիշյալ սերասքերի փոխարեն, սերասքեր նշանակված վսեմ Վեզիր-Ահմեդ փաշան Գենջեի էյալեթը Մուհամմեդ-Կուլի-խանին հանձնեց: Երբ նա հայտնեց, որ եկել և ստանձնել է կառավարության գործերը, Գենջեից դուրս եկան և մեկնեցին դեպի Թիֆլիս: Հպատակություն և հնազանդություն հայտնած հայերից (արամենե ցեղից) 3000-ի շափ ուսյաների բերին և Թիֆլիսում բնակեցրին:

(«Թարիխի Չելեբի-Չաղե», հատ. VI, էջ 74—75):

Սոմխեթի բնակչության հպատակությունը

Թիֆլիսի էյալեթին ենթակա Սոմխեթի գավառում (նահիյե) բնակվող հայերը (արամենե ցեղը), հպատակություն և հնազանդություն հայտնելով և ընդհանրապես օրինական տուրքերը ընդունելով, խնդրում էին, որ իրենց համար մի իշխող նշանակվի: Հիշյալ գավառը ընդունելով իբրև լիվա, այնտեղ մարդահամար կատարվեց և նրանց հարկերն առանձնապես «ջիրայեթ»^{*} լինելու պայմանով, երևանի սերասքեր, վեզիր Ահմեդ փաշայի առաջարկությամբ, օջաքըլբի կարգով իբրև սանջակ տրվեց և շնորհվեց Վախթանգի եղբորը՝ Իսա խանի որդուն, որն իսլամական կրոնը ընդունելով Աբդուլլահ բեյ էր կոչվում:

(հատ. VI, էջ 138)

* * *

Պատմագիր Չելեբի-Չաղեն 1136 թ. դեպքերի շարքում խիստ մանրամասնորեն կանգ է առնում Թուրքիայի և Ռուսաստանի^{**} միջև 1136 թ. (1724) կնքված հաշտության պայմանագրի վրա, տալով այդ առթիվ տեղի ունեցող բանակցությունները ամենայն մանրամասնությամբ: Այդ պայմանագրության կնքումը տեղի ունեցավ Ֆրանսիայի միջնորդությամբ: Ռուսաստանը՝ օգտվելով Իրանում տեղի ունեցող խռովություններից, սկսել էր նվաճումներ կատարել Դերբենդի և Բաքվի շրջաններում, իսկ օսմանցիները նվաճումներ էին կատարում Հայաստանում,

* Ջիրայեթ-էվկաֆի եկամուտների և առհասարակ բոլոր տեսակի եկամուտների գանձումը:

** Թուրք պատմագիրները Ռուսաստան իմաստով գործ են ածում «Մոսկով» բառը:

Վրաստանում և անհասարակ կովկասում: Այդ պայմաններում պատերազմի բռնկումը անխուսափելի էր: Սակայն կողմերը նախընտրեցին հաշտութուն կնքել: Այդ պայմանագրով երկու կողմերը Իրանից դրավժած վայրերը պահում էին, — Գերբենդը, Բարուն և Դաղստանի մի մասը մնում էր Ռուսաստանի տիրապետության տակ, Շիրվանի խանությունը (Շամախի կենտրոնով)՝ Օսմանյան գերիշխանության տակ: Պատմագիրը տալիս է նաև պայմանագիրն ամբողջությամբ և այդ առթիվ Մուլթանի կողմից տրված հատուկ ֆերմանը (սուլթանական «ահդնամե»): Սակայն, ինչպես հայտնի է, այս պայմանագրության պայմանները Իրանի կողմից շրնդունվեցին, այդ պատճառով էլ պատերազմական գործողությունները միայն ժամանակավորապես դադարեցին:

Թիֆլիսի վալի վեզիր Ռեջեբ փաշայից ուրախանիք լուրերի ստացվելը

Թիֆլիսի և Գենջեի միջև գտնվող և Օսմանյան սկստությանը հնազանդություն և հպատակություն հայտնած կազաք ցեղից (աշիրեթ) Գենջեի ղինվորները և Շեմս-էլ-Գինլին, մտնելով մեր հողը, 30-ի շափ դյուղեր այրել, անասուններն ու բեռնակիր կենդանիները քշել ու տարել, կալերն ու հարդը կողոպտել և ցրել էին: Այդ մասին հայտնել էին Թիֆլիսի վալի Վեզիր-Ռեջեբ փաշային, թե եթե նա շտապ կերպով միջոցներ ձեռք շառնի, կասկած չկա, որ նրանք Ակչե-Կալայի վրա կհարձակվեն: Այդ պատճառով վերոհիշյալ վեզիրը շտապ կերպով օգնություն ուղարկեց՝ Սվազի և Չըլդրի ղինվորներին, ենիչերի հեծելազորից 25000-ի շափ ընտրյալ ղինվորների, ինչպես նաև Չորումի վալի Ալի փաշային և նրա քեթխուղաներին, Լորիի բեյ՝ Գոջ-Ալի բեյին և Ալի-Ջենահիին: Վերոհիշյալները խիստ արագ կերպով, 18 ժամվա ընթացքում, մոտեցան Թիֆլիսին: Անհավատ և անկրոն ուաֆըղիները, Թիֆլիսի կողմից ղինվորների գալը անհավանական և անհնար համարելով, անտարբեր և անհոգ քնել էին. [օսմանցիները] պատուհաս անձրևի նման նրանց վրա թափվեցին, հետիոտն ղինվորներին հենց առաջին կովում փախուստի մատնեցին, իսկ իրենց հիմար եռանդի բերումով կովի և դիմադրության համառություն ցույց տվող հեծելազորից շատերին օսմանյան հատու սրով ոչնչացրին: Բռնված կըզըլբաշ գերիների տված ցուցմունքներից պարզվեց, որ Երևանի ժողովուրդը Գենջեից Շեմս-էլ-Գինլիից և Մուհամմեդ-Կուլի խանից օգնություն են խընդրել, որ Մուհամմեդ-Կուլի խանը իր հավաքած լեզզի և վրացի ղինվորներով կենտրոնացել է Ակչա-Կալայում և մտադիր է Երևանին օգնության գնալ: Բացի այդ, ձեռք բերվեցին Երևանից Գենջեցիին

և Մուհամմեդ-Կուլի խանին ուղղված նամակները, որով ապացուցվեց գերիների բանավոր բացատրությունների ճշտությունը: Այդ ժամանակ Գորիի բերդի հրամանատարը Յուսուֆ-փաշա-Չաղե-Հասան փաշան էր. բերդասլահներից Մուհամմեդ-Կուլի-խան անունով անհավատն ու անկրոնը, քյաֆիրների սուտ հավատքը ընդունելով, վրացի քահանաների (փափաս) կողմից Կոստանդին անունն էր ստացել և անցել էր կառավարության գլուխը: Նա հագել էր վրաստանի խանության հագուստը, էրիսթավներից, թավաղներից և աղնավուրներից ներկա եղողները նրան հպատակություն էին ցույց տվել: Չորս կողմերում գտնվող վրացի անիծյալները եկել հավաքվել էին հիշյալի մոտ, 10 հազարից ավելի սև վահանավոր (կարակաղքան) մարդկանցով և էրիսթավներով Ակշա-Կալայում Կրզըլբաշ սիփահիների հետ միացել և մտադիր էին Երևանին օգնության գնալ: Երբ պարզվեց, որ նրանք պատրաստվում էին Գորիի բերդը գրավել, բերդի վարոշում տարող հայերից (արամենե) ծեբերը եկան և հայտնեցին. «Ներկայումս բերդը օսմանցիների ձեռքումն է, մեր կարողությունից դուրս է նրա գրավումը, սակայն երբ դուք օսմանցիների դեմ կովեք, երկու կողմի կովում շեզոք մնալու պայմանով մենք պատրաստ ենք պատանդ տալ»: Այս խոստումով նրանք իրենց պատանդները հանձնել էին: Այդ մասին երեք գրություն էր ստացվել: Վերոհիշյալ վեղիրը բոլոր զինվորների վրա Չըլդրի բեյլերբեյի Իսահակ փաշային բաշբուղ նշանակեց և Աստուծո ապավինելով շարժվեց դեպի թշնամին: Երբ մոլորյալ թշնամու զինվորները տեղեկացան, որ իրենց վրա հարձակում է նախապատրաստվում, անցան Գորիի գետը և մի ժամ տարածության վրա, Շահնավազի փախուստի ժամանակ, նրա կենտրոնատեղը եղող Աղենի ձոր կոչված վայրում բարձր լեռներում դասավորեցին հեծելազորն ու հետիոտն զինվորները, իսկ դիմացի և հետևի լեռնանցքներում հրացանաձիգներ նշանակեցին ու այդպիսով բոլոր ճանապարհները փակեցին: Այն պահին, երբ թշնամին որսի էր սպասում, մեր զինվորները վազրի նման շարժվեցին դեպի լեռները. ձիավորները դուրս եկան թշնամու հեծելազորի դեմ, իսկ Աֆղան հրացանաձիգների և այլ հետիոտների կովում մեր ճարպիկ կտրիճները թշնամու հեծյալ և հետիոտն զինվորների միջև մի անմատչելի պարիսպ կազմեցին: Որոշ ժամանակ անց, կովից հետո, թշնամու հեծելազորը շկարողանալով դիմանալ իսլամական զինվորների հարձակմանը, միացավ հետիոտների հետ և փորձեց դիմադրություն ցույց տալ: Սակայն Աֆղան հրացանաձիգները նրանց ճանապարհ շտփին, նրանք

ստիպված եղան ետ նահանջել: Իսլամական բանակի դեմ ամբու-
թյան վերածած լեռնանցքները, նրանց համար դերեզման գարձան
ողջ մնացած հետիոտն զինվորների մի մասը սրտ հարակ դարձավ,
մի մասն էլ Գորիի ջրում (գետում) խեղդվեց: Այս կովում մոտ 3000
անիծվածներ ոչնչացվեցին: Այս հաղթանակի ուրախառիթ լուրը և
նրան հաջորդող, Սեֆեր ամսի սկզբին, վերոհիշյալ վեզերի կողմից
հաղորդված Երևանի գրավման ավետիսը, բոլոր հավատացյալների
սրտերը ուրախությամբ և գոհունակությամբ լցրին:

(«Քարիխի Չելեբի-Ջադե», հատ. VI, էջ 195—197):

Երևանի բերդի և Օրդուբադ ու Նախիջևան քաղաքների գրավումը

Աստուծո կամքով Երևանը Օսմանյան սուլթանական երկրին
միացնելը նորին Վսեմություն փադիշահի ցանկությունն էր. այդ
կողմը արշավելու համար նշանակվեցին Դիարբեքիր էյալեթի
զեամեթ և թիմարի տերերը, հիշյալ էյալեթի լիվանների մու-
թասարրիֆները, Անադոլուի վալի Վեզիր Օսման փաշան, Կարսի
բեյլերբեյին և այդ էյալեթի լիվանների բեյերը՝ իրենց կանոնավոր
կափու-խալքի զինվորներով*։ Կարսի էյալեթի զեամեթ և թիմարի
տերերը, աջ ու ձախ զինվորները, Սվազի բեյլերբեյի Ռիզվան-
Ջադե-Սեյիդ-Մուհամմեդ փաշան՝ կանոնավոր կափու-խալքի զին-
վորներով և էյալեթի զեամեթ և թիմարի տերերով, Մարաշի էյալեթի
զեամեթ և թիմարի տերերը, Խուդավենդիկյար սանջակի նախկին
մութասարրիֆ էբուբեքիր փաշան և Մամալի-Օղլու-Օմեր փաշան,
Չորումի սանջակի մութասարրիֆ Ալի փաշան, Ակսարայ սանջակի
մութասարրիֆ Արսլան փաշա-Ջադե-Մուհամմեդ փաշան՝ կափու-
խալքի զինվորներով, Բայազետ սանջակի Մահմուդ բեյը՝ կափու-
խալքի զինվորներով, և ցեղերի ու աշիրեթների գլխավորները, ինչ-
պես նաև 1000 մարդ սիփահի և զինակիր (սիլահդար)** և 27 հազար
ենիշերի և ենիշերի «սերդեն կեչտի» զինվորներ, 2500 ջեբեջի, թըն-
դանոթաձիգ և թնդանոթի կառապան, ընդամենը 60 հազարից ավե-
լի հաղթական զինվորներ: Վսեմափայլ վեզիր Արիֆի-Ահմեդ փա-

* Կափու-խալքը կամ կափու-կուլի զինվորները համարվում էին օս-
մանյան բանակի փադիշահական (արքունական) դորամասերը՝ հեծյալ և հե-
տիոտն: Ենիշերիական դորամասը կափու-կուլիի⁷ դորամասերից առաջինն էր:

** Սիլահդար — վեզիրների և այլ պետական բարձրաստիճանավորների
զինակիրները:

շան, որը առաջ Դիարբեքիլի վալին էր եղել և ներկայումս Թիֆլիսի պաշտպանության պաշտոնում էր գտնվում, զինվորների վրա Սերասքեր նշանակվեց: Վերոհիշյալ վեզիրը Թիֆլիսից շարժվելով, բանակի հետ միասին Արփա-Չալիլի կոչված վայրում կանդառավ և բնակություն հաստատեց: Այդ ժամանակ կայսերական զինվորներից Քեմանի-Մուստաֆա-Աղայի միջոցով ստացված ֆերմանով Սուլթանը հրամայել էր անմիջապես մեկնել դեպի նշանակված վայրը և մի օր առաջ Երևանի բերդը գրավել: Սուլթանական ֆերմանով էրգրումի բերդից 10 հատ «բալյեմեզ» թնդանոթ, 30 հատ «շահի»⁶ թնդանոթ և նրանց մոտ ծառայության նշանակված սլատերազմների մեջ կոփված թնդանոթաձիգները, նվիրական շեվվալ ամսի 2-րդ օրը, Աստուծո ապավինելով, այդ տեղից շարժվեցին և 7 մերհելե անցնելով՝ ուղղվեցին դեպի Երևան: Երբ հասան Քարբան-Սարայ կոչված մենզիլը, մի փորձառու անձնավորության միջոցով Երևան ուղարկեցին ողորմած Սուլթանի՝ Երևանի բնակչության անձի և ինչքի ապահովությունը երաշխավորող, բանակի կազիասքերի կողմից կնքված գրութչան ու հաստատված կայսերական «Խաթթի-Հյումայունի» օրինակը (պատճենը), ինչպես նաև իրենց կողմից գրված նամակը: Շրջակայքում և մոտ վայրերում գտնվող բոյբեյիները*, Երևանի բերդի զրոշակակիր Մուհամմեդ-Ջաման բեյը, Խալիֆա** համարվող Ուշ-Քիլիսեի*** վարդապետները (փափաս) եկան և հպատակություն հայտնեցին. բոլորն էլ մեծ պատվով և խոստումներով ընդունվեցին:

Հիշյալ ամսի 13-րդ օրը Բայազետի սանջակի մութասարրիֆ Մահմուդ փաշան, Թուփրաք-Կալայի բեյ Խալիլ բեյը և Քուրդիստանի բեյերը միացան բանակին և իսլամական զինվորները մեծ ուժով եկան ամրացան Երևանի բերդի առաջադիր մասերում: Բոլոր զինվորների, մասնագետների ու ղեկավարների խորհրդակցությանը դրվեց այն հարցը, թե ո՞ր կողմից է ավելի հարմար բերդի պաշարումը: Պարզվեց, որ եթե հանգուցյալ դրախտաբնակ Ղազի-Սուլթան Մուրադ խանի անցած կողմից սկսվի [պաշարումը], բանակին օժանդակություն ու պաշար հասցնելու ճանապարհները կտրելու գործում Ջանգի ջուրը [գետը] ուժեղ միջոց կլինի, հետևաբար նպատակահարմար նկատվեց պաշարումն սկսել գետի մյուս կողմից:

* Բոյբեյի — ցեղի (աշիրեթի) ստորաբաժանման (օյմաքի) սկետը:

** Խալիֆա, ուղուց է ասել կաթողիկոս:

*** Ուշ-Քիլիսե՝ բառացի նշանակում է երեք եկեղեցի, էջմիածնի վանքը:

Չեռնարկեցին հիշյալ գետի մյուս կողմում խրամատներ փորելուն և նույն գիշեր խրամատների մեջ մտնելով՝ թնդանոթի և խումբարեի* համար ամբուլժյուններ պատրաստեցին: Հաջորդ շոբեքշաբթի օրը սկսեցին մարտը, որի հետևանքով բազմաթիվ կրզրլբաշներ սպանվեցին և իսլամական զինվորների ալազանիից Թուրնաշի-Բաշի-Աբդուլլահ-Աղայի արծվային հոգին դեպի երկինք բարձրացավ, որով նա արժանացավ նահատակության փառքի նվիրական աստիճանին: Հիշյալ քաղաքը (Երևանը), մեկը մյուսից 35 քալաշափ տարածությամբ երկու ամրակուռ և հաստատուն պարիսպներով էր շրջապատված, ուստի նրա պաշարումը անպայմանորեն կապված էր վարոշի** գրավման հետ: Սակայն վարոշի երկու կողմի քարքարոտ լինելը և դիմացից խիստ ուժեղ թափով հոսող Զանգի գետը, վարոշի նվաճումն ու գրավումը դժվարացնում էին: Հիշյալ ամսի 5-րդ հինգշաբթի օրը Քուրդիստանի հետևակ զինվորները և սերասքերի Աֆղանական դրոշակները (զորամաս) և հրացանաձիգները կոկորդիլոսի նման հիշյալ գետնանցան, մյուս կողմից էլ ենիշերիների և «սերտեն կեշտի» դրոշակների որոշ մասը, ժողովրդի անցած կամուրջից անցան, մի մասն էլ՝ «Թող ջուրը քեզ տանի՝ բայց մի անցնի նամերդի*** կամուրջից», ասացվածքի (առածի) համաձայն, զինվորական կարգով կոկորդիլոսի նման գետից անցան, երկու ժամվա ընթացքում 10 հազարի շափ կրզրլբաշների սրու ճարակ դարձրին և ամբողջ վարոշը նրանց կեղտոտ մարմիններից ազատեցին և մաքրեցին: Բացի այդ, ժողովրդից 10 հազարից ավելի ընտանիք և երեխաների գերի վերցրին և հաղթական զինվորները բազմատեսակ ավարի տիրացան: Հաղթական բանակի դեպի Երևան գնալը և իսլամական բանակի շարժման ուղղությունը որոշվելուց հետո, վարոշի պարիսպների մոտ գտնվող և նրանց կից տները ամբողջովին հողին հավասարվեցին և շուրջանակի պարսիպների շրջակայքը ազատ հրապարակի վերածվեց: Այս կերպով հաղթական բանակը կարողացավ վարոշը գրավել: Վարոշը իբրև հիմք ընդունելով և վերոհիշյալ վայրերում խրամատներ փորելով, աչսպես դասավորվեցին՝ Ստամբուլի դռան դիմաց Սերասքեր փաշան, նրա ձախ կողմում՝ Անադոլուի վալի Վեզիր-

* խումբարե կամ կուլմբարե — երկաթից պատրաստված և մեջը լեցուն թնդանոթի մեծ գնդակ (ոռումբ):

** Վարոշ (հունգարերեն) — ծայրամաս, քաղաքի արվարձանը, շրջակայքը:

*** Նամերդ — տմարդի, խարոզ:

Օսման փաշան, նրա մոտ՝ Կարսի վալի էրու-Բեքիր փաշան և աջ կողմում՝ ենիշերիները: Բերդի հարավային կողմը քարքարոտ լինելու պատճառով մոտակայքում խրամատներ փորելը անհնար էր: Զանգի գետի մյուս կողմում Կարահիսարի-Շարքիի վալի Օմեր փաշան խրամատներ փորելու ձեռնարկեց: Սերասքերի խրամատներում 4 հատ «բալլեմեզ» թնդանոթ և 10 հատ «շահի» թնդանոթ գրվեց, իսկ Անադոլուի խրամատներում՝ 3 թնդանոթ և 6 հավան*, ենիշերիների խրամատներում՝ 2 հատ «բալլեմեզ» և 3 հատ «շահի» թնդանոթ, Օմեր-փաշայի խրամատներում 2 հատ «հավան» գրվեց և այս ձևով ձեռնարկվեց պաշարման ապահովումը:

Հաջորդ օրը բերդի ներսից մի քանի մարդիկ դուրս գալով, պաշտպանութուն և ժամանակ խնդրեցին: Սերասքեր փաշան փաղիշահական գրութունը (հրովարտակը) ուղարկել էր, սակայն որովհետև անհավատ ուֆրզիներն իրենց խոստման և պայմանին հակառակ էին վարվել և ենիշերիների թևին միանգամից երկու հազարի շափ հրացաններ էին արձակել, փաղիշահական բանակն էլ սկսել էր կռվել, թնդանոթ և խումբարա արձակել: Հիշյալ ամսի 17-րդ օրը Անադոլուի վալին՝ Օսման-փաշան էլ իր կափու-խալքի և էյալեթի զինվորներով բանակին միացավ: Այս հանգամանքը բերդի ներսում գտնվող սատանայական մարդկանց (զինվորներին) մեծ հուզում և սարսափ պատճառեց և ամսի 20-րդ օրը նորից մարդիկ եկան «աման» խնդրեցին, սակայն նրանց խոսքերի բացարձակ սուտ լինելը նույն օրն իսկ պարզվեց: Հաջորդ օրը Երևանի ժողովրդի պատվավոր անձերից Զաֆեր բեյը, Ալի-Կուլի բեյը և երեք այլ անձեր եկան և սերասքերի հետ խոսեցին: Նրանք հաղթական բանակի Թիֆլիսում իրենց խոստման և պայմանադրին հակառակ ընթացքը իբրև օրինակ հիշելով՝ հայտնեցին, որ ժողովուրդը վախենում է: Բերդի հանձնման իբրև սկզբնական պայման առաջարկեցին ենիշերիների խրամատներից դուրս գալը: Սերասքերը հայտնելով, որ բերդի ազատագրումից առաջ ենիշերիների շարժումն ու արձակումը կայսերական օրենքին հակառակ է, մերժման պատասխան տվեց: Նրանք [քաղաքից ուղարկվածները] իրենցից մի քանի կարևոր անձիք թողնելով բանակցության համար՝ դեպի քաղաք շտապեցին: Սակայն դրանց բանակցությունն էլ երկարատև չեղավ և առաջվա պես կռիվները վերսկսվեցին...

* Հավան — խումբարա արձակելու հատուկ կարճ թնդանոթ:

Հիշյալ ամսի 25-րդ օրը նրանց խնդրանքով «ամանի» գրու-
 թյուն ուղարկվեց և հետո Երևանի ավագանիից Նազիր-Մուհամմեդ
 Մեհդի բեյը, Իմամ-Կուլի բեյը, Մուհամմեդ-Ջաման բեյը, Միրզա
 Մուհամմեդ-Ռիզան և Աբդուլ-Քերիմ բեյը, նախապես ենիշերիների
 աղայի փոխանորդի, հետո ուղղակի աղայի միջնորդությամբ, ար-
 ժանացան փաշայի ընդունելությանը: Սրանք էլ ենիշերիների
 խրամատներից դուրս գալու մասին առաջարկություն արին, իրեն-
 ցից շատերի եղբայրներն ու որդիները Շահզադե Քահմասրի մոտ
 պատանդ լինելով, մինչև նրանց որևէ կերպով ազատվելու լուր
 ստացվելը, իրենց ժամանակ տրվելու մասին անտեղի առաջարկ և
 խնդրանք ներկայացրին: Այս պատճառով նրանց հետ ուղարկեցին
 և վերադարձրին դեպի քաղաք: Սերասքերի կարգադրությամբ
 նորից մի քանի օր կրակը սկսվեց... Կատաղի կռիվներ տեղի ունե-
 ցան: Զիլզադե ամսվա սկիզբը Դաշ-քեոփրյուի դիմաց գտնվող
 «Թելավոր ամրություն» («Թելի թաբիյե») անունով մեծ ամրության
 ներքևում փորված և պատրաստված անցքը (լաղըմ) առավոտ վաղ
 կրակի տվին, բայց որովհետև կրակը պահեստի վրա շաղկեց, ամ-
 րության խորտակման ազդեցությունը անդդալի եղավ: «Լաղըմը
 սլայթեց» ասելով հարձակման անցած ենիշերիներից 50—60 հոգի
 վիրավորվեցին և նահատակվեցին: Հիշյալ ամսի 8-րդ օրը տեղե-
 կություն ստացվեց, որ Շահզադեի կողմից Երևանի խան նշանակ-
 ված Մուստաֆա-Կուլի խանը բազմաթիվ կրգըլբաշ զինվորներով
 շարժվում է Երևանի ուղղությամբ: Բայազետի սանջակի մութա-
 սարրիֆը՝ Մահմուդ փաշան և Ալաշկերտի բեյը՝ Խալիլ բեյը և Քուր-
 դիստանի մյուս բեյերը դուրս եկան նրանց (կրգըլբաշներին) դի-
 մավորելու և Աստուծո օգնությամբ նրանց ոչնչացնելու համար բա-
 նակի գլխավորներին զինվորների հետ միասին ուղարկեցին դեպի
 Նախիջևան: Նույն ամսի 20-րդ օրը նորից լաղըմը պատրաստ էր և
 ընդհանուր համաձայնությամբ որոշվեց հարձակման անցնել: Լա-
 ղըմին կրակ տրվեց, բայց լաղըմի փորոզների անփութության պատ-
 ճառով, այս անգամ էլ նրա ազդեցությունը չնչին եղավ: «Լաղըմը
 սլայթեց» ասելով հարձակման անցած զորագնդերը և Օսման փա-
 շայի կողմից արձակված թնդանոթներով պարսպի վրա բացված
 անցքով առաջացող ալայ-բեյերի զորամասերից 260-ի շափ կտրիճ-
 ներ նահատակվեցին, որով ստիպված եղան նորից դեպի խրա-
 մատները վերադառնալ: Հաջորդ օրը լուր ստացվեց, որ Բարձրյալն
 Աստուծո կամքով Նախիջևանը մեկ հարվածով գրավվել է: Օսման-
 յան սիփահիները շատ ուրախացան, իսկ Երևանի բնակչությունը

գրավման վախից սրտաբեկ եղավ: Պաշարումը և պատերազմական գործողությունները մոտավորապես մի ամիս շարունակվեցին: Սերասբերից ստացված հրամանագրում հայտնվում էր, որ ենիչևերիների՝ վարոշում երկար ժամանակ զրկված դրուժյան դատապարտված լինելը և երկարատև պաշարումին տոկալը դժվարին գործ է, [զինվորների] մի մասը կորցրել են իրենց հաստատակամությունն ու վճռականությունը և փախուստի դիմելու դիտավորություն են ցույց տալիս, բացի այդ, շատ գործածվելու հետևանքով թնդանոթների ֆալիյենները* բացվում են, ըստ երևույթին պաշարումը երկարատև լինելու պատճառով, ռազմամթերքն ու վառոդը կարող են չբավականանալ, իսկ նորից հայթայթելը անհնար է: Թեև նման հուսահատական խոսքերը կարող էին այն տպավորությունը թողնել, որ նպատակի իրականացումը մեծ դժվարությունների հետ է կապվում, սակայն կարող և Պլատոնի նման ուշիմ, վսեմ Սերգարը, պատմական և աշխարհագրական բազմաթիվ գրքերի ընթերցումով ծանոթացել էր շրջապատի մելիքների և տարբեր երկրների գործերի և դեպքերի հետ...**:

Այդ ժամանակ լուրեր էին տարածվել, որ Շահզադե Թահմասբի՝ արքայական դահում հաստատ շինելու պատճառով, Իրանի երկրում խռովությունները ծայր աստիճանի են հասել: Այդ պատճառով՝ Սերասբերը, որ նախապես հակամետ չէր գործը հեշտ և թեթև համարելու, այժմ մշտապես հետամուտ էր փող և ռազմամթերք ձեռք բերելուն և հաղթական բանակին նոր օգնական ուժեր ապահովելուն: Նախապես դեպի Թավրիզ ուղարկվելու համար նախատեսված զինվորներին՝ նկատի ունենալով կարևորության և առաջնության աստիճանը, հրամայվում է իբրև օժանդակ ուժ ուղարկել Երևանը գրավելու համար նշանակված բանակին միանալու. 3000 ընտրյալ եզիպտական կտրիճ զինվորներ, Զիլհիջջե ամսի 4-րդ շրեքշաբթի օրը հասան և բանակին միացան: Այս օժանդակ ուժերի տեղ հասնելը, պաշարման երկարատև օրերի և պատերազմական դժվարությունների պատճառով մեծ տանջանքների ենթարկված իսլամական զինվորներին նոր կյանք և մեծ ուժ տվեց... Եզիպտական զինվորները Անադոլուի զինվորների խրամատները մտնելով՝ հերոսաբար կռվել սկսեցին, դիշեր-ցերեկ թնդանոթի և հրացանի պատ-

* Ֆալիյե — հին ձեռք, բերանից լցվող թնդանոթների բերանը:

** Այստեղ պատմագիրը հիշում է Երևանի շուրջը տեղի ունեցած բազմաթիվ պատերազմները օսմանցիների և պարսիկների միջև:

բաստութեամբ զբաղվեցին: Այդ ժամանակ՝ երկու տեղից փորված և լրացված լազրմների մասին կըզըլբաշները գիտեին, ուստի ստիպված այդ խրամատները քանդեցին և ղեկավարները այլ միջոցներ գտնելու համար խորհրդակցութիւն հրավիրեցին: Այդ օրը, Զիւհիջջե ամսի 6-րդ օրը, եղանակը խիստ վատ էր, և կովի ու պատերազմի պատճառով իսլամական զինվորների ենթակա եղած հիվանդութիւնները և դժվարութիւնները կառավարութեան լավ հայտնի և պարզորոշ լինելով, փաղիշահական հատուկ գրութեամբ նրանց կորով և եռանդ տալու անհրաժեշտութիւնը զգացվեց: Ստացվեց Վսեմ Սադրազամի շոքադարներից* Բոսթոյ-Հասան-աղայի միջոցով ուղարկված սրտառուշ և ոգևորիչ կայսերական գրութիւնը և բոլորի ներկայութեամբ կարդացվեց: Ընդհանուր համաձայնութեամբ գրի առնված խնդրագրում հայտնում էին. «Վսեմ փաղիշահին ի սրտե աղոթք և գովասանք, մենք բոլորս, նորին Վսեմութիւն փաղիշահի սիրուն, պատրաստ ենք մեր գլուխն ու հոգին տալու. մինչև Երևանը շարավենք, մի քայլ անգամ ետ չենք շարժվի»: Այս ասելով սկսեցին հողը փորել: Հիշյալ ամսի 18-րդ օրը նախիջևանի գրավումով մեծ պատիվ և հռչակ վաստակած Մահմուդ փաշան սերասքերի բայրաքներից, 15 բայրաք զինվորներով Օսման բեյի հետ միասին, նախիջևանից 20 ժամով դեպի ներս գտնվող Օրդուբադ քաղաքի դիմաց բնակվող և 8 հազար կըզըլբաշ զինվորներով, Երևանին օգնութեան գնալու նպատակով վրանաբնակ եղող Սիփահասալար Մանսուր խանի, Մուստաֆա-Կուլի խանի և նախիջևանից փախած անհավատ խանի վրա հարձակվեց: Մանսուր խանը մոլորյալ սիփահիներով նրան դիմավորեց և մի ժամի շափ կըզըլբաշ զինվորներով մարտեր մղելուց հետո, Աստուծո կամքով, Մանսուրը պարտվեց... Վերոհիշյալ փաշան փախչողներին հետապնդելով՝ քաղաք մտավ: Քաղաքի բնակիչները կըզըլբաշներին օգնութիւն ցույց չտվին և դիմելով դեպի հաղթողները՝ հարատակութիւն հայտնեցին: Երջանիկ փաղիշահի բախտավորութեան շնորհիվ հիշյալ քաղաքի նվաճման ու գրավման ուրախառիթ լուրը հաղթողներին մեծ հրճվանք և ուրախութիւն, իսկ պարրսպում պաշարվածներին հուսահատութիւն պատճառեց: [Պատմագիրը մանրամասնորեն պատմում է Ստամբուլից ուղարկված

* Չոքադար — մեծ վեզիրի կամ բարձրաստիճան վեզիրների հրամաններն և կարգադրութիւնները գործադրող հատուկ պաշտոնյա:

բաղմաթիվ «մասնագետ» և «վարպետ» լաղրմջիների, խումբարաջիների և ֆիթիլջիների, ֆալիլյեջիների⁸ և այլնի մասին]:

...Հիշյալ ամսի 26-րդ օրը եգիպտացիներից 300-ի շափ քաջեր կառուցված ամրության անցքից բերդի վրա բարձրանալով՝ դրոշակ կախեցին և կրղըրբաշ զինվորներին հոգնած և քնած վիճակում գտնելով, սպանեցին երկու աշտարակի պահասպաններին: Իսկ երբ հաղթական զինվորներից մի քանի բայրաք «Սերդեն կեշտի» ենիչերիներ նկատեցին նրանց 3-րդ աշտարակը հասնելը, բարձրաձայն մաղթանքով ղեպի բերդը բարձրացան: Նկատելով նրանց, անիծյալ կրղըրբաշ զինվորները, հարձակվեցին եգիպտացի զինվորների վրա. վերջինները, այդ բանին անտեղյակ, կրղըրբաշներին դեմադեմ եկան. կրղըրբաշներից 300-ի շափ զինվորներ սպանվեցին, իսկ եգիպտացի զինվորներից 200 հոգի վիրավորվեցին և նահատակվեցին: Ամսի 27-րդ օրը Գենջեի շրջանում հավաքված 20 հազար կրղըրբաշ զինվորներ, իրենց դեմ դուրս գալու համար նշանակված Արաբ-Ալի-Աղայի 800-ի շափ քաջարի զինվորների վրա կատարած անսպասելի գիշերային հարձակումով, նրանց երկու սուլթաններին և բանակը ցրեցին: Այս ցավառիթ ղեպքը թուլացրեց կրոնասեր զինվորների հավատքը և ձղձղելով սլատերաղմը ու ավելի սաստկացնելով դժվարությունները՝ հաղթական զինվորների ամրակուռ բազուկներին խիստ մեծ թուլություն պատճառեց: Այս պատճառով փաղիշահական ֆերմանով հրաման տրվեց Թիֆլիսում գտնվող էրզրումի վալի Վեզիր Հաջի-Մուստաֆա փաշային, որ նախապես ծառայել էր Շիրվանի և Շամախիի շրջանում, անմիջապես իր էյալեթի զինվորներով շարժվել ղեպի երևան: Վերոհիշյալ վեզիրը մեծ արագությամբ շարժվեց և ամսի 29-րդ օրը իր բանակը հաստատեց կայսերական բանակի շրջակայքում: Սրանով նա բանակի զինվորների ուժը երկու անգամ ավելացրեց և ուժեղացրեց: Հիշյալ վեզիրը Սերասքեր փաշայի և ենիչերիների միջև գտնվող խրամաններում ամրանալով, կատարյալ հաստատակամությամբ կռվի և մարտի անցավ:

1135 թ. (1722) նվիրական Մուհարրեմ ամսի 2-րդ օրը, երևանի ավազանից Նադր-Մուհամմեդ-Մեհդի բեյը, Մեջնուն բեյ-օղլին և Մուհամմեդ-Չաման բեյը, ինչպես նաև «Քյասիբների աղան» կայսերական բանակում ենիչերիների աղա Մուհամմեդ-աղայի մոտ գալով, հիշյալ աղայի հետ միասին՝ վերոհիշյալ Հաջի-Մուստաֆա փաշային ներկայացան, հպատակություն հայտնելով «աման» խնդրեցին և բերդը հանձնելու համար 20 օր ժամանակ ուղեցին:

վեզիրը պատասխանեց՝ «Ձեր անձի, ինչքերի և ընտանիքի ասպա-
հովությունը բոլորս երաշխավորում ենք, սակայն երեք օրից ավելի
ժամանակ տալը կայսերական ընդունված կարգերին հակառակ
լինելով, 20 օր տալը անկարելի է: Միայն կարող ենք սերաս-
քեր փաշայից 5 օրվա ժամանակ խնդրել: Ըստ հնագույն
կարգերի, միայն բերդի վրա սպիտակ դրոշակ բարձրացնելուց հետո
բանակցության դուռը բաց կթողնենք»: Այս մերժողական պատաս-
խանի վրա հաջորդ օրը նրանք դիմեցին Սերասքեր-փաշային, նա ևս
նույն պայմանները առաջարկեց. վերոհիշյալ վեզիրը և ենիչերիների
աղան խնդրեցին, որ երկուսական օր ևս ավելացվի: Սերասքերը՝ «7
օր ժամանակ կտանք, ավելին իրավունք չկա» ասելով խոսակցու-
թյանը վերջ տվեց: Կռիվը նորից սկսվեց: Ամսի 4-րդ օրը Շեյխ-ուլ-
Իսլամ կոչված Հյուսեին էֆենդին, իբրև բոլորի ներկայացուցիչ,
առաջարկեց. «Շեհզադեի մոտ գտնվող մեր պատանդները ազատե-
լու համար գոնե 15 օր ժամանակ պետք է տալ»: Սերասքեր փաշան
«7 օրից մի վայրկյան անգամ ավելի իրավունք տալու հնարավորու-
թյուն չկա» վերջնական պատասխանով նրան հետ վերադարձրեց:

Փաղիշահական բանակը՝ եգիպտական զինվորների և էրզրումի
վալիի էյալեթի զինվորների գալուց հետո՝ մեծ ուժ և կորով էր
ստացել: Իսկ Երևանի բնակչությունը Շեհզադեից և Գենջեից իրենց
սպասած օգնական զինվորների և պաշարի գալուց հուսահատած
լինելով, հիշյալ ամսի 8-րդ օրը նորից, պատգամավոր ուղար-
կեցին հիշյալ Հյուսեին էֆենդիին, Մեջնուն բեյ-օղլիին, Նազիր-
Մեհդի բեյին, Մահմուդ-Ջաման բեյին և «Քյասիբների աղային»:
Սրանք Սերասքեր փաշայի և Հաջի-Մուստաֆա փաշայի հետ
բանակցեցին և հաշտության պայմանները որոշեցին: Հաջորդ օրը
Սերասքեր փաշան իր ներկայությամբ դիվան կազմեց (հրավի-
րեց) և կայսերական կառավարության կողմից ստացված փաղի-
շահական ողորմագրի հետևյալ բովանդակությունը ծանու-
ցեց. — Երևանի ժողովրդին անձի, ինչքի և ընտանիքի ու երեխաների
ասպահովություն է տրվում, բանակի զինվորներին և այլոց թույլ
չի տրվում գրավել այգիները, պարտեզները, խանութները, խա-
ները, բաղնիքներն ու ջրաղացները, շահի [իշխանության] ժամա-
նակ վճարված տուրքերից ավելի տուրքեր չսխիտի պահանջվեն,
Երևանի բնակչությունից ուրիշ վայր գաղթելու և տեղափոխվելու
ցանկություն ունեցողներին արգելք ցույց չսխիտի տրվի, տեղափոխ-
վելու ցանկություն ունեցողներին իրենց ինչքերը փոխադրելու հա-
մար բավականաչափ բեռնակիր կենդանի սխիտի տրամադրվի, Չե-

քարլի, Կաշարլի, Բիշաթլի և քաղաքից դուրս ապրող այլ ցեղերին (աշիրեթ) իրենցից բեյեր պիտի նշանակվեն, եթե նրանք որևէ ոճրագործութեան տեղիք տան, արժանի պատիժը պիտի ստանան, իսկ հավատարմութիւն և շիտակութիւն ցույց տվողները իրենց տեղում պիտի մնան և պաշտպանութեան համար մարդահամար տեղի պիտի ունենան: Մուհարրեմ ամսի 14-րդ օրը կարդացվեց և բոլորին հայտնվեց հիշյալների [պատգամավորների] կողմից՝ բերդը իր թնդանոթի և ռազմամթերքի պահեստներով («թոփիանե» և «ջերխանե») միասին հանձնելու, մինչև խոստացված օր իբրև պատանդ ենիչերիների Աղայի փոխանորդի մոտ ապրելու մասին գրի առնված հանձնառութիւնն ու պայմանագիրը: Բանակի ղեկավարներն ու սպաները իրենց համաձայնութիւնը և հավանութիւնը հայտնեցին. վերոհիշյալ պայմանագրի կետերին երաշխավորութիւն համարվող պայմանագիրը ստորագրեցին և վերոհիշյալ ավագանին (Երևանի) իբրև պատանդ ենիչերիների Աղային հանձնեցին, որոնք ուղարկվեցին ենիչերիների խրամատը: Հետո Երևանի խանը՝ Հաջի-Ալի-Կուլի խանը հատկապես իր կողմից Գենջեի և Թիֆլիսի բնակիչներից իբրև հյուր բերդում գտնվողների կողմից խնդրանք և դիմում ներկայացվեց, որով նրանք ամսի 14-րդ օրը Սերասքեր փաշայի հետ տեսակցութիւն էին խնդրում: Սերասքեր փաշայի կողմից հատուկ սարքով զարդարված նժույգ ուղարկվեց [խանին]: Հիշյալ խանը բերդից դուրս գալով, Սերասքեր փաշայի հետ մի քիչ խոսակցելուց հետո, վերադարձավ վարոշում հատկապես իրեն համար պատրաստված սլալաար: Հաջորդ օրը՝ Մուհարրեմ ամսի 15-րդ երեքշաբթի օրը, վաղ առավոտյան Երևանի ավագանիից 29 անձինք եկան: Մեծ վնդիչի և խալամական ղինձորների պարագլուխների ներկայութեամբ, նրանցից Մուհամմեդ-Կասրմ բեյը բերդի բանալիները հանձնեց Սերասքեր փաշային: Փաշան Մուհամմեդ-Կասրմ բեյին և հիշյալ Հյուսեին էֆենդիին սամուչրե մուշտակ, իսկ մյուսներին էլ խալաթներ հագցնելով, պաաիվ և հարգանք տվեց: Սերասքեր փաշան Կափու-խալքի և ենիչերի ղինձորներին նշանակեց Ստամբուլի կողմը եղած դռան մոտ բնակվելու: Հաջի-Մուստաֆա փաշան, Օսման փաշան և ենիչերիների Աղայի փոխանորդը՝ Մուհամմեդ-Աղան իրենց Կափու-խալքի և էյալ¹ թի ղինձորներով Թավրիզի դռան մոտ բնակվելու, որոնք հետամուտ եղան պայմանագրի կետերի պահպանմանը: Այդ բախտավոր օրում, ըստ հնագույն պաշտոնական կարգի, բանակի ղեֆթերդարի միջոցով բոլոր ռազմամթերքը հանձնվեց ռազմամթերքի պետի փոխանորդին, 79 հատ

Թնդանոթ՝ թնդանոթապետի փոխանորդին: Երեք օր, երեք գիշեր քաղաքի բնակիչների իրերն ու ինչքերը կատարյալ ապահովությամբ և առանց կողոպտվելու վտանգի՝ փոխադրեցին դեպի վարոշ: Ամսի 18-րդ՝ ուրբաթ օրը, հաղթական բանակի բոլոր վեզիրները և ղեկավարները մեծ բախտավորությամբ մտան բերդի ներքին մասը և հանգուցյալ դազի Սուլթան Մուրադ խանի նվիրական ջամիյում, կրոնական ծիսակատարություն կատարելուց հետո, դնացին դեպի խանի պալատը: Զորամասերին խրամատներից դուրս գալու հրաման տրվեց և վերոհիշյալ Հյուսեին էֆենդուն սամույրե մուշտակ, իսկ մյուս պատգամավորներին էլ խալաթ և այլ պատիվներ տրվեցին... Հետո փառավոր հանդիսավորությամբ դնացին դեպի բանակը և բերդից արձակված ուրախառիթ թնդանոթի որոտը երկինք բարձրացավ: Նույն օրն ևեթ կայսերական զինակիր Մուստաֆա աղան 6 արծաթյա բանալիները վերցրած մեկնեց դեպի Երջանիկ Ասիթանե...*

Այդ երջանիկ տարվա բախտավոր Սեֆեր ամսի սկզբին Երևան քաղաքի սուլթանական երկրի կազմի մեջ մտնելու ուրախառիթ լուրը ստացվեց վսեմ Սերդարի շոքադարներեց...** միջոցով: Սադրազամը անմիջապես այս փառավոր հաղթանակը շտապեց անձամբ հայտնելու Նորին վսեմությունն փառիշահին...

Հետո պատմագիրը մանրամասնորեն հիշում է Սադրազամի կողմից Երևանի պաշարման և դրավման համար կատարված աշխատանքները՝ օգնական ուժեր ուղարկելու, ռազմամթերք և պաշար հասցնելու, մասնավորապես եգիպտական զինվորներ ուղարկելու ուղղությամբ: Այդ բոլորը փառիշահին հայտնի լինելով, վերջինիս Սադրազամին պարզեցատրում է թաճկազին խալաթով և այլ նվերներով... Երբ Երևանի բանալիները բերող կայսերական զինակիր Մուստաֆա-Աղան հասնում է Սկյուդար, նրան դիմավորում են խիստ մեծ հանդիսավորությամբ: Հաջորդ օրը Սուլթանական պալատում տեղի է ունենում մեծ և փառավոր ընդունելություն, երբ Երևանի բանալիները հանձնում են փառիշահին: Հետևյալ օրը Ստամբուլում, հատկապես ծովեզերքում և նավատորմում, տեղի է ունենում մեծ և փառավոր լուսավառություն: Պատմագրի ասելով՝ այդ փառավոր և խիստ մեծ հանդիսավորության և լուսավառության կապակցությամբ Ստամբուլում «գործերը դադարեցին և առևտուրը կանգ առավ, որով որոշ մարդիկ վնաս կրեցին...»: Պատմագրի ասելով նմանը շունեցող այս լուսավորությունը և հանդիսավորությունը 10 օր է տևել:

* Պետության մայրաքաղաքը, կենտրոնը՝ Ստամբուլը, կոչվում էր նաև Երջանիկ Ասիթանե:

** Բնագրում բաց է թողնված, հավանաբար ձեռագրում չի կարդացվել:

Փառիշահը հանդիսավորութիւնից հետո հատուկ կայսերական գրութեամբ («Խաթթի-Հյումայուն») իր գոհունակութիւնն է հայտնում Սերասբերին՝ նրա մատուցած խիստ արժեքավոր և կարևոր ծառայութեան համար:

Տալիս ենք այդ գրութեան օրինակը:

Կայսերական գրութեան («Խաթթի-Հյումայուն») պատճենը

«Դու որ Արևելքում իմ Սերասբերը Ահմեդ փաշան ես: Բարձրյալն Աստուծո օղնութեամբ Երևանը գրավելէց և իմ հաղթական բանակին որս դարձավ: Այս մեծ ավետիսը իմ սրտին խիստ ուրախութիւն պատճառեց, որի համար բարիքների պարգևողին բազմատեսակ փառք ու գովասանք եմ մատուցել: Փա՛ռք, հազար փա՛ռք: Այս բարձր հաղթանակը իմ նվիրական էութեանը գոհունակութիւնն է պատճառել և բարձր մտքին ուրախութիւնն է դրոշմել: Մեծ Արարիչ Աստուծոց խնդրում եմ, որ սրանից հետո էլ նման բազմաթիւ մեծ հաղթանակներ ձեռք բերեք և միշտ կրօնի ու պետութեան թշնամիներին կրակի մատներ: Քեզ և այդ հաղթական արշավանքում կրօնի և իմ պետութեան սիրուն քարի և հողի վրա պառկած իմ ղազի և մյուջահիտ* բոլոր կուլերին, բարձրերին, մեծերին և փոքրերին իմ տված հացն ու շնորհքը հալա՛լ լինի: Դուք բոլորդ հասնեք ձեր ցանկութիւններին և փափագին:

Իմ կայսերական ցանկութեան համաձայն, իմ Արքայական ծառայականութեան և հավանութեան համաձայն, ջանք և ուշադրութիւն դորձ դրեք. բոլորդ էլ իմ բարեմաղթ աղոթքին և արքայական պատվին արժանացաք: Ի սեր իմ կայսրութեան, հոգով ու սրտով աշխատող բոլոր իմ կուլերի մասին իմ շնորհքն ու ողորմութիւնը անսպառ է: Ներկայումս իմ կայսերական բարձր համակրանքով, քեզ՝ հատու սրովդ թշնամուն ոչնչացնողիդ, իմ հատուկ մուշտակներից (քյուրք) ամբողջովին գործածված մի մուշտակով վարձատրրելու արժանի համարեցի և իմ կողբեկջի-բաշի ծառայիս միջոցով ուղարկեցի ու շնորհեցի: Քո տրամադրութեան տակ գտնվող էրզրումի վալուն՝ իմ վեզիր Մուստաֆա փաշային և Երևանի պաշտպան Օսման փաշային նմանապես մեկական մուշտակ, և այլ ծառայութիւններ մատուցողներին մեկական պարծանքի խալաթ ուղարկեցի: Դուք բոլորդ ձեր նվիրական պարտականութեանը կատարեցիք կրօնին, իմ պետութեանն ու իմ Սուլթանական պատվին:

* Նվիրական պատերազմին (ջիհադ) մասնակցողներ:

և նամուսին ըստ արժանավույն ծառայելով և օգնելով. [այժմ] գրավ-
ված նվիրական բերդի նորոգության և կարգավորման համար էլ
պետք է միասիրտ և միաբան աշխատանք և ջանք գործ դնեք»:

(«Թարխիսի Չելեբի-Ջադե», հատ. VI, էջ 222—223):

Կազախի լիվան տրվում է Միր-Ալի բեյին

Կազախի ցեղից Միր-Ալի բեյը մի գործարար և կրոնասեր անձ-
նավորություն էր. փաղիշահական խալիֆայությանը հպատա-
կություն և հնազանդություն ցույց տալու համար, Երևանի սերաս-
քեր Ահմեդ փաշան, Կազախի սանջակից ցրված ուսաներին իրենց
նախկին տեղերը վերադարձնելու և բնակեցնելու, այդ շրջանը բա-
րեշինելու պայմանով, վերոհիշյալ լիվան նրան էր հանձնել: Ներ-
կայումս Թիֆլիսի պաշտպան Վեդիր Ռեջեբ փաշայի միջնորդու-
թյամբ, վերոհիշյալ պայմաններով, Երջանիկ Ասիթանեի կողմից
[Կազախի] սանջակը բեյության տիտղոսով հիշյալ Միր-Ալի բեյին
շնորհվեց:

(«Թարխիսի Չելեբի Ջադե», հատ. VI, էջ 248):

Բեկթաշյանների* Երևանի Սերասքեր Ահմեդ փաշայի նկատմամբ կատարած լրբութունները

Նախապես Երևանի համար նշանակված ենիշերիական զինվոր-
ների աղայի փոխանորդը՝ Շահեն-Մուհամմեդ Աղան, Թավրիզի
գրավման ուղարկված բեկթաշյանների խմբին աղա էր նշանակվել:
Այն օրը, երբ նա պետք է մեկներ Թավրիզ, ենիշերիների մեջ գրգիռ
և խռովություն է առաջացնում ասելով՝ «ենիշերիներին հատկացված
ոսճիկից բացի, Երևանի գրավման ժամանակ Աջեմների կողմից ենի-
շերի զինվորներին բաժանելու համար Սերասքեր փաշան մեծ գումար
է ստացել»: Այս խոսքերով գրգռում է նրանց ազահությունը, խա-
բում, խռովության և ապստամբության է մղում: Վաղ առավոտյան
նրանք հարձակվում են Սերասքեր փաշայի պալատի վրա, մտնում
նրա ննջարանը, այնտեղ գտնված իրերը թալանում... Սերասքերին
երեք տեղից վիրավորում և հետո պալատից տանում են տեղական
աղայի բնակարանը և ստիպում, որ իրենց պահանջած գումարը

* Բեկթաշի՝ իսլամական կրոնական թարիգաթ (միաբանություն), որի
հիմնադիրն է եղել Հաջի Բեկթաշ-Վելիդն: Այդ միաբանության պատկանող
զերվիշները և անդամները կոչվում էին սբեկթաշյաններ:

անմիջապես վճարելու համար Երևանի գեֆթերդարին հրամանագիր տա: Սերասբերը այդ օրը մնում է բանտարկված և ենթարկվում նրանց [խոռվարարների] բռնություններին և լրբություններին: Շիրվանի շրջանում որոշ պետական գործեր կարգի բերելու համար նշանակված և գործի բերումով Երևանում գտնվող փաղիշահական դերգահի Կափու-բաշիններից Միր-Ալիմ-Մուհամմեդ-Աղան [իմանալու] այդ դեպքի մասին], անմիջապես գալիս է և [խոռվարարների] Երևանի գանձարանից վերցրած 100 քիսե ակշեն ուղարկում Աղաների-Կափուն, ասելով, որ այնտեղ սպաների միջոցով պիտի բաժանվի: Այսպիսով նա ավազակներին ուղարկում է դեպի այդ կողմը ու նրանց զբաղեցնում... Վիրավոր Սերասբերը այդ գիշեր իր մի խումբ մարդկանցով շտապ գնում է դեպի Ուշ-Քինիսե*: Հաջորդ օրը վերոհիշյալ աղան [խոռվարարների] խմբերի սպաներին ըստ պատշաճի հանդիմանում է և նրանց սիրտը դրավելով, Բեկթաշյանների խմբի մեջ իբրև նվեր բաժանված 100 քիսեից 95-ը հավաքում է և խոռվության պատճառ եղող երկու ավազակներին, իրենց սպաների միջոցով գլխատել է տալիս: Նա ամեն ջանք գործադրում է խոռվությանը վերջ տալու համար: Օջաքների աղաներն ու գլխավորները այդ անկարգության համար դղջում են ու բոլորը միասին գնում, կատարյալ պատվով ու քաղաքավարությամբ վերոհիշյալին [Սերասբերին] տանում և վերահաստատում են իր պաշտոնին:

(«Թարիխի Չելեբի-Չաղե», հատ. VI, էջ 251—252):

1138 թվականի դեպքերից

(1725). Լորիի և Գենջեի գրավումը

Դժբախտ Աջեմի քաղաքներից... Գենջեի գրավումը աշխարհակալ և բախտավոր փաղիշահի ցանկությունն էր. (այդ նպատակով նշանակվեցին) Չըլդրի վալի Իսհակ փաշան, Կարահիսարի-Շարբիի մութասարրիֆ Օմեր Ալի փաշան...** հազարի շափ ենիշերիներ և նրանց սպաները, բավականաչափ ջեբեջիներ և թնդանոթածիգներ... Ախասխաչի, Ազդուրի ու Խերթվիսի բերդերի կամավոր աղաները և զինվորները, ընդամենը 40 հազարից ավելի հազիթական զինվորներ... Սրանց վրա սերասբեր նշանակվեց էրզրումի վալի Վեզիր Հաջի-Մուստաֆա փաշան, որը Երևանից դուրս գա-

* Ուշ-Քինիսե (կամ քիլիսե) — էջմիածին:

** Պատմագիրը հիշում է ըստ սովորականի բաղմաթիվ փաշաների և այլոց անունները՝ իրենց զինվորներով հանդերձ:

քով՝ Արփա-Չաիր կուշված վայրում զինվորներ հավաքելու և ընդ-
 հանրապես ուղղամթերքը և պաշարը լրացնելու համար որոշ ժամա-
 նակ սպասեց: Հետո այդ տեղից, Աստուծո ապավինելով, շարժվեց
 դեպի նպատակակետը: Սակայն բանակի ճանապարհի մոտակայ-
 քում գտնվող Լորիի ապահովության տեսակետից, ռաֆրդի բնակ-
 շուկայամբ հայտնի ամրակուռ բերդը իր եղած վիճակում թող-
 նել անցնելը աննպատակահարմար համարելով, վերոհիշյալ բեր-
 դը պաշարեց: 3—4 օր թնդանոթով և հրացանով քաջաբար կրո-
 վելուց հետո, Բարձրյալն Աստուծո ողորմությամբ, հիշյալ տարվա
 Զիլգադդե ամսի 4-րդ ուրբաթ օրը [բերդի] բնակիչները գիտե-
 նալով, որ չպիտի կարողանան տոկալ հաղթական զինվորների
 ուժեղ հարվածներին, հպատակություն հայտնեցին, որով բեր-
 դը նվաճվեց և կայսերական երկրին միացվեց... հետո այդտե-
 ղից շարժվեցին դեպի նպատակակետը: Երբ բանակը Գենչե հա-
 սավ, ձեռնարկեցին երեք կողմից խրամատներ պատրաստելուն.
 բնակչությանը կոչ արին իսլամական փաղիշահին հնազանդություն
 ցույց տալ: Բայց որովհետև [բնակիչները] մերժեցին և կովի ձեռ-
 նարկեցին, այդ օրը մինչև երեկո և երեկոյից մինչև առավոտ ջա-
 հերի լույսով կռիվները շարունակվեցին... Հաջորդ օրը՝ առավոտ-
 յան վաղ, վսեմ վեզիրը իր հաղթական զինվորներով հարձակում
 սկսեց: Իսլամական բանակի փառապանծ դրոշակը քաղաքում
 ծածանվեց, առյուծանման զազիները անհավատ ռաֆրդիների ար-
 յունով քաղաքի փողոցներն ու շուկաները ներկեցին և այդ անհա-
 վատների շարիաթի սրով թափված արյունը Զիհուն գետի նման
 հոսեցրին...

Հետո պատմագիրը երկարորեն խոսում է վերոհիշյալ սերասքերի մեծ հաղ-
 թանակների, Թիֆլիսի, Համադանի, Թավրիզի և Երևանի նման իրանական մեծ
 քաղաքների գրավման համար ցույց տված ռազմական կարողության մասին:
 Նկարագրում է Գենչեի գրավման առթիվ Ստամբուլում տեղի ունեցած մեծ տո-
 նակատարությունը և լուսավառությունը: Այս առթիվ սերասքերը և այլ ղեկա-
 վարներ արժանանում են փաղիշահական մեծ նվերների և շնորհների¹:

(«Թարիխի Զելեբի-Չադե», հատ. VI, էջ 293—296):

Երևանի մի բանի գավառների (Նահիյե) բնակչությանը
 իրենց նախկին հայրենիքում բնակեցվելը

Երևանի գավառներից [Սուրմալու] Սերմելի և այլ գավառներից
 մեծ ու փոքր 80, Շորագյալ, Աբարան և այլ գավառներից 226 գյու-
 ղերի բնակիչները, նրանց երեխաներն ու ընտանիքը պաշտպանե-

լու, ինչքերն ու ապրանքները պահպանելու նպատակով, նախապես, երբ հաղթական բանակը ձեռնարկել էր Երևանի երկիրը գրավելու, իրրև հյուր [ժամանակավորապես] փոխադրվել էին Բայազետ և Քուրդիստանի այլ վիլայեթները, Կարսի էյալեթի գյուղերն ու գյուղաքաղաքները: Աշխարհակալ փաղիշահի շնորհիվ, երբ Երևանի էյալեթը գրավվեց, նրանք [տեղափոխվածները] ցանկություն հայտնեցին իրենց հայրենիքը վերադառնալ: Սակայն [տեղական] մեծամեծները (այան) և նրանց ընդունողները (մյութեսելլիմ) իրավունք չէին տալիս նրանց վերադառնալու, հայրենիքում նրանց թողած տներն ու ջրաղացները քանդում և ավերում էին: Վերոհիշյալ գյուղերի քեթխուղաները, Երևանի վալի՝ Վեզիր-Ռեջեբ փաշայի ներկայությամբ հրավիրված օրինական (շերիի) Մեջլիսում բողոք հայտնեցին և խնդրեցին, որ ապահով կերպով իրենց հայրենիքը վերադարձվեն: Վերոհիշյալ վեզիրը այդ մասին հայտնեց Երևանի կազիին՝ Աբդուլլահ էֆենդիին, որը պատասխանեց. «Դեռ նոր գրավված Երևանի մեծ էյալեթի բարեշինությունն ու դարգացումը պետական նշանակություն ունեցող կարևոր խնդիր է»: Վերոհիշյալ ռայաներին, իրենց վերաբնակեցված տեղերից ընտանիքով և երեխաներով, անասուններով և ինչքերով միասին՝ ապահով իրենց նախկին հայրենիքը տեղափոխելու, և այդ առթիվ ոչ մի արգելք չհարուցանելու մասին կայսերական Ֆերմանով փաղիշահական դերգահի կափուջի-բաշիներից աղաներ Կարս և քուրդիստան ուղարկեցին:

(«Թարիխի Չելերի-Չաղե», հատ. VI, էջ 302 — 303):

Օսմանյան երկրում ֆրանսիացի վարդապետների երևելությունը

Ֆրանսիացի վարդապետների* ցեղից որոշ սատանայական անձիք, վատթար նպատակներով, Օսմանյան փաղիշահական երկրում մեծ և փոքր քաղաքներ շրջելով, այս ու այն կողմ երթևեկելով, հույն և հայ քրիստոնյա ռայաների մեջ ֆրանսիական (էֆրենջի) սնտաի դավանանքն ու անմիտ ծիսակատարությունն էին քարոզում, նույնիսկ որոշ մարդկանց սրտում իրենց կախարդական քարոզնե-

* Ֆրանսիացի, ուղում է ասել կաթոլիկ:

րը «Ֆիրենզի ախտի»^{*} նման տարածելով (վարակելով), նրանց հե-
ռացնում էին իրենց հին կրոնից և ընդունել տալիս ֆրանսիական
կրոնը (էֆրենջի): Այսպիսով, նրանք խոռովություն և ապականու-
թյուն էին առաջացնում, սպանություն և խարդախություն սերմա-
նում: Մի շարք քրիստոնյա ռայաներ այս մասին կառավարությանը
զանգատ ներկայացրած լինելով, Ռումելիի և Անադոլուի շրջան-
ներից հրահանգ և հրաման ուղարկվեց, որով արգելվում էր ֆրան-
սիական վարդապետներին, նախասպես տրված կայսերական պաշ-
մանագրով որոշված վայրերից բացի այլ վայրերում ապրելը և ռա-
յաների միջև խոռվություն տարածելու նպատակով ճանապարհոր-
դություն կատարելը: Հակառակ վարվողները տեղում ձերբակալ-
վում ու բանտարկվում են և այդ մասին հայտնվում է կառավարու-
թյանը:

(«Թարիխի Չելեբի-Ջադե», հատ. VI, էջ 314—315):

Մուղանի խան՝ Սեֆի-Կուլի խանի հպատակությունը

Գենջեի և Շիրվանի սերասքեր էլջադ-Մուստաֆա փաշան
հայտնում և ղեկուցում էր, որ Մուղանի խան Սեֆի-Կուլի խանը
Չամանյան պետության հպատակություն հայտնելով, պաշտպանու-
թյուն էր խնդրել: Սերասքերը խնդրում էր նրան խանության պաշ-
տոնում պահել: Ջեմադիյել-ախրրի 18-րդ օրը, իր ծառայության
մեջ հավատարմությունը ուժեղացնելու պայմանով Մուղանի խա-
նությունը վերոհիշյալ Սեֆի-Կուլի խանին շնորհվեց:

(«Թարիխի Չելեբի-Ջադե», հատ. VI, էջ 339):

1139 թվականի (1726) դեպքերից.

Գենջեի Սերասքեր Հաջի-Մուստաֆա փաշայի Շամախի
գնալը, Շիրվանում կարգը հաստատելուց հետո նրա
վերադարձը և Սյնախի հայերի ոչնչացումը

էրզրումի էյալեթի և Գենջեի շրջանի սերասքերը և Շիրվանի
գործերի կարգավորման համար նշանակված վեզիր Հաջի Մուս-
տաֆա փաշան, կայսերական Բարձր հրամանի համաձայն, Մուս-

^{*} Ֆիրենզի (Ֆրենզի) ախտ — սիֆիլիս: Այդ հիվանդությունը թուր-
քերեն լեզվով կոչվում է «ֆրանսիական ախտ» (կամ եվրոպական), այն պատ-
ճառով, որ թուրքիայում մուտք էր գործել ֆրանսիայից կամ եվրոպայից
(Շեմսեղղին-Սամի, «Կամուսի-թուրքի», էջ 993):

կովի սահմանը որոշողների Գենջե գալուց 14 օր հետո, Գենջեի գաշտից դուրս եկել և իր... ղինվորներով* նախորդ տարվա Զիլ-գաղե ամսի 29-րդ օրը ուղղվել էր դեպի Շիրվան: Զիլհիջջե ամսի 17-ին հասել էր Շամախի: Երբ ժողովուրդը նորից լսեց և տեղեկացավ սահմանի որոշման մասին, Շամախիի ուլեմաները և ծերերը [սպիտակամորուքները] հավաքվեցին ջամիյում և «Ինչո՞ւ Մոսկովը այսքան մոտենում է մեզ, ինչո՞ւ մեր կրոնակից եղբայրները պիտի մնան քյաֆիրների մեջ» խոսքերով (իմաստով) դիմում ներկայացրին Օսմանյան պետութւյան և իրենց ուլեմաներից մի քանի մարդ ուղարկելով սերասքերի մոտ՝ հայտնեցին. «Մոսկովի հետ մենք պիտի կռվենք և պատերազմենք»: Վերոհիշյալ սերասքերը նրանց հուզումը հանգստացնող իմաստալից պատասխան տվեց...

Հետո պատմագիրը հիշում է սահմանների որոշման համար կողմերից առանձնացված պատգամավորների կազմը: Պատգամավորներն սահմանները որոշում են հետևյալ կերպ. Շամախի քաղաքից դեպի արևելք ուղիղ գծով գնում են դեպի Կասպից ծովը (Խազեր), Շամախիից մինչև ծովը գնում են 11 ժամ 25 րոպեում, համաձայն կայսերական պայմանագրի՝ դրա $\frac{1}{3}$ -ը պատկանում է Օսմանյան պետութւյան, իսկ $\frac{2}{3}$ -ը, Մոսկովին: Հետո գնում են Մաբուր անունով գյուղի մոտ, սահմանի կենտրոն հանդիսացող բլուրը, հաջորդ օրը ուղղվում են դեպի Թեմուր-Կափուռ Այգտեղ 8-րդ կոնաքում մնում մի քանի օր, հետո ծովեզերքից դեպի ցամաք և այնտեղից դեպի Շամախի և Կասպից ծովի միջև գանձող կենտրոնական կետը և որոշում են սահմանները: Ժողովրդի կողմից որոշ հակառակութւյուն է ցույց տրվում, բայց հետո կենտրոնից մինչև Արաս գետի գետաբերանը ձգվող սահմանների որոշման հարցում համաձայնութւյուն է կայանում: Հետո Սերասքերը բավականաչափ զինվորներ է թողնում Շամախիում և ինքը վերադառնում է: Երբ նա անցնում է Քուր գետից և որոշ գործեր կարգի բերելու համար գնում է դեպի Բարդա (Քերդա) նրան ղիմավորում է Շիրվանի խանը՝ Հաջի-Գավիդը և հայտնում է՝

«Տասնհինգ տարուց ի վեր ապստամբութւյան վիճակում գտնվող և իրենց շրջանների կրգըլբաշական գյուղերը ավերող Սղնակի [Սղնախի] հայերը, Գենջեի նվաճումից հետո, շնայած որ հպատակութւյուն էին ցույց տվել և Օսմանյան կառավարութւյան շնորհիվ խաղաղութւյուն և ապահովութւյուն ձեռք բերել, նորից ավազակութւյուն էին սկսել և իրենց շրջանին մոտ գտնվող որոշ վայրերին վնասներ հասցրել: Երբ վերոհիշյալը [Սերասքերը] Շամախիումն էր գտնվում, նրանք [սղնախցիները] հաղարի շափ հեծելազորով եկել էին Սղնախի վրա, անհնազանդութւյուն ցույց

* Պատմագիրը հիշում է բազմաթիվ զինվորական խմբերի՝ իրենց պետերով միասին:

տվել և բռնություններ էին գործում: Այս բանը օրինակ հանդիսացավ Սղնախում մնացած ժողովրդի համար. երկիրը ավերվում և ռայաների վիճակը ծանրանում էր: Սղնախացիների պարագլուխը, Ավան անունով մի հայ, թնդանոթով և խումբարայով եկել և Սղնախի վրա ամրացել էր: Հաղթական բանակը իր ղեկավարով Սղնախի գնդակի տակ գտնվող Շուշի գյուղը եկավ և հանկարծակի հարձակումով մինչև երեկո մի քանի թնդանոթով գնդակոծեց Սղնախներին: Այդ գիշերը սղնախցին իր արամադրության տակ գտնվող հայերի հետ միասին փախավ: Հաջորդ օրը իսլամական զինվորները գրավեցին նրանց ինչքերն ու ապրանքները և փախստականներից ձեռք ընկած 400 անկրոն հայերի սպանեցին: Չմեռվա վերահաս ցրտերի պատճառով [սերասքերը] սղնախցիներին պատժելուց հետո, շարժվեց դեպի Գենջե և ձեռնարկեց նրա պաշտպանությունը ամրապնդելու գործին: Հիշյալ սղնախցիների ոչնչացումից հետո այդ շրջանի լեռներում գտնվող նրանց կողմնակիցներից Կարա-Չորլի քուրդերը, Շահսեվենցիները և ուրիշներ անձնատուր եղան: Իրենց աշիրեթների մեջ ապրելու և սրանից հետո հայերի (արամենե) հետ չկապվելու պայմանով, սրանց համար հրամանագիրներ գրվեցին և Կարա-Չորլի աշիրեթի երկրում գրանցում (մարդահամար) տեղի ունեցավ, կայսերական խասերը և միրլիվայի խասերը առանձնացվեցին, ստացված արդյունքի (եկամուտի) կեսը իրենց իբրև ապրուստի միջոց, իսկ կեսը Գենջեի գանձարանին հանձնելու պայմանով, իբրև սանջակ տրվեց Սեկբան-օղլու-Մուհամմեդ բեյին. նրա շրջակայքում գտնվող էրսրարի (?) սանջակը նույն պայմանով տրվեց Իբրահիմ բեյին...

(«Թարիխի Չելեբի-Չաղե», հատ. VI, էջ 420—424):

Կախերի էյալերը տրվում է Մուհամմեդ-Կուլի խանին Միրմիրանի աստիճանով

[Պատմագիրը Թիֆլիսի իշխան Վախթանգի հետ կապված և նախապես մանրամասնորեն նկարագրված դեպքերը համառոտակի կրկնում և հետո շարունակում է՝

Մուհամմեդ-Կուլի խանը վեզիրի [Սիլահդար-Իբրահիմ փաշայի] իր նկատմամբ ունեցած անսպասելի անարգական վերաբերմունքից մեծապես վշտացած, Թիֆլիսի իշխանությունը հանձնում է Վախթանգի որդուն՝ Շահսեվազին, որը դեռ նոր իսլամությունը ընդունելով Իբրահիմ անունն էր ստացել և փախել Կախեթի կողմերը:

Վերոհիշյալ Սերասբերի և այդ կողմերում գտնվող մի քանի մեծ վեզիրների հակառակության պատճառով, որոշ ժամանակ ապրում է իր ժողովրդի և ցեղի շրջանում: Հետո դիմելով Թիֆլիսի պաշտպան Վեզիր-Իսհակ փաշային, հիշյալ երկրի օրինական տուրքերը (ջիզիյե) վճարելու, լեզգիների ոչնչացման հետամուտ լինելու և վստահված գրավները տալու պայմանով, հիշյալ էյալեթի իրեն շնորհվելու մասին քանիցս խնդիր էր ներկայացրել: Հիշյալ վեզիրը այս մասին դիմում է կայսերական Բարձր Դերգահին, հայտնելով, որ նրա [յսանի] ցանկությունը համապատասխանում է պետության շահերին: Վերոհիշյալ երկրի օրինական տուրքերը լրիվ կերպով վճարելու և էյալեթը լեզգիների հարձակումից և վնասներից պաշտպանելու և իր անձն ու հարստությունը զոհելու, ինչպես նաև վստահված գրավները տալու պայմանով, հիշյալ ամսի 7-րդ օրը, Կախեթի էյալեթը միրմիրանություն աստիճանով, իբրև օջաքլըք, շնորհվեց վերոհիշյալ Մուհամմեդ-Կուլի խանին:

(«Թարիխի Չելերի Չադե», հատ VI, էջ 459—460):

Երջանիկ Ասիթանեում ավագանիի կողմից աջեմ գերիների գնման ու վաճառման արգելումը

Աջեմի ցեղը (Թալֆա), բացի կրոնական [դավանական] տարբերությունից և բարքերի անհամապատասխանությունից, հրեաների նման՝ իսլամական հավատացյալների նկատմամբ թշնամական և վնասակար վերաբերմունք ունեցող մի համառ ազգություն է: Տղամարդ և կին ավագանիից նրանք, ովքեր աջեմ գերիներին [ըստրուկներին] տիրանալու ցանկություն են ունեցել, դրամապես (նյութապես) և մարմնապես մեծ վնասների են ենթակա եղել: Այդ բանը հաստատված լինելով, սրանից հետո Երջանիկ Ասիթանեում ավագանիի կողմից արբունքի հասակը անցկացրած աջեմ գերիների գնումն ու վաճառումը ֆերմանով արգելվեց: Անգիտակցաբար աջեմ գերիների տիրացած մարդկանց կրած դրամական վնասները նկատի առնելով, Անագուլուի երկրում նրանց (աջեմ գերիների) վաճառման արտոնություն տրվեց: Հիշյալ ամսի վերջը Անագուլուի երկրամասում, Սև ծովի ափում գտնվող կազանների (զավառ) կազիներին և սպաներին, նավահանգիստների պետերին, Կոջա-կուլի սանջակի մութասարրիֆին և Սկյուդարի կազիին և վերոհիշյալ լիվանների կազիներին [հետևյալ] հրամանը ուղարկվեց. այսուհետև

Ստամբուլում աջեմ գերիների գնումն ու վաճառումը բոլորովին արգելված լինելով՝ նրանց ծովով կամ ցամաքով Երջանիկ Ասիթանե փոխադրելը չի թույլատրվում:

(«Թարիխի Չելեբի-Չադե», հատ. VI, էջ 602—603):

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

1. Քեոփրյուլու փաշաճեք. Ինչպես ցույց են տալիս թուրք պատմագիրները, Սուլթան-Մուհամմեդ IV իշխանության շրջանում Թուրքիայի արտաքին և ներքին գրությունը շարունակվում էր վատթարանալ: Շարունակվում էր պատերազմը վենետիկցիների հետ, որոնք փակել էին Չանար-Կալեի նեղուցը, խորտակել օսմանյան նավատորմը և մայրաքաղաքը սովի վտանգին հասցրել: Թե՛ մայրաքաղաքը և թե՛ էյալեթները վերին աստիճանի խառնակ գրության մեջ էին, ապրատամբական շարժումները մեծ շափերի էին հասել: Պետության գանձարանը դատարկ էր: Ստամբուլում «Մեյդան-աղալարի» անունով գորբաների խումբը շարունակում էր իր սանձարձակութունները: Սադրազամ Բոչնու-Յարալը-Մուհամմեդ փաշան, անկարող լինելով զուպելու այդ ավազակային անկարգությունները, պաշտոնազուրկ եղավ և 1066 թ. սադրազամ նշանակվեց հայտնի Քեոփրյուլուների գերդաստանից Մուհամմեդ փաշան, որը 90 տարեկան էր:

Թուրք պատմագիրները Մուհամմեդ փաշայի սադրազամ նշանակվելու կապակցությամբ հիշում են հետևյալ հետաքրքիր դեպքը: Փաշան սադրազամության պաշտոնը ստանձնելու համար շորս պայման է ներկայացնում սուլթանին.

1. Փաղիշահը անհատադ պետք է ընդունի Սադրազամի կողմից ներկայացված բոլոր խնդիրները.
2. Սադրազամը պաշտոնների պիտի նշանակի իր հավանած և վստահած մարդկանց.
3. Սադրազամը անկախ պիտի գործի, վեզիրներն ու նեղիմները չպիտի միջամրտեն նրա գործերին.
4. Սադրազամի մասին ներկայացված ամբաստանությունները Սուլթանի կողմից ուշադրության չպիտի արժանանան:

Սուլթան Մուհամմեդ IV ընդունում է Քեոփրյուլուի այդ պայմանները:

Քեոփրյուլու փաշային հաջողվում է հրով և սրով կարճ ժամանակում վերջ տալ ներքին անկարգություններին: Իր սադրազամության հինգ տարվա ընթացքում նա գլխատել և սպանել է տալիս 36.000 մարդ: Նրա զոհերից է եղել նաև

4. Պոլսի հունական պատրիարք Փարթենիոսը, որին Մուհամմեդ-փաշան հրապարակով կախաղան է բարձրացնում պետության դեմ դավաճանության ամբաստանությամբ:

Քեոփրյուլուն վենետիկցիների դեմ ռազմական միջոցներ է ձեռք առնում և նրանց գրաված կղզիներից Բողջան և Լեմնոսը ետ է վերցնում: Նա Ղրիմի խան Մուհամմեդ-Կիրային 200 հազար թաթար զինվորներով ուղարկում է էրզիլի-բեյի վրա ու նրան պարտության մատնում:

Հետո Անադոլուում Աբաղա-Հասան-փաշայի սկսած ապստամբական շարժումը լիկվիդացիայի է ենթարկում: Ռուսները հարձակվում են Ղրիմի վրա. թուրք պատմագիրների ասելով Քեոփրյուլուին հաջողվում է պարտության մատնել նաև ռուսներին և 120 հազար զինվոր սպանել: Մուհամմեդ-փաշան անձամբ ղեկավարել է այդ պատերազմները: Նա մեռել է 1072 թ., էդիրնեում: Մեռնելուց առաջ իրեն իրրև հաջորդ առաջարկում է իր որդուն, Շամի վալի Ֆազլի-Ահմեդ փաշային: Քեոփրյուլուն եղել է անդրադեա: Ֆազլի-Ահմեդ փաշան էլ շարունակում է իր հոր վարած քաղաքականությունը, այսինքն կախաղանի, գլխատման և սպանության միջոցով սարսափեցնելու և զսպելու քաղաքականությունը: Պատմագիր Ահմեդ-Ռասիմը իրավամբ ասում է՝ «Աբղարև այդ քաղաքականությունը երբևէ չի բաժանվել մեղանից»:

Ավստրիացիների դեմ մղած պատերազմում Քեոփրյուլու փաշան իրրև սերգարի-էրրևմ, գնում է Բելգրադ: Պատերազմը վերջանում է օսմանցիների կատարյալ հաղթանակով: Ահա այդ ժամանակներում փաղիշահը՝ Մուհամմեդ IV Ռումելիում որսորդություն էր զբաղված, պատմագիրները ասում են, որ Սուլթանը 20—30 հազար կենդանիներ էր որսացել:

Ավստրիան 1075 թ. ստիպված է լինում հաշտություն կնքել: 1077 թ. Ֆազլի-Ահմեդ փաշան ձեռնարկում է Կրեան կղզու գրավմանը: 25 տարուց ի վեր օսմանյան բանակը զբաղեցնող Կանդիան գրավվում է 1080 թ.: Հետո Լեհաստանի դեմ սկսած պատերազմը շվեբացած, 1087 թ. Քեոփրյուլուն մեռնում է:

Ահա, համառոտակի, Քեոփրյուլու փաշաների «համբավի» պատմությունը:

2. Խուրբե (խութբե կարգալ) — ռարբաթ օրվա և բայրամի օրերի նամազում խաթիրի կարգացած ազուբբը, որի մեջ հիշվում են զուրանից որոշ այեթներ և որոշ կրոնական խրատականներ, միաժամանակ հիշվում է նորին վսեմություն խալիֆայի անունը և աղոթք նրա մասին: «Իր անունով խութբե կարգալ տալը» և փող կտրելը համազոր է սուլթանության և անկախության: Խաթիր՝ խութբե կարգացող կրոնական բարձր պաշտոնի տեր անձնավորություն: Բառացի նշանակում է հոետոր, ճառախոս:

3. Գրոշակ (բայրակ) — բառացի նշանակում է դրոշակ: Սակայն հնում գործ էր ածվում նաև իրրև զինվորական տերմին՝ բատալիոն-գումարտակ իմաստով, ինչպես մի դրոշակ (բայրակ) զինվոր, ենիշերր կամ մի դրոշակ սերդին-կեշուր զինվոր:

4. Նվիրական ֆերվա («ֆեթվայի-շերիֆ»): Տե՛ս Փեշեվլիի ծանոթագրության 8-րդ կետը:

5. Օջաֆլլըֆ մի բանի գյուղերի կամ ավանների օրինական տասնորդի եկամուտը, որն հատկացվում էր բերդապահներին, քաղաքների տեղական զինվորներին, օրավարձի փոխարեն՝ իրրև հատկացում: Հաճախ օջաֆլլըբը շէր սահմանափակվում միայն տասնորդի եկամուտով, նա վերաբերում էր նաև ջիղիյեի, մետաքսի և մարսային տուրքերին:

6. «Շահի» — (թնդանոթ) օսմանցիների պատրաստած և գործածած հին թրճի-դանոթների մի տեսակը:

7. Լաղրմջի, խումրաբաջի, ֆիրիլջի և ֆալիյեջի: — Հայտնի է, որ «չի» կամ «չի» մասնիկը թուրքերեն գոյականների վերջում արհեստի, մասնագիտության, զբաղմունքի իմաստն է տալիս (օրինակ՝ տեմիր, տեմիրջի-երկաթ, երկաթագործ):

Լաղրամ — գեաի տակ փորված, վրան փակ, ջրերի հոսելու համար բացված անցք. տեքստում գործածվում է սազմական իմաստով այսինքն՝ ամբությունը կամ պարփուպը սլայթեցնելու համար փորված անցք, որը լցնում էին վառողով և հետո կրակ տալիս ու սլայթեցնում: Լաղրամջիները այդ գործում մասնագիտացած զինվորներ էին:

Խումբաբաշի — «հավան» անունով թնդանոթներով թշնամու վրա «խումբարա» (մեջը սպանիշ նյութերով լցված երկաթյա մեծ գնդակ) արձակող և այդ գործում մասնագիտացած զինվորներ:

Ֆիրիլջի — պատրույգավոր հրացաններ և թնդանոթներ (պատրույգը այրելու միջոցով) արձակող զինվորներ:

Ֆալիյեջի — ֆալիյե նշանակում է թնդանոթի հրանցք: Ֆալիյեջի էին կոչվում թնդանոթների հրանցքը՝ անգործածելի դարձնելու համար, զանազան մեխերով լցնող և փակող զինվորները: Օրինակ, երբ պատերազմական դեպքերի կապակցությամբ բանակը ստիպված էր լինում իր թնդանոթները թողնել թշնամիներին, ֆալիյեջիները նախապես լցնում էին թնդանոթների հրանցքը (ֆալիյե), այդ թնդանոթները անգործածելի դարձնելու նպատակով:

Տ. Երջանիկ Ասիրանե («Ասիթանեի-սեադեթ»), հնում թուրքերը իրենց մայրաքաղաքը՝ Ստամբուլը, անվանում էին «Դեր-սեադեթ» (երջանկության վայր): Ավելի հաճախ գործ էր անվում Դեր-սեադեթ անունը, որն սլահալանվեց մինչև վերջին ժամանակները՝ Քեմալիստական Թուրքիայի շրջանը: Ներկայումս այդ անունները չեն գործածվում, ընդունված է Istanbul ձևը:

ՍՈՒՔՆԻ, XVIII ԳՍԲ

Իբրև պատմագիր-տարեգիր հայտնի է Շեհրի* -Սուբհի-էֆենդի անունով: Փաղիշահական Դիվանի՝ պետի՝ Խալիլ-Ֆեհմի-էֆենդիի որդին է: Շնորհիվ իր բարձր ծագման և կրթության, վարել է մի շարք բարձրաստիճան պետական պաշտոններ: Ի վերջո, իր հոր նման, վարել է փաղիշահական Դիվանապետի պաշտոնը: Տարեգիր է նշանակվել 1152 թ. (1739): Մահացել է 1183 թ. (1769):

Սուբհիի «Պատմությունը» գրված է իր և այլ երկու պատմագիր-տարեգիրների՝ Սամի և Շաքիր բեյերի կողմից: Այդ պատճառով էլ պատմությունը կոչվում է «Թարիխի Սուբհի, Սամի վե Շաքիր» և ընդգրկում է 1143 թ. մինչև 1156 թ. դեպքերը (1730—1743):

ՍԱՄԻ

Սամին՝ Մուստաֆա բեյ կամ Արփա-էմինի Ջատե անուններով հայտնի թուրք բանաստեղծներից է, որը Սուլթան Մահմուդ I ժամանակ** տարեգիր է նշանակվել: Մեռել է 1146 թ.: Ունի տպագրված բանաստեղծութայինների դիվան: Նրա գրած փոքրածավալ «Պատմությունը» փոխանցվել է Սուբհիին:

ՇԱՔԻՐ

Շաքիր բեյը կամ Հյուսեին բեյը տարեգիր է նշանակվել 1146 թ. (Սամիից հետո): Մեռել է 1150 թ.: Շաքիր բեյի փոքրածավալ «Պատմությունը» նմանապես փոխանցվել է Սուբհիին:

* Շեհրի — բառացի նշանակում է քաղաքացի: Այս տիտղոսը արվում էր հատկապես Ստամբուլի բարձրաստիճան անձերին, ցույց տալու համար նրանց ազնվական ծագումը:

** Սուլթան Մահմուդ I, 1144—1160 թթ. (1731—1755):

Ինչպես ասացինք, վերոհիշյալ երեք տարեգիրների պատմությունները միացված և տպագրված են երկու սուվար հատորում: Սուբհին իր «Պատմության» առաջարանում ասում է, որ ինքը Սամիի և Շաքիրի «Պատմությունները» կարգի է բերել և լրացրել:

Մեր ձեռքի տակ եղած «Թարիխի Սուբհի, Սամի վե Շաքիրը» տպագրվել է Ստամբուլում 1198 թ. (1783), թուրքական տպագրության արվեստի սկզբնական շրջանում (XVIII դարի երկրորդ կեսին) և այդ պատճառով էլ տեխնիկապես շատ պրիմիտիվ է: Տարեգիրների լեզուն վերին աստիճանի խրթին է, պատմելու և շարագրելու ձևը բարդ, առանց վերնագրերի և բաժանումների:

«Թարիխի Սուբհի, Սամի վե Շաքիրից» թարգմանում ենք մի շարք նյութեր, մեծ մասամբ կրճատված ձևով:

Սուբհին իր «Պատմության» սկզբում, առանձին հոդվածով մանրամասնորեն խոսում է թուրքական տպագրության արվեստի երկրորդ անգամ նորից վերահաստատվելու և այդ գործում իր ունեցած ակտիվ մասնակցության մասին:

Սուբհին ասում է, թե մի շարք գրքեր տպագրելուց հետո, այդ գործի նախաձեռնողները՝ Իբրահիմ-էֆենդին և նրա գործակիցները երբ մահանում են, թուրքիայում տպագրության գործը կանգ է առնում: Այդ ժամանակ Օսմանյան կառավարութայունը մի շարք կարևոր հարցերով զբաղված լինելով, այդ գործը մի այլ անձնավորության հանձնարարելու ժամանակ շունեցավ և «մինչև օրս էլ այդ աշխատանքը [տպագրության գործը] բարձիթող վիճակումն է գտնվում... Գրքերի սակավության և կորուստի պատճառով, ներկայումս գրքերը շատ թանկ արժեն...» Տպագրության գործը վերականգնելու համար ինքը՝ վակաա-նյուվիս Սուբհին և փաղիշահական Գիվանի պետ՝ Ռաշիդ-Մուհամմեդ-էֆենդին դիմում են ներկայացնում սուլթանին և արտոնություն ու միջոցներ ստանալով, Ստամբուլում տպարան են հիմնում, վերականգնում բավական ժամանակից ի վեր ընդհատված տպագրական գործը: «Թարիխի Սուբհի, Սամի վե Շաքիր»-ը տպագրվել է Սուբհիի մահվանից 15 տարի հետո:

تاریخ صبحی، سامی و شاکر

1143 թվականի դեպքերից

Պատմագիր-տարեգիր Սուրհին գրում է սլաւառական խրթին և փարթամ շեղվով. ածականների, տիտղոսների, բանաստեղծական մեջբերումների² շոաչութիւնը հաճախ նսեմացնում են սլատմական դեպքերի նշանակութիւնը: «Թարիխի Սուրհի» մեր ձեռքի տակ եղած հրատարակութիւնը պրիմիտիւ բնույթ ունի, կան բազմաթիւ մեջբերումներ դարանից, նկատի առնելով ա.յդ բոլոր հանգամանքները, մենք ավելորդ համարեցինք Սուրհի մի շարք նյութերի նույնութեամբ թարգմանութիւնը և հաճախ բավականացանք տալով միայն պատմագրի երկարապատում նյութերի բովանդակութիւնը:

Սուրհին իբրև պատմագիր շարունակում է իրենից առաջ տարեգիր եղող Չելերի-Չադեի պատմութիւնը 1143 թ.: Սուրհիի պատմութեան ընդգրկած շրջանի սկզբնական տարիները բնորոշվում են իրանյան-սամանյան պատերազմական գործողութիւններով, որոնք սկսել էին 1136 թ. և դադարել միայն ժամանակավորապես: Այդ պատերազմական գործողութիւնների մասին տեղեկութիւններ արված են Չելերի-Չադեի պատմութեան մեջ (տե՛ս «Չելերի-Չադեի պատմութեան» վերջին նյութերը):

Այս շրջանում տեղի են ունեցել հետևյալ կարևոր դեպքերը.

Իրանը խառնակ դրութեան մեջ էր: Սեֆեւի դինաստիայի վերջին շահը՝ Շահ-Հյուսեինը անկարող էր գտնել երկրում սկսած խռովութիւնները: Կանդահարում Աֆղանստանի վալին՝ Միր-Վիսին անկախութիւն էր հայտարարել, սակայն սպանվել էր քրոջ որդու՝ Միր-Մահմուդի ձեռքով: Միր-Մահմուդը, գրավելով Իսֆահանը [Սպահան], Շահ-Հյուսեինին բանտարկել էր: Բայց հետո սա էլ խեղդրվել էր իր քրոջ որդու՝ Միր-էշրեֆի ձեռքով:

Ռուսները, Շահ-Հյուսեինի որդի Քահմասըին Իրանի գահը բարձրացնելու պատրվակով, գրավել էին Իրանի հյուսիսային մի քանի վիլայեթներ: Օսմանցիները, ի պատասխան ռուսական առաջխաղացման, մտել էին Հայաստան ու Վրաստան. Դաղստանի ցեղերից սյուննի գավառներին պատկանողները Օսմանյան կառավարութեանը հպատակութիւն էին ցույց տվել. նրանցից Դավուդ-խանը նշանակվել էր Շիրվանի խան:

Օսմանցիները, գրավելով Թիֆլիսը, Դաղիաններից Շահնեվազին խան էին նշանակել: Այդ միջոցին ռուսական բանակը գրավեց Դերբենդի և Բարվի բերդերը: Երկու կողմից հարաբերութիւնները այն աստիճան լարվեցին, որ պատերազմը հավանական էր համարվում: Միայն Ստամբուլի ֆրանսիական դեսպանի ազդու միջամտութեամբ կարելի եղավ պատերազմից խուսափել և երկու կողմից գրավված վայրերը պահպանելու պայմանով, 1137 թ. (1724) սլայմանագիր կրնքովեց: Սակայն, որովհետև այս պայմանագիրը Իրանի կողմից չընդունվեց, օսմանյան բանակը առաջ շարժվեց և գրավեց Երևանը, Թավրիզը և Համադանը: Շահ-Հյուսեինի որդին Քահմասը, իր շահութիւնը ճանաչել տալու նպատակով, պատրաստ էր այդ գրավված վիլայեթները օսմանցիներին թողնելու: Այն պահին, երբ այդ առթիւ բանակցութիւններ էին տարվում, Միր-էշրեֆը հարձակվեց Օսմանյան

յանակի վրա և նրան պարտության մատնեց: Միր-էշրեֆի հաշտության առաջարկը մերժվեց: Հաջորդ տարում Շահ-Քահմասը Խորասանում նադիր-Կուլիի հետ միացած շարժվեց Միր-էշրեֆի վրա և նրան պարտության մատնեց: Քահմասը վերադարձավ Սպահան և հետո իր ղեսպանին Ստամբուլ ուղարկելով պահանջեց ետ վերադարձնել գրավված վիլայեթները, ինքն էլ շարժվեց Քավրիզի վրա:

Ահա այսպիսի կարևոր դեպքերի ժամանակ Ստամբուլում «խոռվություն է ծագում», («ֆիթնե»՝ ըստ թուրք պատմագիրների), որի հետևանքով Սուլթան Ահմեդ III ստիպված է լինում գահից հրաժարվել և նրա փոխարեն գահ է բարձրանում Սուլթան-Մահմուդ I (1143—1730), որը շատ մեծ դժվարություններով կարողանում է ճնշել խոռվությունը և ոչնչացնել նրա ղեկավարներին: Ներքին վարդն ու կանոնը որոշ չափով վերականգնելուց հետո, Սուլթան Մահմուդը զբաղվում է նաև Իրանի հարցերով: Սուլթան-Մահմուդի հրամանով Իրանի խաներից գերի ընկած Ռյուքբարդար-Հյուսեին-խանը մահվան է դատապարտվում, Իրանի պատգամավորները՝ Ռիզա-Կուլի-խանն ու Վելի-Մահմուդ-խանը կալանավորվում են և Սուլթանի գահակալությունը շնորհավորելու համար շահի կողմից ուղարկված Վելի-Մուհամմեդ խանը իր մարդկանց հետ միասին արսորվում է Բողջա կղզին⁴ (1144 թ.):

Այս բոլոր դեպքերը պատճառ եղան Իրանի հետ նոր պատերազմի բռնկմանը: Պատերազմը հայտարարվեց 1144 թ. (1731): Շահ-Հյուսեինի որդին՝ Սեֆեվի Քահմասը-Շահի բանակը Քավրիզից շարժվեց և Երևանը գրավելու նպատակով անցավ Արաքս գետը: Բաղդատի վալի Ահմեդ-Փաշան նախապես Կիրման-շահի և հետո Արդալանի վիլայեթները գրավում և Համադանի մոտ պարտության է մատնում Շահ-Հյուսեինին: Այս պատերազմը շատ կատաղի է լինում, երկու կողմից էլ մեծ ուժեր և ռազմական միջոցներ են գործադրվում: Պատերազմի վայրն է եղել Գուրիջանի դաշտը (գյուղը): Իրանյան բանակը խորտակվում է և շահը իր 500 մարդկանցով փախուստի է դիմում... Սպանվածների մեջ կային մի շարք նշանավոր խաներ: Օսմանցիները մեծ քանակությամբ պատերազմական ավար են ձեռք բերում, դրավում նաև Համադանը: Բաղդատի սերասքերը այս մեծ հաղթանակի համար փառիշահական ֆերմանով մեծ նվերներ է ստանում: Քավրիզի օսմանյան սերասքերը դրավում է նաև Ուրմիան և Քավրիզը: Օսմանցիները անխնայողությամբ և թալանում են Իրանի բաղաքները: Շահը ստիպված է լինում հաշտություն խնդրել: Բանակցությունները տեղի են ունենում Բաղդատի վալի Ահմեդ-փաշայի և Իրանի պատգամավոր Մուհամմեդ-Ռիզա-Կուլի-խանի միջև: Համաձայնություն կայանում է հետևյալ պայմաններով՝ Ադրբեջանի և Իրանի նախկին սահմանները պահպանվում են, Կովկասում՝ Գենջևի, Քիֆլիսի, Երևանի, Կախեթի, Քարթլի, Շիրվանի, Շամախիի և Դաղստանի էյալեթները, իրենց հարակից բոլոր մասերով սպառկանում են Օսմանյան պետությանը, Քավրիզի, Արդալանի, Կիրման-շահի, Համադանի, Լորիստանի էյալեթները պատկանում են Իրանին:

Սակայն Ինջիլիի պալատում⁵ պետության բոլոր ղեկավարների մասնակցությամբ տեղի ունեցած մեջլիսում Սուլթան-Մահմուդը շի համաձայնում Քավրիզը Իրանին վերադարձնելու պայմանին, որով համաձայնագիրը մերժվում է: Պատմագիր Սուրհին ամենամեծ մանրամասնություններով նկարագրում է այդ մեծ խորհրդակցությունը (Մեջլիսը): Վերսկսում են պատերազմական գործողությունները... Փառիշահը, սադրազամին և Շեյխ-ուլ-Իլամին պաշտոնազուրկ է անում

և թավրիզի սերասքերը՝ Հեքիմ-Չաղկ-Ալի-փաշային յադրագամ նշանակումը՝ Որոշ ժամանակ հետո Շահ-Քահմասրի պետական հավատարմատարը՝ Քահմասր-Նուլի-խանը հարձակվում է Բաղդատի սահմանի՝ Դերնեի վրա:

Այդ ժամանակ հրապարակ է գալիս Նադիր-Շահը⁶, որը Քահմասր-խանին գահազուրկ է անում, նրա անշափահաս որդուն՝ Աբբաս-Միրզային գահ բարձրացնում և մեծ բանակով Բաղդատը պաշարում է: Օսմանյան բանակը շարժվում է դեպի Բաղդատ. կռիվը խիստ կատաղի է լինում: Սուրհիի վկայությամբ պարսիկների կորուստը հասնում է 30—40 հազար մարդու: Հաղթանակի առթիվ Ստամբուլում մեծ հանդեսներ են կատարվում...

1146 թ. էրզրումի վալին՝ Թուխալ-Օսման փաշան, Անադոլուի Բարձր-Սերգարի պաշտոնով, Նադիր-Շահի վրա է հարձակվում և նրան պարտության մատնում: Նադիր-Շահը վիրավորված փախչում է դեպի թավրիզ: Օսմանյան բանակը մտնում է թավրիզ և քաղաքը հիմնահատակ քանդում և ավերում... Այդ «մեծ հաղթանակի» համար Սուլթան-Մահմուդը «Ղազի»⁷ տիտղոսն է ստանում...

Բաղդատի գրավումից հետո վալին՝ Ահմեդ փաշան, սերասքեր Օսման փաշային լավ վերաբերմունք ցույց չի տալիս, որի համար փաշան քիչ զորքով հետ է դառնում: Նադիր-Շահը, վիրավոր դրությամբ մեջ փաշայի հետևից հասնում է Դերքոքի մոտ, ջարդում օսմանյան բանակը և Օսման փաշային էլ նահատակում: 1147 թ. Իրանի ճակատի սերասքեր նշանակված Քյոփրյուլու-Արդուլահ փաշան էլ Երևանի մոտ պարտության մատնվում և նահատակվում է: Իրանից հետո Նադիր-Շահը գրավում է Գենջեն, Երևանը և Թիֆլիսը, վրաստանը թողնալով անում... Այս կերպով Իրանից գրավված բոլոր վայրերը Նադիր-Շահը ետ է վերցնում...

Սրանք են «Սուրհիի պատմության» I հատորի մեզ հետաքրքրող գլխավոր հարցերը:

Այժմ թարգմանաբար տալիս ենք մի շարք հատվածներ [Սուրհիից]:

Բաղդատի վալի սիփահալար Ահմեդ փաշայի՝ սերասքերի պաշտոնով թավրիզի շրջանի, Գենջեի ու Երևանի պաշտպանության պաշտոնում վերահաստատվելը

Աջեմի շահի կողմից նրջանիկ Ասիթանե ուղարկված դեսպան-պատգամավոր Ռիդա-Կուլի խանի և նախապես ժամանած դեսպան Վելի-Մուհամմեդ-խանի հայտարարության և խնդրանքի հիման վրա ընդունված և երկու կողմից գրի առնված համաձայնագիրը շահին էր ուղարկված: Վերջինս գրավոր կերպով հայտնում է, որ համաձայնագիրը ստացել և հաշտության սլայմառնագիրը ընդունել է:

* Սիփահալար — սիփահ՝ զինվոր, սալար՝ պետ — հրամանատար, Սիփահալարի կոչումը համապատասխանում էր սերասքերի կոչումին:

Մինչ այդ Յամանյան երկրի պաշտպանությունը ապահովելու և շահի քանակի կողմից հարձակում տեղի ունենալու դեպքում այն ետ մղելու համար անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռնարկվեցին: Բաղդատի վալի և այդ շրջանի սիփահասալար Ահմեդ փաշան, ինչպես նաև Կարամանի վալի և Թավրիզի շրջանի սերասքեր Արիֆի-Ահմեդ փաշան վերահաստատվեցին իրենց պաշտոններում. միաժամանակ Ահմեդ փաշային գրավոր կերպով հայտնվեց, որ անհրաժեշտ է լուրջ միջոցներ ձեռք առնել Գենջեի և շրջակայքի պաշտպանության համար. Արիֆի-Ահմեդ փաշային հրամայվեց, որ իր մոտ ծառայող կանոնավոր զինվորներով Ղարաբաղում ձմեռի և Գենջեի, Երևանի և Թիֆլիսի բերդերը ռաֆրզիների հարձակումից պաշտպանելու համար անհրաժեշտ քանակությամբ զինվորներ պահի և ինքն էլ պաշտպանության համար գրսից շարժվելու պատրաստ լինի: Այդ մասին տրված հրամանը գրի առնվեց:

(«Թարիխի Սուբհի, Սամի վե Շաքիր», հատ. I, էջ 13):

Ռյուբարդար՝ Հյուսեին խանի մահապատիժը

Ալայ պալատի առաջ

Աջեմի Շահը իր սատանայական զինվորներով, Բարձրյալն Աստուծո ապավինած, Երևանը գրավելու նպատակով Թավրիզից առաջ շարժվեց: Երևանի սերասքերը՝ Վեզիր-Ալի փաշան, կովի և պատերազմի ընթացքում գերի ընկած, Սեֆեվիների պետության նշանավոր խաներից և Շահի կողմից Երևանի խանության թեկնածու նշանակված Ռյուբարդար-Հյուսեին խանին, դրություն մասին տեղեկություններ ձեռք բերելու համար, նախասպես դեպի այդ կողմերը ուղարկված Աբդի փաշա-Ջադե-Ալի բեյի միջոցով Երջանիկ Ասիթանե⁸ ուղարկեց: Մի քանի օրվա ընթացքում, թշնամու նպատակն ու շարժումները պարզելու նպատակով նրան [Հյուսեին խանին] հարցաքննում են... հետո Փաղիշահի ֆերմանով, Ջիլգադդե ամսի 18-րդ օրը, Ալայ պալատի առաջ մահվան դատապարտում:

Աջեմի դեսպանները կալանավորումը և բանտարկությունը

Ռեյիս-ուլ-Քյութբյաթ⁹ Իսմայիլ-էֆենդին, Դեֆթեր-էմինի Մուհամմեդ էֆենդիի և Սադր-Ալիի-Մեքթուբջի Խալիլ-Յաման էֆենդիի հետ միասին, մի երկու անգամ խորհրդակցություն ունեցավ հատուկության և խաղաղության մասին բավական ժամանակից ի վեր

* Ռյուբարդար — մեծ մարդկանց ձիու աստանդակը բռնող աղան:

Երջանիկ Ասիթանեում գտնվող Աջեմի դեսպաններ Ռիզա-Կուլի
 խանի և Վելի-Մուհամմեդ խանի հետ: Նրանք [խաները] անհիմն
 կերպով կարծում էին, որ դժբախտության մատնված շահը կկարող
 դանա իր պետության մեջ հաջողություններ ձեռք բերել: Նախապես,
 Ռիզա-Կուլի խանը, իր ունեցած լայն արտոնություններով ընդունել
 էր հաշտության պայմանները և Վելի-Մուհամմեդ խանի հետ միա-
 սին մուրհակ ներկայացնելուց հետո, դրժել էր իր խոստումն ու
 պայմանները, անիմաստ խոսքերով ու անհիմն պայմաններով
 այնպիսի առաջարկներ էր ներկայացրել, որոնք ոչ մի կերպ չէին
 կարող ընդունվել Օսմանյան կառավարության կողմից: Այս մասին
 մեծ վեզիրների և բարձր ուլեմաների միջև տեղի ունեցած խորհրդ-
 դակցությունից հետո, վերոհիշյալներին [խաներին] ուղարկեցին
 Բաղդատի սերասքեր Ահմեդ փաշայի մոտ: Նկատի ունենալով, որ
 Ահմեդ փաշան լրիվ կերպով իրազեկ է Աջեմի «մուրրյալ» շահի¹⁰
 ուժեղությանը կամ թուլությանը և նրա նպատակներին, նրան
 [փաշային] առաջարկվեց, որ բանակցություններ վարի վերոհիշյալ
 խաների հետ՝ Օսմանյան պետության համար նպաստավոր պայ-
 մաններով: Սիփահինների Աղա Մուստաֆա բեյին [դեսպանների]
 հետ միասին սերասքերի մոտ ուղարկելու համար ֆերման տրվեց և
 պատգամավորների ճանապարհածախսը և այլ կարիքները կա-
 ռավարության կողմից ապահովվեցին: Նվիրական Ռամազան
 ամսի սկզբին նրանք Սկյուդարից մեկնեցին դեպի Բաղդատ: Սա-
 կայն դեռ Դիարբեքիր շահասած, լուր ստացվեց, որ մուրրյալ շահը
 Թավրիզից առաջ է շարժվել, Նրևանը գրավելու նպատակով անցել
 է Արաքս գետը և հարձակվելով Օսմանյան պետության սահմանների
 վրա, թշնամական գործողություններ է սկսել: Չնայած այդ բոլո-
 րին, շահը, նորին Վսեմություն փաղիշահի գահակալությունը շնոր-
 հավորելու համար պատգամավորություն ուղարկելու պատրվակով,
 իր հիմար կարծիքով և խարդախ մտքերով, Օսմանյան պետության
 վեքիլներին խաբելու և իր հոռի նպատակը թաքցնելու նպատակով,
 արտաքուստ ուզում էր ցույց տալ, որ ինքը զբաղված է սահմանի
 գործերը կարգավորելով: Սատանայական շահի իրական նպատակը
 պարզ լինելով, գահակալության շնորհավորանքի պատրվակով ու-
 ղարկված պատգամավորները Վելի-Մուհամմեդ-Կուլի խանը իր մի-
 քանի պատվավոր մարդկանց հետ միասին կալանավորվեցին ու
 ուղարկվեցին Բողջա կղզին: Իսկ երջանիկ Ասիթանեից մեկնած
 պատգամավորներին էլ կալանավորեցին Մարդինի բանտում, այդ
 մասին տրված փաղիշահական ֆերմանի համաձայն:

(«Թարիխի Սուրհի», հատ. I, էջ 24):

Աշխարհակալ Վեհափառ փառիշահի կողմից Շիրվանի
վիլայեթի իշխողին՝ Սեմերխայ խանին սամույրե խալաթ
և կայսերական նվերներ ուղարկելը

Գաղստանի վիլայեթում ապրող իսլամական ազնիվ ցեղերի և հալափառացյալ ժողովրդի իշխողը՝ ազնվական ծագումով Սեմերխայ խանը, իր կրոնական եռանդի և բնածին նկարագրի բերումով, շէր կարողանում տանել անկրոն Շահի կողմից սրանից առաջ ուղարկված և բավական ժամանակից ի վեր Շամախի քաղաքում բնակվող Աջեմի դեսպանի անվայել ընթացքը...

...Սեմերխայ խանը իր մարդկանց գլուխն անցած՝ սկսում է Աջեմների նկատմամբ թշնամական քայլեր անել. նա որոշված տուրքերը Գենջեի պաշտպան՝ Վեզիր-Իբրահիմ փաշային ուղարկում և հայտնում է, որ ինքը պատրաստ է Օսմանյան պետության սահմանները պաշտպանել: Վեզիրը նրան շնորհակալություն է հայտնում և այդ մասին զեկուցում է Նորին Վսեմություն փառիշահին: Փառիշահի կողմից Շիրվանի էյալեթը իր բոլոր եկամուտներով, «յուր թլուքի և օջաքլըքի»¹¹ կարգով, նրան է տալիս [Սեմերխայ խանին] և շնորհավորում՝ խանություն բարձր աստիճանով: Կայսերական հատուկ գրությունք խանին սամույրե խալաթ է ուղարկում: Հետո Երևանի սերասքեր Վեզիր-Ալի փաշան դիմում է փառիշահին և հայտնում, որ վերոհիշյալ խանը իր 30 հազար կարիճներով հարձակվել է Աջեմների վրա: և կարողացել է նրանց կատարած ոճրագործությունները զսպել և շարագործներին պատժել. հետևաբար խնդրում է փառիշահից դրամական միջոցներով օգնել, խանին Փառիշահի կարգադրությամբ վերոհիշյալ սերասքերի միջոցով Սեմերխայ խանին 150 քիսե—30 հազար ոսկի է ուղարկվում...

(«Թարիխի Սուբհի», հատ I, էջ 24—25):

Կանանց անվայել հագուստների արգելումը և
պոռնիկների մահապատիժը

Սրանից առաջ պատիժների գործադրության մեջ առաջացած թուլության և կառավարական օրենքների և կանոնների անհաստատ լինելու պատճառով, բարձր դասի մի շարք ցանկասերներ և կանայք իրենց անվայել բարքի համար անպատիժ էին մնացել և անարգել ակսել էին անսպարկեշտ կենցաղ վարել: Այսպես, Ստամբուլ քաղաքի

կանացից շատերը, բարձրաստիճան ավագանուն հատուկ քառա-
կուսի և գեղազարդ փաթթոցներից («գեսթար») ավելի երկար «եմե-
նիներ»* էին կապում իրենց գլխարկներին և ֆեսին, երեսի նուրբ
բողի և շղարշի տակից նրանց գեմքը երևում էր. երկու արշին եր-
կարությամբ սնդուս օձիքով և մուշտակավոր եզերքով կերպասից
նեղ ֆերաջեններ էին հագնում: [Նրանք] փողոցներում, շուկաներում
և այլ բազմամարդ վայրերում և զբոսավայրերում, իրենց սովորա-
կան աշխատանքով զբաղված բազմաթիվ մուսուլմանների, զգվելի
սատանանների նման, մուլորեցնում և խաբելով իրենց անձնական
կրթին էին ենթարկում: Բացի այդ, ժողովրդի մեջ մի շարք անկար-
գությունների առաջացման պատճառ էին դառնում: Այդպիսի տա-
րօրինակ և անպատշաճ հագուստով կանանց տնից դուրս դալը ար-
գելելու համար հրաման և ֆերման տրվեց, որից հետո «Շեյթան-
էմնիեսի» անունով հայտնի դարձած ստոր արարած պոռնիկը
Բաղչե-Կափուլում**, Սերգե-Իսքելիսի անուն վայրում, ժողովրդի
աչքի ադաջ, խեղդամահ արվեց և դեռ կիսամեռ դրության մեջ ծով
նետվեց: Բացի այդ, մի քանի հայտնի և խռովարար «միջնորդներ»
և անվանի պոռնիկներ նմանապես մահվան դատապարտվեցին
և ոչնչացվեցին***:

(«Թարիխի-Սուբհի», հատ. I, էջ 34)։

* * *

«Ուրմիայի բերդի գրավումը» վերնագրի տակ պատմագիր Սուբհին խիստ ման-
րամասնորեն նկարագրում է այն կռիվները, որոնք տեղի ունեցան Ուրմիայի դաշ-
տում Ադրբեջանի մայրաքաղաք Թավրիզը գրավելու համար ուղարկված օսմանյան
բանակի և պարսիկների միջև: Օսմանցիները ոչնչացնում են սլարսկական բանակը և
հետո պաշարում Ուրմիայի բերդը, որի շուրջը տեղի են ունենում խիստ կասաղի
մարտեր: Բերդի պաշարումը շատ երկար է տևում, բայց ի վերջո գրավվում է օս-
մանցիների կողմից: Օսմանյան բանակը պատրաստվում է շարժվելու Թավրիզի վրա:
Թավրիզն էլ գրավվում է: Պարսիկները առաջադիմում են հաշտութուն կնքել... Այդ
հաշտության պայմանագրի մասին խոսել ենք վերևի «ժանտության» մեջ: Պատմա-
գիր Սուբհին ամբողջ էջեր է հատկացնում այդ հաշտության պայմանագրի առթիվ
Փաղիշահի ներկայությամբ տեղի ունեցած մեծ խորհրդակցության նկարագրու-
թյանը, հիշելով նրա մասնակիցների բոլոր ելույթները մանրամասնորեն: Ինչպես
վերևում հիշվեց, այդ խորհրդակցությունը անհետևանք մնաց:

* Եմենի — նուրբ և զույնգզույն շղարշ, որը կանայք իրենց գլխին
էին կապում կամ գործածում իբրև թաշկինակ:

** Բաղչե-Կափուլ — Ստամբուլում թաղամաս է, մեծ շուկայով:

*** Այս հատվածը թարգմանում ենք իբրև բնօրոշ երևույթ այդ ժամա-
նակի Ստամբուլի համար:

Մեծ վեզիր հանգուցյալ Իբրահիմ փաշայից, Կափուղան-
Մուստաֆա փաշայից, Մուհամմեդ-Քեթխուղայից և
ուրիշներից գրավված փողի գումարը և նրանց բողած
իրերի և կալվածքների արժեքը

Քուրբիայում մահացած վեզիրների և այլ բարձրաստիճան պետական անձերի
ամբողջ հարստությունը, բնդունված կարգով, արբունիքն էր գրավում: Սուբհին
վերոհիշյալ մեծ վերնագրով արձանագրում է վերև հիշված անձանց հարստության
պրավումը արբունիքի կողմից:

...Նախկին սադրազամ՝ հանգուցյալ Իբրահիմ փաշայից գրավ-
վեց 2400 քիսե և 61 դուրուշ, Կափուղան-Մուստաֆա փաշայից՝
23309 քիսե և 336 1/2 դուրուշ, Իբրահիմ փաշայի մարդկանցից և
ավազակներից առնված 1327 քիսե և 192 1/2 դուրուշը և Աջեմ-
օղլուններից գրավված ապրանքները կայսերական ներքին պալատի
(«էնդերուն»¹²) գանձարանին հանձնվեցին: Բացի Արտաքին գան-
ձարանի գրաված 1509 քիսե և 85 1/2 դուրուշից, Կայսերական ար-
բունիքում մինչև 44 թվականի [1144 թ.] Ռամազան ամսի վերջը
ընդամենը վաճառված ապրանքների արժեքից ստացվեց 1013 քիսե
և 280 դուրուշ: Որով, վերոհիշյալ բոլոր կետերով ստացվեց 29,529
քիսե և 340 դուրուշի գումար:

Թահմասը-Կուլի խանին պատժելու համար խորհրդակցական
Մեջլիսի գումարումը

Իրանի շահ Թահմասը-Շահի պետության վստահելի անձնավո-
րությունը՝ Թահմասի-Կուլի խանը իր կրղըրբաշ զինվորներով հար-
ձակվել էր Բաղդատի վրա և անսպասելի կերպով գրավել Դէրնեն:
Սեփահասալար Ահմեդ փաշան այդ մասին հայտնեց Ստամբուլ: Փա-
շիշահի մոտ տեղի ունեցավ մեծ խորհրդակցություն, որից հետո
սկսվեց ռազմական ուժերի զորահավաքը՝ ամենալայն շափերով:

Պատմագիր Սուբհին ամենայն մանրամասնությամբ հիշում է գրեթե բովան-
դակ Օսմանյան պետության մեջ բոլոր տեսակի զինվորական մասերի զորահա-
վաքը... հիշում է մեկ առ մեկ բոլոր էյալեթների գեամեթ և թիմարների զինվոր-
ների զորահավաքը... Ի միջի այլոց, Թիֆլիսի էյալեթի արձանագրված 125 գեա-
մեթի և թիմարի տերերի զինվորներին, 53 գյուղերի և սանջակների գեամեթնե-
րին... Չըրդրի էյալեթում և կազաներում (գավառ) ապրող և հյուր, ուլուֆեով
կամ առանց ուլուֆեի ենիշերիններին և կուլ-օղլիներին¹³:

(«Թարիխի Սուբհի», հատ. I, էջ 50).

Թավրիզի բերդի ավերումը.

Իրանի [Ճակատի] սիփահասալար Մեծ-վեզիր-Օսման փաշան Աջեմների պարտութունից հետո իր տրամադրության տակ գտնվող վեզիրներից Թեմուր-Մուհամմեդ փաշայի և էյալեթի քրդական աշիրեթներից ու ցեղերից 5000-ից ավելի քաջամարտիկ զինվորներով հետապնդեց Թահմասբ-Կուլի խանին, պատահած փախստականներին սպանելով կամ գերի վերցնելով, հասավ Թավրիզի բերդը: Բերդում գտնվողները դիմադրութուն ցույց տալու անկարող լինելով [օսմանցիները] առանց դժվարության բերդը գրավեցին: Սերասբերը և մյուս փառասպանձ վեզիրները, նկատի առնելով, որ հիշյալ բերդը [Թավրիզը] անպետք է Օսմանյան պետության համար, նրա ավերումը անհրաժեշտ համարեցին և այդ մասին դիմեցին Նորին Վսեմության [փադիշահին]: Փադիշահական ֆերմանը հատուկ սուրհանդակներով ուղարկվեց, որով Երևանի պաշտպան Վեզիր-Իբրահիմ փաշային հանձնարարվում էր Թավրիզը քանդել և ավերել, բոլոր շենքերից, տանիքներից և պատերից հետք անգամ չթողնելու պայմանով:

(«Թարիխի-Սուբհի», հատ. I, էջ 57):

* * *

Հետո պատմագիր Սուբհին մեծադրորդ խոսքերով ու ածականների շոաչումով հիշում է փադիշահի «Վազի» տիտղոսը ստանալու արարողութունները՝ Թավրիզում քարը-քարի վրա շթողնելու և քաղաքը հիմնահատակ ավերելու «Մեծ հաղթանակի» կապակցությամբ:

Դրան հաջորդում է Կերբուրում օսմանցիների՝ Թոփալ-Օսման փաշայի պարտության և փաշայի նահատակության լուրը, Երևանի մոտ Քյոփրջուլու-Աբդուլլահ փաշայի պարտութունը և նահատակումը, Գենջեի, Թիֆլիսի և Երևանի գրավումը Աջեմների կողմից:

«ԹԱՐԻՒԻ ՍՈՒԲՀԻ, ՍԱՄԻ ՎԵ ՇԱՔԻՐ»

Հ Ա Տ Ո Ր ԻԻ

Սուբհիի «Պատմության» II հատորը բնագրկում է 1148—1156 թթ. դեպքերը: Այդ դեպքերից մեզ հետաքրքրող հարցերը կարելի է ամփոփել հետևյալ կետերում:

Նադիր-Շահը իր մեծ հաջողութուններից հետո, Մուղանում հրավիրում է բնդհանուր Մեջլիս և ստանում այլ Մեջլիսի համաձայնությունը Սեֆեվիների ար-

քայական գերդաստանին շահության իրավունքից զրկելու և շիա դավանանքից հրաժարվելու մասին: Իսկ 1148 թ. (1735) Նադիրը իրեն շահ է հայտարարում: Նույն թվականին, Նադիրի գիմումի վրա հաշտության պայմանների բանակցության համար Իրան է մեկնում Գենջ-Ալի փաշան և Մուղանում տեսակցում Նադիր-Շահի հետ: Գենջ-Ալի փաշան հայտնում է, որ Օսմանյան կառավարությունը սամանների հարցին իբրև հիմք առաջարկում է Սուլթան-Մուրադ IV ժամանակ Սեֆեվիդների հետ կնքված խաղաղության պայմանագիրը, որի համար բանակցություններ տեղի պիտի ունենան Ստամբուլում: Կրոնական-դավանական և հաջիներյուստագնացության հարցերի շուրջը, նախնական կարգով, ընդունվում են որոշ պայմաններ, որոնցից ամենակարևորն է «Ջաֆերի դավանանքի՝ իբրև հինգերորդ դավանանք» ընդունելը: Իրանի պատգամավորությունը մեկնում է Ստամբուլ: Ուլեմաներից հատուկ մի հանձնաժողով է հրավիրվում դավանական հարցերը քննելու համար: Ջաֆերի դավանանքի հարցը մերժվում է, իսկ մյուս պայմանները որոշ փոփոխության են ենթարկվում: 1149 թ. հատուկ փաղիշահական գրությունը Նադիրի շահությունը ճանաչվում է և կրոնական-դավանական հարցերի մասին էլ համաձայնության հիմք ստեղծվում: Թուրք պատմագիրները գովաբանում են այդ համաձայնությունը, իբրև «երկու մեծ իսլամական պետությունների դավանական կռիվից հրաժարվելու ճիշտ քաղաքականություն», մի կռիվ, որ դարեր է տևել և անշափ արյունահեղությունների և անսահման ավերածությունների պատճառ հանդիսացել...

Նադիր-Շահի այդ զիջողական քաղաքականությունը պատմագիրները բացատրում են նրա աշխարհակալական ցանկություններով և դեպի Հնդկաստան ունեցած ձգտումով: Արդարև, Նադիր-Շահը իր բանակատեղը Օսմանյան պետության սահմաններից փոխադրում է դեպի Հնդկաստանի սահմանը:

Սուբհի պատմության II հատորում շատ կարևոր տեղ են բռնում այն դեպքերը, որոնք կապված են Ռուսաստանի հետ:

Սուբհին ասում է, որ 1123 թ. (1711), սկսած, Ռուսաստանի հետ կնքված Փրուտի դաշնագրից հետո, երկու պետությունների միջև խաղաղության պայմանները պահպանվել էին: Սակայն 1134 թ. (1721) սկսած ռուսների քաղաքականությունը փոխվում է: Ռուսները ձգտում էին Հյուսիսային Կովկասում ապրող շերքես և նողայ ցեղերը իրենց հովանավորության տակն առնել: Օսմանցիները Ղրիմի թաթարական բանակին առաջարկում են օգնել օսմանյան բանակին՝ Իրանի դեմ իղված կռվում (Գերբոբում Օսման փաշայի պարտությունից հետո): Կալդայ-խանը բանակով շարժվում է և Հյուս. Կովկասում Կալմրքի և Կարարթալի պարագլուխներին իրեն հպատակեցնում: Ռուսների հետ ունեցած ընդհարման մեջ նրանց պարտության է մատնում: Սակայն Ստամբուլից Կալդայ-խանին առաջարկում են հետ դառնալ, քանի որ Օսմանյան կառավարությունը չէր փափագում պատերազմ սկսել Ռուսաստանի դեմ, շնայած որ ռուսները զրավել էին Ուկրաինան և Պոդոլիան, բերդեր էին կառուցել Օսմանյան երկրի սահմանների մոտ և Օսմանյան պետական սահմանը Շիրվանը համարելով, չէին ճանաչում Գաղստանի ժողովուրդների վրա Օսմանյան պետության իրավունքները: Բացի այդ, կապ հաստատելով Իրանի հետ, Վրաստանի խաներից՝ Վախտանգի որդու Շահսուվարի միջոցով

«Վրաստանում խոտովություններ էին առաջացնում և այլն: Չրավականանալով վերո-
հիշյալ քայլերով, ուսները 1148 թ. հարձակվեցին էոզի և Ազաբ բերդերի վրա:
«Վերջապես 1149 թ. (1736—1737) Ռուսաստանին պատերազմ է հայտարարվում:

Պատմագիր Սուրհին այս պատերազմական գործողությունները նկարագրում
է ամենամեծ մանրամասնություններով: Նրա ասելով, ուսների գլխավոր հարվածը
ուղղված էր Ազաբի բերդի դեմ «Փրուտի խայտառակ պարտության արատը մար-
բելու համար»: Ռուսները անակնկալ կերպով հարձակվում են Ազաբի վրա և
գրավում այդ կարևոր բերդը, մտնում Ղրիմ, նրա մայրաքաղաքը՝ Բաղչե-Սարայ,
թալանում և այրում նրա պալատները: Օսմանցիները այս պատերազմին բուրո-
վին անպատրաստ էին: Պատմագիրների ասելով, Սադրազամը՝ «սիլահտարությու-
նից մի անգամից սադրազամության բարձրացած անփորձ և պետության վիճակից
անտեղյակ» էլսեյտ-Մուհամմեդ փաշան, անկարող էր պետության գործերը ղեկա-
վարել՝ այդ խիստ դժվարին պայմաններում, ուսական պատերազմին ավելացավ
նաև Ավստրիականը... Մոտ շորս տարի տևող այդ պատերազմները ավարտվեցին
1152 թ., (1739) Բելգրադի խաղաղության դաշնագրով՝ Թուրքիայի—Ռուսաստանի
և Թուրքիայի-Ավստրիայի միջև: Բելգրադի խաղաղության պայմանագրից կա-
րևոր ենք համարում հիշել միայն մի քանի կետեր: Ավստրիայի (Թուրք պատմա-
գիրները «նեմսե» են անվանում) հետ կնքված պայմանագրում Օսմանյան կայս-
րությունը («իմփերաթորուրը») որոշվում և սահմանվում է հետևյալ կերպ.
«...նվիրական Մերքեի և լուսավոր Մեդինեի, նվիրական Երուսաղեմի («Կուտսի-
շերիֆ»), Երևք մեծ և նվիրական: քաղաքների՝ Սաամբուլի, Էտիրնեի և Բրուսայի...
Շամի, Բաղգատի, Հալեպի, Արաբական և Աջեմի Իրաքի, Բասրայի, Լհասայի,
Գիլեմի, Ռակայի, Մուսուլի, Շեհրի-Չորի, Գիարբեքի, Չյուլկադէրիյեի, Վրաս-
տանի (Գյուրջիստանի) և Էրզրումի, Սվազի, Ազանայի, Կարամանի, Վանի վի-
լայեթների, Մաղրեքի, Հաբեշի, Թունիսի, Թարաբլուսի-Շամի, Կիպրոսի, Հոտոսի,
Կրեդեի, Մորայի, Աք-Գենիզի (Միջերկրական) և Սև ծովի կղզիների ու ծովեզեր-
ների, Անադոլուի երկրի, Ռումիլիի երկրի և մասնավորապես թաթար երկրների,
Կրփշարի-դաշտի և Թաթար էյալեթին վերաբերող շրջաններում գտնվող բոլոր
Սղևակների և Քնֆեի վիլայեթի ու նրա շուրջը գտնվող բոլոր օյմաքների ու կըց-
ված վայրերի, Բոսնիայի երկրի, Սերբիական կառավարության և նրանում գտնվող
բերդերի, ամրոցների ու քաղաքների, Արնաուդլուրի (Ալբանիա) և ամբողջ էֆ-
լարի ու Բոզդանի... Բացի այդ, հիշատակության կարիք չեղող բազմաթիվ քա-
ղաքների և վայրերի Աշխարհակալ Փադիշահը...»:

Ռուսաստանի հետ կնքված հաշտության դաշնագրի 15 հոդվածներից հիշում
ենք մի քանի հոդվածներ.

1. Ազաբ [Ազով] բերդը ամբողջապես պիտի բանդվի, 1113 թ. (1701) որոշ-
ված սահմաններով երկու կողմի տիրապետությունից դուրս պիտի մնա և երկու
պետության միջև, ամայի տարածություն պիտի լինի: Դրա փոխարեն ուսները
Թեն [Դոն] գետի վրա Չերկասքի կղզում, օսմանցիները Կուրանի սահմանի Ազաբի
ուղղությամբ մեկական բերդ կառուցելու իրավունք են ստանում. ուսները [իրա-
վունք ունեն] Թեյղան բերդը վերաշինել և Ազաբի ու Սև ծովերում նավեր ունենալ:
2. Մեծ ու Փոքր Կարաթթայ կոչված Կովկասյան էյալեթները ազատ պիտի
մնան, այսինքն ո՛չ Օսմանյան պետությանը և ո՛չ էլ Ռուսաստանին չպիտի հպա-
տակվեն:

3. Ռուսական վարդապետներին (հողևորական) Երուսաղեմ և այլ ուխտա-
վայրեր գնալու հնարավորություն է տրվում. նրանցից շիզիզէի¹⁵ տուրք չպիտի
առնվի:

4. Մոսկովի ցարուհուն «Իմվերաթոր» տխուղոսը պիտի տրվի... Սուրհին
նշում է, որ այդ դաշնագրի կնքման գործում կարևոր դեր կատարեց Ստամբուլի
ֆրանսիական դեսպանը՝ Վիլ-Նովին, որը հատուկ փառիշտահական հարգանքի ար-
ժանացավ: Գեսպանը կարողացավ իր երկրի՝ Ֆրանսիայի առևտրական և այլ շա-
հերը ապահովող հատուկ սրայմանագիր կնքել Օսմանյան կառավարության հետ:

Հետո պատմագիր Սուրհին վերադառնում է Իրանի դեպքերին:

Այդ ժամանակ Ստամբուլ է գալիս Նադիր-Շահի պատգամավորությունը հաշ-
տություն պայմանագրի մասին բանակցություն վարելու համար: Այդ պատգամա-
վորությունը կազմված էր 3000 մարդուց՝ Հաջի-խանի ղեկավարությամբ և իր հետև
էր բերել 10 փիղ և շատ մեծ քանակությամբ ամենաթանկագին նվերներ: Տարեգրի
ասելով, «Նադիր-Շահի նմանը շտենված շքեղությամբ և փարթամությամբ պատ-
գամավորության ուղարկումը կասկած արթնացրեց Օսմանյան կառավարության
ղեկավար շրջաններում»: Նույնքան շքեղությամբ և մեծ հանդիսավորությամբ ըն-
դունվեց Իրանի պատգամավորությունը ճանապարհին և Ստամբուլում: Տարեգիր
Սուրհին ամբողջ էջեր է հատկացնում նկարագրելու համար Իրանի պատգամավո-
րության ընդունելությունը սադրազամի և փառիշտահի կողմից: Իբր թե պատգա-
մավորության գլխավորը՝ Հաջի-խանը, իրեն ցույց տրված շքեղ հարգանքի և մաս-
նավորապես փառիշտահի վսեմության և շքեղության ազդեցության տակ, անկարող
է լինում շահի կողմից իրեն տրված հանձնարարությունը փառիշտահին հայտնել և
«Շահրմ» (իմ Շահը) բառից ավելի ոչինչ չի կարողացել արտասանել...

Նադիր-Շահի իսկական նպատակի մասին կասկածները ավելի ուժեղացա-
այն բանից հետո, երբ պատգամավորությունը կոնկրետ առաջարկներ և նախա-
պես կայացած համաձայնությունը հաստատող գրություն չներկայացրեց: Այնու-
ամենայնիվ Օսմանյան կառավարությունը հատուկ պատգամավորություն ուղարկեց
Իրան: Շուտով լուր ստացվեց, որ Նադիր-Շահը, դժգոհ այն բանից, որ Ջաֆերի
դավանանքի հարցը կրկին մերժվում է Օսմանյան կառավարության կողմից, սկսել
է ռազմական պատրաստությունները՝ Երևանի և Գենջեի շրջաններում, միաժամա-
նակ բռնություններ է գործադրում Դաղստանի աշիրեթներին լեզգիների նկատ-
մամբ:

Նադիր-Շահը մի քանի պայմաններ առաջարկեց, հայտնելով, որ դրանց մերժ-
ման դեպքում պատերազմ պիտի հայտարարի: Այդ պայմանները հետևյալներն
էին՝ ազատ առևտրի արտոնություն տալ, ճանաչել Ջաֆերի դավանանքը, նվիրա-
կան Մերեյում Ջաֆերիներին նամագի համար հատուկ տեղ հատկացնել և այլն:

Սադրազամ Ահմեդ փաշայի հրավիրած Մեջլիսը որոշեց պատերազմ հայտա-
րարել Իրանին: Բայց այդ պահին Ստամբուլում նորից անկարգություններ ծալը
առան: Կառավարությունը խիստ միջոցներ ձեռք առավ:

Նադիր-Շահը սկսեց լուրջ պատերազմական գործողություններ, շարժվեց
ղեպի Իրաք, Գերբեքը գրավեց և Բաղդատը պաշարեց: Օսմանյան կառավարու-
թյունը Նադիր-Շահին «քաղաքական հարված» տալու նպատակով, իրեն՝ Իրանի
գահին ժառանգ հայտարարող Հյուսեյն-Շահի որդի Սեֆի-Միրզային Իրանի շահ
հայտարարեց և նրան ամեն կերպ օժանդակություններ տվեց: Օսմանցիները պատ-
րաստվեցին բանակ ուղարկել Իրաք, իսկ Նադիր-Շահը 250 թնդանոթով, 30 խում-

բարա-հավան և այլ ազգամիջերի հակառակի պաշարով շարժվեց Մուսուլ-
խակ բանակի մի մասն էլ ուղարկեց Բասրա: Սակայն Մուսուլի պաշարումը անհե-
տեանք մնաց, Նադիր-Շահը մեծ կորուստներով ևս բաշվեց: Նադիրը նորից կողմ-
նակից էր հաշտութուն կնքելու՝ Ջաֆերի դավանանքը ընդունվելու պայմանով:
Իրանի գահի թեկնածու՝ Սեֆի-Միրզան մեծ բանակով էրզրումից շարժվեց դեպի
Իրանի սահմանը: Նադիր-Շահը շարժվեց դեպի էրզրում և մոտ երկու ամիս գրադ-
վեց Կարսի շրջակայքում, բայց չկարողացավ Կարսը գրավել: 1158 թ. նրա հար-
ձակումը ևս մղվեց օսմանցիների կողմից: Սերասքեր Եգեն-Մուհամմեդ փաշան,
Կարսի և Երևանի միջև պաշարեց Նադիր-Շահի բանակը, բայց ծանր կերպով հի-
վանդացավ, օսմանյան բանակում Լեվենդի զորամասը՝¹⁶ ապստամբություն բարձ-
րացրեց և մի գիշեր նրանք՝ «Լեջիմները հարձակվեցին» գոչելով՝ բանակում
շփոթություն առաջացրին: Նադիր-Շահը այս առիթից օգտվելով հարձակվեց օս-
մանցիների վրա և նրանց բանակը խորտակեց: Եգեն-Մուհամմեդ փաշան վշտից
մեռավ: Նոր սերասքեր նշանակված Հեքիմ-Ջադե-Ալի փաշան արագ կերպով նոր
ազգամական ուժեր հավաքելու ձեռնարկեց: Պատմագրի ասելով, Նադիր-Շահը
Իրանում իր նախկին հեղինակությունը կորցնելու վրա էր: Նա, հաշվի առնելով, որ
պատերազմի շարունակությունը նրան նոր դժվարությունների առաջ կարող է
կազմեցնել, հրաժարվեց Ջաֆերի դավանանքի մասին իր առաջարկից և նորից
հաշտության տրամադրություն ցույց տվեց: Օսմանցիներն էլ կողմնակից էին
խաղաղության դաշնագիր կնքելուն:

1159 թ. (1746) Կերդենում* խաղաղության դաշնագիր կնքվեց Իրանի և Թուր-
քիայի միջև՝ Սուլթան-Մուրադ IV-ի ժամանակ գոյություն ունեցող սահմանները
իբրև հիմք ընդունելու պայմանով:

Ինչպես հայտնի է, Իրանի այդ դաժան և արկածախնդիր Շահը, հաջորդ տա-
ռին 1160 թ. (1747) իր վրանում սպանվեց երկու սպաների ձեռքով:

Նադիր-Շահից հետո Իրանի գահը անցավ նրա քրոջ որդի Ալի-Կուլի-խանին,
որը գահակալելուց հետո ստացավ Ադիլ-Շահ անունը: Սա ոչնչացրեց Նադիր-
Շահի սերունդը ամբողջությամբ: Սակայն Իրանի գահին նոր ժառանգներ էլ
երևան եկան: «Երկիրը ներքին խռովությունների կրակի մեջ այրվում էր»: Այդ
խռովությունների հետևանքով Կաջար ցեղի պետը՝ Մուհամմեդ-Հյուսեին խանը
ընկճեց իր հակառակորդներին և հիմնեց Իրանի արքայական նոր դինաստիա՝
Կաջարների դինաստիան:

Թուրք պատմագիրները շեշտում են, որ շնայած Իրանի թուլությանը, Օսման-
յան կառավարությունը բուրբոսի շմիջամտեց Իրանի ներքին գործերին:

Տարեգիր Սուբհին, ինչպես վերև հիշել ենք, իր «Պատմությունը» հասցնում է
մինչև 1156 թ., որից հետո տարեգիր է եղել Շեհրի-Իզզի-էֆենդին¹⁷ (1157—1165):

1148 թվականի դեպքերից

Մոսկով ցեղի ընթացքը, նրա շարժումների հիշատակումն ու մանրամասնությունները

Այս վերնագրով հատվածում տարեգիր Սուբհին մանրամասնորեն խոսում է
1123 թ. հետո օսմանցիների՝ Մոսկովների հետ ունեցած լավ հարաբերությունների
մասին, երկու կողմից խաղաղության պայմանների պահպանման մասին: Սակայն,

* Կերդեն՝ Կազվինի ու Թեհրանի միջև քաղաք:

ասում է պատմագիրը, ավելի ուշ, Մոսկովների ցարուհին իր երկրի սահմանները
ընդարձակելու նպատակով, խախտում է հաշտության պայմանները: Այսպես՝
Իրանի պաշտպանության անվան տակ, միջամտում է նրա ներքին գործերին, Հյուսիսային
Կովկասում միջամտում շերքեզ ցեղի գործերին, մեծ քանակով գրավում
Ուկրաինան և Պոդոլիան, Օսմանյան պետության սահմանների մոտ բերդեր է կա-
ռուցում ու իր «ցեղից» բերդակալներ նշանակում, Ազաթից թիչ հեռու, Չերքես-
կերման բերդը ավերում, նավեր կառուցում, իսլամական կրոնին պատկանող և
Օսմանյան պետության հովանավորությունը ընդունած դադասանցիներին և Շամ-
խալի իսլամներին՝ «նախապես իմ հպատակներն են եղել» ասելով, որոշ գումար-
ներ է հատկացնում իբրև «սոճիկ» («գոծչուր»), Սերխույ-խանի իշխանության
տակ գանվող Դադասանի ժողովրդին կողոպտում, Իրանի շահի հետ թղթակցում,
նրան մեր գեմ գրգռում և այլն, և այլն...

«...Նախապես կայսերական պայմանագրով Վրաստանի երկրի
ամբողջովին Օսմանյան պետության տիրապետության ենթարկումը
որոշված և սահմանված էր և այդ երկրի բոլոր սահմանները պաշտ-
պանվում էին Օսմանյան պետության իշխողների կողմից: Սրանից
առաջ Մոսկովների կողմը փախած Թիֆլիսի խանը՝ Վախ-
տանգը և նրա որդին՝ Շահսուվարը, որոնք պիտի բնակվեին Օս-
մանյան պետության սահմաններից հեռու վայրերում և Մոսկովի
քաղաքներից էլ հեռու տեղերում, վերջերս մտել էին Մոսկովի զին-
վորների շարքերը և համաձայնագրին հակառակ, մեր սահմաննե-
րին մոտ էին եկել. նրանք Շահնեվազին որոշ քանակությամբ
զինվորներով ուղարկել էին հիշյալ երկիրը [Վրաստանը]՝ վրացիներին
գրգռելու և իրենց կողմը քաշելու համար: Բացի այդ, Կուբանի
և Ազաթի կողմերում, Նոդույ և Չերքես ցեղերից 20-ից ավելի մար-
դիկ գերի վերցրել և 15 մարդ սպանել էին: Միաժամանակ Ակսակ-
իվան անունով կազաք վաճառականի կառքերի վրա հարձակվել և
20 քիսեի արժեքով ապրանքները և իրերը հափշտակել էին.
Կուբանի սերասքերը՝ Արսլան-Կիրայ-Սուլթանը պահանջել էր այդ
վնասների հատուցումը. նրանք [Մոսկովները] ուրացել և մերժել
էին... նման բազմաթիվ ձևերով խախտել էին իսաղաղության փա-
ղիշահական պայմանները...

Պատմագիրը ասում է, որ Օսմանյան պետությունը զբաղված լինելով Իրանի
պատերազմով, չէր ցանկանում Մոսկովների գեմ թշնամական քայլեր անել: Այ-
նուամենայնիվ, պետության սահմանների պաշտպանություն համար անհրաժեշտ
միջոցներ ձեռնարկվեցին...

(«Թարիխի Մուրհի», հատոր II, էջ 74—75):

Խաթման Օրլիքը Սաամբուլ է ուղարկում Մոսկովի և
Աջեմի միջև կնկված դաշնագրի պատճենը

Այդ ժամանակ Խաթման Օրլիքից ստացվում է լատիներեն լեզվով գրություն,
որին կցված է լինում Մոսկովի [Ռուսաստանի] Իրանի հետ կնքած դաշնագրի
պատճենը՝ 6 հոդվածից բաղկացած: Սուրհիից թարգմանում ենք վերոհիշյալ
դաշնագիրը:

«Մոսկովի պետությունը Աջեմի Շահի հետ խաղաղությունը և
բարեկամությունը ամրապնդելու պատրաստակամ լինելով, երկու
պետությունները, ստորև գրի առնված հոդվածներով, հավիտենա-
կան լինելու պայմանով, որոշում են՝

Հոդված 1. Խաղերի ծովեզերքում Աջեմի երկրից Մոսկովների
կողմից պատերազմի ժամանակ գրավված բոլոր վայրերն ու բեր-
դերը, ինչպես նաև կամավոր կերպով Մոսկովի պետության հովա-
նավորության տակ մտած վայրերը, գրավումից առաջ իրենց ունե-
ցած միճակով, պիտի վերադարձվեն Աջեմի պետությանը և վերո-
հիշյալ վայրերի համար թե՛ Մոսկովի ցարուհու և թե՛ նրա հաջորդ-
ների կողմից, հետ այսու, ոչ մի պահանջ չներկայացնելու մասին
Մոսկովները խոստում են տալիս:

Հոդված 2. Աջեմի երկրի մետաքսը ամբողջությամբ, նախա-
պես նշանակված գնից (նարխ) ավելի բարձր չլինելու պայմանով,
Մոսկովին պիտի վաճառվի և սրանից հետո այլ ազգություններին
չտալու մասին Աջեմի Շահը և իր հաջորդները խոստանում և երաշ-
խավորում են:

Հոդված 3. Հիշված առևտրի կարգավորման համար Մոսկովի
կողմից Խաղերի ծովեզերքում կառուցված բերդը, Աջեմի Շահը
Մոսկովին պիտի վերադարձնի և բացի այդ, Սամարղանդի մոտ,
Կուր գետի Խաղերի ծովը թափված վայրի մոտ, ուրիշ բերդ կառուցե-
լու համար Մոսկովին մի տեղ պիտի հատկացվի: Վերև հիշված բեր-
դերը Մոսկովուն* պիտի պաշտպանի, Խաղերի ծովում Մոսկովուն
նավեր պիտի ունենա և այդ կերպով առևտուրը պիտի շարունակի:

Հետևաբար, Մոսկովի ցարուհին խոստանում է, որ վերոհիշ-
յալ բերդերում 500-ական հետիոտն զինվոր պիտի պահի և ընդա-
մենը 1000 զինվոր պիտի ունենա: Վերոհիշյալ մետաքսը ապահով
կերպով Աժդերհան [Աստրախան] փոխադրելու համար Մոսկովուն
թույլ է տրվում պատերազմական նավեր ունենալ Խաղերի ծովում:

* Մոսկովուն՝ գործ է ածվում ուսու, ուսաներ լմաստով:

Հողված 4. Հունական դավանանքին պատկանող վաճառականներին իրավունք է տրվում իրենց պաշտամունքները կատարել, Աջեմի երկրում, մասնավորապես Մոսկովի կոմիսարներ նշանակված վայրերում, նրանց թույլատրվում է առևտրական շենքեր դնել և իրենց ապրած վայրերում եկեղեցիներ ունենալ՝ Սթոքհոլմ և Դանբուրգ քաղաքներում Մոսկովուի ունեցած եկեղեցիների նման: Իրանի Շահը խոստանում է Աջեմի մայրաքաղաք Սպահանում իր պետութայն հաշվով մի մեծ տուն կառուցել, որպես ապաստարան՝ ուսմի ցեղի մարդկանց:

Հողված 5. Խաղերի ծովի սահմաններում ուշադրութայամբ պիտի հետևել, որ այլ ապրանքների պատրվակով մետաքս շարտահանվի: Առանց Սպահան քաղաքի Մոսկովի կոմիսարի արտոնագրի, այլ երկրների մետաքս գնելու թույլատրութուն չպիտի տրվի:

Հողված 6. Երկու կողմից որոշվում է՝ մինչև որ Օսմանլու [օսմանցի] և թաթար ցեղերը դուրս չհանվեն Վրաստանի, Աջեմիստանի և Մոսկովի սահմաններից, պատերազմական գործողութունները չպիտի դադարեն:

Աջեմն ու Մոսկովը անհրաժեշտ են համարել այդ մասին դադարների մի հողված ևս կազմել և կցել սույն խաղաղութայն դաշնագրին:

(«Թարիխի Սուբհի», հատ. II, էջ 76):

1149 թվականի (1736) դեպքերից

Այս տարեթվի դեպքերից պատմագիրը կարևոր տեղ է տալիս Դաղստանի դեպքերին և Ազովի բերդի դեմ ուսական բանակի ձեռնարկած գործողութուններին, որոնք նկարագրում է մեծ մանրամասնութուններով: Հետո վերադառնում է Իրանի դեպքերին, որոնց մասին վերը համառոտակի հիշել ենք: Սուբհին առանձնապես ծանրանում է Իրանի հետ կատարված հաշտութայն պայմանների շուրջը տեղի ունեցած բանակցութունների վրա: Այդ առթիվ տալիս է փաղիշահական գրութունը, որը պատգամավոր Վեզիր-Մուստաֆա փաշայի միջոցով ուղարկվեց Աջեմի Շահին, այդ գրութունը վերաբերում է գլխավորապես օսմանցիների և Իրանի կրոնական-դավանական վեճերին:

1150 թ., ինչպես նաև հաջորդ տարիների դեպքերից Սուբհի «Պատմութայն» մեջ շատ մեծ տեղ են բռնում Թուրքիայի, Ռուսաստանի և Ավստրիայի միջև տեղի ունեցած պատերազմական դեպքերը, որոնք տրվում են մանրամասն կերպով: Նա 1154—1156 թթ. դեպքերի շարքում մեծ տեղ է հատկացնում Իրանի հետ վարած հաշտութայն պայմանների բանակցութունների, պատգամավորների երթևեկութայնը, նվերների ուղարկմանը և այլն, որոնց մասին համառոտակի խոսեցինք վերևում:

1. Դիվան — ատյան, հատուկ վայր, ուր հավաքվում էին թուրքիայի պետության ղեկավարները Մեծ Մեջլիսի, Բարձր Մեջլիսի: Այս Մեջլիսը գումարվում էր Բարձր-Ալիում Մեծ վեզիրի (Սադրազամի) նախագահությամբ, որին մասնակցում էին վեզիրները, երկու կազեսքերները, որոնք նստում էին Սադրազամի աջ կողմը, երեք գեֆթերգարները և նշանչիները, որոնք նստում էին Սադրազամի ձախ կողմը: Դիվանի սրահում, Մեծ վեզիրի բազկաթոռի վերևի կողմում, գեպի փաղիշահական պալատը բացվող վանդակավոր պատուհանից Սուլթանը կարող էր հետևել Դիվանի աշխատանքին:

Դիվանում քննության առնվելիք հարցերը Սադրազամին ներկայացնում էին թեզքերեչիները, որոնց առջև կանգնած էր պետության բարտուղարի պաշտոնը կատարող Ռեյիս-էֆենդին (կամ Ռեյիս-ուլ-Քյուլթարը):

Բացի սովորական Դիվաններից, հրավիրվում էին նաև արտակարգ Դիվաններ, օտար պետությունների դեսպաններին ընդունելու, զինվորներին հանդիսավոր կերպով պարգևներ և ոտճիկ տալու համար և այլն:

Դիվանը կոչվում էր «Փաղիշահական Դիվան», որովհետև որոշումները ընդունվում էին փաղիշահի անունով: Փաղիշահական Դիվանի գլխավոր բարտուղարը կոչվում էր «Ամեդիի-Դիվանի-Հյումայուն» (Փաղիշահական Դիվանի Պետ):

2. Բանաստեղծական մեջբերումներ — Թուրք պատմագիրներից շատերը պատմական անձերի և գեպրերի հիշատակության ժամանակ, բացի Ղուրանից և այլ գրքերից կատարված մեջբերումներից, հաճախ բանաստեղծական մեջբերումներ են անում նաև տարբեր բանաստեղծների ստեղծագործություններից (դիվաններից): Մի քանի պատմագիրներ այդ սովորությունը շափազանցություն են հասցրելու, ինչպես պատմագիր Սուրհին: Այս հանգամանքը դժվարացնում և բարդացնում է պատմական գեպրերի ուսումնասիրությունը, մանավանդ, որ բերված բանաստեղծությունները հաճախ կապ չունեն տվյալ պատմական հարցի կամ անձնավորության հետ: Պատմագիրը այդ մեջբերումներով ուզում է ցույց տալ իր «հմտությունը» և ծանոթությունը մեծ գրողների երկերի հետ: Պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ թուրք պատմագիր-տարեգիրներից շատերը միաժամանակ բանաստեղծներ են եղել և ունեցել են իրենց «դիվանները» և այլ բանաստեղծական երկառիքություններ:

3. Ֆիրեն — բառացի նշանակում է խոսվություն, խառնակություն, շփոթ: Թուրք պատմագիրները առհասարակ «ֆիրեն» բառով են բնորոշում մի շարք խոշոր շարժումներ, որոնց հետևանքով տեղի են ունեցել պետական հեղաշրջումներ, սուլթանների գահազրկություններ և մինչև անգամ սպանություններ:

Ինչպես մի շարք կարևոր պետական բաղաբույրական հարցերում, ինչպիսիքն են Ջելալիական ապստամբական շարժումները, Աբազա փաշայի ապստամբությունը և այլն, «ֆիրենի» հարցումն էլ թուրք պատմագիրներն առհասարակ բավականանում են նման կարևոր պետական բաղաբույրական հարցերի սոսկ նկարագրությամբ և փաստերի հիշատակությամբ, առանց վերլուծելու և երևան հանելու այդ երևույթների պատճառները:

Տարակույս չկա, որ թուրք պատմագիրների «ֆիրեն» անվանած գեպրերը սոսկ խոսվություններ չեն, այլ թուրքիայի ֆեոդալական-բոնապետական սեփիմի թուլացման և քայքայման պրոցեսի արդյունք: Սուլթանները և վեզիրները անսահ-

մանափակ, հաճախ քմահաճ հրամաններ էին տալիս և կարգադրություններ անում, վեզիրները և փաշաները, մինչև անգամ հոգևորական պետերը, կաշառակերության և այլ միջոցներով հսկա հարստություններ էին կուտակում: Շոալյությունն ու զեյթունյությունը պետական ղեկավար շրջաններում ծայր աստիճանի էին հասել: Նման երևույթների հետևանքով, բնականաբար, խախտվել էր նաև բանակի, գլխավորապես ենիչերիական զորամասերի նախկին խստագույն կարգապահությունը: Ահա այդպիսի պայմաններում տեղի ունեցան ենիչերիների ապստամբությունը և անկարգությունները 1143 թ. (1730), որի հետևանքով Սուլթան Ահմեդ II՝ գահընկեց եղավ: Նման «ֆիթնե»-ի գեպեր կրկնվել են շատ անգամներ:

4. Բոզջա-կղզին—էգեյան ծովի կղզիներից (արշիպելագոսից) Թենդոս կղզին թուրքերը անվանում էին «Բոզջա» (գորշավուն), Բոզջա են կոչվում նաև այն վայրերը, որոնք անմշակ և մաշառուտ են:

5. Ինջիլի պալատը (բյոշկը)—Ստամբուլում Սուլթանի ամառային պալատներից էր: «Ինջիլի» բառացի նշանակում է մարգարիտներով զարդարված:

6. Նադիր-Շահը ըստ թուրք պատմագիր Ահմեդ Ռասիմի, Խորասանի Աֆշարի ցեղի հովվի ընտանիքից է և զբաղվել է հովվությամբ: Հետո մի շարք ընկերներով, ճանապարհներում կարավաններ կողոստելով է զբաղվել: Ավելի ուշ, Նադիրը Աֆղանստանից փախած մարդկանցով իր խումբը ուժեղացնելով (մոտ 6000 մարդ) գրավել է Խորասանը: Հետո Շահ-Քահմասրին գահընկեց արել, որի հետևանքով վեզիրներն ու էմիրները Նադիրին առաջարկեցին Իրանի գահը, բայց նա մերժեց և միայն 1149 թ., Աբբաս III մահից հետո տիրացավ Իրանի գահին՝ Նադիր-Շահ անունով: Իրանից հետո սկսվում են Նադիր-Շահի աշխարհակալությունները: Նա գրավում է Աֆղանստանը, Բելուջիստանը և 1152 թ. մտնում Հնդկաստան և գերի վերցնում Մուհամմեդ-Շահին: Հնդկաստանից վերադառնալով, շարժվում է դեպի Միջին-Ասիա և գրավում Բուխարան: Նադիրը գահանորեն սպանել է տալիս իր որդուն և էմիրներից շատերին: Նա 1160 թ. վրանում հանկարծակի կերպով սպանվեց իր երկու սպաների ձեռքով*։ Թուրք պատմագիրները շատ վառ գույներով են նկարագրում Նադիր-Շահի «դաժանությունները» և «գազանությունները»: Պատմագիր Սուբհին մանրամասնորեն նկարագրում է Նադիր-Շահի և Թուրքիայի միջև տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունները և դիվանագիտական հարաբերությունները:

7. Ղազի՝—«ղեզա» բառից է ծագում, որը նշանակում է հանուն կրոնի (խլամական) պատերազմ և հաղթանակ թշնամու կրոնի դեմ: Կոչվում է նաև «ջիհադ» (սուրբ, նվիրական պատերազմ): Ղեզային կամ ջիհադին մասնակցող խլամները կոչվում էին «ղազի»: Ղազի տիտղոսը տրվում էր առանձնապես նման պատերազմներում հաղթանակող փառաբաններին (սուլթաններին), որինակ Մուհամմեդ II ստացավ «ղազի» տիտղոսը Ստամբուլը բյուզանդացիներից գրավելու համար (միաժամանակ «ֆաթիհ» տիտղոսը): Սուլթան Մահմուդ I «ղազի» տիտղոսը ստանում է նրա համար, որ 1146 թ. Թոփալ-Ահմեդ-փաշան Նադիր Շահին պարտության մատնելուց հետո, Սուլթանի հրամանով, Թավրիզը հիմնահատակ կործանում և քարը քարի վրա շի թողնում...

8. Ասիբանե (պարսկերեն)—շեմք, կենտրոն, մայրաքաղաք, կառավարական կենտրոն: Նախապես Ստամբուլը կոչվում էր նաև Ասիբանե: Հաճախ Ասիբանե բա-

* احمد راسم: عثمانلى تاريخى، ايکنجى جلد، ص ۲۹-۳۰

սին ավելացնում էին «սաաղեթ» (երջանկություն, բախտավորություն—որով սաացվում էր «Ասիթանեի-սաղեթ»: Այս ձեռք բացի, ավելի հաճախ դործածվում էր «Դեր-սաաղեթ» (Դերսաաղեթ) տերմինը, որը նշանակում է երջանկության վայր: Ուրեմն Ստամբուլը կոչվում էր նաև Դերսաաղեթ:

9. Ռեխս-ուլ-Քյուրբար (կամ Ռեխս-էֆենդի)—տե՛ս պատմագիր Վասրֆի ծանոթ. 1:

10. «Մուրյալ» Շահը—թուրք պատմագիրները դավանական ֆանատիկության բերումով (քանի որ նրանց կարծիքով իրանացիները իբրև «շիա» դավանանքի պատկանողներ՝ համարվում են «մուրթված», «անկրոն»), իրանի շահերի մասին խոսելիս, գրեթե միշտ, ավելացնում են «մուրթյալ» («քեմրահ») ածականը—«Շահ-քեմրահ»—«Մուրյալ Շահը»:

11. Յուրբլուֆ և օջաբլըֆ—թուրքիայի ֆեոդալական հողատիրական սիստեմում, պետության սահմանների մոտ գտնվող շրջանների կառավարությունը, եկամուտն ու հարկերը տրվում էին հատուկ մարդկանց, որոնք պարտավոր էին՝ ա) պետության սահմանները պաշտպանել, բ) օսմանյան բանակի դեպի սահմանները շարժվելիս՝ կովի գնալ Սերասբերի տրամադրության տակ: Նման հողամասերը կոչվում էին «յուրբլուֆ և օջաբլըֆ»: Այդ հողերը ժառանգական կարգով անցնում էին սերնդից-սերունդ: Տվյալ դեպքում Շիրվանի էյալեթը իբրև սահմանային երկրամաս, իր բոլոր եկամուտներով, «յուրբլուֆի և օջաբլըֆի» կարգով փաղիշահի կողմից շնորհվում է Սեմերխսայ-խանին:

12. Էնդերուն—բառացի նշանակում է ներքին: Սուլթանական պալատի ներքին մասը, այսինքն հարեմը կոչվում էր «Էնդերուն» («Էնդերունի-հումայուն»): Էնդերունը ուներ իր առանձին գանձարանը (խազինե): Սուլթանական արքունիքը, բացի Էնդերունի գանձարանից, ուներ նաև «Արտաքին գանձարան» (Թաշրա-խազինեսի):

13. Կուլ-օղլիներ—կոչվում էին գերիներից և ստրուկներից կազմված զինվորական մասերը: Կուլ-օղլիները մի տարի մի օրեից բերում պահպանության ծառայությունը կատարելուց հետո մտնում էին հետիոտների կամ հեծելազորների օջաբները:

14. Ջաֆերի դավանանքը—Իմամ-Ջաֆերի կողմից հաստատված շիաների դավանանքը:

15. Ջիզիյե (ավելի լիով՝ Ջիզիյեի-շերիյե)—Օսմանյան պետության մեջ ոչ-մուսուլմաններից առնված զլխահարկը: Հետագայում XVIII դարի վերջերից, այդ տուրքը կոչվեց նաև, «խարաջ»*, որը գանձվում էր ոչ-մուսուլմաններից իբրև շինվորական ծառայությանը փոխարինող տուրք («քեզելի-տաբերի»): Սկզբում քրիստոնյա հպատակներից ջիզիյեն գանձվում էր այս կարգով՝ բարձր դասից (հարուստներից) 30 աղչե, միջակներից՝ 20 աղչե, աղքատներից՝ 10 աղչե: Սուլթան-Մուրադ III-ի ժամանակ խմբիչների վրա ևս տուրք նշանակվեց, բայց ուսանողների խնդրանքով այդ նոր տուրքը ավելացվեց ջիզիյեի վրա, որով զլխահարկը բարձրացավ 45,30 և 15 աղչեի: Պատմագիրների ասելով, այդ դարաշրջանին՝ մե՛ջ աղչեն հավասար էր 30—40 փարայի, այսինքն մոտ մեկ դուրուշի (կամ լիրայի

* Տե՛ս А. Ф. Миллер, Мустафа наша Байрактар, Москва, 1948, стр. 501.

1/100-րդ մասի): Գարձյալ թուրք պատմագիրների վկայությամբ չիզիլեի այդ գումարը շուտ-շուտ փոփոխության է ենթարկվել՝ օսմանյան փողային սխտեմի անկայունության և տատանումների կապակցությամբ: Այսպես, Քեոփրյուլու-Մուստաֆա փաշայի սողրազամության ժամանակ, նորից երեք կատեգորիայով՝ 48,24 և 12 տիրհեմ ս.րժաթ էր առնվում, հետո 4,2 և 1 ոսկի (ալթուն) առնելու մասին հատուկ օրենք հրատարակվեց: 1272 թ. (1855) — «չիզիլե» տերմինը փոխարինվեց «թեդեիլի-ասրերի» (զինվորական ծառայության փոխարեն) տերմինով, քանի որ քրիստոնյաները Օսմանյան պետության մեջ ազատվում էին զինվորական ծառայությունից, ուրեմն փոխարենը վճարում էին այդ տուրքը: Այդ ժամանակ, նույն կատեգորիաներով, 60, 30 և 15 զուրուշ էր առնվում: Տուրքը գանձվում էր միայն տղամարդկանցից: Տուրքից ազատվում էին հոգևորականները, պետական ծառայության մեջ գանվողների բնատանիքները և ծերունիները: Այդ տուրքը վերացավ միայն 1908 թ. հայտարարված Օսմանյան Սահմանադրությամբ, երբ քրիստոնյաները նույնպես կանչվեցին զինվորական ծառայության:

16. Լեվենդի գորամասը — Լեվենդ էին կոչվում օսմանյան նավատորմում ծառայող հրացանաձիղները, որոնց շարքում կային նաև որոշ բանակության մեջ քրիստոնյա հայեր: Սրանք տարբերվելու համար ունեին իրենց հատուկ տարազը: Ըստ Շ. Սամիի, «Լեվենդ» բառը իտալերեն levantino բառի ազավազված ձևն է, որը նշանակում է արևելքի: Լեվենդ էին կոչվում նաև վենետիկցիների վարձկան և թեթևաշարժ զորամասերը:

17. Տաբեգիե Շեհրի-Բզզի-էֆենդի, Օսմանյան պետության արքունական տարեգիրներից է, որը այդ պաշտանին նշանակվել է 1156 թ.: Սրա պատմությունը կոչվում է «Թաբիխի-Բզզի» և ընդգրկում է 1157—1165 թթ. դեպքերը**:

* شمسی الدین سامی: قاموس ترکی، در سعادت ۱۳۱۷، صحیفه*

** Տե՛ս «Թաբիխի Բզզի» հաջորդ գլուխը:

ՍՅՈՒԼԵՅՄԱՆ-ԻՉՉԻ, XVIII ԴԱՐ

«ԹԱՐԻԽԻ ԻՉՉԻ» — تاریخ عزى

Պատմագիր Սուբհիից հետո պատմագիր-տարեգիր Սյուլեյման Իզզին գրել է. «Թարիխի Իզզի» երկհատորյակը, որը բովանդակում է 1157—1165 թթ. դեպքերը (1744—1751): Խոջա-Շեհրի-Իզզի էֆենդին, ինչպես անվանվել է պաշտոնապես, տարեգիր (վակաանյուս) է նշանակվել 1158 թ.: Մեռել է 1166 թ.:

Ինչպես առհասարակ մյուս պատմագիրների, այնպես էլ Իզզիի մասին կենսագրական տեղեկություններ գրեթե չկան:

Իզզին իր «Թարիխի Իզզի» առաջաբանում ի միջի այլոց գրում է, որ նորին Վսեմություն փաղիշահի* ցանկության համաձայն այդ ժամանակի Ռեհս-ուլ-Քյութթարը՝ Ելհաջ-Մուստաֆա-էֆենդին գրելու ընդունակ, մասնավորապես պատմական դեպքերը պատմագիրներից պահանջված կանոններով արձանագրելու կարող և փաղիշահական հատուկ ֆերմանի համաձայն Օսմանյան կայսրության մեջ պատմագրության պաշտոնին արժանի, Դիվանի Խոջաներից ընդունակ մարդկանց ցուցակը կազմելիս, իրեն էլ ներկայացրել էր այդ ցուցակում՝ Վսեմ Սադրաղամին: «Նվաստիս այդ պաշտոնին արժանի համարելով, 1158 թ. խալաթ հազցրին»:

Իզզին առանձին գովասանքով և հարգանքով է խոսում իր նախորդի, պատմագիր Սուբհիի մասին, որը երկար տարիներ ծառայել է այդ բարձր պաշտոնում, վարելով միաժամանակ «Բեքլիքչի»** պաշտոնը:

Իզզին իր պատմության սկզբում «Տպագրության արվեստի վերահաստատման մասին» վերնագրով հատվածում գրում է, որ

* Սուլթան Մահմուդ I, 1143—1168 թթ. (1730—1754):

** Բեքլիքչի — կայսերական Դիվանի ղրասեՆյակի պետը:

«Նորագույն գիտություններից տպագրության արվեստը Օսմանյան կայսրության մեջ հիմնել էր հանդուցյալ Իբրահիմ-էֆենդին, որի մահից հետո նրա աշակերտը՝ Կազի-Իբրահիմ էֆենդին հիշյալ արհեստի պահպանման համար որոշ ջանքեր էր գործ դրել: Նորին Վսեմություն, դրախտարնակ Սուլթան Մուստաֆա խանի սուլթանության ժամանակ առաջացած պատերազմների պատճառով տպագրության արվեստը լքյալ դրության էր ենթարկվել և մինչև վերջին ժամանակներս բոլորովին քայքայվել էր»: Հետո պատմում է, որ ինքը՝ Իզզին, Սադրազամի մեքթուբջին՝ Մուհամմեդ-Ռաշիդը և Վակաա-Նյուվիս Ահմեդ-Վասըֆը՝ նկատի առնելով հասարակության համար այնքան օգտակար, բազմաթիվ գրքեր ապահովող տպագրության վերահաստատման անհրաժեշտությունը, միասնաբար աշխատեցինք և մեզ հաջողվեց այդ կարևոր արվեստը վերականգնել, որի մասին մանրամասն տեղեկություններ է տվել պատմագիր Սուբհին իր «Թարիխի Սուբհում»: Վերականգնված տպարանում հրատարակվում է նաև Սուբհի «Թարիխի Սուբհին» որից հետո՝ Իզզի «Թարիխի Իզզին»:

Երկրորդ հատորի վերջում Իզզին գրում է. «Նվաստս՝ Սյուլեյման-Իզզին, իմ պաշտոնում մեծ աշխատանք և ջանք գործ դնելով 1157 թ. (1744) Մուհարրեմ ամսից մինչև 1160 թ. (1747) Զիլհիջջե ամսի կարևոր դեպքերը արձանագրեցի առաջին հատորում, իսկ 1161 թ. (1748) սկզբից մինչև 1185 թ. (1771) վերջի դեպքերը՝ երկրորդ հատորում: Աստուծո կամքով և Նորին Վսեմություն փառիշահի ցանկությամբ, ինչալլահ, սրանից հետո իմ կազմելիք երրորդ հատորում գրի եմ առնելու 1166 թ. (1752) Մուհարրեմ ամսից սկսվող դեպքերը»:

Սյուլեյման-Իզզին մահանում է 1166 թ. և նրա այս վերջին ցանկությունը մնում է անկատար:

Իզզին երկու հատորում տվել է լրիվ 9 տարվա պատմություն: Նա, իբրև պատմագիր, վերին աստիճանի ճոռոմաբան է, երկարապատում, ավելորդ կրկնությունների և մանրամասնությունների սիրահար: Լեզուն ծայր աստիճանի խրթին է:

«Թարիխի Իզզիում», պատմական դեպքերի շարքում կարևոր տեղ են բռնում նաև անթիվ նշանակումները, հեռացումները, պարզեցումները և այլն: Պատմական դեպքերի մեջ կարևոր են Իրահի Մադիր-Շահի իշխանության և նրանից հետո տեղի ունեցող անիշխանության շրջանի դեպքերի մանրամասն նկարագրությունը, գիտյանակված պաշտոնական գրությունների, կնքված դաշնագրերի

լրիվ տեքստերը, որոնք անտարակույս, զուրկ չեն պատմական արժեքից:

Նկատի ունենալով, որ այդ շրջանի թուրք-իրանական պատերազմները և նրանց հետ կապված իրադարձությունները սերտ կապ ունեն նաև Հայաստանի, հայերի և առհասարակ Անդրկովկասի հետ, մենք բավականին լայն շափով տալիս ենք այդ դեպքերը: Սակայն ավելորդ համարելով Իզզիի տված նյութերի նույնութչամբ թարգմանությունը, հաճախ տալիս ենք դեպքերի համառոտ բովանդակությունը:

Մեր ձեռքի տակ եղած «Թարիխի Իզզին» տպագրված է Ստամբուլում 1199 թ. (1784—1785):

«ԹԱՐԻԽԻ ԻԶԶԻ»

1157 թվականի (1774) դեպքերից

Նախորդ պատմագիր-տարեգիր Սուբհիի պատմության վերջին մասում, դարձյալ ծանոթության ձևով, խոսել ենք Իրանի Նադիր-Շահի Օսմանյան երկրի նկատմամբ ցույց տված թշնամական գործողությունների և երկարատև պատերազմների մասին: Այդ գործողությունների մասին մանրամասն խոսում է նաև Իզզին՝ 1157 թ. դեպքերին վերաբերող գլխում: Իզզին ասում է, որ Նադիր-Շահը Օսմանյան կայսրության նկատմամբ երբեմն թշնամական, երբեմն էլ կեղծ բարեկամական ընթացքը շարունակում էր. նա իրեն հատուկ հպարտութչամբ և շարամրտութչամբ Դաղստանի սյուննի դավանանքի՝ պատկանող լեզզի ցեղի նկատմամբ սնասելի բռնություններ էր գործադրում: Այդ լեռնցիները քաջաբար դիմադրում էին Նադիր-Շահին և քանիցս նրան պարտութչան են մատնել: Իզզիի ասելով՝ Օսմանյան կառավարությունը, նկատի առնելով «Շահի խարդախություններն ու խորամանկությունները», անհրաժեշտ է գտնում սահմանների ամրացումը և ռազմամթերքներով ապահովելը. էրզրումի, Կարսի, Երևանի, Դիարբեքիի և Բաղդատի բերդերը ըստ պահանջի ամրացվեցին և սերասքեր փաշաներին՝ անհրաժեշտ հրահանգներ տրվեցին: Մինչև 1156 թ. Շահը, երբեմն Դաղստանի կողմերում, երբեմն էլ Շիրվանի և Մտանի (Մուղանի) կողմերում թափառելուց հետո, անըսպասելի կերպով հարձակվում է Մուսուլի և Քերքյոքի վրա, սակայն պարտվում և ստիպված է լինում իր երկիրը վերադառնալ: Նույն թվականին Կարսի շրջանի սերասքեր, նախկին սադրազամ Ելհաջ-Մուստաֆա փաշայի հաղորդագրությունից պարզվում է, որ Շահը Ջեմադիյեի-ախրրի* 14-ին բազմաթիվ զինվորներով անցել է իսլամական երկրի սահմանը՝ Արփա-Չաչը, ավերել այդ շրջանի բերդերը և կանգ առել Կարսի մոտ: Սերասքերը իր բանակով դուրս է եկել Շահի դեմ ու իսլամական հերոսութչամբ կռվել է: Այդ կռիվները տևել են 10 օր, փոփոխակի հաջողություններով: Իրանցիները ծանր կորուստի ենթարկվելով՝ նորից հաշ-

* Ջեմադիյեի-ախրրի՝ Իսլամական զուսնային ամխաններից է:

ստութեան առաջարկ են անում: Սերասբերը մերժում է իրանցիների առաջարկը: Շահը կրկնում է իր առաջարկը: Օսմանյան բանակի որոշ ղեկավարների պնդմամբ, Սերասբերը համաձայնում է ներկայացուցիչներ ուղարկել իրանցիների հետ բանակցելու համար: Նադիր-Շահը միայն մի անգամ ընդունում է օսմանյան պատգամավորների ղեկավար Ահմեդ էֆենդիին, իրավունք չի տալիս պատգամավորներին վերադառնալու և Ահմեդ էֆենդիին էրզրումի ճանապարհով Ստամբուլ է ուղարկում: Վերջինս ճանապարհից գրութուն է ուղարկում փաղիշահին: Փաղիշահը հասկանալով Նադիր-Շահի խորամանկութունն ու շարամտութունը, հրամայում է Սերասբերին ապահովել բանակի միասնութունը, շահափառ թշնամու խարդախութուններին, և հիշյալ Ահմեդ էֆենդիին Սամսունում բանտարկելու մասին հրովարտակ է ուղարկում:

Կարսի շրջանի զորամասերում լուրեր են տարածվում, որ իբր թե Ահմեդ էֆենդին Ստամբուլ է գնացել հաշտութեան պայմանագիրը հաստատել տալու համար: «Լեվենդ»-ի* զորամասը խռովութուններ է առաջացնում, այդ զորամասի զինվորները փախչում են, որով օսմանյան բանակում անկարգութուն և խառնակութուն է սկսվում: Խիստ միջոցներ են ձեռք առնվում բանակի կարգն ու մարտունակութունը վերահաստատելու համար: Կարսի վարոշը ավելի է ամրացվում, թշնամին նույնպես պատրաստվում է և շուտով կռիվները վերսկսվում են: 70—80 օր տևող մարտերը շատ կատաղի բնույթ ունեին: Թշնամին, պատմագրի ասելով, մեծ կորուստներ է կրում և ոչ մի հաջողութուն ձեռք չի բերում:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 7—12):

1158 թ. (1745) դեպքերից

Պատմագիր Իզզին, խոսելով Նադիր-Շահի նախորդ տարում կատարած շաքադործութունների մասին, շարունակում է պատմել հաջորդ դեպքերը:

Փաղիշահական հատուկ հրամանով կարգադրվում է «Օսմանյան պետութեան հավատարիմ» Արիմի թաթար զինվորների մի մասն ուղարկել Իրանի ռազմաճակատ: Այդ նպատակով փաղիշահական ֆերման է շնորհվում Արիմի խան (կամ Սուլթան) Սելիմ-Կիրաչին և ըստ հնագույն սովորութեան ուղարկվում՝ 40 հազար զուրուշ «սեբբան աղչեսի» և Արիմի սերբերգենների համար 40 ձեռք թանկագին խալաթներ: Արիմի թաթար զինվորները նավերով պիտի փոխադրվեին Կիրասունի և Ունիաչի նավահանգիստները և այնտեղից՝ դեպի ռազմաճակատ: Սակայն ծովի փոխադրական պայմանները աննպաստ լինելով, նպատակահարմար է համարվում բանակը փոխադրել ցամաքային ճանապարհով: Սելիմ-Կիրաչի տրամադրութեան տակ, Կասրմ-Կիրաչը (Սուլթանը) 10 հազար թաթար զինվորներով շարժվում է: Ճանապարհին բանակը երկու մասի է բաժանվում, որոնցից մեկը՝ Կասրմ-Կիրաչի ղեկավարութեամբ հասնում է Ստամբուլ: Սուլթան Կասրմ-Կիրաչին, ըստ սովորութեան, թանկագին քուրք և 2000 զուրուշ փաղիշահական նվեր է տալիս: Հետո մնացած թաթար զինվորները Նասրեդդին-Սելիմ-Կիրաչի ղեկավարութեամբ գալիս, նույն կերպով նվերների են արժանանում և բոլորը միասին ուղարկվում են Կարս, Սերասբերի տրամադրութեան տակ:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 26):

* Լեվենդի զորամասը, տե՛ս պատմագիր Սուրհիի ծանոթագրութուն 16:

Տարբեր ժամանակներում օսմանյան սահմանապահներից ստացված լուրերից պարզվում էր, որ «...Իրանի ժողովուրդը բռնակալ Նադիր-Շահից զղվելով երես էր դարձրել: Իրանի խաներից Մեքրիի իշխողը՝ Մուհամմեդ-Կուլի խանը և նրա եղբայրը՝ Իմամ-Կուլի բեյը, երկու հազարից ավելի ընտանիքով (խանե) փախել և ապաստանել էին Քյոյ սանջակում: Թավրիզի իշխանը՝ Մուհամմեդ-Կասրմ-խան-Ա. իշարը, Խոյի խանը՝ Մյուրթեղա-Կուլի խանը և Դենբելիի բեյը՝ Մուհամմեդ-Թահիրը բոլոր Դենբելի աշիրեթով, Մուհամմեդ-Ալի բեյը, Քերենմուլի Մելիք-Աղան, Ակչե-Կոյունլիի Նուհ-բեյը, Հեզբուլուի Հաջի-Աղան, Թուլուլուի Իսմայիլ-Աղան, Թայենլուի Ալի-Ռիզա-բեյը Թուրքերուի աշիրեթներով եկել և ապաստանել էին Վանի կողմերում: Այս աշիրեթներից յուրաքանչյուրը հարմար վայրում բնակեցվեց՝ և նրանց վերոհիշյալ սերքերդենները խալաթներով պարզեատրվեցին և հատուկ ուշադրության արժանացան: Վանի պարսպապահը հատուկ հրամանով հայտնեց նրանց նկատմամբ պետության հովանավորությունը. դանազան կողմերից Աջեմ ռեիսները և սպիտակամորուքները՝ իրենց աշիրեթներով, քոչերով և տներով, խումբ-խումբ գաղթելով՝ իջևանեցին Վանի, Կարսի, Մուսուլի և այլ շրջաններում և ապաստան դտան Օսմանյան պետության հովանու ներքո: Վանի, Կարսի, Մուսուլի և այլ սահմանների պետերը այդ մասին զրեցին և հայտնեցին Ստամբուլ: Թշնամու ուժը կոտրելու և երկիրը ավերելու համար նրանք ձեռնվա ընթացքում, Վանի և Կարսի կողմերում շեթենների միջոցով հարձակվում էին իրենց երկրի՝ Իրանի վրա և մեծ քանակությամբ ավարներով վերադառնում:

Սրանից առաջ Ղրիմից գալով՝ օսմանյան բանակին միացած 10 հազար թաթար զինվորները, էրզրումից՝ կայսերական բանակի առջևից շարժվելով, Բայազետի սանջակի կողմից մտան թշնամու երկիրը և Երևանի հողում Աղրը-Դաղ անունով վայրից արագությամբ անցնելով, կոտրեցին թշնամու դիմադրությունը և ոչնչացնելով նրա ուժերը, գրավեցին Մակուի բերդը և մեծաքանակ ավարներով վերադարձան: Նրանց բաշրուղը, քաջազն Նուրեդդին-Սելիմ-Կիրայ-Սուլթանը այդ մասին հատուկ գրությամբ հայտնեց և ծանուցեց Իրանի սահմանի սերեսքեր Եզեն-Մուհամմեդ փաշային: Սերասքերը այդ ուրախառիթ գրությունը Ստամբուլ ուղարկեց: Ինքը իր տրամադրության տակ Եղած քաջարի և զազի զինվորներով, Զե-

մադիչել-ախրր ամսի 22-ին դուրս եկավ էրզրումից և Կարսում որոշ ռազմական կարիքներ ապահովելով և այնտեղ մի քանի օր հանգստանալուց հետո, Աստծուն ապավինելով, շարժվեց դեպի վատագույն թշնամու գտնված վայրը, որի մասին պաշտոնապես գրավոր կերպով հայտնել էր: Դիարբեքիի վալին, վեզիր Չեթեշի-Արզուլահ փաշան ևս Մուսուլի կողմից մտավ թշնամու երկիրը...»:

Չարաբաստիկ Շահի դրությունը խիստ ծանրանում է, նրա փորձերը ապարդյուն են անցնում, ի վերջո Նադիր-Շահը կռիվներից մեկում վիրավորվում է և շտապում փախուստի գիմել, իր ունեցած ամբողջ հարստությունն ու ինչքերը թողնելով օսմանցի դադիներին:

Այս մեծագույն և փառավոր հաջողության և հաղթանակի համար, փադիշահական հատուկ ֆերմանով, ջամիներում և մեսջիդներում աղոթքներ և արարողություններ են տեղի ունենում:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 26—27):

* * *

Նույն թվականի դեպքերի շարքում, պատմագիրը նորից վերադառնում է Նադիր-Շահին:

Ինչպես նախապես հիշված էր* Իրանի և Թուրքիայի միջև կրոնական բնույթի վիճելի հարցերից էին Ջաֆերի դավանանքը իբրև հինգերորդ դավանանք ճանաչելու և նվիրական Մեքքեում Ջաֆիրիների համար ևս նամազի վայր (նամազգյահ) տալու հարցերը: Օսմանյան կառավարությունը մերժել էր այդ երկու կետերը, բանի որ ուլեմաների եզրակացությամբ շարիաթը այդ մասին թույլատվություն չէր տալիս:

Այս անգամ Նադիր-Շահը հատուկ պատգամավորների միջոցով գրություն ուղարկելով Սերասբերին, հայտնել էր, որ նա հրաժարվում է իր նախկին պահանջներից (վերոհիշյալ երկու կետերից) ու խոստանում է սրանից հետո հրաժարվել օսմանյան երկրի նկատմամբ թշնամական գործունեություններից: Բացի այդ, Նադիր-Շահը պատգամավորների միջոցով իր կնիքով կնքված երկու գրություն էր ուղարկել փադիշահին:

Փադիշահի հրամանով գումարվում է Պետական խորհուրդ (էնջյումենի-Շուրա)², որը բննում է Նադիր-Շահի առաջարկները, որոնցով նա հրաժարվում էր կրոնական բնույթի նախկին երկու պահանջներից և պատրաստակամություն հայտնում հաշտություն կնքելու, միաժամանակ ներկայացնելով նոր պայմաններ, որոնք հետևյալ կերպ էին ձևակերպված՝ «Սկզբից ի վեր Օսմանյան պետության մասը կազմող Ադրբեջանի սահմանում, վանում և շրջակայքում եղող Քուրդիստանը, ինչպես նաև Իրաքի երկրի մասը կազմող Բաղդատի և Բասրայի շրջանները,

* Տե՛ս «Թարիխի Սուրհի», նախորդ պատմագիրը:

քր իրեն պետք է տալ»: Այս տարօրինակ և իրար հակասող պայմանները բովան-
գակող գրութիւնից պարզ երևում էր, որ Նաղիր-Շահը նորից փորձում է Օսման-
յան կառավարութեանը խարել և նրան վնասներ պատճառել:

Նաղիր-Շահի առաջարկները մերժվում են և փաղիշահական հրամանով
կարգադրվում է հաջորդ տարւանից Կարսի և Դիարբեքիի զորամասերը պատե-
րազմի պատրաստել, միաժամանակ հրամաններ են տրվում սերասքեր վեզիր էլ
հաջ-Ահմեդ փաշային՝ անհրաժեշտ պարեն և ռազմամթերք ապահովելու մասին:
Միրմիրաններին, սպաներին և զինվորներին տեղեկութուն է տրվում գրութեան
մասին և կարգադրվում այժմվանից կազմ և պատրաստ լինել: Կարգադրվում է
նաև Ղրիմի խանին առաջիկա տարվա համար նորից 10 հազար թաթար զինվոր-
ներով պատրաստվել, որի մասին հատուկ փաղիշահական գրութուն է ուղարկ-
վում Սելիմ-Կիրայ խանին: Նույն կարգով 40.000 զուրուշ «սեքրաւ ակչեսի»,
խալաթներ և նվերներ են հատկացնում: Եանին հրամայվում է հարմար ճանա-
պարհներով (ծովով կամ ցամաքով) միանալ օսմանյան բանակին:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 34—35):

Իրանի դեսպանի երջանիկ Ասիրանէ գալը

Նաղիր-Շահի հատուկ դեսպանի՝ Ֆեթհալի բեյի 4—5 ամիս
առաջ Բաղդատ գալու մասին Բաղդատի վալին՝ Վեզիր-Ահմեդ փա-
շան հայտնել էր: Դեսպանի գալու մասին Ֆերման շնորհվեց: Դես-
պանին դիմավորում են խիստ մեծ պատվով և հանդիսավորու-
թյամբ: Ստամբուլում նրան հատուկ պալատ է հատկացվում, ըստ
սովորութեան մի քանի օր հետո փաղիշահը հրամայում է ընդունել:
Տեսակցութեան ժամանակն էլ նույն ձևի պատիվներ և նվերներ են
շնայվում: Դեսպանը մեծ հանդիսավորութիւններից հետո ներկա-
յացնում է Նաղիր-Շահի կողմից ուղարկված գրութիւնը:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 40):

1159 թ. (1746) դեսպերից

Խորհրդակցութիւն Ասեֆի պալատում Իրանի գործերի մասին

Նաղիր-Շահը իր գրութեան մեջ Օսմանյան պետութեան փա-
ղիշահին և իսլամական խալիֆային շնայլ ածականներով և փար-
թամ արտահայտութիւններով փառաբանութիւններ անելուց հետո,
հայտնում է, որ հանուն իսլամական միութեան, և ավելորդ արջուն-
հեղութիւնների տեղիք չտալու նպատակով, ինքը հրաժարվում է
Ջաֆերի դավանանքի մասին իր ներկայացրած պահանջից. նա
դանում է, որ երկու իսլամական պետութիւնների միջև խաղաղու-

թյունն ու բարեկամությունը պետք է հավիտենական լինի: Հետո Իրաքի և Ադրբեջանի նկատմամբ իր պահանջների մասին ասում է. «Իրաքի և Ադրբեջանի երկրները վաղ ժամանակից ի վեր թուրքմեն փաղիշահներին են պատկանել, և հետո Շահ-Իսմայիլի հշխանության օրոք կիսով շափ մտել են Օսմանյան պետության սեփականության մեջ: Հիշյալ երկու երկրները—Իրաքն ու Ադրբեջանը, հանուն միության, եթե դրանցից մեկը այս հավատարիմ եզրոր* նվիրվի և շնորհվի, մյուսը Օսմանյան պետության համար հալալ լինի»:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 41):

Իրանի դեսպան Ֆաթհալի-Թուրքմանի քաբրիրը

Սադրազամին ուղղված գրության մեջ, դեսպանը, մանրամասն խոսում է անցյալ դեպքերի պատճառների մասին, և հայտնելով Շահի՝ հաշտության և խաղաղության ցանկությունը, ասում է՝ «Քյաֆիր թշնամիների առաջ ծաղրի առարկա չլինելու համար պետք է, որ երկու իսլամ երկրները վերջ տան թշնամությանը և ասպրեն հաշտ ու համերաշխ»:

Նորից հրավիրվում է էնջյումենի-Շուրան պետության բոլոր ղեկավարների մասնակցությամբ: Մանրամասնորեն քննության են առնվում Շահի և նրա դեսպանի գրությունում արժարժված մտքերը: Դավանական վեճը, որը հանդիսացել էր թշնամության և կոխվների գլխավոր պատճառը, վերացվում է: Իսկ ինչ վերաբերում է սահմանների փոփոխության մասին Իրանի առաջարկին, միաձայն ընդունվում է, որ հաշտությունը կիրականանա միմիայն նախկին սահմանների պահպանման պայմանով: Որոշվում է այդ իմաստով փաղիշահական պատասխան գրություն ուղարկել Ֆաթհալի-Թուրքմանի միջոցով:

Նորից նույնանման մեծ ու շքեղ հանդիսավորություններով Իրանի դեսպանը ընդունվում է փաղիշահի կողմից, որին հանձնում է պատասխան գրությունը:

Պատմագիրն ասում է. Իրանի դեսպանին, բացի բազմաթիվ և թանկագին նվերներից ու նախապես տրված հինգ քիսե դրամից, դարձյալ 30 քիսե, իսկ նրա մարդկանց՝ 6 քիսե է նվիրվում:

Օսմանյան պետության կողմից Իրանի դեսպանի հետ ուղարկվում է, իբրև դեսպան, Դիվանի խոջաններից նախապես Իրանում դեսպան եղած Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդին՝ հատուկ գրություններով: Սահմանների հարցի մասին շեշտվում է, որ Սուլթան Մուհամադ IV-ի ժամանակ կնքված դաշնագրով որոշված սահմանները³ պետք է մնան անփոփոխ:

* «Հավատարիմ եզրայրը» ինքն է, Նազիր-Շահը:

Սաղրազամի և Մեշեյխեթի³ կողմից էլ առանձին գրություն — պատասխաններ են ուղարկվում: Սաղրազամի գրության մեջ շեշտվում է, որ պետության բոլոր բարձրաստիճան մարդկանց խորհրդակցության մեջ ընդունված որոշումը հաստատված է նորին վսեմություն փաղիշահի կողմից:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 50—51):

Ինչպես նախորդ հատվածներում նշել ենք, հրաման էր ուղարկված Ղրիմի թաթար զինվորների կրկին անգամ զինման և օսմանյան բանակի տրամադրության տակ առնվելու մասին: Սակայն նկատի առնելով Իրանի հետ տեղի ունեցող բանակցությունները, նպատակահարմար է համարվում հետաձգել զինվորների ուղարկումը:

Հաշտության և խաղաղության լուրի ստացումը Իրանից զուգադիպում է կայսերական նավատորմի Ստամբուլ վերադառնալու տոնակատարությանը

Ինչպես նախապես հիշվեց, Իրանի շահի հաշտության առաջարկին փաղիշահական կառավարությունը համաձայնություն էր հայտնել և այդ մասին դեսպան և գրություն էր ուղարկել, առաջարկելով իբրև հիմնական պայման Սուլթան Մուրադ IV-ի օրոք ընդունված սահմանների անփոփոխ պահպանումը: Գեսպան Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդին փաղիշահական կառավարության կողմից լիազորված էր հաշտության պայմանագրի մասին բանակցելու և համաձայնության գալու: Մի շարք ձևականություններից և երկու պետությունների ներկայացուցիչների միջև, տասը օրվա ընթացքում 6—7 անգամ տեղի ունեցած բանակցություններից հետո, ի վերջո համաձայնություն կայացավ, դաշնագիրը կազմվեց և կընթրվեց: Համաձայնություն կայացավ նաև Բաղդատում կատարվելիք առևտրի մասին:

Իրանի հետ կնքված հաշտության պայմանագրի Ստամբուլ հասնելուն զուգադիպում է օսմանյան նավատորմի ապահով և հաղթական վերադարձը Ստամբուլ: Այդ կապակցությամբ մեծ հանդիսավորություններ են տեղի ունենում:

Իրան են ուղարկվում մեծամեծ նվերներ:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 73—75):

Իրան ուղարկված դեսպան Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդիի վերադարձը Ստամբուլ

Պատմագիրը ասում է, որ հիշյալ Նազիֆ-էֆենդին իր ստանձնած պաշտոնը կարճ ժամանակում մեծ հաջողությամբ կատարում և Ստամբուլ է վերադառնում: Սադրազամը և փադիշահը դեսպանին մեծ սլատովով ընդունում են, որը ներկայացնում է նազիր-Շահի նամակը: Դեսպան Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդիի այս հաջողությունը հազվագեղ երևույթ է, որի համար նա արժանանում է կայսերական մեծ շնորհների:

Սադրազամին ուղղված փադիշահի ֆերմանը Իրանի հետ կնքված հաշտության մասին

«Դո՛ւ, որ իմ մեծ վեզիրն ու բացարձակ փոխանորդն ես, հայտնում եմ քեզ, որ իմ Բարձր պետության և Իրանի միջև, իմ կայսերական հրամանին համապատասխան, կնքվելիք հաշտությունը, գոհություն Աստուծո, շարիաթի օրենքի և իմ փադիշահական ցանկությանը համապատասխան է կնքված: Այդ նպատակի համար ուղարկված դեսպան Նազիֆ-էֆենդին իր ծառայությունը վերջացրած լինելով, վերադարձել է Ստամբուլ և Շահի կողմից իմ մեծությունն ուղղված գրությունը մատուցել է, որի բովանդակությանը ծանոթանալով հրամայում եմ, մեր քաղաքների և շենքերի ասպետությունն ու բարեշինությունը նպաստող այդ մեծ ու բարի գործի բովանդակությանը բոլորին ծանոթացնել, որ ինձ համար բարի աղոթքներ անեն»:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 50):

Կայսերական պալատում էնջումենի խորհրդակցության գումարումը

Սադրազամի, վեզիրների և բոլոր բարձրաստիճանավորների մասնակցությամբ գումարված ժողովը գոհունակությամբ լսում է Իրանի հետ կնքած հաշտության և խաղաղության պայմանագրի մասին, որը հավանության է արժանացել նորին Վսեմություն փադիշահի կողմից: Խորհրդակցությունում կարդացվում է դեսպան էֆենդիի միջոցով ուղարկված նազիր-Շահի գրությունը:

Ինչպես առհասարակ ընդունված էր, Շահի գրության հետ միաժամանակ, Իրանի գահաժառանգ Շահրուխ-Միրզան հատուկ գրություն է ուղարկում Սադրազամին, իսկ Իրանի հողևորական պետը Մոնլա-Ալին իր կողմից գրություն է ուղարկում Իսլամական Մեշեյխեթին:

Պատմագիր Իզզին տալիս է բոլոր այդ գրությունների թարգմանությունները*:

* Բնորոշ է հիշել, որ հիշյալ Մոնլա-Ալիի գրության կարևոր մասը կազմում են Դուրանից բերված բազմաթիվ այեթները և այլ իսլամական աղոթքները (հարկավ արարերեն լեզվով):

1159 թվականին (1746) կնքված հաշտության
դաշնագրի պատճեն

Օսմանյան պետության և Իրանի միջև 1159 թ. հաշտության դաշնագրի երկու պատճենները պատմագիր Իզզին ըստ սովորության տալիս է առանձին-առանձին, Սուլթանի և Շահի անունով գրի առնված երկար նախաբաններից հետո: Այդ նախաբաններում համառոտակի հիշվում են հաշտության կնքումից առաջ տեղի ունեցած բանակցությունների պայմանները:

1

Հիջրի 1159 թ. Շաբան ամսի 17-րդ օրը Սուլթան Մահմուդ-խան IV սուլթանության ժամանակ, էլիազ-Մուհամմեդ փաշայի սադրազամության օրով, Բաղդատի վալի էլիազ Ահմեդ փաշայի և Իրանի շահի՝ Նադիր-Շահի ժամանակ Իրանի ավագանիներից Հասան-Ալի խանի միջև կնքված և նույն թվականի Զիլհիջե ամսի կեսին Նորին Վսեմության (Սուլթանի) կողմից հաստատված է:

«Հիմք». Դրախտաբնակ Սուլթան Մուրադ-խան IV երջանիկ ժամանակում տեղի ունեցած խաղաղության [պայմանագիրը] երկու պետությունների միջև համարվում է պահպանված և վերոհիշյալ խաղաղության դաշնագրում հիշված սահմանները նույնությամբ պահպանվելով պիտի հարգվեն և նրանց հիմքերը չպիտի փոփոխվեն կամ խախտվեն:

«Պայման» (շարթ)

Երանակությունից հետո սուրը և թշնամությունը վերացված լինելով, այն բոլորը, ինչ որ երկու կողմերի փառքին արժանի է և երկու պետության խաղաղության և բարգավաճման համապատասխան է, բոլոր այդ կետերը (հողվածները) պիտի պահպանվեն, զգուշանալով խաղաղության և ապահովության շահերին հակառակ բոլոր տեսակի գործերից:

Առաջին հոդված. Իրանի հաջիները Բաղդատի և Շամի կողմերով պետք է ուղևորվեն դեպի նվիրական Քյարեն, ճանապարհի վրա գտնված վալիները և հաքիմները և միր-էլ-հեջաջները, հիշյալների անարգել ու ասպահով ուղևորությունը ապահովելով, պետք է ուշադրություն դարձնեն նրանց վիճակին և պահպանեն նրանց:

Երկրորդ հոդված. Այս երկու պետությունների բարեկամությունը ամրապնդելու և նրանց միությունը ապահովելու համար, երեք տարին մի անգամ մի անձնավորություն Իրանում կայսերական պետության կողմից և Իրանից էլ մի անձնավորություն իմ Բարձր

Ասիթանեում պետք է նշանակվի և նրանց ծախքերը Երկու կողմից պիտի տրվեն:

Նորոգ հողված. Երկու կողմի գերիները պետք է ազատվեն, շպիտի վաճառվեն և այն գերիները, որոնք ցանկանում են իրենց հայրենիքը վերադառնալ, Երկուստեք արգելքի չպիտի ենթարկվեն:

Հ ա վ ե լ վ ա ծ

Նորին Վսեմություն Սուլթան Մուրադ-խան IV ժամանակ գոյություն ոմնեցող սահմանները հաստատված լինելով, սահմանների պահպանողները բարեկամության հակառակ եղող ընթացքից պետք է զգուշանան: Բացի այդ, Իրանի ժողովուրդը Սեֆեվիների ժամանակ երևան եկած անվայել գործերից բոլորովին պետք է հրաժարվի և դավանանքի կարգում, սյուննի դավանանքին պատկանողներին, Ռաշիդյան խալիֆաներին, — Բարձրյալն Աստված թող նրանցից գոհ լինի, — հարգանքով և մեծարանքով պիտի հիշատակեն: Սրանից հետո Իրանի ժողովրդից նվիրական Քյաբե և Լուսավոր Մեդինե և այլ իսլամական քաղաքներ գնացող-եկողներին, ցույց պիտի տալ, ում հաջիններին, ուխտավորներին և այլ իսլամական քաղաքների բնակիչներին ցույց տրվող վերաբերմունքը: Նրանցից «դուրմա» (կանգ առնել) շարիաթին և օրենքին հակառակ ոչինչ չպիտի պահանջել: Նմանապես նվիրական վայրերի ուխտավորներից, եթե նրանց ձեռքում առևտրական ապրանքներ չկան, Բաղդատի հաքիմները և մյուս բաշիրները նրանցից [ուխտավորներից] տուրք չպիտի պահանջեն, իսկ եթե նրանց ձեռքում առևտրական ապրանքներ կան, հաշվով սահմանված մաքսերը ըստ ընդունված հնագույն կարգի պետք է առնվեն և ավելին չպիտի պահանջեն: Նմանապես այն կողմից [Իրանի կողմից] իմ պետության վաճառականներին և բնակիչներին նույն վերաբերմունքը պետք է ցույց տալ: Հաշտության կնքման թվականից հետո, Իրանից դեպի Օսմանյան երկիր և այս կողմից դեպի Իրան փախչողներին հովանավորություն չպիտի ցույց տալ և պահանջված դեպքում պիտի հանձնել պահանջող կողմի վեքիլներին: Բարձրյալն Աստուծո շնորհիվ, վերոհիշյալ պայմանները Երկուստեք հարգվելու դեպքում, սույն բարեկամությունն ու անկեղծությունը այս երկու մեծ պետությունների, նրանց ազնվատոհմ խաների, նրանց հաջորդների ու ժառանգորդների միջև անխափան և հաստատ կմնա»:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 93):

Փաղիշահի կողմից Նաղիր-Շահին ուղարկված մեծաբանակ և բանկարժեք նվերները

Այդ դարի պետական սովորություններին ու բարքերին ծանոթանալու տեսակետից հետաքրքիր է հիշել Սուլթանի կողմից Նաղիր-Շահին ուղարկված մեծաբանակ և թանկարժեք նվերների մասին:

Փաղիշահի հատուկ հրամանով պատրաստված այդ նվերները, մեծ հանդիսավորությամբ, Սադրազամի և պետական ու կրոնական բարձրաստիճան մարդկանց մասնակցությամբ ցուցակագրվում են, Սադրազամի կողմից կնքվում և պարկերում ու սնդուկներում տեղավորվում: Իզգին իր պատմության մեջ ամբողջ էջեր է հատկացնում և այդ մասին խոսում ամենամեծ մանրամասնությամբ, հիշելով նաև նվերների լրիվ ցուցակը: Նվերների մեջ կային բազմաթիվ գոհարեղեններ, ազամանդներ, լալեր, յազուլներ, ապարանջաններ և ամեն տեսակի զարդեղեն, ոսկեզօծ և արծաթապատ սրեր, դաշույններ և այլ զենքեր, աշխարհի ամեն կողմից ստացված թանկագին հագուստեղեն և այլն և այլն: Պատմագիրը «չի մոռացել» հիշել նաև այդ զարդերից շատերի արժեքը 5—10, 20—30 հազար դուրուշներով, ընդամենը մոտ 400 հազար դուրուշ արժեքով, որն այն ժամանակի համար հսկայական գումար էր ներկայացնում:

(«Թարիխի Իզգի», հատ. 1, էջ 94—98):

1160 թվականի (1747) դեպքերից

Սաֆեվի Շահ-Հյուսեյնի որդին՝ շեհզադե Միրզա-Ասեֆին ապաստանել էր Օսմանյան երկրում և Օսմանյան կառավարության հովանավորությանն արժանանալով, Ստամբուլում և այլ վայրերում ապրում էր հանգիստ ու ապահով:

1156 թ. դեպքերի շարքում հիշված էր, որ հիշյալ Շեհզադե Միրզան, հակառակ իրեն ցույց տրված շնորհներին, փորձում է թշնամական ընթացք բռնել Օսմանյան պետության դեմ, որի համար իր մարդկանց հետ միասին բանտարկվում է սկզբում Կարահիսարի-Շարքիում և հետո մամսոնում: Նույն պատճառով մամսոնում բանտարկված էր նաև Իրանի խաներից՝ Միրզա-Էսամը:

Պատմագրի ասելով Նաղիր-Շահի դեպի Հնդկաստան կատարած արշավանքը Օսմանյան կառավարությանը կասկածանքի տեղի էր տվել: Հակառակ բազմաթիվ դրություններին, հավաստիացումներին՝ Նաղիր-Շահի նկատմամբ վստահություն գոյություն չունեի, ուստի նորից սահմանների ու բանակի ամրապնդման համար փաղիշահական հրամաններ են ուղարկվում և հրահանգներ տրվում՝ զգույշ և արթուն մնալու:

Իրանից անկարգությունների, բշնամության մասին լուրերի
ստացումը

Ռեջեր ամսի սկզբին էրզրումի վալի Վեզիր-Իբրահիմ փաշա-
լից Ստամբուլում ստացված գրությունից պարզվում էր, որ Գեն-
ջեի, Թիֆլիսի և Երևանի կողմերում Աջեմի ալանների և ժողովրդի
միջև Իրանին հատուկ թշնամություններ, անկարգություններ և
կռիվներ են ծագել, որոնք գնալով ավելանում և ընդարձակվում են
Ալասալես, Երևանի ժողովուրդը Նադիր-Շահի կողմից իրեն արված
զանազան առաջարկներին հավանություն չի տվել և մերժել է, դուրս
գալով հնազանդության սահմանից՝ ապստամբություն է բարձրաց-
րել, իրենից սերքերդե նշանակել և ամրացնելով Երևանի բերդը,
կովի պատրաստվել: Երբ Շահը իմանում է այդ բոլորը, որոշում է
բերդը [Երևանի] նորից գրավել և բոլորովին ոչնչացնել ժողովրդ-
դին: Հայտնի էմիր-Ասլան խանին մեծ քանակությամբ զինվոր տա-
լով, Շահը ուղարկում է իր այդ նպատակը իրականացնելու: Հիշյալ
խանը Երևանը պաշարում է: Քաջարի ժողովուրդը, Երևանի համար
կյանքը զոհելու պատրաստ, սկսում է կովել և պատերազմել: Ներ-
կայումս այդ գրությունը շարունակվում է: Գենջեի, Թիֆլիսի, Թավ-
րիզի և ընդհանրապես այդ շրջանների ժողովուրդների միջև տա-
րածաչնություններ են առաջացել, խռովություններ ծագել և Նա-
դիր-Շահի պետության խորտակումը նախատեսելով, նրանք դուրս
են եկել հնազանդությունից, ապստամբվել: Այդ բոլորը, որոնք հա-
ղորդվում են Ստամբուլ՝ պետության կենտրոնին, ստացվել են
էրզրումի և Կարսի կողմերում երթևեկող վաճառականներից:

Այս հաղորդումների ստացվելուց քիչ հետո, ինչպես ստորև մանրամասն
պիտի հիշվի, Նադիր-Շահի պետության կործանումը հայտնի է դառնում:

(«Թարիխի Իզզի», հատ I, էջ 128):

* * *

Պատմագիր Այուլեյման-Իզզին, խոսելով Նադիր-Շահի մահվան մասին*, այն
համոզումն է հայտնում, որ Օսմանյան պետության և իսլամական կրոնին թշնամի
Նեմշեի (Ավստրիա) և Մոսկովի ցարուհու «մահվան ճիրաններում ոչնչանալուց
հետո, երրորդ թշնամին—Նադիր-Շահն էլ շկարողացավ ազատվել այդ շարաքաս-
տիկ վախճանից»: Հետո երկարապատում խոսում է Նադիր-Շահի Օսմանյան պե-
տության և իսլամական կրոնին պատճառած բազմաթիվ շարիքների մասին:

Տե՛ս «Թարիխի Սուրհիի» 6-րդ ծանոթագրությունը:

Նադիր-Շահի մահվան մասին հայտնում է Իրանի դեսպանը՝ Ելհաջ-Մուհամմեդ փաշան, Բաղդատի վալի՝ վեզիր Ահմեդ փաշայի միջոցով: Հիշելով Նադիր-Շահի բաղձաթիվ շարագործությունները նաև Իրանի ժողովրդի նկատմամբ, դեսպանը ասում է, որ Նադիրը շահական (արքայական) գերդաստանից չէր և իրապես շահ չէր, Իրանի ժողովուրդը նրան չէր հարգում և չէր ցանկանում հնազանդվել նրան: Նադիրը Իրանի հայտնի այաններին տարբեր առիթներով և պատրվակներով սպանել և ոչնչացրել էր: Նույն վերաբերմունքն ուներ նաև դեպի բանակիցի կազմակերպները, որի համար բանակումն էլ նրա դեմ խոր ատելություն և թշնամություն էր առաջացել:

Նադիր-Շահի սպանությունից հետո Իրանում գոյություն ունեցող անկարգությունները և խռովությունները ավելի են սաստկանում: Նույն վիճակին է ենթարկվում նաև բանակը:

Նադիրից հետո Իրանի շահական գահի շուրջ սկսում են տարիներ տևող կռիվներ ու արյունահեղություններ, որոնց մասին տարեգրական կարգով խոսում է պատմագիր Իզզին:

Երբ Ստամբուլում ստացվում է Իրանի դեսպանի պաշտոնական գրությունը, փադիշահը ֆերմանով հրամայում է Սադրազամին, որ բոլոր սահմանապահ զինվորների պետերին, վալիներին, փաշաներին և բոլոր բարձրաստիճանավորներին կտրուկ հրամաններ տրվեն՝ Իրանի հետ նախապես կնքված դաշնագրի պայմանները ոչ մի կերպով չխախտելու մասին, միաժամանակ աշախուրջ հետևել Իրանում կատարվող դեպքերի ընթացքին:

Փադիշահական պալատում գումարված էնջյումենի-Շուրայի նիստում շեշտվում է փադիշահի վերոհիշյալ հրամանն ու ցանկությունը, և միաձայն որոշվում է խիստ շեղորոշություն պահպանել Իրանի դեպքերի նկատմամբ: Սահմանների հրամանատարներին հրահանգ է տրվում Իրանից Օսմանյան երկրում ապաստանորոնող խեղճերին ընդունել, տեղավորել հարմար վայրերում՝ ապահովել նրանց անհրաժեշտ կարիքները:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 177):

1161 թ. (1748) դեպքերից

Իրանի դեսպան Մուհամմեդ-Աբդուլ խանի Ստամբուլ գալը

Պատմագիր Իզզին, հիշելով, որ Նադիր-Շահի սպանության հետևանքով Իրանում առաջացած դեպքերը նկարագրված են իր «Պատմության» I հատորում, II հատորում, կանգ է առնում նրա եզրույթի, որում՝ Ալի-Կուլի խանի, Ալի-Շահ անունով Իրանի գահը բարձրանալու հետ կապված դեպքերի վրա: Ալի-Շահին հաջողվում է երկրի տարբեր մասերում ծայր առած ապստամբությունները ճնշել: Ալի-Շահը հայտարարում է, որ իր նախորդի օրով կնքված դաշնագրերը անփոփոխ պիտի պահպանվեն: Նա Ստամբուլ է ուղարկում Մուհամմեդ-Աբդուլ-Քերիմ խանին՝ իր Երևան դեսպան, որն ընդունվում է ընդհանրապես դեսպաններին հատուկ մեծ հանդիսավորություններով և պատիվներով: Որոշ ժամանակ հետո դեսպանը ընդունվում է Վսեմաշուբ փադիշահի կողմից, ներկայացնելով Իրանից բերած գրությունը:

Ալի-Շահը իր նամակում, որը կազմված է Արևելքի արքունիքներին հասուց-
վարթամ, հարուստ ու պատկերավոր ոճով, արաահայտութուններով ու մակդիր-
ներով, հավաստիացնում է Օսմանյան փառիշահին, որ ինքը անշեղ կերպով պիտի
պահպանի երկու իսլամական երկրների միջև ստեղծված բարեկամության և միու-
թյան կապերը, հավատարիմ մնալով նախկինում կնքված դաշնագրերին:

Նույն ձևով և բովանդակությամբ գրություններ են ստացվում նաև Սադրա-
չամի անունով Ալի-Շահի եղբայր և նրա Պետական Հավատարմատար (Էթրմատ-
ուլ-Դեվլե) Իբրահիմ-Միրզա խանի կողմից:

Իրանի դեսպանը որոշ ժամանակ Ստամբուլում մնալուց հետո, նույն պաշ-
տոնական արարողություններով ընդունվում է Փառիշահի կողմից և ստանալով
Սուլթանի պատասխան գրությունը, վերադառնում է Իրան:

Սուլթանը իր պատասխանում շնորհավորելով նոր շահի գահակալությունը,
միաժամանակ հայտնում է Օսմանյան կառավարության հաստատակամությունը
գոյություն ունեցող դաշնագրերի անշեղ պահպանման և կատարման մասին, դրան
ավելացնելով, որ Իրանի կողմից որևէ մեկի ոտնձգությունը Օսմանյան սահմաննե-
րի նկատմամբ պիտի պատժվի ամենախիստ կերպով:

Առհասարակ, համաձայն ընդունված կարգի, փառիշահից բացի, դեսպանի մի-
ջոցով պատասխան գրություն են ուղարկում Սադրաչամը և Իսլամական Մեշեյ-
խեթը:

Իրանում նորից խառնակություններ են տեղի ունենում, ոչի մասին տեղեկու-
թյուններն են ստացվում Բաղդադից, Էրզրումից և Չըլդըրից: Ալի-Շահի եղբայր
Իբրահիմ-Միրզան ապստամբություն է բարձրացնում, Շահը նրան պարտության
է մատնում: Իբրահիմ-Միրզան փախչում է և աֆղան ու ուզբեկ զինվորներ հավա-
քելով՝ Ադրբեջանում անկախություն է հայտարարում, հետո այլ ապստամբ ուժե-
րին իր հետ միացնելով, մեծ բանակով գալիս է Շահի վրա: Սուլթանիցի ու Չեն-
ջանի միջև գտնվող դաշտում մեծ և կատաղի մարտեր են տեղի ունենում: Շահի
բանակի կարևոր մասը, դավաճանարար, Միրզայի կողմն է անցնում, որի հետե-
վանքով Շահը պարտվում է և մի խումբ մարդկանցով փախչում: Միրզան գրա-
վելով Շահի ռազմամթերքն ու թնդանոթները, զինվորներ է ուղարկում Շահին:
հետապնդելու Շահին բռնում և աչքերին միլ քաշելով՝ սպանում են:

Սրանից հետո թշնամություն է առաջանում Միրզայի և իր զինակից էմիր-Աս-
լան խանի միջև: Կատաղի կռիվներից հետո վերջինիս զինվորները Միրզայի կողմն
են անցնում: Միրզան իր բոլոր հակառակորդներին Քավրիզում մահվան է դատա-
պարտում և իրեն հայտարարում է Իրանի շահ: Որոշ ժամանակ հետո Սեֆեվի-
Շահ-Հյուսեինի գերդաստանից Շահրուխ-Միրզան, որն համարվում էր Նադիր-
Շահի գահաժառանգը և կարողացել էր տիրանալ նրա հարստություններին, Խո-
րասանի և այլ վայրերի ցեղերից մոտ 60 հազար զինվոր իր շուրջը հավաքելով՝
վերածում է Իրանի գահին տիրանալու Այսպիսով, Իրանը ամբողջությամբ խոտվու-
թյունների և կռիվների ասպարեզ է դարձնում:

Նման իրադրության մեջ Բաղդադի վալի էլհաջ-Ահմեդ փաշան ծածկարար,
Նադիր-Շահի ժամանակ դեսպան եղող և այդ ժամանակ Բաղդադում ապրող Մուս-
տաֆա-Խանի կողմից մի գրություն է ուղարկում Ստամբուլ, որով հայտնում

էր, թե Իբրահիմ-Միրզան իր եղբայր Ալի-Շահին պարտության ենթարկելով՝ ներկայումս Իրանի իրահան իշխողն է հանդիսանում և պատրաստ է Օսմանյան կառավարութեան հետ կնքված դաշնագրերը հարգել: Այդ մասին Իբրահիմ-Միրզան իրեն լիազորել և դեսպան է նշանակել: Նա խնդրում էր Օսմանյան կառավարութեան բարյացակամ վերաբերմունքը և հայտնում, որ ինքը պատրաստ է դեսպանի պաշտոնով Ստամբուլ գալ:

Օսմանյան կառավարութիւնը, նկատի ունենալով Իրանում շարունակվող դրութեան անորոշութիւնը, հրահանգ է ուղարկում Բաղդատ, որ Իրանի դեսպանին առայժմ պետք է Բաղդատում պահել, անհրաժեշտ նյութական օգնութիւններ և հարգանքներ տալ նրան և սպասել նոր հրահանգի:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 184—186):

1162 թվականի (1752) դեպքերից

Իրանի դեպքերի մասին սահմաններից ստացված տեղեկութիւններ.

Տարբեր թվականներով Կարսի, Չըլդրի և Էրզրումի վալիներից Ստամբուլ ուղարկված տեղեկութիւններից պարզվում էր, որ Նադիր-Շահի գլխավոր մունետիկը և զոռ Ջեվաշիր աշիրեթի պետը՝ Սարիշեյի-Փենաս անունով անձը, շրջակա աշիրեթներից 10 հազար զինվոր հավաքելով, մտադիր է հեռացնել Թիֆլիսի Թահմուրաս [Թեյմուրազ] խանին, գրավել Թիֆլիսի բերդը և իրեն սերքերոգե հայտարարել: Թեյմուրազ խանը տեղեկանալով այդ մասին, անմիջապես սկսում է պատրաստվել, Կալաթի խանը եղող իր որդուն Հերակլ խանին ուղարկում է Ջարնալեի [Չարթալե] կողմերը, այդտեղի լեզգի բեյերին նվերներ ուղարկում և նրանցից մեկին էլ իր աղջիկը կնութեան տալով, լեզգի բեյերին իրեն է ենթարկում: Բացի այդ՝ Թեմուր-Կափուի (Դերբենդ) կողմը Մոսկովին դիմում ուղարկում և օգնութիւն է խնդրում: Թեյմուրազ խանը այս միջոցներով իր գործերը կարգի է բերում:

Այդ ժամանակ Նադիր-Շահին սպանող՝ նշանավոր Կաջար-էֆշար աշիրեթից Նեհիլ-Մուհամմեդ խանը, ապահով շինելով Շահ-րուխ Շահից և վախենալով, որ նա հոր վրեժը իրենից կառնի, իր բնակավայրից՝ Քերնեյից, խառնակ ցեղերից մարդիկ հավաքելով, Երևանի բերդը դրավելու նպատակով, շարժվում է դեպի այդ կողմը: Նրա ազգականներից, Շահի ներկայացուցիչը Երևանում՝ Հասան-Ալի բեյը, իր զինվորներով, դուրս է գալիս Երևանից և Ռյուխանլու կոչված վայրում տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ վերոհիշյալ Մուհամմեդ խանն ևս գալիս միանում է նրան: Երևանի

քանակը պարտավում և Հասան-Ալի բեյը բռնվում ու բանտարկվում է: Հաղթողները պաշարում են Երևանը: Երևանի խան՝ Հյուսեին խանը և պահապան Աբդուլլահ խանը գաղտնի մարդիկ են ուղարկում Թիֆլիսի Թեյմուրազ խանին և նրան 100 հազար ղուրուշ խոստանալով՝ օգնութուն են խնդրում: Թեյմուրազ խանի որդին Հերակլ խանը, մոտ երկու հազար վրացի զինվորներով Թիֆլիսից շարժվում և շտապ կերպով գալիս է դեպի Երևան և հիշյալ Մուհամմեդ խանի դեմ Երևանի տակ կռվի բռնվում: Մուհամմեդ խանը շկարողանալով դիմադրութուն ցույց տալ, իր մեկ-երկու մարդկանցով փախչում է: Նրա զինվորների մեծ մասը սրի են անցկացվում, նրանց բոլոր ինչքերը կողոպտվում և թալանվում են: Հերակլ խանը հետապնդում է փախուստի դիմող խանին, նրա բնակավայր Քերնեյում մտնում նրա բնակարանը, ավերում և նրա բոլոր դրամներն ու ինչքերը կողոպտելով՝ վերադառնում է: Այդ ժամանակ բռնված և բանտարկված Շահի ներկայացուցիչ Հասան-Ալի բեյը ազատվում է: Այսպիսով, Երևանը այդ փորձանքից ազատվում է թեև, սակայն հիշյալ Թեյմուրազ խանը փորձում է մտնել Երևանի բերդը: Երևանի Հյուսեին խանը և Երևանի պահապան Աբդուլլահ խանը շտապում են հայտնել, որ առանց Իրանի շահի՝ Շահրուխ խանի հրամանի չի կարելի Երևան մտնել: Այս կտրուկ մերժողական պատասխանը ստանալով, Թեյմուրազ խանը կանգ է առնում Երևանի և Ուշ-Քիլիսեի միջև Բարդակչի կոչված վայրում և Թեզդեվարի և Արփա-Չայի շրջակայքում Իրեմլու և Թաշենլեր աշիրեթների ժողովրդին կողոպտում և թալանում է: Աշիրեթների պետերը՝ Հաքվերդի և Նաջաֆ-Ալի խաները դիմադրութուն ցույց շտալով՝ փախչում և թաքնվում են: Թեյմուրազ խանը այդ շրջաններում տեր և տիրական է դառնում, սկսում է Երևանից իբրև սալյանե* գանձել նախապես իրեն խոստացված 100 հազար ղուրուշը: Այդ ժամանակ Թավրիզի խանը Թեյմուրազին գրութուն է ուղարկում և հայտնում՝ «Դու ինչպե՞ս ես համարձակվում այդպիսի վերաբերմունք ցույց տալ, միթե Շահի կողմից ես նշանակված»:

Թեյմուրազ խանը պատասխանում է՝ «Երկու պետութունների սահմանների վրա ավաղակներ են երևացել, թշնամության և խառնակութունների տեղի շտալու և Իրանի Շահի համաձայնութունը ստանալու համար եմ անում»: Այս գրութունը ուղարկում է իր մարդկանց միջոցով և առաջվա նման շարունակում է դրամ հավա-

* Սալյանե — տարեկան միանվագ առնված հարկ:

քել և իր իշխանութիւնը ցույց տալ, ուսչաներին և բերայաններին տուգանել:

Այդ ժամանակ, նախապես Երևան եկած և զինվորներ հաւաքելով Քիֆլիսին վնասներ պատճառելու նպատակ հետապնդող Սարիշելի-Փենաս անունով անձը, տեղեկանալով Քեյմուրազ խանի այս աստիճան ուժեղանալու և բռնութիւններ գործադրելու մասին, վախենում է նրանից և իր սկզբնական նպատակից հրաժարւելով, Քեյմուրազ խանին հպատակւելու նպատակով...^{*} հրացաններ և այլ նվերներ է ուղարկում նրան և ինքն էլ անձամբ նրա մոտն է ապաստանում: Ներկայումս Երևանի, Քիֆլիսի, Գենշեի և Շամախիի բնակիչները և իրենց սերփերդները լիովին ենթարկւել և հպատակւել են Քեյմուրազ խանին և ամեն դեպքում կատարում են նրա հրամանները

Հետո պատմագիրը շարունակում է խոսել Իրանում տեղի ունեցող խառնակութիւնների, անվերջ կռիւների, շահության բազմաթիւ թեկնածուների և այդ կռիւների հետևանքով տեղի ունեցած ավերումների և կոտորածների մասին:

Օսմանյան պետութիւնը, տեղեկանալով այդ բոլորի մասին, շարունակում է պահպանել իր նախկին քաղաքականութիւնը — կնքված դաշնագրերին հաւատարիմ մնալու քաղաքականութիւնը: Այդ մասին նորից խիստ հրամաններ են արժուում, միաժամանակ հիշեցնելով, որ Իրանից Օսմանյան երկրում ապաստան փնտրող ժողովրդին սիրով պետք է ընդունել՝ հարմար ժամանակ նորից իրենց երկիրը վերագարձնելու պայմանով, ժամանակավորապես նրանց բնակավայրեր հատկացնել:

Հետո պատմագիրը առանձին գոհունակութեամբ և կարևորութեամբ նշում է, որ «վերջին մի բանի տարիներում Ռումելիում և Անադոլուում, առանց զինվորական շարժումների, տիրող հանգստութիւնը և իսլամական երկու երկրների միջև բարեկամութեան և հաշտութեան ապահովումը, նորին վսեմութիւն փաղիշահի»^{**} և նրա պետական ղեկավարների խմաստուն և հաստատ քաղաքականութեան շնորհիւ է ձեռք բերւել»:

(«Քարիխի Իղզի», հատ. II, էջ 210—212):

1163 թվականի (1749) դեպքերից

Իրանի մասին Բաղդադից ստացված լուրերը

Պատմագիրը այս հատվածում մանրամասնորեն պատմում է մի շարք դեպքեր, կապված Իրանի անիշխանական և խառնակ դրութեան հետ Այսպես, Իրանի նախկին դեսպան Մուստաֆա խանը դիմում է Օսմանյան կառավարութեանը և առանձնապես ծանրանալով մուսուլմանների (ուսանների) դեպի Գիլան առաջանալու

* Անընթեռնելի է:

** Սուլթան Մահմուդ խան՝ 1143—1168 թթ. (1730—1754):

համաձայնության վրա, խնդրում է Օսմանյան կառավարության համաձայնությունը և օժանդակությունը, որպեսզի ինքը իր կողմնակից և իրեն հավատարիմ ուժերով գրավի Իրանի մեծ մասը և այդ կերպով արգելի լինի Մոսկովների առաջարկմանը: Գեսպանի ասելով՝ իրանում արքայական սերունդը մերջացած լինելով մնացածները անկարող են երկրում խաղաղության և սխտակյան կարգ ու կանոնը վերահաստատել:

Օսմանյան կառավարությունը, նկատի ունենալով, որ գեսպանի առաջարկն ու ցանկությունները նրա անձնակազմն փառասիրության և բախտախնդրության արդյունքն են, որ Իրանի ներքին գործերին Օսմանյան կառավարության միջամտությունը հակասում է գոյություն ունեցող համաձայնություններին և դաշնագրերին, մերժում է գեսպան Մուստաֆա խանի առաջարկը:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 228—230):

* * *

Իրանի սահմանակից կարսի, էրզրումի, Չըլդրի և Բաղդատի վալիներից ստացված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Իրանի խառնակ դրությունը շարունակվում է: 1160 թ. Նադիր-Շահի սպանությունից մինչև 1163 թ. վերջը, երեք տարվա ընթացքում 6—7 անձնավորություն շահական գահը ձեռք բերելու հետամտալ լինելով, անդադար կռիվներով շարունակում էին իրար ոչնչացնել, ժողովրդին կոտորել, կողոպտել, և երկիրը քարուքանդ անել: Պատմագիրը հեղնանքով է խոսում շահության բոլոր այդ թեկնածու արկածախնդիրների մասին, աշխով նրանց բնութագրերը և իշխանությունը վերականգնելու նրանց անկարողությունը: Իրանի շահության թեկնածուների շարքում հիշում է նաև Թիֆլիսի Թեյմուրազ խանին, որը՝ «օգտվելով ժամանակից և ստեղծված դրությունից, իր վրացի զինվորներով հարձակվեց Աջեմի ցեղերի վրա, Երևանը, Գենջեն, Թիֆլիսը և դրանց շրջակայքը իր իշխանությանը ենթարկեց և այդ ժամանակ լեզգի ցեղի հետ իր ունեցած մոտիկության շնորհիվ լեզգիներին էլ իր կողմ շահելով և նրանց օգնությամբ ուժ ու համբավ ձեռք բերելով, հայտարարեց թե՛ «Շահը ես եմ, ուրիշը չկա»:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 235—238):

1164 թվականի (1750) դեպքերից

Իրանի մասին Բաղդատից ստացված լուրերը

Բաղդատի և Բասրայի վալի վեզիր Սյուլեյման փաշայի Գերսեյադեթ հաղորդած տեղեկություններից պարզվում էր, որ Աղատ խանը Թավրիզի, Ուրմիայի բերդերը գրավելով, ներկայումս գտնվում է Ուրմիայում և մի քանի ամիս առաջ Երևանի բերդը գրավելու նպատակով որոշ քանակությամբ զինվորներով Մուսա խանին ուղարկել է Երևանը պաշարելու: Երբ վերջինս հասնում է նա-

խիջեան, լսելով որ Թիֆլիսի Թեյմուրազ խանը մեծ քանակութեամբ զինվորներով գալիս է դեպի Նախիջեան, այլևս առաջ չի գնում։ Թեյմուրազ խանը Ազատ խանից օգնութիւն է խնդրում, սա էլ Ահմեդ խանին մեծ քանակութեամբ զինվորներով ուղարկում է վերոհիշյալ Մուսա խանի տրամադրութեան տակ։ Այս կերպով քանակները միանալով ուժեղանում են։ Սակայն Թեյմուրազ խանի ժողովուրդը (բանակը) փոքրաթիվ լինելով, անկարող է զգում կռուելու, ուստի նա առանց հարձակում գործելու, գրավոր կերպով դիմում է Ազատ խանին և նրա օգնութիւնը խնդրում։ Ազատ խանը Երևանը գրավելու նպատակով առաջ է շարժվում և Երևանի մոտ միանում վերոհիշյալ Թեյմուրազ խանին, որն իր զինվորներով այդ շրջանին մոտ էր գտնվում։ Նա անսպասելի կերպով հայտնվում է այդտեղ. երկու կողմի առաջուպահ զինվորները ընդհարումից հետո Թեյմուրազ խանը խարդախութեան դիմելով, ցույց է տալիս, թե ինքը պարտվել է և ետ է քաշվում։ Ազատ խանը այսպիսի անսպասելի հաղթութեամբ հպարտացած և ինքնավստահ, իր բանակը տեղից շարժում է և փոխադրում ուրիշ վայր և երբ նա դրադիմ էր բանակը կարգի բերելով, Թեյմուրազ խանը իր բանակը բաժանելով վեց մասի, տարբեր կողմերից հարձակվում է Ազատ խանի վրա և նրան պարտութեան մատնում։ Ազատ խանը ստիպված է լինում փախչել, նրան հետապնդում են վեց կոնաք տարածութեան վրա, նրա զինվորների մեծ մասին սրի են անցկացնում, մնացածներին բռնում և շղթայում են։ Ազատ խանը ապաստանում է իր ծննդավայրում՝ Ուրմիայի բերդում։ Նրա 12 հազարանոց բանակից միայն 4000 զինվոր է մեծ դժվարութիւններով հասնում հիշյալ բերդը։ Ահա այսպիսի վախճան է ունենում Ազատ խանի անկախութիւնն ձեռք բերելու փորձը։

(«Թարիխի Իզդի», հատ. II, էջ 243)։

Բաղդաաից հաղորդված Իրանյան լուրերը.

Բաղդաատի և Բասրայի վեզիր Սյուլեյման փաշան Ռամադանեամսի 11-ին հաղորդում էր.

Այդ ժամանակ Խորասանից, Իսֆահանից և Իրանի այլ վայրերից Բաղդատ եկած հաջիներից և ուխտավորներից և Իսֆահանի երևելիներից Միրզա-Աբդուլ-Մուիմի ձեռքով Իսֆահանի ուլեմաները և այանները մի զբոյթիւն են ուղարկել. Բաղդատում ապրող ղեսպան Մուստաֆա խանին, գրութիւնից պարզվում է, որ

Իրանում խառնակ գրութչուներ շարունակվում է, որ բնակիչները սպարում են ամենաժանր պայմաններում, որի համար դիմելով դեսպանին՝ խնդրում են Օսմանյան կառավարութչանը, Սեֆեվիներին գերդաստանից մեկին շահ նշանակելու գործում օժանդակութչուն ցույց տալ: Խանը այդ դիմումը ուղարկել էր Երջանիկ Ասիթանե, խնդրելով վսեմ Սադրազամից ներկայացնել այն նորին Վսեմութչուն փաղիշահին: Փաղիշահը ծանոթանում է հիշյալ դիմումի բովանդակութչանը և նրա հրամանով Սադրազամը դեսպանին խրատական իմաստով պատասխան է ուղարկում և հայտնում է, որ անսարակույս՝ Իրանի ժողովրդի գրութչուներ խիստ ծանր է և ժողովրդի անվերջ տառապանքներն ու տանջանքները Օսմանյան կառավարութչանը ևս խոր ցավ և կսկիծ են պատճառում, սակայն Վսեմ խանին ևս հայտնի է, որ Օսմանյան կառավարութչուներ Իրանի հետ կապված դաշնագրերին միշտ հավատարիմ է եղել և շարունակում է մնալ, եթե հիշյալ խնդրագրի համաձայն Օսմանյան կառավարութչուներ որևէ քայլի դիմի, դրանով իսկ խախտած կլինի իր պարտավորութչունները:

Հետո նույն Մյուլեյման փաշայի կողմից հայտնվում է նաև հետևյալը.

Նադիր-Շահից առաջ, Սեֆեվի Շահ-Հյուսեինի իշխանութչան ժամանակ, Հյուսեին-Միրզա անունով մի անձ, պնդելով, թե ինքր թահմաղ Շահի որդին է, Օսմանյան կառավարութչանը ապավինելու համար Բաղդաստ է գալիս, բայց նրա շեհզադեութչան մասին ապացույցներ չլինելու պատճառով, իբրև շեհզադեի ընդունվում: Հետո այդ անձը իր ցանկութչամբ դնում է նվիրական Մեշհեդը: Այնտեղ բնակվող Իրանի հայտնի խաներից և կրոնավորներից շատ երևելիներ հայտնում են, որ այդ անձը իրապես Շահ-Թահմասի որդին է, որ իրենք տեսել և ճանաչում են նրան, հետո, Նադիր-Շահը Թահմաս-Շահին գահընկեց անելու ժամանակ փախցնում են Մոսկովի կողմերը: Այս հանգամանքը հաստատում է նաև Բաղդաստում ապրող դեսպան Մուստաֆա խանը:

Այս հանելուկային անձի մասին ևս Սուլթանական կառավարութչուներ, նույն հիմունքներով, իր բացասական պատասխանն է տալիս և նորին Վսեմութչուն փաղիշահի հանձնարարութչամբ Սադրազամը, հատուկ գրութչամբ, հանգամանորեն բացատրում է Իրանի ներքին գործերին վերաբերյալ նման հարցում Օսմանյան կառավարութչան միջամտելու անպատեհութչունները:

Միաժամանակ փաղիշահի հրամանով հիշյալ «Շեհադեին» հազար ոսկի և այլ բազմաթիվ նվերներ տալով ետ են ուղարկում Իրան:

(«Թարիխի Բզզի», հատ. II, էջ 255—256):

* * *

«Թարիխի Բզզի» առաջին հատորում հիշված էր Իրանի հետ հաշտության և խաղաղության դաշնագրի կնքման կապակցությամբ, Նադիր-Շահին ուղարկված մեծարանակ նվերների մասին: Այդ նվերները տանում էր Կեսարացի-Ահմեդ փաշան: Ահմեդ փաշան դեռևս այդ նվերները Շահին շնատուցած, Նադիր-Շահը սպանվում է, որով փաշան ստիպված է լինում նվերներով միասին Բաղդատ վերադառնալ: Որոշ ժամանակ հետո Ահմեդ փաշան ևս մահանում է և նվերները պաշտոնական ձևով ուղարկվում են Բաղդատում, ապա Շահին նվիրելու նպատակով: Բայց որովհետև Իրանում երկար ժամանակ Շահ չի դահակալում, Ստամբուլից արված կարգադրությամբ հիշյալ նվերները ետ են բերվում Ստամբուլ և հանձնվում մերթաջական գանձարանին (Խազինեի Ամիր):

* * *

Հաջորդ հատվածում պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է Իրանում շարունակվող անիշխանական դրությունը և մի շարք բախտախնդիր խաների, շահության ձգտելու կապակցությամբ Իրանի ժողովրդի նկատմամբ կատարված բռնությունները, գաղանդությունները: Պատմագիրը այդ բոլորը հիշատակում է խիստ մռայլ գույներով:

1165 թվականի (1751) դեպքերից

Զրլղրից և էրզրումից Իրանի մասին ստացված լուրերը

Շարան ամսի 25-ին այդ վիլայեթների վալիներից ստացված դրություններից պարզվում էր, որ

«Ներկայումս Թիֆլիսի Թեյմուրազ խանը և նրա որդին Կախեթի խան էրեկլի [Հերակլ] խանը, վերջերս Իրանում տեղի ունեցած խռովությունների և Շահերի անկայունության հետևանքով՝ առիթից օգտվելով, հարձակումներ են կազմակերպում և իրենց հատուկ գոտություններ և հպարտություններ այս անգամ վրացի և այլ ցեղերից մեծ թվով զինվորներ հավաքելով, 70—80 թնդանոթներով, զենքերի և այլ ուղղմական սլաքաստություններով Թիֆլիսից դուրս են եկել: Վերոհիշյալ խաները թշնամության մեջ լինելով լեզգի

* Ձենքերից — շարժելու և սեղմելու հատուկ երկաթյա աղեղ:

խաներից Շեքիի սանջակի մութասարրիֆ Հաջի-Չելեբի անունով խանի հետ, գնացել են դեպի Գենջե և այդ շրջանում կանգ առել: Կարաջաի-Գաղի խան Քյոր-Քազիմ խանը, Գենջեի խանը՝ Շահվերդի և Զափանշիրի հասարակության կառավարիչը՝ Սարիջալի-Փենաս անվամբ անձինք ստիպված են եղել հնազանդութուն ցույց տալ Թեյմուրազ խանին և վերոհիշյալ Հաջի-Չելեբիից վրեժ լուծելու նպատակով միացել և շտապել են գնալ դեպի այդ կողմը: Սակայն ջրերի հորդառատ լինելու պատճառով շեն կարողացել Կուր գետն անցնել և կանգ են առել Բերդա կոչված վայրում: Հաջի-Չելեբիի դեմ հաղթութուն ձեռք բերելուց անհույս, նրանք այդ նպատակից հրաժարվել են և վերադարձել: Թեյմուրազ խանը իրեն ենթարկված խաներին ամբաստանելով՝ բոլորին բռնում և բերում է Գենջեի մոտերը: Գենջեի բանտում նրանց բանտարկելու նպատակով փորձում է քաղաք մտնել: Սակայն Գենջեի բնակիչները՝ միանալով, կռվում և Թեյմուրազ խանին հեռացնում են: Այդ մասին տեղեկացնելով հիշյալ Հաջի-Չելեբիին, նրանից օգնութուն են խնդրում: Հաջի-Չելեբին լեզգի զինվորներով և դադստանցի այլ քաջարի մարտիկներով շարժվում է և Կուր գետի վրա կամուրջ կառուցելով արագորեն անցնում և Գենջեի մոտ, Յուզ-Թեփեղի կոչված վայրում անսպասելի կերպով հանկարծակի և ուժեղ հարձակում գործում վրացի զինվորների վրա և կռիվ սկսում: Երբ առյուծանման լեզգի զինվորների հաղթանակը պարզ կերպով երևում է, Թեյմուրազ խանը և նրա ենթակաները վախից սարսափահար փախուստի են դիմում: Լեզգիները վրացի զինվորների մեծ մասին սրի են քաշում և իրենց վրեժը լուծում. նրանց բոլոր թնդանոթները, զենքերեքները, վրանները և այլ ապրանքները կողոպտում և գրավում են. Թեյմուրազի մոտ գերված բոլոր խաներին ազատ են արձակում: Հաջի-Չելեբին Գենջեի խանությունը նորից Շահվերդի խանին թողնելով, ինքը հաղթականորեն վերադառնում է իր մայրաքաղաքը՝ Շեքիի սանջակը:

Այս իրադարձութուններից հետո Թիֆլիսի էյալեթում ապրող թերաքեմե ցեղերը, Թեմուրլիի և Հասանլուի ժողովուրդները իրենց կամքով և ցանկությամբ ենթարկվում են հիշյալ Հաջի-Չելեբիին: Թեյմուրազ խանը և նրա որդին՝ հաշտվելով իրենց հասած դժբախտության հետ, մի քանի վիրավոր և ընկճված մարդկանց հետ, հազար դժվարութուններով և տանջանքներով Թիֆլիս են հասնում և վերջին օրերում, իրենց գոռոզության և հպարտության պատիժը կրած լինելով, զղջում են: Վախենալով, որ հիշյալ

Հաջի-Չելեբին կարող է իրենց վրա հարձակվել, նրանք սկսում են ուժեր հավաքել և պատրաստվել:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 275—276):

Ծ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

1. Աեֆրան ակշեսի (գործածվում է նաև «սեքման») — Ենիշերիական բանակի [օջաքի] որոշ մասը կոչվում էր «սեքբան», իսկ դրանց սկստը՝ Սեքբան-բաշի: Սեքբան ակշեսի — սեքբաններին պետական գանձարանից հանկազված դամար:

2. Էնջյումենի-Շուրա — Էնջյումենի բառացի նշանակում է մեջլիս, ժողով, բնկերություն, խորհուրդ, Էնջյումենի-Շուրա՝ Պետական խորհուրդ, պետական բարձրագույն խորհրդակցություն, սրին հաճախ մասնակցում էր նաև Սուլթանը:

3. Սուլթան Մուրադ IV ժամանակ Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքված հաշտության դաշնագրի մասին 1049 թ. Մուհարրեմ ամսի 14-ին (1639), որը պատմության մեջ հայտնի է Kasri—Şirin Muahedesi անունով, խոսում է նաև պատմագիր Նայիման*։ Կասրի-Շիրինի դաշնագրով Իրանի և Թուրքիայի միջև հաստատված սահմանները գրեթե անփոփոխ պահպանվել են մինչև օրս (ավելի ուշ Իրանը Անդրկովկասում իր գրաված որոշ մասերը զիջել է Ռուսաստանին):

Նագիր-Շահի ժամանակ հաճախ կրկնված՝ Սուլթան Մուրադ IV օրոք կնքված դաշնագրով որոշված սահմանների մասին (որոնք 1159 թ. կնքված դաշնագրին** ևս հիմք կազմեցին), որոշակի գաղափար տալու համար, մենք նպատակահարմար ենք համարում այդ դաշնագրի տեքստը ստորև բերել նույնությամբ***:

1049 p. (1639 p.) Սուլթան Մուրադ IV

սուլթանության ժամանակ Իրանի պետության հետ

կնքված կայսերական դաշնագիրը

հաշտության, խաղաղության ու սահմանների մասին:

Դաշնագրի սկզբում, ինչպես առհասարակ ընդունված էր այդ ժամանակ, երկարորեն հիշվում են Իսլամական կրոնին և նրա հիմնադրին վերաբերող փառաբանություններ և Ղուրանից վերցված այեթներ, հետո օսմանյան սուլթանների հզորության և հարատևության մասին մակղիրներով շոտյված խոսքերը... Այնուհետև

* Տե՛ս «Թարիխի Նայիման»-ի վերջին հատվածը:

** Տե՛ս «Թարիխի Իզզի» 1159 թվականի դեպքեր վերնագրով հատվածը:

*** معاهدات مجموعہ، ایکنجی جلد، جوزو ۱، در سعادت ۱۲۹۴ صحیفہ ۲۱۰—۲۱۲.

ասված է՝ Քրանի շահի կողմից Մուհամմեդ-Կուլի միջոցով ուղարկված նամակը ստացված է և բովանդակութեանը ծանոթացված, որից պարզվում է, որ Դուք [Իրանի Շահը] խաղաղութուն և հաշտութուն եք պահանջում: Իմ Մեծ վեզիրը, Արևելքի կողմի սերդարը և սիփահասալարը՝ Մուստաֆա փաշան Ձեր կողմից ուղարկված ներկայացուցչի հետ տեսակցելով հաշտութեան և սահմանների որոշման մասին բանակցել են...

Բաղդադի և Ադրբեջանի կողմերում գտնվող սահմաններից Ջեսարի և Բաղրանի անունով վայրերը պետք է պատկանեն մեր կայսերական կողմին, Միդելչին Կասաբայից մինչև Դերթենգե, Դերթենգե և Սերմիլ կոչված վայրը սահման պիտի համարվի և նրանց միջև գտնված դաշտերը միասին Մեր կայսերական կողմին պիտի պատկանեն: Դրանց մոտ գտնվող լեռը այն կողմ պիտի մնա. Դերնեն և Դերթենգեն սահմանի սկիզբ ընդունելով, մեր կայսերական կողմին պիտի պատկանեն. Ջան աշիրեթների Ջիաեդդին և Հարունի անունով ցեղերը Մեր Մեծութեան կողմը պիտի լինեն, իսկ Բիրեն և Ջերդուլին՝ մյուս կողմը պիտի մնան. լեռան վրա գտնված Ջենչիր-Կալասին պիտի քանդվի ու ավերվի և հիշյալ քանդված բերդի արևմուտքում գտնվող գյուղական վայրերը մեր կայսերական կողմին պիտի պատկանեն, իսկ արևելքում գտնվող գյուղական վայրերը՝ մյուս կողմին: Շեհրի Ջորի մոտ՝ Ջալեմ-Կալասիի այն կողմը գտնվող լեռան վերոհիշյալ բերդին նայող շրջակայքը մեր կայսերական կողմից պիտի գրավվի, իսկ Օրման-Կալասիի շրջակայքը [Էնթալա] գյուղերով միասին մյուս կողմին պիտի պատկանի. Ջղան լեռնանցքը Շեհրի-Ջորին իբրև սահման, Գրդլջան և շրջակայքը Մեր կայսերական կողմից պիտի գրավվի, իսկ Մեհրիբանը շրջակայքով միասին մյուս կողմին պիտի մնա. Վանի սահմաններում Կոթուր, Մակու և Կարսի կողմում Մաղաղերդի [Մանաղկերտ] բերդերը քանդելու մասին երկու կողմից որոշում է ընդունված: Վերոհիշյալների մասին՝ ըստ վերև հիշված պայմանների և որոշումների, Ձեր համաձայն լինելը և հետ այսու պաշտոնական դաշնագիրն ու պայմանագրութեանը պահպանվելով, անհրաժեշտ բարեկամություն և հոգատարություն ցույց տալու և մեր հավատարիմ մնալու մասին հավաստիացում եք տալիս և նրա [դաշնագրի] խանգարումից և դրժումից զգուշանալու և խուսափելու մասին Ձեր նամակում բացատրում եք և խնդրում, որ Ձեր Մեծութեան կողմից ուղարկված կնքված գրութեանը Մեր կայսերական կողմից ընդունվի: Սկզբից ի վեր խոստման իրա-

գործումը մեծության [վեհանձնության] ապացույցն է՝ սկզբունքի համաձայն, հատկապես ժողովրդի ապահովության, երկրի և քաղաքների բարեշինության և հանգստության համար կնքված հաշտությունն ու ընդհանուր խաղաղությունը ընդունված է հետևյալ պայմանով. որոշված և սահմանված շրջանակներում և Մեր կայսերական կողմին, մեր արդարադատությամբ պահպանված երկրներին և քաղաքներին պատկանող վայրերից, դաշտերից և հողերից կրղլբաշները պետք է ձեռք քաշեն [հրաժարվեն], թե բարեշեն և թե թափուր հողերը, իբրև լիվաներ և ենթակա վայրեր, Մեր վսեմության Բարձր դուան գրավման տակ պետք է գտնվեն: Հիշված հողվածներից բացի, Ախսխայի, Կարսի, Վանի, Շեհրի-Ջորի, Բաղդատի, Բասրայի և այլոց սահմաններում գտնվող բերդերը, երկրները և նահյենները, հողերը, դաշտերը, լեռները և բլուրները մյուս կողմի միջամտման և հարձակման ենթակա չպիտի լինեն: Մեր Մեծ նախնիքների երջանիկ ժամանակներից Ձեր նախորդներին ուղարկված պայմանագրի բոլոր պարզորոշ պայմանները պիտի հարգվեն: Ձեր իշխանության տակ գտնվող մի քանի ստոր և անարգ մարդկանց, Աստված մի՛ արասցե, նվիրական շեյխերի և ճրգնավորների և այլ ընտրյալ անձանց և մյուջթեհիդ իմամների մասին անարգական լեզու գործածելու արտոնություն չպիտի տրվի և պիտի արգելվի, ոչ մի կերպ չպիտի թույլատրվի, որպեսզի ընդունված հաշտության պայմանները հավիտյան պահպանվեն և ուժի մեջ մնան, եթե միայն Ձեր կողմից խաղաղության և բարեկամության հակառակ, տարաձայնության և հակառակության պատճառ եղող անպատշաճ ընթացք ցույց չտրվի և երևան չգա: Մեր փառապանծ փաղիշահության կողմից ևս վերև հիշված պայմանները պիտի հարգվեն: Ձեր երկրի և ժողովրդի վրա հարձակում չկատարելու համար, Ձեր ուղարկած գրության [պայմանագրին] իբրև պատասխան սույն անկեղծությամբ լի կայսերական գրությունը կազմված և գրի է առնված, որպեսզի մեր միջև թշնամությունը վերացվի և անկեղծությունն ու բարեկամությունը ամրապնդվի: Ձեր հարգելի սեֆիրը (դեսպանը) արժանացել է մեր փաղիշահական տեսակցությանը և իր ազնվականությունն ու կատարելությունը բառ արժանվույն ապացուցելուց հետո, Մեր վսեմության թույլտվությամբ Ձեզ մոտ վերադառնալու իրավունք է ստացել: Մեր կայսերական նամակը Ձեզ հաղորդելու համար նշանակված իմ Բարձր և երջանիկ դուան մյուջթեհերիբանիից Մուհամմեդ Մյուջթեհերիբան

նրա հետ միասին ճանապարհ ընկավ... [սույն գրությունը] գրվեց
Շեվվալ ամսի սկզբին 1049 թ.:

4. Մեշեյսեք — (շեյս բառից) շեյսություն, թեթևի շեյսությունը: Առհա-
սարակ գործ է ասվում Մեշեյսեթի-խալամիյե՝ Շեյս-ուլ-խալամիյան իմաստով:
Սկզբում այս իսլամական-շարիաթական պաշտոնը «Բաշ մյուֆթիլիք» անունով է
կազմակերպվել և ի վերջո «Ուլեմա» դասի ամենաբարձր և հեղինակավոր Շեյս-
ուլ-խալամիյան աստիճանին է հասել:

ՎԱՍՐՖ, XVIII ԳՍԸ

«Թարխիսի-Վասրֆի» հեղինակը, Ռեխս-ուլ-Քյուլթար՝ Բաղդադ-լի-Ահմեդ էֆենդին, թուրք պատմագրության մեջ հայտնի է Վասրֆ անունով: Ծննդյան թվականը հայտնի չէ*, մեռել է 1221 թ. (1806): Վասրֆը, իբրև Ռեխս-ուլ-Քյուլթար, հասել է պետական բարձր աստիճանի**։ Նա շորս ահգամ պատմագիր-տարեգիր է նշանակվել և գրել է Օսմանյան պետության պատմությունը 1168 թ. մինչև 1188 թ. (1755—1788) և 1203 թ. մինչև 1209 թ. (1788—1794) այսինքն 26 տարվա պատմություն: Իբրև տարեգիր («Վակաանյումիս») 19-րդ տեղն է բռնում: Վասրֆի պատմության առաջին մասը (1168—1188) հասնում է մինչև այն թվականը, որից հետո շարունակում է հայտնի թուրք պատմագիր Զեվդեթ-Փաշան՝ իր 12 հատորից բաղկացած «Թարխիսի Զեվդեթով»:

Թուրքական տարեգիրներից Զեյմի-Զադե-էֆենդիի (մեռել է 1184 թ.), Մուսա-Զադեի (մեռել է 1186 թ.) և Բեհշեթի էֆենդիի գրի առած պատմությունները (փոքր չափով) փոխանցվել են Վասրֆին: Այդ երևույթը, այսինքն պատմության որոշ նյութերի փոխանցումը, հաճախ է կրկնվում թուրք պատմագրության մեջ:

Վասրֆը, իր «Պատմության» I հատորի առաջաբանում այդ մասին հիշում է և ասում, որ ինքը ստիպված է եղել իր նախորդների գրի առած պատմությունները, բովանդակության և լեզվի տեսակետից վերանայել, ստուգել և լրացնել: Սրանով Վասրֆը կազմել

* Թուրք պատմագիրների և առհասարակ գրականագետների և պետական բարձր պաշտոնյաների ծննդյան թվականը հաճախ նկատի չի առնվում. հիշվում է միայն մահվան թվականը:

** Վարել է մի շարք կարևոր պետական-գիվանադիտական պաշտոններ՝ 1186 թ. (1772) Բուխարեսում թուրք-առևտրական խաղաղության կոնֆերենցիայում թուրքական պատգամավորության քարտուղարի պաշտոնը, 1203 թ. (1788) մասնակցել է Մադրիդի Արտակարգ միսիային, 1206 թ. (1791) առև-Քուրքական խաղաղության պայմանների բանակցությանը, 1220 թ. նշանակվել է Ռեխս-էֆենդի և այլն:

է իր պատմութեան I հատորը: Առաջարանում նա ասում է, որ այդ հատորին իբրև հավելված էնվերի-էֆենդիի գրի առած դեպքերը նորից ստուգել և շարագրել է և այդ կերպով 1183 թ. սկսած իբրև «Վակաա-Նյուվիս» կազմել իր «Պատմութեան» II հատորը: Վասըֆիի իբրև տարեգրի, պաշտոնի ընդմիջումները բացատրվում են նրա այլ պետական պաշտոնների նշանակումովը: Թուրք պատմագիր-տարեգիրների շարքում Վասըֆը գրավում է կարևոր տեղ: Նրա լեզուն բավականին խրթին է, պատմութիւնը՝ տարեգրային: Մեր ձեռքի տակ եղած «Վասըֆի պատմութիւնը» տպագրված է Ստամբուլում 1243 թ. (1827): Վասըֆն էլ ինչպես թուրք պատմագիրների մեծ մասը, մանրամասնորեն զբաղվում է Օսմանյան պետութեան եվրոպական մասի դեպքերով, գլխավորապես պատերազմական գործողութիւններով և շատ քիչ ուշադրութիւն է դարձնում Արևելքին՝ Անադոլուին:

Վասըֆից թարգմանում ենք մի քանի նյութեր, որոնք որոշ չափով կապված են Անդրկովկասի ժողովուրդների՝ հայերի և վրացիների և կովկասյան այլ ազգութիւնների պատմութեան հետ:

«Թ.Ա.ՐԻԽԻ Վ.Ա.ՍԸՖ» تاریخ و اصف

1171 թվականի (1757) դեպքերից

Ռայաների հագուստի կանոնը

Ստամբուլում ապրող հույն, հայ և հրեա ցեղերը (թայֆաները) իրենց հագուստներով անցել էին շարիաթի սահմանը (կարգը խանգարել էին): Այս պատճառով հույն և հայ պատրիարքները և հրեա ցեղի հասարակական պետերը հրավիրվեցին Չավուշ-Բաշի-Աղայի² օդան³ և նրանց հայտնվեց առաջվա նման հագուստները կարգի բերելու մասին տրված փառիշահական բարձր հրամանը. միաժամանակ հայտնվեց, որ այդ կարգի խանգարումը ենթակա է խիստ պատժի:

1172 թվականի (1758) դեպքերից

Սվազի և էրզրումի էյալեքների լեզգիների մասին տրված պաշտոնը

Լեզգի ցեղը, շնայած որ իսլամական ժողովրդից էր, սակայն ո՛չ Օսմանյան կառավարութեանն էր հպատակութիւն ցույց տալիս և ո՛չ էլ սահմանակից Իրանին: Մշտապես անհնազանդ դրութեան

մեջ լինելով, գողութեան առիթներ էին գտնում և այդ կերպով երկու կողմի սահմաններին վնաս պատճառում: Նրանք կայսերական [երկրի] սահմանների վրա ապրող ռայաների նկատմամբ էլ բռնութիւններ էին կատարում և թալանում, քշում-տանում նրանց անասունները: Այս մասին տեղեկութիւններ էին ստացվում վիլայեթներից: Այդ երևույթը պետութեան ղեկավարներին հայտնի էր: Կարգ ու կանոնի պահպանութեան անհրաժեշտութիւնը պետութեան քաղաքականութեան հիմքը հանդիսանալով, սահմանների պահպանութեան և շարագործների հեռացման մասին կայսերական հրովարտակով Սվազի և էրզրումի էյալեթներին պաշտոն և Իրանյան երկրի վրա շահարձակվելու մասին ցուցմունքներ տրվեցին:

(«Թարիխի-Վասըֆ», հատ I, էջ 99):

1173 թվականի (1759) դեպքերից

Չըլդրի դեպքերը

Չըլդրի էյալեթում իշխող Վեզիր-էլհաջ-Ահմեդ փաշան, որը ծագումով Ախասխացի օջաքներից⁴ էր, կարճատև բախտի բերումով, առժամանակ վեզիրութեան աստիճանով Չըլդրի էյալեթում վալի և ժողովրդի գործերի կարգադրիչ էր եղել: Ժամանակի ընթացքում [փաշան] իր կարողութեան [հարստութեան] քսակը մեծացնելու նպատակով, իր ազահութեան ցանկութիւնն ու կիրքը օրըստօրե ավելի ուժեղացնում էր: Նա, առանց նկատի առնելու գործի վախճանը, բռնել էր ապստամբութիւնների ճանապարհը իր ազդեցութեան շրջանակը ընդարձակելու և ավելի մեծ քանակութեամբ հարստութիւն ձեռք բերելու ձգտումով, բանակցութեան մեջ էր մտել լեզգի ավազակների հետ Վրաստանի վրա հարձակվելու համար: Նրա այդ վատթար նախաձեռնութիւնը լեզգի ցեղի ցանկութիւններին և նրանց նպատակներին ըստ ամենայնի համապատասխանում էր: Այդ պատճառով էլ նրանք [լեզգիները] ձեռնարկեցին վերոհիշյալին [փաշային] խարելու և նրան մոլորեցնելու գործին:

Վրաստանի բնակիչները երկար ժամանակից ի վեր Օսմանյան պետութեան ռայաներ են եղել, հպատակութիւն և հավատարմութիւն են ցույց տվել: Առանց պատճառի նրանց վշտացնելը նորին Վսեմութիւն փաղիշահի կամքին հակառակ էր: Վերոհիշյալը [փաշան] մեծաթիվ զորքով նրանց վրա շարժվելով՝ բազմաթիվ մարդից

կոտորեց ու ոչնչացրեց և մեծ վնասներ պատճառեց: Չնայած որ նման քայլեր անելուց հրաժարվելու մասին նրան ցուցմունքներ տրվեցին, սակայն նա մի շարք անհիմն պատճառներ ցույց տվեց: Երբ նրա օրրստօրե ավելացող խոտվարարական [ապստամբական] շարժումները փաղիշահին հայտնի դարձան [էլհաջ-Ահմեդ փաշան] Չըլդրի էյալեթից հեռացվեց և նրա փոխարեն նշանակվեց Գիարբեքիրի նախկին վալին՝ Վեդիր-Իբրահիմ-փաշան: Պաշտոնազուրկ եղած Ահմեդ փաշային հայտնվեց, որ նրան մի պաշտոն պիտի տրվի և ինքը պետք է գնա դեպի Անադոլու: [Փաշան] ստիպված եղավ կայսերական բարձր հրամանին ենթարկվել և Ախասխայից դուրս գալով մի քանի կոնաք հեռանալուց հետո, առանց դործի վախճանը նկատի առնելու, իր երեք մարդկանց հետ փախուստի դիմեց: Երբ այդ մասին իմացավ նրա մյուսաշիրը* Կափուջի-Բաշի-էբդալ-Մուհամմեդ-Աղան, շրջակայքը մարդիկ ուղարկեց և հիշյալին բռնել տալով անմիջապես գլխատել տվեց և նրա կտրված գլուխը ուղարկեց Ասիթանե (Ստամբուլ):

(«Թարիխի Վասըֆ», հատ. II, էջ III):

1178 թվականի (1764) դեպքերից

Վրաստանի արշավանքի սկիզբը

Մոսկովները (ռուսները) Գիլանի և Դերբենդի գրավումով արդեն մոտեցել էին Վրաստանին [սահմանակից էին]: Կրոնի [դավանանքի] ընդհանրություն և կենցաղի համապատասխանություն բերումով, նրանց միջև համաձայնություն և գործակցություն ըստեղծված լինելու փաստը կասկածից դուրս էր: Բացի այդ, կարիք եղած դեպքում, զորքով, ռազմամթերքով և դրամով օգնելու մասին [ռուսները] խոստումներ էին տվել: Նրանք սլայմանավորվել էին այդ գաղտինքը խիստ կերպով պահել: Վրաստանի ժողովուրդը մոսկովների [ռուսների] այդ վտանգավոր խոսքերին հավատալով, Չըլդրի վալիներին դիմադրություն էր ցույց տալիս և ամեն տարի իրենց տվածը [տուրքերը] երբեմն պակաս և երբեմն էլ լրիվ տալով, սկսել էր ձգձգել և ի վերջո տուրքերի վճարումը բոլորովին մերժելով, հրաժարվել էր հնազանդությունից և թշնամական դիրք բռնել: Սահմաններից ստացված գրություններով այդ իրողությունը

* Մյուսաշիր— պետություն հրամանները հաղորդող և գործադրող հատուկ պաշտոնյա:

պարզված լինելով, նրանց այդ գոռոզությունը ղսպելու համար, Տրապիզոնի վալին՝ Վեզիր-Աբդուլ-Ռահման փաշան մեծաքանակ զինվորներով նրանց վրա [վրացիների վրա] ուղարկվեց: Երբ վերոհիշյալը վրաստան եկավ, ժողովուրդը փախավ բարձրը և անմատչելի լեռները: Շատ շանցած ձմեռվա ցրտերը սկսեցին և վերոհիշյալը [փաշան] որոշեց հետ վերադառնալ և մեծ դժվարություններով և նեղություններով կարողացավ հասնել Չըլդրի էյալեթը: Վրացիների հետապնդումը և ձմեռվա սաստիկ ցրտերը իսլամական զինվորներին մեծ վնասներ պատճառեցին:

Վերոհիշյալ երկրում [Վրաստանում] առաջացած խռովության վերացումը նորին վսեմություն փաղիշահի ցանկությունն էր: Նկատի ունենալով, որ Չըլդրի վալին՝ Վեզիր-Հասան-փաշան այդ երկրին ուրիշներից ավելի լավ էր ծանոթ, միաձայն որոշումով սերասքերությունը նրան տրվեց և այդ մասին տրված փաղիշահական հրովարտակը նրան ուղարկվեց: Միաժամանակ նրա տրամադրության տակ դնելու համար զինվորներ և պաշարեղեն պատրաստվեց և առաջիկա գարնան վերոհիշյալ ցեղի [վրացիների] վրա ուղարկելու մասին էլ փաղիշահական հրամանագրում առանձնապես նշվեց:

(«Թարիխի Վասըֆ», հատ. II, էջ 121)

1181 թվականի (1767) դեպքերից

Սերասքերի շարժումը Վրաստանում

Վերևում հիշատակվեց, որ սրանից առաջ, որոշ խնդրանքների թույլատրություն էր տրվել և վրաստանում կարգը պահպանելու համար Չըլդրի վալին՝ Վեզիր-Հասան փաշայի բոլոր պահանջները բավարարվել և նրան սերասքերության հրովարտակ էր շնորհվել: Նա, իր տրամադրության տակ եղած հետևակ և հեծյալ զինվորներով և Տրապիզոնի ու Սվազի էյալեթների զինվորներով Չըլդրից շարժվել էր վրաստան և հաղթանակի դրոշակը ծածանելով ուղղվել էր վրաստանի հյուսիսում գտնվող Գուրելի երկիրը [Գուրիա]: Մի երկու բերդի բնակիչներ ստիպված եղան իրենց հանցանքների համար թողություն խնդրել: Նրանց խնդրանքը ընդունվեց, իսկ [իշխանը] իշխողն իր ստոր անձը ազատելու համար փախավ: Հիշյալ բերդերին սահմանակից Յորի բերդի վրա ապստամբական դրոշ բարձրացրած լինելու և բնակչությունը դիմադրություն ցույց տալու համար, դրանց մեծ մասը սրի անցկացվեց և

մնացածները գերի վերցվեցին: Բերդի պահպանութեան համար բա-
վականաչափ զինվոր նշանակվեց և թնդանոթներով ու այլ ռազմա-
մթերքով ապահովվեց: Այդ ժամանակ Օդեշի⁵ մյուսթասարրիֆը՝
Գադիանն էլ գլուխ ծռեց և հպատակութիւն հայտնեց: Նա, բա-
նակը անհրաժեշտ պաշարներով և պիտույքներով ապահովելու
մասին պայման կապեց: Սրանից հետո վրացիների ամենից ավելի
վստահացած և նրանց հենարանը հանդիսացող Սիջանջո բերդը
հաղթական բանակի ուժի առաջ խոնհարվեց և նրա պաշտպանու-
թիւնը հանձնվեց Աշրք-Բաշի իշխող [մելիք] նշանակված Թեյմու-
րադին: Գյուղերի բնակիչներն էլ Թեյմուրադին հպատակվեցին
և բանակի կործանիչ հարվածից պաշտպանվեցին: Այս բարե-
բախտ տարում վերոհիշյալ սերասքերը հաղթանակներով բա-
վականանալով, հաջորդ գաղնանը վրացիներին Օսմանյան պե-
տութեան հզորութիւնը ցույց տալու նպատակով, այդ շրջանը
ձմեռանոց ընտրելու մասին հաղթական բանակի պարագլուխ-
ների հետ համախոն, փառիշահական կառավարութեանը խնդիր
ներկայացրեց և հավանութիւն խնդրեց: Այդ շրջանում ձմե-
ռելու խնդիրը ընդունվեց ու հաստատվեց և այդ մասին տրված
արտոնագիրը և կայսերական հրամանը նրան ուղարկվեց: Քար-
նան սկզբին Սերասքեր փաշան ձմեռանոցից շարժվեց, իր վրան-
ները հաստատեց Բաղդադշիկ⁶ բերդի առաջ և բանակի ղեկավար-
ների [գլխավորների] հետ խորհրդակցելով, բանակի բոլոր ղեկա-
վարները համաձայն գտնվեցին, որ վրաստանում կարգ ու կանոնի
հաստատման համար անհրաժեշտ է Սալամանի կողմից որպես
ամրակուռ վայր ընտրված Սեվիր⁷ բերդի գրավումը և ավազակները
ոչնչացումը: Հետևաբար որոշվեց՝ դեպի այդ կողմը ճանապարհ
բաց անել, ճանապարհին վերոհիշյալ ավազակին հպատակվողների
տները այրել և նրանց ընտանիքներին ու երեխաներին գերել և տա-
նել, իսկ հպատակութիւն ցույց տվողների նկատմամբ մեղմութիւն
և օժանդակութիւն ցույց տալ:

Երբ վերոհիշյալ բերդը հասան, շնայած որ նրա ամրակուռ
լինելը պարզորոշ էր և նրա նվաճումն ու գրավումը անհնար էր հա-
մարվում, սակայն Աստուծո ապավինելով՝ ձեռնարկեցին նրա պա-
շարմանը, հարմար վայրերում թնդանոթներ և խումբարներ [կում-
բարա] դրին, պետութեան ուժին և հզորութեան համաձայն ամեն
կողմից ռազմական գործիքները գործի դրին և կրակ բաց արին:
Պաշտպանութեան 29-րդ օրը պարսպի աշտարակի վրա «ամանի»⁸
ձայները դեպի երկինք քարձրացան: Նրանց խնդիրքը ընդունելի

համարելով՝ բերդը հանձնվեց նոր Մելիքին — Թեյմուրազին և բերդի պաշտպանության համար անհրաժեշտ կարիքներ լրացվելուց հետո, հաղթական բանակի համար իբրև հանգստյան վայր ընտրվեց Քութայիսի բերդը*։ Վրացի երևելիները [ավագանին] բերդից մեկ ժամ հեռավորության վրա մի վայրում հավաքվելով, խնդրեցին, որ բանակի կողմից մի քանի մարդիկ ուղարկվեն իրենց խնդիրը լսելու համար։ Սերասքեր փաշան, վրացիների մոտ ուղարկեց բանակում եղող նորին Վսեմություն փաղիշահի քեթխուղա Իբրահիմ-Աղային, իր քեթխուղա և Կափուջի-Բաշի էլհաջ-Մուհամմեդ բեյին, բանակի կազի Իսմայիլ-էֆենդուն և բանակի Աղային։ Վերոհիշյալները [վրացիները] բոլորը միաբերան հայտնեցին, որ իրենք ընդունում են հպատակության լուծը և հակառակությունից և ապստամբությունից հրաժարվում։ Սրանից առաջ տեղի ունեցող անախորժ դեպքերի պատճառն այն է եղել, որ իրենք Սալոմանի բռնությունների տակ ընկճված են եղել, բայց այժմ նրա փախուստով այդ անպատեհությունը մեջտեղից վերացվել է։ Նրանք ասացին՝ «Մենք բոլորս Օսմանյան պետության հավատարիմ ծառաներն ենք։ Եթե մեր կատարած ոճրագործությունը ներման արժանանա, մենք հպատակության սահմանից դուրս չենք գա և այլ կերպ մի քայլ անգամ չենք կատարի. Սալոմանի այս կողմերում երևալը այլևս անհնար է։ Մեր երկրի կարգ ու կանոնին օժանդակելու համար նվաճված Սեվիր բերդը պետք է հանձնել նոր Մելիքին, իսկ երբ իսլամական բանակը այս շրջանից հետ քաշվի, հավանական է, որ նա [Սալոմանը] մի տեղից դուրս կգա։ Այդ պատճառով անհրաժեշտ է Օսմանյան կառավարական բանակի օժանդակությունը, նրա վրա հարձակվելու համար։ Հետևաբար, միայն այս նպատակով անհրաժեշտ է կարգադրել, որ Զանիկի մուհասսըլ** էլհա՝-Ալի-Բեյը՝, որոշ բանակության զինվորներով, Քութայիսում ձմեռի։ Ակներև է, որ այդ հանգամանքը պատճառ կհանդիսանա երկրում կարգն ու կանոնը ապահովելու և մեր ուժը դրսևորելու համար»։ Այս իմաստով նրանք իրենց խոսքերը ասացին և այդ խնդրանքը հայտնելու և զեկուցելու համար իրենց գլխավոր վարդապետ-կաթողիկոսին բոլորի կողմից ներկայացուցիչ նշանակեցին և բանակատեղը ուղարկեցին։ Դիվան կազմվեց և բոլորի ներկայությամբ վերոհիշյալ վարդապետը զեկուցեց իրենց հպատակության ու հնազանդության

* Բնագրում՝ «Քութաթես» բերդը։

** Մուհասսըլ — պետության եկամուտները հավաքող պաշտանյա

մասին: Բանակի ղեկավարների համաձայնությամբ և թույլատվու-
թյամբ նրանց խնդրանքը ընդունվեց և վերոհիշյալ բերդը հանձնվեց
նոր Մելիքին: Այդ խոստումների և պայմանների մասին նրանցից
մուրհակներ առնվեցին և վստահության համար հիշյալ Մելիքին
պատանդներ տվին: Նա էլ [Մելիքը] իր կողմից վստահություն ցույց
տալու համար, իր ընտանիքն ու երեխաները Քութայիսի բերդում
պատանդ տվեց: Հիշյալ մի քանի 3000—4000 զինվորներով, Քութա-
յիսի բերդում ձմեռելու համար բնակություն հաստատեց: Սերաս-
քեր փաշան վերադարձավ իր իշխանության կենտրոնատեղը՝ Ախա-
սխա: Հիշյալ մուրհակները հանձնվեցին կափըջիների քեթխուղա
Իբրահիմ-Աղային և ուղարկվեցին բարձր կառավարությանը:

Վերոհիշյալ սերասքերին հայտնվեց, որ Սալումոնի կենդանի
մնալը Վրաստանում կարգ ու կանոնի խանգարման իսկական
պատճառն է հանդիսանում և փաղիշահի վերջնական ցանկությունն
է, ինչ ձևով էլ լինի, հիշյալին [Սալումոնին] ձեռք բերել: Միաժա-
մանակ հայտնվեց, որ Վրաստանում հաստատված կարգն ու կա-
նոնը առայժմ ընդունելի է և հաստատվում է:

(«Թարիխի Վասըֆ», հատ. II, էջ 181—182):

1182 թվականի (1768) դեպքերից

Վրաստանի նախկին իշխան՝ Սալումոնի հնազանդությունը

Վրաստանի երկրում գտնվող մի քանի բերդեր՝ քանդված և
ավերված լինելով, դրանց վերականգնման և նորոգության համար
Չըլդրի վալին իր քեթխուղային և երկրի երևելիներից մի քանի
մարդկանց էր [նշանակել]: Երբ այդ մարդիկ Բաղդադջիկ բերդն
եկան, ապստամբության դրոշակ բարձրացրած և թշնամության և
ավազակության անելանելի ճամփու մեջ մոլորված Սալումոնը եկավ
հիշյալների մոտ և հայտնեց, որ իր պապերից սկսած ինքը Օսմա-
նյան պետության ծառան է եղել, նրա գթության և շնորհների հա-
մար երախտապարտ է: Նա միաժամանակ հայտնեց, որ իրեն վե-
րագրված հանցանքների պատճառն է հանդիսանում Չըլդրի Վալիի
(սպանված Վեդիր-Ահմեդ Փաշայի) անձնական թշնամությունը:
Հայտնելով այդ մասին, նա խնդրեց, որ ըստ առաջնույն, Վրաս-
տանի կառավարությունն իրեն շնորհվի, իր նախորդի ժամանակ
տեղի ունեցածի նման, ինքը արգելք չպիտի լինի ստրուկների
առևտրին և ամեն կերպ նրանց գոհ թողնելու պատճառներ

պիտի գտնի: Վրաստանի ուսանողներին մուրեցնող և «էֆրենդի»¹ (ֆրանսիական, կաթողիկոսական) ծիսակատարութիւնները ներմուծելու ջանքեր գործ դնող կաթողիկոսին (անհրաժեշտ է) երկրից հեռացնել և հեռավոր տեղում արսորել: Սեւիթ բերդը կամ պետք է քանդել, կամ Օսմանյան կառավարութեան կողմից պիտի պաշտպանվի և կամ թե պետք է թույլ տալ իրեն գրավելու: Երկրում տեղի ունեցող խռովութեան կապակցութեամբ ուսանողներն անկարող են իրենց պարտքերը հատուցանել, դրա համար էլ պետք չէ, որ պարտատերերը իրենց վաշխառուական տոկոսները պահանջեն և ուսանողներին նեղութիւն պատճառեն: [Փաշայի ուղարկած] պաշտոնյաները Սալումոնի այս պայմանները և նրա հպատակութեան և հավատարմութեան խոստումները հայտնեցին վերոհիշյալ վեզիրին: Նա էլ այդ բոլոր կետերը խորհրդակցութեան դրեց և երկրի քաղաքներին համաձայնութեամբ, այդ մասին հայտնեց պետութեան կենտրոնին: Որոշվեց Սեւիթ բերդը քանդել, Մոսկով վարդապետի՝ Բանտարկելի Հիանիքեֆ բերդում և [Սալումոնի] այլ խնդրանքները ընդունելով, նրան ըստ առաջնույն, Վրաստանի իշխան նշանակել:

Այդ մասին նրան փաղիշահական հրովարտակ շնորհվեց:

(«Թարիխի Վասըֆ», հատ. II, էջ 202—203) =

Մ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

1. Ռեյիս-ուլ-Քյուքչար — հին թուրքական պետական տերմինով հաճախ գործ է ածվում նաև «Ռեյիս-էֆենդի»: բառացի նշանակում է բարտուղարներէ մեծ (պետական բարտուղար): Բարձրագույն դասի մինիստրներից էր, որը վարում էր Արտաքին Գործերի մինիստրի պաշտոնը: Հետագայում Ռեյիս-ուլ Քյուքչար և Ռեյիս-էֆենդի տերմինները փոխարինվեցին «Խարիջիէ-Նազըրի» (Արտաքին Գործերի մինիստր) տերմինով:

2. Չավուշ-Բաշի-Աղա կամ Չավուշ-Բաշի — Չավուշ էին կոչվում փաղիշահի պետական բարձր հիմնարկութիւնների և աստիճանավորների տրամադրութեան տակ ծառայող համհարգի (հրամանատար սպա) աստիճանով սպաները: Չավուշ-Բաշի, կամ Չավուշ-Բաշի-Աղա՝ շավուշների պետը, գլխավորը:

3. Օղա — բառացի նշանակում է սենյակ. գործ է ածվում տարբեր իմաստներով — գրասենյակ (առևտրական), գյուղերում հյուրերին ընդունելու հատուկ սենյակ: Ենիշերիների կազմակերպութեան մեջ գործ էր ածվում գումարտակի կենտրոնի, զորանոցի իմաստով: Այդ օղաներում սպաներին հատուկ խոհանոց և առանձին տեղեր կային: Պատերազմի ժամանակ ենիշերիական օղաները մեծ և կտրած և վրաններ էին և նրանցից ամեն մեկը ուներ իր գումարտակին կամ վաշտին հատուկ նշաններ:

4. Օջախ-Օջախ, կրակ վառելու տեղ, մեծ ընտանիք, գերդաստան: Ռազմական իմաստով՝ կանոնավոր զինվորական մաս, — ենիշերիների օջախը: «Օջախալըր» էին կոչվում թուրքական հետիոտն զինվորները, իսկ հեծյալները՝ «Բեռլուր-խալըր»:

5. Օղեշի — Մեգրեիիան կոչվում էր նաև Օղեշի:

6. Բաղդատջիկ — Արևմտյան Վրաստանում Բաղդատի բերդը, որը օսմանցիները անվանել էին Բաղդատջիկ (ջիկ՝ փոքրացուցիչ մասնիկ է): Ներկայումս կոչվում է Մայակուվսկի:

7. Սեվիբ բերդ — գտնվում է ներկա Զիաթուրայից ոչ հեռու:

8. Աման — բացականչություն է, գործ էր անվում օգնություն, ներողություն խնդրելու իմաստով: Երբ պարտվողը «աման»-ով դիմում էր հաղթողին, դա նշանակում էր, որ նա հանձնվում, անձնատուր էր լինում: Հաճախ գործ է անվում՝ բերդը «ամանով» հանձնվեց:

9. Կափըջիների Լեթխուղա — կափըջի՝ բառացի նշանակում է դռնապան: Կափըջի Բաշի էին կոչվում փաղիշահական արքունիքի փոքր աստիճանավորները, իսկ կափը-բեթխուղասի կամ կափըջիների-բեթխուղան վիլայեթներում փաշաների գործակատարն էր կամ փաղիշահական գործերը կարգավորող հատուկ պաշտոնյա:

10. Էֆրենջի — հայտնի թուրք բառարանների հեղինակը՝ Շեմսեդդին Սաֆիի ասելով «էֆրենջ» բառը (որը Franc բառի աղավաղված ձևն է հավանաբար)՝ կազմվել է միջին գարում և գործ է անվել ֆրանսիացի և առհասարակ եվրոպացի իմաստով. այսպես, «Թարիխի—էֆրենջի», «Լիսանի էֆրենջի» — եվրոպական պատմություն, եվրոպական լեզու իմաստով է գործ անվում: Տվյալ դեպքում «էֆրենջի ծիսակատարություն» գործ է անվում կաթոլիկական դավանանքի իմաստով:

* ش. سامی: «قاموسی ترکی»، درسمادت، ۱۳۱۸، صحیفه ۳۶.

Ջեվդեթ-ֆուճա. (ԱՀՄԵԴ-Ջեվդեթ) — جودت پاشا

XVIII ԳԱՐ

«ԹԱՐԻԽԻ Ջեվդեթ» — تاریخ جودت

(1188—1241 pp., 1774—1825 pp.)

Ահմեդ-Ջեվդեթ փաշան, որը հայտնի է նաև Հաջի-Իսմաչիլ-Ջադե ազգանունով, թուրք պատմագիրների շարքում դրավում է շատ կարևոր տեղ:

Նրա կենսագրական տեղեկությունների մեջ ծննդյան թվականը որոշակի չի ցույց տրվում, սակայն, հավանաբար ծնվել է XIX դարի 2-րդ տասնամյակին, քանի որ նա մահացել է մոտ 80 տարեկան հասակում 1312 թ. (1894):

Ապրելով և կրթություն ստանալով Ստամբուլում, Ջեվդեթ փաշան, իբրև պետական բարձրաստիճան անձնավորություն, մոտիկից և ակտիվորեն մասնակցում է այդ շրջանի [XIX դարի] Օսմանյան կառավարության պետական-վարչական, բաղաբաղյալ-դիվանագիտական, կուլտուր-կրթական ասպարեզների բազմատեսակ գործերին: Միայն նրա ծառայությունների և վարած պաշտոնների թվարկումը ցույց է տալիս, թե որքան ընդարձակ և բազմակողմանի է եղել Ջեվդեթ փաշայի գործունեության պետական ասպարեզը: Մոտ 50 տարի նա ծառայել է պետական տարբեր բարձր հիմնարկություններում:

Վալիի պաշտոնով ծառայել է Ադանայում, Հալեպում, Մարաշում և Սուրիայում: Վարել է մի շարք մինիստրություններ՝ հանրային կրթության (4 անգամ), Արդարադատության (4 անգամ), Ներքին գործերի, Առևտրի և էվգաֆի: Ջեվդեթ փաշայի պետական ծառայությունների մեջ կարևոր տեղ էր բռնում նրա մասնակցու-

թյունը տարբեր վարչական-օրենսդրական հանձնաժողովների և խորհուրդների մեջ՝ երկրում ռեֆորմների մտցնելու կապակցությամբ («Թանգիմաթի» նախապատրաստությունները)։

Այդ բոլոր պատասխանատու աշխատանքները չեն խանգարել նրան ղրաղվել նաև գրականությամբ։ Ունի բանաստեղծություններ, լեզվի և բերականության վերաբերող հեղինակություններ և այլն։

Իբրև պատմագիր, Ջելզեթ փաշան, ինչպես ասացինք, բռնում է խիստ կարևոր տեղ։ Նա եղել է պաշտոնական տարեգիր («Վակա-նյուվիս») և այդ պաշտոնում ծառայել է 1270—1273 թթ. (1853—1856)։

Նրա պատմությունը—«Թարիխի Ջելզեթ»-ը բաղկացած է 12 սովաբ հատորից և ընդգրկում է 53 տարվա պատմություն հիշրի 1188 թ. մինչև 1241 թ. (1774—1825), այսինքն XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին քառորդը։ Ըստ կարգի, Ջելզեթ-փաշան 27-րդ տարեգիրն է Օսմանյան կառավարության պաշտոնական տարեգիրների շարքում։

Ջելզեթ փաշայի «Պատմության» ընդգրկած ժամանակաշրջանը զուգահեռվում է պատմական խոշոր, համաշխարհային նշանակություն ունեցող դեպքերի, ինչպիսիք են Ֆրանսիական Մեծ ռեյուցիան և նրա հետ կապված բաղմաթիվ դեպքերը, եվրոպական երկրրների, ինչպես նաև Օսմանյան պետության ու Ռուսաստանի միջև տեղի ունեցող պատերազմները և այլն։ Այդ բոլոր դեպքերին թուրքիան այս կամ այն շափով մասնակցել է։ Թուրքիան իբրև Մերձավոր Արևելքի խոշոր իսլամական պետություն, այդ ժամանակամիջոցում ապրում էր իր քայքայման և կաշմալուծման ամենածանր շրջանը։ Պետության եվրոպական մասում՝ Ռումելիում, նրա «կալվածները» աստիճանաբար կրճատվում էին, բալկանյան ազգությունների մեջ զարգանում էր ազատագրական շարժումը։ Թուրքիան ապրում էր կրիտիկական վիճակ։ Ենիշերիների անկարգությունները, բանակի լրիվ քայքայումն ու այլասերումը, էյալեթներում, մասնավորապես Արևելքում, վեզիրների, փաշաների, մյութասարրիֆների և այլ պետական պաշտոնյաների հաճախադեպ ապստամբությունները և իրար դեմ մղած պատերազմները, թափառաշրջիկ և անհանգիստ աշիրեթների, ցեղերի անվերջ խլրտումները, թալանն ու կողոպուտները (մասնավորապես քրդաբնակ վայրերում և Իրանի սահմաններում), երկիրը հասցրել էին կործանման վիճակին։ Պարզ է, որ ներքին և արտաքին այդ խոշոր և ծանրա-

կշիռ դեպքերը Օսմանյան կայսրության սահմաններում ապրող ազգությունների, մասնավորապես քրիստոնյա ազգությունների (հայեր, հույներ և այլն) դրությունը դարձրել էին կրիտիկական և ահավոր:

Ահա, խիստ ընդհանուր գծերով, այդ շրջանի իրական պատկերը:

Ջեվդեթ-փաշան իր «Պատմության» մեջ վերոհիշյալ բոլոր կարևոր մոմենտները տալիս է բավականին մեծ հմտությամբ և պարզությամբ: Իբրև լիբերալ հայացքների տեր պետական անձնավորություն, նա առանց դուրս գալու իսլամական կրոնի և սուլթանական մոնարխիստական իդեոլոգիայի սահմաններից, փորձում է տալ բոլոր տեսակի դեպքերի անալիզը և քննադատությունը: Ջեվդեթ-փաշայի «Պատմության» մեջ մենք հանդիպում ենք նման բազմաթիվ էջերի, որոնցից առավել բնորոշները թարգմանել ենք տեքստին հարադատ մնալու սկզբունքով:

Իբրև պատմագիր, Ջեվդեթ-փաշան բավականին տարբերվում է նախորդ պատմագիրներից: Դա պիտի բացատրել, ամենից առաջ, նրա ժամանակով, ստացած կրթությամբ և պետության մեջ դրաված դիրքով: Ջեվդեթ-փաշան իր «Պատմության» հսկայածավալ հատորներում պատմական դեպքերը լուսաբանում և վերլուծում է պաշտոնական փաստաթղթերի, պատմական բազմաթիվ աղբյուրների (եվրոպական և իսլամական) հիման վրա: Նրա պատմության ամեն մի հատորի սկզբում մանրամասնորեն հիշվում են այդ աղբյուրները, իսկ «Պատմության» բուն տեքստի մեջ ցիտատները՝ բազմաթիվ աղբյուրներից: Պատմագիրը իր հատորների վերջում տալիս է բազմաթիվ փաստաթղթերի պատճենները (խաղաղության դաշնագիրը) պետությունների միջև փոխանակված գրությունները (նոտաները), փաղիշահական ֆերմանները, պետական-քաղաքական կարևոր անձերի զեկուցագրերը և այլն:

Քանի որ պատմագիրը իր «Պատմության» մեջ ուսումնասիրում է իրեն համեմատաբար ավելի մոտ ժամանակաշրջանի դեպքերը (մոտավորապես 70—80 տարի) և իր տրամադրության տակ ունեցել է սուլթանական արքունիքի հարուստ արխիվային նյութերը, այդ պատճառով հաճախ պատմական դեպքերը (մանավանդ արքունական և Բարձրագույն Դռան վերաբերյալ նյութերը) տալիս է կարծես սղագրական մանրամասնություններով, գրեթե բոլոր դեպքերում ավելացնելով իր անձնական դատողություններն ու քննադատությունները: Ջեվդեթ փաշան քննադատում է անգամ

սուլթաններին, շնայած որ սուլթանը՝ իբրև իսլամական խալիֆա (Մարգարեի փոխանորդը) սուրբ անձնավորություն է համարվում և անքննադատելի է: Ջեվդեթ փաշայի լեզուն ու ոճը անհամեմատ պարզ են և կատարելագործված, քան նախորդ պատմագիրների լեզուն:

«Թարիխի Ջեվդեթը» տպագրված է մի քանի անգամ: Մեր ձեռքի տակ եղածը նրա 2-րդ և 3-րդ տպագրությունն է: Տպագրությունը տեղի է ունեցել Ստամբուլում պետական տպարանում 1288 թ. և 1302 թ. (1871 թ. և 1884 թ.):

«Թարիխի Ջեվդեթից» մենք թարգմանել և քաղվածաբար տվել ենք բավականին ընդարձակ նյութեր, առաջին հերթին այն նյութերը, որոնք կապված են Հայաստանի և հայերի հետ: Նկատի առնելով պատմական ժամանակաշրջանի բացառիկ կարևորությունը, թարգմանել ենք նաև մի շարք նյութեր, որոնք կապված են ուսման, թուրքական և թուրք-վրացական հարաբերությունների հետ, առանձնապես այն նյութերը, որոնք կապված են վրաստանի Հերակլ թագավորի երկարատև գործունեության հետ: Թարգմանել ենք նաև բավականին նյութեր, որոնք վերաբերում են երկրի ներքին դրությունը, քանի որ այդ դրություն հետ անմիջական կապ են ունեցել նաև Օսմանյան պետության մեջ ապրող հայերը:

«ԹԱՐԻԽԻ ՋԵՎԴԵԹ» — تاریخ جودت

(Հատ. I)

1190 թվականի (1776) դեպքերից

Իրանի վիճակը և Իրանի դեմ արշավանք սկսելու որոշումը

Պատմագիր Ջեվդեթ փաշան մանրամասնորեն պարզաբանում է Իրանի վիճակը: Նադիր-Շահը մի որոշ ժամանակ աշխարհակալություն անելուց հետո սպանվում է: Նրան հաջորդող շահերը շին կարողանում տևական իշխանություն ստեղծել, բացի այդ, Իրանի խաներից շատերը հետամուտ են լինում անկախություն ձեռք բերելուն: Այդ խաներից Ջենդ-Քերիմ-խանը կարողանում է Իրանի ժողովրդին իր կողմը գրավել, ընկճել մյուս խաներին, նվաճել Ֆարսն ու Իրաքը, Խորասանի երկրի մեծ մասը: Ադրբեջանի խաները թեև պահպանում են իրենց անկախությունը, սակայն նրանք էլ Քերիմ խանի հետ բարեկամական կապ են հաստատում:

Պատմագրի ասելով՝ Քերիմ խանը, նկատի ունենալով իր ոչ-ազնվական ծագումը (նա Շիրազի շրջանի քոչվոր քրդական ցեղերից էր) շահի տիտղոս չի կրում, բավականանում է «Իրանի վեթիլ» կոչումով: Նա իր իշխանության մայրաքաղաքը ընտրում է Շիրազը: Քերիմ խանը և նրա հաջորդները Իրանում քառասուն տարուց ավելի իշխել են Ջենդի անունով: Օսմանյան կառավարությունը պաշտո-

Նստակես հանաչել էր Քերիմ խանի իշխանությունը: Ջեվդեթ փաշայի ասելով, շնայած որ Ազրբեջանի խաներն ու ժողովուրդը, դժգոհ լինելով երկարատև ներքին խռովություններից, դիմել էին Օսմանյան կառավարությանը, ցանկություն հայտնել մտնել նրա հովանավորության տակ, սակայն Օսմանյան կառավարությունը, հավատարիմ Նադիր-Շահի ժամանակ կնքված հաշտության պայմանագրին, Իրանի նկատմամբ ոչ մի նվաճողական քայլ չէր կատարել, 1190 թ. սկսած Քերիմ խանը Օսմանյան պետական սահմանները սկսեց խախտել Բաղդատի և Բասրայի սահմաններում, բացի այդ, նրա եղբայրը՝ Սադրբ-խանը պաշարեց Բասրան, և առհասարակ, Քերիմ-խանի ղինվորները Օսմանյան սահմանի ժողովրդի նկատմամբ բռնություններ գործ դրին: Այս առթիվ Բաղդատի վալի՝ Օմեր փաշայի և Իրանի դեսպան, նշանավոր քանաստեղծ Վեհրի-էֆենդիի ներկայացրած զեկուցումներից պարզվում էր, որ Իրանի խաների Օսմանյան կառավարության դեմ պատրաստած ղինվորական ուժերի հետ միասին, մեծ վտանգ է ներկայացնում նաև Վրաստանի Հերակլ խանը: Այս մասին Ջեվդեթ փաշան գրում է՝

«Քիֆլիսի խանը՝ Հերակլը Ռուսիայի հետ լավ հարաբերության մեջ էր և Աչք-Բաշի խանի հետ մոտիկություն էր ստեղծել: Նա Իրանի ժողովրդի և շրջակայքի այլ խաների հետ կապ էր հաստատել և միացել: Այդ ժամանակ երկրում երևան եկած հանքերի շնորհիվ իր ուժն ու հզորությունը ավելացնելով, նաև մեկ օրում 20 հազարանոց բանակով ուղած ուղղությամբ շարժվելու կարող՝ ուժեղ մի թշնամի էր դարձել: Այնպես որ նա կարող էր Քերիմ խանի հետ միանալ, որով նրա [Քերիմ խանի] հարձակումը դառնում էր որոշված և անտարակույս: Հայտնելով այս մասին, նրանք խնդրում էին ժամ առաջ մեծ քանակությամբ պաշար և ռադամթերք ուղարկել Բասրան պաշարումից ազատելու և Բաղդատի պաշտպանությունը ապահովելու համար»:

Ըստ պատմագրի, Իրանի հարցը «մեծ և ծանրակշիռ հարցերից էր»: Այդ պատճառով էլ կառավարությունը լուրջ կերպով դրադիմում է այդ հարցով: Քերիմ խանը սկզբում հաշտություն կնքելու պատրվակով, կարողանում է թուրք փաշաներին խաբել և հետո առիթից օգտվելով գրավում է Բասրան և կողոպտում: Ռեբի-ուլ էվլեի 11-ին, Ասեֆի պալատում² Պետական Խորհուրդ է գումարվում և որոշվում է շտապ կարգով Իրանին պատերազմ հայտարարել: Այդ մասին Ֆեթվա է տրվում:

(«Քարիխի Ջեվդեթ», հատ. I, էջ 107—114):

Իրանի դեմ արշավանքի հայտարարությունը

Պատմագիր Ջեվդեթ փաշան մանրամասն նկարագրում է Իրանի արշավանքի ռազմական ուժերի, պաշարների և փոխադրությունների նախապատրաստությունը: Մորիլիզացվում են ենիչերիական բոլոր տեսակի, վիլայեթների թիմար և զեամեթ-

ների, ինչպես նաև բազմաթիվ աշխրեթների զինված ուժերը: Կազմակերպվում է սննդամթերքների հավաքումը և փոխադրումը: Բիրեջիկի³ նավահանգստում ձեռնարկվում է 150 փոխադրանավի կառուցմանը: Պետության գանձարանից հրահայտվան գումարներ են հատկացվում:

Ադրբեջանի խաների հետ տեղի ունեցած բանակցությունները

Ամեն կողմից Իրանի վրա բանակ ուղարկելու մասին որոշում էր տրված. Կարսի կողմից շարժվող բանակը ամենից առաջ Ադրբեջանի վրա շարժվելու կարիք պիտի զգար: Բայց որովհետև պետք եղածի շափ պարզ չէր, թե Ադրբեջանի խաները Քերիմ խանի հետ ինչպիսի հարաբերության մեջ են (ներանք միացած են թե ոչ), այս պատճառով անհրաժեշտ եղավ նախապես պարզել այդ հարցը և ըստ այնմ շարժվել: Ադրբեջանի ժողովրդին ոտքի տակ շտալու համար, հարմար նկատվեց նախապես գրությունը հայտնել Ադրբեջանի խաներին և պաշտոնապես հարցնել Քերիմ խանի հետ նրանց ունեցած կապի և միության մասին: Այս պատճառով Սեդարեթի կողմից ամեն մեկ խանին ուղղված հատուկ գրությունները, Կարսի սերասքերության կողմից պատրաստված որոշ քանակության նվերների հետ միասին ուղարկվեցին Ախասխայի և Կարսի սահմանապահների միջոցով: Վերոհիշյալ գրություններից Երևանի խան՝ Հյուսեին-Ալի խանին ուղղված գրության պատճենը տրվում է գրքի վերջում: Ադրբեջանի խաները ստանալով վերոհիշյալ գրությունները, շտապեցին Կարսի սերասքեր Ալի-փաշային և Չըլդրի վալի վեզիր-Սուլեյման փաշային հայտնել, որ նրանք խնդրում են Օսմանյան բարձր կառավարության պաշտպանությունը և հովանավորությունը:

Այսպես, այդ խաների նշանավորներից Թիֆլիսի Հերակի խանը, Չըլդրի վալին, Երևանի խան՝ Հյուսեին-Ալի խանը և Խոյի խան՝ Ահմեդ խանը Սերասքեր Ալի փաշայի հետ բանակցելով, Օսմանյան կառավարությանը հավատարմություն հայտնեցին: Վերոհիշյալ Թիֆլիսի խանը, պարսկերեն լեզվով գրված հավատարմության նամակը իր քարտուղարի՝ Միրզա-Քուրդինի [Քուրդեն] միջոցով, Չըլդրի վալիի կնքապահի՝ ուղեկցությամբ ուղարկեց Երջանիկ Ասիթանե [Ստամբուլ]: Այդ նամակի թարգմանական բովանդակությունը հետևյալն է՝

«Ինքը [Հերակի] մի շարք պայմանների բերումով կարիք է ըզգացել դիմել Իրանի շահերին, որը տեղի է ունեցել ժամանակի և

* Կնքապահ — «մյուհյուրդար», կնիք — «մյուհյուր բասից»:

գրութեան պատճառով. Աստված մի՛ արասցէ՛ որ նա Օսմանյան կառավարութեանը հակառակվելու նպատակով այդ արած լինի, ոչ էլ դա իրական հակամետութեան կամ կապի հետեանքով է եղել: Ներկայումս նորից, ինչպէս առաջ, պատրաստ է ծառայելու և հավատարմութուն ցույց տալու Բարձր Սուլթանութեանը և իրրև սահմանակից՝ Օսմանյան կառավարութեան հետ դրացիութեան իրավունքները հարգելու համար շի խնայում ոչ մի ջանք:

Մինչև հիմա, նա, Օսմանյան կառավարութեան թշնամիների հետ հարաբերութուն և միութուն չի ունեցել և սրանից հետո էլ չի ունենա: Սրանից առաջ Օսմանյան պետութեան և Ռուսիայի միջև տեղի ունեցած անթույլատրելի գրութեան պատճառը՝ այդ ժամանակվա Չըլդրի վալին՝ Սեյիդ-Նաման փաշան է եղել: Ներկայումս Չըլդրի վալի՝ Սուլեյման փաշան գնահատում և հաստատում է իր նորին Վսեմութուն [Սուլթանի] նկատմամբ ունեցած հավատարմութունը. եթե նորին Վսեմութուն փաղիշահի կողմից իրեն որոշ օժանդակութուն շնորհվի և թույլ տրվի որոշ քայլերի դիմելու, ինքը պիտի ջանա արգելք հանդիսանալ Ադրբեջանի խաներին Քերիմ խանի հետ կապ հաստատելու և միանալու ձգտումներին»:

Որոշ խնդրանքներ նա հանձնարարել է իր վերոհիշյալ դեսպանին՝ (Գուրգեն-Միրզային) բերանացի հայտնելու համար: Վերոհիշյալ դեսպանի զեկուցման բովանդակութունը՝

«Իրանի վերիլը՝ Քերիմ խանը, ազնվականութեան և անձնական արժանիքի հատկանիշներից զուրկ է, նա խարդախութեամբ ձեռք է բերել Ֆարսի, Իրաքի և Աջեմի երկրները, սակայն նրան [Քերիմ խանին] կողմնակցութուն ցույց տալու մասին ուղարկված մի շարք գրութուններին, թե վերոհիշյալ Թիֆլիսի խանը՝ Հերակլը և թե Ադրբեջանի, Շիրվանի և Խորասանի խաները բացարձակապես համակրանք չեն ցուցաբերել: Այս պայմաններում Իրանի խաներից ոչ մեկը ցանկութուն չունի հարձակում գործել Օսմանյան պետութեան հողերի վրա [տերիտորիա]. խանի կողմից ուղարկված օգնութեան նամակներին նպաստավոր պատասխան չի տրված: Եթե վերոհիշյալ Հերակլ խանի ծառայականութունը նորին Վսեմութուն փաղիշահի կողմից ընդունվի, գանձերը միացնելով, առանց Կարսի սերասքերի օժանդակութեան կարիք չգալու, նա հանձն է առնում Ադրբեջանի խաների հարցը բարեհաջող կերպով լուծելու, և այդ մասին իր ունեցած հավատարմութեան կապը ավելի ամրապնդելու համար, եթե ցանկութուն լինի, Չըլդրի վալիի միջոցով: Ախասխայի բերդում պահելու պայմանով, նա պատրաստ է իր երկրի

պատվավոր անձերից մի քանի սլատանդ տալու: Շիրվանի խաները, երբեմն Հերակլ խանին նվերներ են ուղարկել և երբեմն էլ տուրքեր տվել: Սրանից հետո նրանցից ոչ մեկը Քերիմ խանին օգնություն չպիտի տա, իրեն նման նրանք էլ Օսմանյան կառավարության հովանավորությունը իրենց համար փրկություն պիտի համարեն և դրա համար երախտագետ պիտի լինեն: Եթե փաղիշահի կողմից Ադրբեջանի խաներին որոշ նվերներ, շնորհներ և հրամաններ տրվեն, և եթե բոլորին ցույց տրվի նրանց Օսմանյան պետութայն հետ կապված լինելը, նա [Հերակլը] վստահեցնում է, որ նրանց կողմից փաղիշահական երկրի սահմանների վրա հարձակում տեղի չպիտի ունենա: Եվ եթե Օսմանյան կառավարությունը վերոհիշյալ խանին [Հերակլին] ճանաչի իբրև իրեն պատկանող խան, և այն դեպքում, երբ Քերիմ խանի հետ խաղաղություն կնքի, նա խնդրում է, որ իր և իր որդիների վտանգներից ազատ և ապահով լինելու հարցը նմանապես պայմանագրության պայմանների մեջ մտցվի:

Ներկա պայմաններում Սեֆեվիդների սերնդից զուրկ լինելով Իրանի երկրի Օսմանյան պետութայն նման հզոր և փառապանծ պետութայն վրա հենվելը բխում է ժամանակի և պայմանների անհրաժեշտությունից: Սակայն եթե Սեֆեվիդներից մեկը երևան գա և Իրանի սուլթանությունը նրան փոխանցվելու լինի, նա [Հերակլը] նորից Օսմանյան պետութայն հավատարմությունից շպիտի հրաժարվի, այդ դեպքումն էլ նա պիտի ենթարկվի Օսմանյան կառավարութայն հրամաններին և որոշումներին, և վերջապես նա խնդրում է, որ թե ինքը և թե իր զավակները, Աստուծո տնօրինած ժամանակի ընթացքում, Օսմանյան կառավարութայն շնորհով, պաշտպանութայն և ուշադրութայն արժանանան»:

Թե նամակի բովանդակությունը և թե նամակաբերի հայտարարությունը Չըլդրի վալիի գրության և նրա կնքապահի զեկուցման համապատասխան լինելով, այս մասին Ասեֆի պալատում մի քանի խորհրդակցություն և ժողով տեղի դնեցավ և նկատի առնվեց, որ այդ հանգամանքը [Հերակլի առաջարկությունը] Օսմանյան կառավարութայն պատիվն ու փառքը ավելացնելու պատճառ կլինի և մյուս կողմից էլ ոչ մի անպատեհություն չի կարող առաջացնել: Բացի այդ, վերոհիշյալ խաների Օսմանյան կառավարութայնն ապավինելու մասին սրանից առաջ կարսի սերասքերին ուղղված կաշսերական ֆերմանում շեշտված և ցույց էր տրված, որ մինչև հիմա Ադրբեջանի խաների կողմից թշնամութայն վերաբերյալ ոչ մի շարժում չի նկատվել, եթե նրանից հետո էլ նրանք անպատեհ ըն-

թացքի մեջ շգտնվեն, հանդարտ ապրեն և Օսմանյան կառավարու-
 թյանն ապավինեն, ամեն տեսակ վնասներից և վտանգներից նրանց
 պաշտպանելու մասին հատուկ միջոցներ ձեռք կառնվեն: Այդ կող-
 մերում այս բոլորը ամենքին հայտնի էր դարձել: Երևանի խան՝
 Հյուսեին-Ալի խանը և Խոյի խան՝ Ահմեդ-խանը, դրանից առաջ
 Կարսի սերասքեր Ալի-փաշայի միջոցով ուղարկած գրության մեջ
 հայտնել էին, որ նրանք [խաները] սրանից հետո էլ հպատակու-
 թյուն և հնազանդություն են ցույց տալու Օսմանյան կառավարու-
 թյանը և ինչ ծառայություն, որ իրենց առաջարկվի, Թիֆլիսի խան՝
 Հերակլ խանի հետ միացած, պիտի ջանան իրագործել: Այս
 գրությունը, Հերակլ խանի ցուցմունքները հաստատում և ցույց
 էին տալիս, որ նրանց միջև միություն գոյություն ունի: Այդ պատ-
 ճառով նրանց [խաների] խնդիրը միաձայն որոշումով ընդունվեց և
 այդ կասկածները առանձին ֆերմաններ ուղարկվեցին: Միաժա-
 մանակ նրանց տեղեկացվեց, որ եթե Քերիմ-խանը նրանց երկրնե-
 րի վրա հարձակվի, Կարսի շրջանի սերասքերը, Տրապիզոնի վա-
 լի էլհաջ-Ալի փաշայի կողմից օգնություն պետք է հասցնի նրանց,
 Թիֆլիսի խանին կարիքի դեպքում օժանդակություն ցույց տալու
 համար՝ Չըլդրի վալիի տրամադրություն տակ պահվելու են բա-
 վականաչափ քանակությամբ ընտրյալ զինվորներ:

Փաղիշահի կողմից Հերակլ խանին հազար ոսկի, մի սամույրե
 մուշտակ (քյուրք) և մի զարդարված ձի, Հյուսեին Ալի խանին՝
 երկու հազար, Ահմեդ խանին՝ հազար հինգ հարյուր ոսկի և մի սա-
 մույրե մուշտակ նվեր ուղարկվեց:

(«Քարիխի Ջեվդեթ», հատ. I, էջ 122--128):

* * *

Ինչպես հիշվեց, Քերիմ խանի դեմ պատերազմ հայտարարելու
 կասկածներով, Օսմանյան կառավարությունը մի շարք խա-
 ներին, այդ թվում Երևանի խան՝ Հյուսեին-Ալի խանին, հատուկ
 նամակ և ֆերման էր ուղարկել: Պատմագիր Ջեվդեթ փաշան !
 հատորի վերջում տալիս է այդ երկու գրությունների պատճենը:
 Հաշվի առնելով նրանց բովանդակության նույնությունը, թարգմա-
 նում ենք միայն ֆերմանը:

Երևանի խանին ուղարկված Բարձր Ֆերմանի պատճենը

Ֆերմանում նախապես շեշտվում է Նադիր-Շահի ժամանակ կնքված հաշտության դաշնագրի, այդ «ամրակուտ պատնեշի» հսկայական նշանակությունը երկու կողմերի համար, և հետո՝ Օսմանյան կառավարության հավատարմությունը սլաշմանագրի անխախտ պահպանման նկատմամբ: Այնուհետև մանրամասնորեն հիշվում են Ջենդ-Քերիմ խանի Օսմանյան երկրի հանդեպ կատարած թշնամական բաշխերը (Բաղդատի և Բասրայի շրջաններում) և Օսմանյան կառավարության նրա դեմ ձեռնարկած սազմական միջոցառումները:

«...Իմ աշխարհապարփակ ֆերմանում հայտնել եմ, քանի որ Ադրբեջանի խաների կողմից առաջժամ թշնամական ընթացք և շարժում չի նկատվել, հետևաբար նրանց երկրների վրա չպետք է հարձակվել: Նրանցից արժանավորին հատուկ նամականեր եմ գրել և արգելել Ջենդ-Քերիմի հետ կապ հաստատելը: Եթե նրանք [խաները] իրենց վիճակում ապրեն, մեր նկատմամբ թշնամություն և ատելություն արտահայտելուց հետո մնան, իմ Բարձր Սուլթանությունը հպատակություն ու հնազանդություն ցուցաբերելու դեպքում, նրանց ապահովության և անվնաս կացության մասին ցուցմունքներ և հանձնարարություններ կտրվեն:

Դո՛ւ, որ վերոհիշյալ խանն էս, Քեզ և Թիֆլիսի խան Հերակլ խանին իմ հավատարիմ սադրադամ և բացարձակ փոխանորդի կողմից ցույց է տրված, որ այս անգամ նախորդ սերասքերին և իմ Բարձրագույն Դռանը քո ուղարկած գրությունից և խոյի իշխող Ահմեդ խանի ու քո մարդկանց զեկուցումներից երևում է, որ Դուք իմ փաղիշահական Դռանը ծառայություն և հպատակություն եք հայտնել՝ ընդունելով այդ ձեզ համար որպես պարծանքի միջոց, միաժամանակ հայտնել եք, որ պատրաստ եք ծառայելու իմ բոլոր հրամաններին. Թիֆլիսի Հերակլ խանի հետ միանալով հոժարություն եք հայտնել՝ անձնազոհ լինելու իմ կայսերական անձի համար: Ներկայումս Թիֆլիսի վերոհիշյալ Հերակլ խանը Չըլդրի վալի և իմ վեզիր Սյուլեյման փաշայի կնքապահի հետ միասին իր վրաստահելի մարդկանցից Գուրգեն-Միրզայի ձեռքով իմ կայսերական Բարձր Դռանը խնդրագիր է ներկայացրել, որով նա անկեղծորեն ընդունում է իմ արդարադատ իշխանության նկատմամբ իր սլատրաստակամությունը և հայտնում, որ դու, խոյի խանը և Ադրբեջանի մյուս խաները, խոր և անկեղծ կերպով կապված եք իմ փառապանծ զահին և փաղիշահությունը ու իր հետ համախոհ՝ իմ փաղիշահական հրամաններին ենթարկվելով, Ջենդ-Քերիմից և նրա կողմնակցությունից բոլորովին հրաժարվում եք, որը ձեզ հետ համախոհ

դիմել է իմ արդարադատ Դռանը: Վերոհիշյալ խանին [Հերակլին] կայսերական շնորհներ են տրվել և իր ցանկության թույլատվության մասին տրվել իմ նվիրական հրամանը:

Դո՛ւ, որ հավատարմություն հայտնող վերոհիշյալ խանն էս: Արդարև, երկար տարիներից ի վեր Երևանի կառավարության գլխին եղող իմ փառապանծ Դռան Կարսի ու Էրզրումի սահմաններում գտնվող մեծ վեզիրների հանդեպ քո ունեցած անկեղծ ցանկությունը և անսահման բարեկամությունը շատ անգամներ փորձված է: Մասնավորապես Զենդ-Քերիմի կողմից կազմակերպված և դժբախտությամբ վերջացած խոռվարարական ելույթից հետո քո հավատարմության հակառակ ոչ մի անարժան վիճակի մեջ չլինելը նկատի է առնված: Քո ձգտումների և շարժումների նկատմամբ իմ վստահությունը բացահայտ է: Իրանի խաների շարքում քո ազնվավացեղությունը, իմաստությունն ու արժանիքն իմ կայսերական աչքում պարզ և ակնհայտ լինելով, իմ լուսասփյուռ փառիշահական Դռան կողմից քո խնդիրը ընդունվում է, և իմ կայսերական բարձր պատվով պարգևատրվելու արտոնություն է շնորհվում: Մրահետ միաժամանակ այս անգամ քո արժանիքն ու պատիվը բարձրացնելու համար իմ կայսերական գանձարանից, իբրև փառիշահական շնորհ, նվիրում եմ քեզ երկու հազար ոսկի դրամ և, հատուկ արքայական հանդերձարանից, սամույրե մի խալաթ: Այս վեհաշուք Ֆերմանը ուղարկվում է ներկայումս Էրզրումի և Տրապիզոնի վալի ու Կարսի շրջանի Սերասքեր՝ իմ վեզիր էլհաջ-Ալի-փաշայի միջոցով: Դու թղթակցիր իմ Բարձր կառավարության հպատակությունը ընդունած այլ խաների հետ, և եթե ձեր կողմից ձեր խոստման և հավատարմության հակառակ որևիցե քայլ և շարժում տեղի չունենա, ձեր երկրներին և հողերին ոչ մի վտանգ չի սպառնա: Իսկ եթե Զենդ-Քերիմը ձեզ նեղություն պատճառելու համարձակություն ունենա, վերոհիշյալ սերասքերին պատվիրված է պաշտպանել և օգնել ձեզ: Ձեր հավատարմության մեջ որքան ժամանակ որ հարատև լինեք, ինչպես որ մինչև օրս եղել եք ձեր երկրի կառավարության տերն ու տիրականը, սրանից հետո էլ այդ ձևով կշարունակեք: Ձեր ապահով, երջանիկ և հանդիստ ապրելու համար իմ կայսերական շնորհները անպակաս կլինեն: Խոչի խան՝ Ահմեդ-խանին էլ կայսերական նվեր և խալաթ եմ շնորհում: Թիֆլիսի խան՝ Էրեկլի [Հերակլ] խանին հանձնարարված է, որ քեզ և Ադրբեջանի այլ խաների հետ միացած, հեղ տանի ձեր շնորհապարտ ծառայականությանը: Այդ էլ քեզ հայտնի թող լինի... Թիֆլիսի

խանի հետ բանակցելով, խաղաղության և միության հետամուտ լինելով՝ ջանացեք ձեր խոստումն ու հանձնառությունը իրագործել: Կարսի սերասքեր՝ վերոհիշյալ վեղիրին դրված է ձեր հատուկ գործի մասին և հրահանգ է տրված ժամանակի ու պայմանների պահանջի համաձայն օժանդակություն և օգնություն ցույց տալ:

(«Թարխիսի Զեվդեթ», հատ. I, էջ 300—303):

Արտակարգ դեպք (ղարիբե)

Սուլթան Մուստաֆա* խանի տիրապետության ժամանակաշրջանում, Ռուսաստանի դեմ տեղի ունեցած պատերազմում, վախենալով, որ Հերակլ խանը այդ ուղղությամբ շարժվելով կարող է Օսմանյան պետության սահմաններին վնաս պատճառել, Քերիմ-խանին նրա դեմ հանելու և հարձակման մղելու նպատակով միջոցներ էին ձեռք առնված ու գրություններ ուղարկված: Այժմ [Հերակլ խանի] ինքնաբերաբար Օսմանյան կառավարությանն ապավինելով՝ Քերիմ-խանի դեմ օգտագործելու խնդրանքը, Աստվածային կամքի տարօրինակ դեպքերից է [ղարիբե]:

Լ ր ա ց ու մ

Ինչպես որ վերեր հիշվեց, Ադրբեջանի խաներին հովանավորության իմաստով հրամաններ ուղարկվեցին: Սակայն նկատի ունենալով, որ նրանց՝ Օսմանյան պետությանն հարելը կարող է Զենդ-Քերիմի կողմից Օսմանյան կառավարությանը խաբելու մի խորամանկություն լինել, նախազգուշության համար անհրաժեշտ նկատվեց միջոցներ ձեռք առնել: Այդ պատճառով Կարսի շրջանի սերասքերին տեղեկություն տրվեց և հրամայվեց իր տրամադրության տակ գտնված զինվորական ուժերով կամաց-կամաց դեպի Կարս շարժվել և զինված ուժերով այդ կողմերում սարսափ տարածել: Բացի այդ՝ նրան հանձնարարվեց իր կողմից հատուկ մարդիկ նշանակել և ստուգել Ադրբեջանի խաների վիճակը, նրանցից վստահության մուրհակներ վերցնել և առհասարակ ամեն կերպ նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել:

* Սուլթան Մուստաֆա III, 1171—1203 թթ. (1737—1786):

Աղբբեջանի խաների դրության մասին (լրացում)

Ինչպես վերևում հիշվեց, Աղբբեջանական խաներին կայսերական նվերներ և պատվերներ ուղարկվեցին: Այս անգամ Չըլդրի վալիից ստացված դրության մեջ հայտնվում էր, որ Թիֆլիսի խան Հերակլը փաղիշահական նվերները դիմավորելիս, իջել է ձիուց համբուրել փաղիշահի կողմից նվեր ուղարկված ձիու սանձը, հետո հեծել նրան և փաղիշահական շքախմբի հետ առաջ շարժվել, մեծ հանդիսավորությամբ թնդանոթներ է արձակել տվել և իր կենտրոնատեղը հասնելուց հետո՝ Գիվան կաղմել, իր ժողովրդի ավագանու ներկայությամբ կարդացել փաղիշահական դրությունը և այնուհետև փաղիշահի կողմից շնորհված խալաթը հագնելով՝ համբուրել է տվել նրա փեշը իր ավագանուն ու հայտարարել իր հպատակությունը Օսմանյան պետությանը: Իսկ Երևանի Հյուսեին-Ալի խանը իր ավագանու հետ արգելել է այդպիսի փառավոր հանդիսավորություն կատարելը:

Երբ հասկացվեց, որ Աղբբեջանի խաների Օսմանյան կառավարության բարձր հովանավորություն խնդրելը տեղի է ունեցել պայմանների բերումով, որոշվեց, որ նրանց չի կարելի լրիվ կերպով հավատ ընծայել: Նկատի առնվեց, որ կարսի սերասքերին ոչ թե երկիրը ընդարձակելու, այլ երկրի սահմանները պաշտպանելու պաշտոն է տրված: Նմանապես նկատի առնվեց, որ առանց պատճառի մի շարք կանանց ու երեխաների, ինչպես նաև աղքատների ոտնատակ լինելը հակառակ է արդարության և խղճի կանոնների: Վերոհիշյալ սերասքերին հայտնվեց, որ նա դուրս գալով էրզրումից, ձիերը մարգապետիններում արածացնելով շարժվի դեպի կարսի կողմերը և ուշիմորեն ուսումնասիրի այդ կողմերի դրությունը: Եթե Աղբբեջանի խաների կողմից թշնամական շարժում նկատի, այդ դեպքում, փոխադարձ հատուցման կարգով պետք է անմիջապես հարձակվի նրանց վրա:

Սակայն որոշ ժամանակ անցնելուց հետո, Հերակլ խանի քարտուղարը՝ Գուրգեն-Միրզան, նորից Չըլդրի վալիի կնքապահի ուղեկցությամբ Ստամբուլ՝ եկավ և հայտնեց, որ Հերակլ խանի խելացի միջոցառումներով Խոյի, Գենջեի, Երևանի, Ղարաբաղի և Շիրվանի խաներն էլ վերջերս հակված են դեպի Օսմանյան կառավարության կողմը, նրանք էլ սրանից հետո Օսմանյան կառավարության ծառայականությունը ընդունելու, կայսերական սահման-

* Բնագրում «Գերսեաղեթ» (երջանկության վայր, տեղ): Թուրք գրականության մեջ հաճախ «Գերսեաղեթ» կոչումը դորժ է անվում Ստամբուլի փոխարեն:

ներին վատ աչքով շնայելու մասին գրավոր խոստումներ են տվել, որ
Հերակլ խանն էլ իր կողմից մի երաշխավորական գրություն է ու-
ղարկել: Հերակլ խանի կողմից Սեդարեթին, Քեթխուղա-բեյին և
Ռեյիս-էֆենդին իբրև նվեր բերել է մուշտակ, կերպաս, շալ և
այլն: Թե Գուրդեն-Միրզային և թե կնքապահին խալաթներ հազ-
ցընելուց հետո, նրանց իբրև բնակավայր տրվեց Չըլդրի վալիի
Կափու-Քեդխուղայի բնակարանը: Անմիջապես Ռեյիս-էֆենդիի
կողմից Բեքլեքջի* -խայրի էֆենդին դնաց և նրանց հայտարարու-
թյունները գրի առավ:

Նրանց ղեկուցման համառոտ բովանդակությունը այս է՝ Հե-
րակլ խանը կայսերական գրությունն ու նվերները ստացած օրից
սկսած, Օսմանյան կառավարությանը հավատարմություն և հպա-
տակություն ցույց տալը, և այդ կերպով Վսեմաշուք սուլթանության
ծառաների շարքում ընդունվելը, իր համար մեծ շնորհ և պարծանք
է համարում: Սրանից հետո ինքը, իր հավատարմության և ծառա-
յականության մեջ հաստատակամ մնալով հանդերձ, Ադրբեջանի
խաներին էլ իր նման Օսմանյան պետության հավատարմու-
թյան շրջաններում առնելու ջանադիր պիտի լինի: Այսպիսով, այդ
շրջանները լինելով ամբողջապես Օսմանյան կառավարության
լրացուցիչ մասերը, Օսմանյան կառավարությունը ոչ ոքի կալված-
քին և ինչքին աչք չունի և նրա շուրթին ապավինողները, որքան որ
երջանիկ և բարեբաստիկ լինեն, պետք է հաստատ հասկանան և
ըմբռնեն, որ այդ միայն Վսեմ սուլթանության շնորհով է տեղի ու-
նեցել: Սրանից հետո հրաժարվելով Ռուսաստանից և ամբողջովին
Օսմանյան կառավարությանը ապավինելով՝ հպատակություն է
հայտնել Նորին Վսեմություն փաղիշահի Բարձրագույն Դռանը:

Փաղիշահի կողմից Հերակլ խանին քուրք, ձիու սարք և ազա-
մանդազարդ ժամացույց շնորհվեց:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. I, էջ 128—130):

1192 թվականի (1778) դեպքերից

Կարոլիկ պատրիարքի ընտրության արգելումը

Օսմանյան պետության քրիստոնյա հպատակներից հայ ազգը,
հույն** և կաթոլիկ դավանանքներից տարբեր, հատուկ ծիսակատա-
րություն է ունեցել և մինչև 1040 թ. (1630) նրանց [հայերի] միջև

* Բեքլեքջի — կայսերական Դիվանի գրասենյակի պետը:

** Բնագրում «սուլ» բառը գործ է ածվում հունազավան, օրթոդոքս
խմաստով:

այլ դավանանք հայտնի չի եղել: Սակայն ֆրանսիացի (ֆրենդ) հայտնի վարդապետները շրջելով հայերի մեջ, կարողացան նրանց մի մասին ընդունել տալ Հոռոմոմ՝ Պապի հոգևորական իշխանության տակ գտնվող կաթոլիկական դավանանքը [ընդհանուր դավանանք իմաստով]: Հույների և հայերի հոգևորական պետերը՝ պատրիարքները, գտնվում են Օսմանյան պետության մեջ, իսկ կաթոլիկ եկեղեցին օտար հոգևորական պետի է հպատակվում: Արևմտյան պետությունների մեծ մասը պատկանում են այդ դավանանքին [կաթոլիկական]: Արևելյան երկրներում ֆրենդությունը մեծ համբավ վաստակած լինելով, Օսմանյան պետության հպատակներից մի փոքր հասարակության այդպիսի մի օտար եկեղեցու հպատակությունը քաղաքական խոռվություն է համարվում: Բուն հայերը, ֆանատիկական տեսակետից, կաթոլիկ դարձած հայերին խիստ թշնամի լինելով, նրանց [կաթոլիկ հայերի] դեմ մի շարք ամբաստանություններով և զրպարտություններով խլացնում էին կառավարության ականջները: Երբ այս խնդիրը զեկուցվեց վսեմ Սուլթան Մուրադ IV-ին, նրա հրամանով ռայաների մեջ նման խոռվություն ստեղծելու համարձակություն ունեցողներին համապատասխան պատժով պատժեցին: Այդ հարցը նորից երևան եկավ 1147 թ. (1774), Հեքիմ-Ջադե-Ալի փաշայի սեղաթեթության ժամանակ: Նկատի առնելով այդ երևույթի քաղաքական վնասակարությունը, վերոհիշյալ խմբից [կաթոլիկ հայերից] մի քանի հոգի մահվան դատապարտվեցին. բացի այդ, հայոց պատրիարքներին պաշտոնական հրաման տրվեց, որով հայտնվում էր, որ ֆրենդ եկեղեցիներ գնացող և կաթոլիկ դավանանք ընդունող ռայաներ հայտնաբերելիս, պետք է հայտնել դատավորներին: Նրանք անմիջապես տաժանակիր աշխատանքի (քյուրեք) պիտի ենթարկվեն. բացի այդ, իրենց [հայերի] դավանանքին և ռայաների կարգ ու կանոնին հակառակ ընթացքի մեջ գտնվողներին դաստիարակելու և պատժելու մասին նրանց կողմից ուղարկված և կնքված խնդրագրերը նկատի պիտի առնվեն և ամեն կերպ շպիտի մերժվեն:

Սակայն շնայած որ հարցը այդ ձևով պարզված էր, որոշ ժամանակից ի վեր այդ խնդրին անհրաժեշտ շափով ուշադրություն չէր դարձվում. այդ պատճառով էլ ռայաներից որոշ թվով հարուստներ կաթոլիկություն էին ընդունել, և նրանց օգնությամբ մի քանի կաթոլիկ վարդապետներ պապի կողմից կնքված թղթեր ձեռք բերելով, շրջադաշնելով գյուղերն ու քաղաքները ռայաներից շատերին խաբել և իրենց դավանանքն էին ընդունել տվել: Նախապես հայոց պատ-

րիարքներին տրված հրամաններում, կաթողիկական դավանանքը
 ընդունողներին պատժելու հետ միասին նրանց մեռյալներին շվեր-
 ցընելու մասին հատուկ մի կետ էլ կար: Այդ ժամանակ տեղի ու-
 նեցած մեծ ժանտախտի համաճարակի ընթացքում հայոց պատ-
 րիարքը արգելում էր կաթողիկների դագաղները վերցնել: Կաթո-
 լիկները շխոսելով այդ երևույթի իսկական պատճառի մասին և այն-
 միայն դավանական հակառակույթյան հետ կապելով, պատրիարքի
 շարամտության մասին գանգատ հայտնեցին և դիմում ներկայաց-
 նելով Նորին Վսեմություն փառիշահին, խնդրեցին, որ իրենց համար-
 առանձին պատրիարք նշանակվի: Խնդրագիրը ուղարկվեց Բարձ-
 րագույն Դուռը⁴. այդ մասին վեփլներին միջև խորհրդակցություն
 տեղի ունեցավ, որի ընթացքում Ռեիս-էֆենդին՝ Արիֆ-Չաղե Օմար-
 Վահիդ էֆենդին այս հարցի մասին ընդարձակ բացատրական գրա-
 վոր մի զեկուցում ներկայացրեց, որի պատճենը տրվում է ստորև
 համառոտակի կերպով:

Ռեիս-էֆենդիի⁵ զեկուցման բովանդակությունը

Օսմանյան պետության ուսյաներից ամենաբազմամարդը հայ
 ժողովուրդն է: Նրանց հայ անունը [կոչումը], նախապես իրենց
 ապրած Իրանյան երկրներից Աղրբեջանի Արմեն երկրամասից է
 առաջացել: Իսկ Արմենիա անունը [տերմինը] այդ երկրի իշխողի՝
 Արմենյարի (?) մայրաքաղաքից է առաջացել*:

Մինչև 600-ական թվականը Արմենիան [կազմված էր] Փոքր
 Արմենիայից — Անթաքիայի, Վանի, Էրզրումի և Սվազի էյալեթները
 և Մեծ Արմենիայից — Աղրբեջանի կողմերը, որոնք ունեին իրենց
 անկախ իշխողները, նրանց մայրաքաղաքը Կոնիան էր: Սելջուքյան
 սուլթաններից Սուլթան-Ղայաս-էդդինի ժամանակ, սրանց երկիրն
 ու հայրենիքը նվաճվում է, նրանց իշխողները բնաջինջ են լինում
 և իրենք [ժողովուրդը] ուսյա են դառնում: Ավելի ուշ, վերոհիշյալ
 երկիրը [Արմենիան] Օսմանյան երկրի տիրապետության մեջ է
 մտնում, այդ ժամանակից մինչև վսեմաշուր Սուլթան Մուրադ IV-ի
 իշխանության շրջանը, վերոհիշյալ ցեղի [հայերի] դավանանքը բո-
 լոր քրիստոնյա ազգությունների դավանանքից տարբեր լինելով,
 միասնական մի դավանանքով և իրենց վիճակով հանգիստ ապրում
 են: Սրանք [հայերը] պարզամիտ մի ժողովուրդ էին: Էֆրենջ

* Այս նախադասությունը, հավանաբար, աղճատված է:

[Ֆրանսիացի] ցեղը Օսմանյան պետության նկատմամբ շարանապատակ խռովություններ իրականացնելու առիթներ ստեղծելու հետամուտ լինելով, ինչպես որ ուսաները պատերազմի ժամանակ հույներից օգտվեցին խռովարարական նպատակներով, նրանք էլ [ֆրենդները], ինչպես վերևը հիշվեց, հայերի մեջ կաթոլիկական դավանանքը տարածելով, հետամուտ էին իրենց դավանակիցների թիվը ավելացնելուն:

Հետևաբար, ինչպես վերևը հիշվեց, երկու անգամ այդպիսի խռովություն կազմակերպելու հանդգնություն ունեցողները, համաձայն օրենքի, մահվան էին դատապարտվել: Ներկայումս էլ հայերի և կաթոլիկների միջև այն աստիճան թշնամություն գոյություն ունի, որ մեկի մորթածը [կենդանին] մյուսը չի ուտում, մեկի ոչնչացումը մյուսի կողմից փրկություն է համարվում: Բուն հայերը ցանկանում են Օսմանյան պետության հաղթանակը, իսկ կաթոլիկները [կաթոլիկ հայերը], բնական է, որ ցանկանում են եվրոպական (էֆրենջ) երկրների հաղթանակը: Մոտիկ անցյալում ուսական արշավանքի [պատերազմի] ժամանակ, ուսաների և հույների միջև երևան եկած հայտնի հարաբերությունը այս պնդումի համար բավականաչափ փաստ է հանդիսանում: Իրենց նախնիների և պապերի դավանանքին հավատարիմ հայերը շեղոք մնալով ցույց տվին, որ նրանք հավատարիմ են Օսմանյան կառավարությանը, մինչդեռ կաթոլիկ դավանանքին պատկանողները, եվրոպայում մի եկեղեցի ղնելով, հարուստները իրենց որդիներին ու մոտիկներին կրթելու համար այդ եկեղեցին են ուղարկում, դուստներին շէյապա (շապկա) ծածկում, եվրոպական հագուստներ հագնում և այս կերպով իրենց բուն կրթությունը [կենցաղը] փոխում են. բացի այդ, նրանցից ոմանք, սարրաֆություն⁶ և վաճառականության դիմակի տակ, [պետության] ավազանու և ազնվականների բնակարաններում ազատ ելումուտ անելով, մոտենում են նրանց ու հետամուտ լինում պետության զաղանիքները կորզելուն: Կաթոլիկ վարդապետները կաթոլիկ հայերից խլում են մահացողների ժառանգությունը [ունեցվածքը] և այդպիսով ամեն տարի շուրջ հազար ֆիսի հարրատություն Ֆրանսիա է ուղարկվում: Աստված մի՛ արասցե, եթե սրանց թույլատրվի, կասկած չկա, որ Ռումելիում և Անադոլուում ապրող բոլոր ուսանները կաթոլիկ կդառնան:

Վերոհիշյալ զեկուցագրի վերնում՝ «Ռեիս-էֆենդիի կարծիքն է» խոսքերով ծանոթություն տրվեց և Սեդարեթության կողմից նորին վսեմություն փաղիշահին ներկայացվեց: Այդ մասին շնորհված

կայսերական հրամանի համաձայն, օրենքին հակառակ, հայ աշխատողներին խաբող և մոլորեցնողներին պատժելու մասին հայոց պատրիարքին ուղղված մի հրամանագիր (բուլբուլի) գրվեց, որով առաջարկվում էր՝ առանց անձնական ատելության և թշնամության խնդրադրեր ներկայացնել, կաթոլիկ մեռյալներին մեջտեղ չթողնել, առանց ընդունված կարգը խախտելու մեռյալներին թաղել, վեճերին և թշնամությանը վերջ տալ:

Անկախ խորհրդածուրյուն

Քրիստոնեական կրոնը բաժանված է բազմաթիվ ճյուղերի: Ամենագլխավորներն հետևյալներն են՝ առաջին՝ Արևմտյան, կաթին և կաթոլիկ եկեղեցին, որը Հռոմի պապի հոգևորական իշխանության տակ գտնվող դավանանքն է: Երկրորդ՝ Ստամբուլի հույն պատրիարքին ենթակա Արևելյան եկեղեցի կոչված դավանանքն է: Երրորդ՝ Արևելյան եկեղեցու մի ճյուղը լինելով, սակայն հույն պատրիարքի իշխանությունը չճանաչող, ինչպես որ նախապես հիշվեց, առանձին պատրիարքի ենթակա հայկական դավանանքն է: Չորրորդ՝ ոչ մի հոգևորական իշխանություն չճանաչող բողոքականություն կոչված դավանանքն է: Օսմանյան կայսրության սահմաններում գտնվող հյուսիսային և արևելյան քաղաքներում նախապես գոյություն ունեին միայն հույն և հայ եկեղեցիները, այնպես որ կայսերական կառավարությունը իր քրիստոնյա հպատակների համար ճանաչել էր միայն այս երկու եկեղեցիները և նրանց մի շարք առանձնաշնորհումներ տվել (շնորհվել էր): Էլ-Շամում, Բոսնիայի գերմանական սահմանի վրա և Միջերկրական ծովի կղզիներում լատինական (կաթոլիկ) դավանանքին պատկանող փոքրաթիվ ուսուցիչներ էին ապրում, սակայն թվով շատ աննշան լինելով, դրանք ինքնուրույն դավանանք և ազգություն չէին՝ համարվում: Այդ դավանանքի վարդապետները մեծ մասամբ օտարահպատակներից էին և առհասարակ կաթոլիկ դավանանքին պատկանողներին նայում էին իբրև օտարների: Բողոքականությունը [մեր երկրում] բոլորովին անձանոթ էր: Ամենուրեք, մասնավորապես Արևելյան երկրներում դավանանքի և ազգության վրա միևնույն աչքով է նայվում, այդ պատճառով հպատակներից որոշ մարդկանց, մինչև անդամ հոգևորական լինելու դեպքումն էլ, օտար կառավարության հետ հարաբերություն ստեղծելը, քաղաքականապես վնասակար գործ է համարվում: Արդարև, պապական կա-

ուավարութիւնը [պետութիւնը] սկզբից իր կրօնական պաշտօնը ազդեցութեան միջոցի վերածելով, Եվրոպայում խիստ շատ վեճերի և աղմուկների պատճառ է եղել, բազմաթիւ կռիւլներ և պատերազմներ է առաջացրել: Սակայն բավական ժամանակից ի վեր, մասնավորապես ներկա պայմաններում, պապական կառավարութիւնը սոսկ կրօնական մի իշխանութեան է վերածվել, այսինքն՝ նրա արտաքին իշխանութիւնը սահմանափակվել է կաթոլիկական դավանանքի հոգևորական ղեկավարութեան սահմաններում և հիշյալ դավանանքին պատկանող քրիստոնէակաների Պապի հետ ունեցած կապը, միայն կրօնական և դավանական-բարոյական նշանակութիւն ունի: Այնպես որ այդ կապը այլևս քաղաքական և պետական վտանգի ներկայացնում: Այն կարծիքը, թե կաթոլիկական դավանանքով տարված հպատակները այդ դավանանքին պատկանող պետութիւնների հաղթանակն են ցանկանում, բոլորովին ճիշտ տեսակետ չէ, որովհետև պետութեան հպատակութիւնից գոհ եղող և նրա պաշտպանութեանը և արդարադատութեանը վստահ եղող և հանգիստ ապրող հպատակները, միմիայն դավանական տարբերութեան պատճառով շատ դժվարութեամբ կարող են օտար պետութեան հակամետութիւն ցույց տալ: Հետևաբար, որոշ թվով հայերի (արամեան) կաթոլիկական դավանանքն ընդունելն արգելելու համար այդ աստիճան խիստ և կոպիտ միջոցների գործադրութիւնը, պարզ է, որ չի համապատասխանում արդարութեան և խելամտութեան սկզբունքներին: Մինչև անգամ, եթե այն ժամանակ ենթադրված անպատեհութիւնները իրոք որ տեղի ունենային, նրանց արգելումը նման ճանապարհով հնարավոր չէր լինի, մի բան, որ փորձով պարզված և ապացուցված է: Անժամոթ քրիստոնէական դավանանքներէ մասին եղած հարցերը կառավարութիւնը ստուգում է ճանաչված մարդկանցից. իսկ սրանք իրենց հակառակորդներին կառավարութեան աչքում ամբաստանում են իրենց ուղածի պես: Երբ բողոքականները հավատացած են, որ իրենք առաջնորդվում են Աստուծաշնչի և Ավետարանի իսկական իմաստով, իրենց աղոթարաններից պատկերներն ու զարդարանքները վերացրել և այլ դավանանքների մի շարք վատ սովորութիւնները ոչնչացրել են, դրանով, նրանք [բողոքականները], կարող է պատահել, որ իսկական հավատացյալի բնույթն են ստացել: Մինչդեռ նրանց բոլորովին այլ կերպ են ցույց տալիս իսլամների աչքին: Եվ կամ հայերը, իրենցից բաժանելով կաթոլիկութիւն ընդունողներին, Օսմանյան պետութեան մեջ քաղաքականութեամբ զբաղվելու և կամ այլ ծանր հանցանքներ

րով են ամբաստանում նրանց: Սարրաֆուսթյամբ և կամ այլ դրադմունքներով ձեռք բերված ազդեցությունը օգտագործում են նրանց [կաթոլիկների] դեմ, որի համար մի շարք խստություններ են տեղի ունեցել կաթոլիկների նկատմամբ և երբեմն առաջացրել կառավարության ուժեղ զայրույթը: Սակայն ամեն բանում, մասնավորապես հավատքի գործերում ինչքան խստություն և արգելք տեղի ունենա, կրքերը այնքան ավելի կուժեղանան:

Հայերի կողմից տեղի ունեցած ծայրահեղ միջոցները օտար միջամտության պատճառ եղան, որի մասին պիտի հիշվի 1194 թ. դեպքերի շարքում: Դրանք պատճառ եղան պատրիարքի պաշտոնազրկությանը և ավելի ուշ՝ կաթոլիկների իբրև մի առանձին ազգի ձև ընդունելուն:

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. I, էջ 159—163):

1194 թվականի (1780) դեպքերից

Հայոց պատրիարքի պաշտոնազրկության հանգամանքները

Ինչպես որ հիշվեց 1192 թ. դեպքերի շարքում, հայոց պատրիարքը՝ Զաքարիա եպիսկոպոսը, իր ունեցած պաշտոնի և իրավունքի հիման վրա, հայերից կաթոլիկական դավանանք ընդունել ցանկացողներին արգելք էր լինում: Թեև այդ ընթացքը միջոց էր հաճախանում ուսյաներին պառակտումից և բաժանումից պաշտպանելու, սակայն այդ ուղղությամբ կարիք եղածից ավելի խստություն էր ցույց տալիս և մինչև անգամ կաթոլիկների հետ շփում ունեցող ուսյաների մեռելները թաղելն արգելվում էր և մեռելների գարշահոտության պատճառ դառնում: Բացի այդ, [պատրիարքը] նույնիսկ արգելում էր դեպի Եվրոպա ճանապարհորդությունը: Նման ծայրահեղությունները որոշ անպատեհությունների և մասնավորապես օտարների դժգոհության պատճառ եղան: Այնպես, որոշ ժամանակ առաջ Ավստրիայի՝ (Նեմչեխի) գլխավոր մինիստրից մինամակ էր ստացվել, որի մեջ խոսելով վեճի առարկա կաթոլիկական հարցի մասին, ասում էր, թե հայոց պատրիարքը արգելում է վաճառականներին Տրիեստեի նավահանգիստը երթևեկելը և պահանջում էր նրա [պատրիարքի] պաշտոնազրկումը: Այդ ժամանակ հարցի քննությունը հետաձգվեց մինչև Ավստրիայի դեսպանի Ստամբուլ գալը և այդ իմաստով պատասխան գրվեց: Հետո Աբդուլ-Ռզակ փաշայի նախագահության ժամանակ Ավստրիական դեսպանը Ստամբուլ եկավ, նրա հետ տեսակցեց և հայտնեց, որ իր կառավարությունը պահանջում է հայոց պատրիարքի

պաշտոնազրկումը: Նա հասկացրեց, որ այդ պահանջը վերջնական է: Դրան Արդու-Ռզակ փաշան պատասխանեց. «մենք պարտավոր ենք պատրիարքի առևտրական գործողություններին արգելք չինելու հանգամանքը ստուգել»: Դրանից հետո Ավստրիական գլխավոր թարգմանը երկու օրը մեկ անգամ Ռեխս-էֆենդու մոտ գալով, երբեմն պահանջում էր այդ կետի գործադրությունը իբրև պայմանաչին հողաված, երբեմն էլ՝ իբրև բարեկամական պահանջ: Ռեխս-էֆենդին պատասխանեց՝ «Ձեր այդ պահանջը չի կարող համապատասխանել պայմանագրային կետերին. հայոց պատրիարքը հազարավոր փաղիշահական ուսուցանների պաշտոնյան է և նրա պաշտոնազրկումը օտար պետության պահանջով մեր վարչական գործերն ու ուսուցանների գործերը խանգարելու բնույթն ունի. բարեկամ մի կառավարություն իրեն չպիտի թույլ տա և չպիտի ցանկանա իրեն բարեկամ երկրի օրենքների խախտումը»: Դրան Ավստրիական դեսպանը պատասխանում է՝ «Իմ կառավարությունը պահանջում է այդ և պնդում»: Այս հարցը մի քանի անգամ վեբիլների մեջլիսում քննության առնվեց և որոշվեց. եթե Ավստրիական դեսպանի այդ մասին Վիեննա գրելուց հետո, գլխավոր մինիստրից այդ առթիվ պնդող գրություն ստացվի, այն ժամանակ վեճը մեջտեղից վերացնելու համար, պատրիարքին պաշտոնազուրկ պետք է անել. սակայն նկատի առնելով, որ ամեն կողմ լուր կարող է տարածվել, թե Օսմանյան կառավարությունը ստիպված է եղել պատրիարքին հրաժարեցնել, ինչ որ իբրև վատ օրինակ այլ պետություններին, մասնավորապես մեր ուսուցանների և նրանց եկեղեցիների գործերին միջամտելու պատրվակ որոնող Ռուսաստանին առիթ կտա նման հարցերի մեջ խառնվելու. մյուս կողմից էլ նկատի առնելով, որ Ավստրիային ընդառաջելով հայոց պատրիարքին հրաժարեցնելը անխուսափելիորեն մի շարք անպատեհություններ կարող է առաջացնել, — լուծման երկու հավանական ձև քննության դրվեց՝ կամ առայժմ կաթոլիկական դավանանքը ընդունող հայերի գլխավորներից [պատվավորներից] մի քանիսին ձերբակալել և պատժել, իսկ պատրիարքին ասել՝ «Դու շեռ կարողացել փաղիշահի կողմից քեզ հանձնարարվածի համաձայն, պահանջված կերպով կարգի բերել քո ժողովրդի գործերը, այդ պատճառով էլ ուսուցանների գործերը խանգարվել են ու գրա հետևանքով բազմաթիվ հայեր կաթոլիկական դավանանքին են հարել», այդ ամբաստանությամբ պատրիարքին հրաժարեցնելով, վեճը մեջտեղից վերացնել, և կամ Ֆրանսիական դեսպանին գաղտնի հայտնել, թե Ավստրիական կառավարությունը ինչ իրա-

վունքով այդպիսի մի առաջարկ է ներկայացրել, դա թույլատրելի
բան է արդյոք. Յրանսիական դեսպանը կարող է պատասխանել, որ
դա անպատեհ է. իր կողմից [դեսպանը] կարող է Ավստրիական
դեսպանին դիմել և Վիեննայի Յրանսիական դեսպանին այդ մասին
գրություն ուղարկել, որով մինչև պատասխան ստացվելը, գործը
կարող է հետաձգվել:

Այս երկու հավանական ձևերից մեկը նախընտրելու համար
երկար խորհրդակցություն և քննություն տեղի ունեցավ և վերջա-
պես նախապատվությունը տրվեց առաջին հավանականությանը:
Նկատի առնվեց ավստրիացիների համառ պնդումն ու պահանջը,
մանավանդ, երբ այդ մասին Ավստրիայից գրության ստացումը հա-
վանական համարվեց: Բայց, որովհետև, սոսկ Ավստրիայի պահանջի
հիման վրա պատրիարքին հրաժարեցնելը, ինչպես վերևում հիշվեց,
վտանգավոր երևույթ էր, այդ պատճառով Ռեխս-էֆենդին այսպիսի
մի խելացի առաջարկ ներկայացրեց՝ մի քանի օր հետո կաթոլիկ
դավանանքը ընդունողներից մի քանիսին պատժել և պատրիարքին
էլ այդ խնդրում անհոգություն ցույց տալու ամբաստանությամբ՝
պաշտոնազուրկ անել: Ահա այսպիսով հայոց պատրիարքի պաշ-
տոնազրկության հարցը վճռվեց: Որոշ ժամանակ հետո պատրիար-
քը պաշտոնազուրկ արվեց և Բրուսա աքսորվեց: Նրա փոխարեն
Բրուսայի մետրոպոլիտը՝ Հովհաննես վարդապետը հայոց պատ-
րիարք նշանակվեց: Սակայն Հովհաննես պատրիարքը իր նախոր-
դին բոլորովին հակառակ այդ խնդրում շատ թույլ վարվեց և չկա-
րողացավ ժողովրդին լավ վերաբերմունք ցույց տալ: Ժողովուրդը
հարձակվեց պատրիարքի վրա և նրան պաշտոնից հեռացրեց: Այն-
պես որ տարին չրացած նա հեռացվեց և նրա փոխարեն Զաքարիա
եպիսկոպոսը, Բրուսայից հեռ կանչվելով, նորից պատրիարք նշա-
նակվեց:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. I, էջ 210—212):

«ԹԱՐԻԽԻ ԶԵՎԴԵԹ», ՀԱՏ. II

1197 թվականի (1782) դեպքերից

Էրեկլի [Հերակլ] խանի Ռուսաստանի հովանավորություն ընդունելը

Ռուսաստանի հովանավորության ինչ աստիճան վտանգավոր
և վնասաբեր լինելը Շահին—կրայի⁷ դեպքից ամենքին հայտնի պի-
տի լինելու: Սակայն սրանից առաջ Օսմանյան կառավարության հո-

վանավորության տակ մտած Վրաստանի խաներից Քարթալինայի և Կադեթի [Կախեթի] իշխանը՝ Թիֆլիսի խան Թեյմուրազի որդին Հերակլիոս խանը, որը 1190 թ. (1776) դեպքերի ժամանակ Օսմանյան կառավարության հովանավորությունն ու հպատակությունը խնդրող նույն Հերակլ խանն է, Պատյումկինի նվերներով շլացած, սույն 1197 թ. Ռամազան ամսի կեսերին Ռուսաստանի հովանավորության տակ մտավ և Եկատերինային մի մուրհակ (դոկումենտ) տվեց, որով հայտնում էր, թե սրանից հետո այլ պետության հպատակությունից հրաժարվելով, կարիք եղած դեպքում պատրաստ է Ռուսաստանին օգնել, իսկ Ռուսաստանը հանձնառու է լինում նրան հովանավորելու և նրա երկրները պաշտպանելու: Գրանից հետո ժառանգաբար իր փոխարեն խան եղող անձնավորությունը, նախապես այդ մասին պետք է հայտնի Ռուսաստանին, նրա կողմից արտոնագիր, դրոշակ և թուր ստանալուց ու կաֆթան հագնելուց հետո, պետք է Ռուսաստանի կողմից ցույց տրված եղանակով երդվի՝ ընդունելով նրա հովանավորության և իշխանության տակ գտնվելը: Առանց սահմանում գտնվող Ռուսական հրամանատարի և դեսպանի գիտության, վերոհիշյալ խանը չպետք է բանակցություններ ունենա շրջակա իշխանների հետ. Ռուսաստանի, Օսմանյան կառավարության և այլ պետությունների հետ կնքելիք պայմանագրերը, Հերակլ խանի երկրին և ժողովրդին պետք է վերաբերեն, և վերոհիշյալ Քարթալինա և Կախեթի երկրների պիտավոր եպիսկոպոսը՝ Ռուսաստանի ութերորդ աստիճանի մետրոպոլիտի հետ համաստիճան պիտի համարվի: Այս պայմանագիրը կնքված է հավիտենապես ուժի մեջ լինելու պայմանով:

Թեև Հերակլ խանը ընդունել էր Ռուսաստանի հովանավորությունը, բայց իր երկիրը Ռուսաստանին չէր միացրել: Սակայն նրա մահվանից 17 տարի հետո, ուսաները, հովանավորությունը պատրվակ համարելով՝ գրավեցին Հերակլ խանի իշխանության տակ գտնված երկիրը և կցեցին Ռուսաստանին:

Ռուսները, նույն ձևով ուղեցին Մեզրելի, այսինքն՝ Աչքք-Բաշի խան՝ Սոլոմոն խանին էլ իրենց հովանավորության տակն առնել: Վերջինս քաջարի անձնավորություն լինելով, շցանկացավ անմիջապես Ռուսաստանին գլուխ ծռել. սակայն ուսաները նվերներով և պարգևատրությամբ փորձեցին նրան իրենց կողմը գրավել և իրենց ենթարկել:

Հերակլ խանին և Սոլոմոն խանին ուսաների կողմը գրավելու և իրենց ենթարկելու լուրերի հետ միասին, սահմանի վալիներից

Ստամբուլ ուղարկված գրություններից պարզվեց, որ Երևանի շրջանն ուղարկված ուս երկրաչափները այդ կողմերում երթևեկելով, ուսումնասիրել են Երևանի երկիրը [շրջանը], որտեղ Ռուսաստանի մարդիկ Երևանի խան՝ Հյուսեին խանի կողմից դոհունակությամբ են ընդունվել: Այդ շրջաններում գրությունն ուսումնասիրելու պաշտոն ունեցող լրատեսների տված տեղեկություններից պարզվում էր, որ Ռուսաստանը՝ այս ձևով Օսմանյան կառավարության հետ ունեցած պայմանագրությունը խախտելու դեպքում, նպաշտակ ունի Հերակլ և Սալոմոն խաների առաջնորդությամբ այդ կողմերում հարձակվել փառիշահական սահմանների վրա: Իսկ եթե Օսմանյան կառավարության հետ ունեցած հաշտության պայմանագրությունը իր ուժի մեջ մնա, նա [Ռուսաստանը] մտադիր է գրավել Գիլանի և Մազանդարանի շրջանները և հավանաբար, Աջեմի [Իրանի] անխուսափելի հեղաշրջման հետևանքով, վտանգավոր միտումներ ունի գրավելու և նվաճելու քովանդակ Իրանը: Այս պատճառով ձեռնարկեցին Երևելյան սահմաններն ուժեղացնելու աշխատանքներին և Սեդարեթի կողմից հատուկ գրություններ ու հրամաններ ուղարկվեցին սահմանային վալիներին՝ ուշադիր և արթուն լինելու մասին: Բացի այդ, Բաղդատի վալի Սուլեյման փաշային գրվեց և առաջարկվեց, որ գրության վտանգավորության մասին Իրանի խաներին տեղեկություն տա և նրանց արթուն պահի: Իսլամական կրոնին պատկանող Դադստանի մի շարք խաներին էլ հատուկ նամակներ ուղարկելով հայտնեցին, որ եթե Ռուսաստանը նրանց երկրների վրա հարձակվի, նրանք պետք է իրենց զինվորները հավաքեն և քաջաբար դիմադրություն ցույց տան: Այդ մասին անմիջապես Ստամբուլ տեղեկություն հասցրնելու դեպքում, կրոնական նկատառումներով, անհրաժեշտ օժանդակությունը շպիտի խնայվի...

Նկատի առնելով, որ նախապես Հերակլ խանի Օսմանյան պետության հովանավորության տակ մտնելը տեղի է ունեցել Չըլդերի վալի Սուլեյման փաշայի միջոցով և ներկայումս Հերակլի՝ Ռուսաստանի հովանավորությունն ընդունելու հանգամանքը պետք եղածի պես չի ապացուցված, հարցի կարևորության պատճառով, նորին Վսեմություն Սադրազամի կողմից հատուկ լրացում տրվեց Սուլեյման փաշային ուղղված գրությանը, որի պատճենը տրվում է ստորև:

Սադրազամը իր լրացուցիչ գրության մեջ կրկնում է Հերակլ խանի մասին վերևում հիշված կասկածները՝ նրա Ռուսաստանին հարելու և հետևաբար Օսմանյան կառավարության նկատմամբ ու-

նեցած հավատարմությունը խախտելու մասին ստացված տեղեկությունները: Եվ այդ պատճառով առաջարկում է Սյուլեյման փաշային հանգամանորեն ստուգել այդ հարցը և արդյունքն անմիջապես հայտնել կառավարութեանը: Միաժամանակ առաջարկում էր՝ «ջանալ ամրապնդել վերջինիս հավատարմությունը Օսմանյան կառավարութեան նկատմամբ, միջոցներ ձեռք առնել նրան Օսմանյան կառավարութեան կողմը գրավելու համար, որը կամրապնդի Հերակլ խանի նախապես մեր նկատմամբ՝ ունեցած կապը»: Սակայն քիչ ժամանակ անց, էֆլաքի վոյեվոդան գրավոր կերպով հայտնեց մեր կառավարութեանը, որ նա [Հերակլը] վերևում հիշվածի պես, հավատարմագիր է տվել:

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. II, էջ 122—124):

«ԹԱՐԻԽԻ ՋԵՎԴԵԹ», ՀԱՏ. III

Պատմագիր Ջեվդեթ փաշան իր սրատմութեան III հատորում շատ մեծ տեղ է տալիս Արևելքին—Եգիպտոս, Արաբիա և Կովկաս (Դաղստան, Վրաստան և Չերքեզիստան): Մասնավորապես Կովկասի մասին պատմագիրը ասում է՝

«Դաղստանն ու Գյուրջիստանը (Վրաստանը) Կովկասյան երկրների կարևոր մասն են կազմում: Նրանց վերաբերյալ դեպքերի և նրանց [այդ երկրների] պատճառով Օսմանյան և Ռուսական պետությունների միջև տեղի ունեցող վեճերի իսկական պատճառը հասկանալու համար, անհրաժեշտ է ծանոթանալ՝ Կովկասի աշխարհագրական գիրքի և պատմութեան հետ»*:

Պատմագիրը նույն նպատակով, գրքի երրորդ մասը հատկացնում է «Կովկասյան լեռների մեծ մասը բռնող» Չերքեզիստանին:

Հետաքրքիր են պատմագրի տված տեղեկությունները (առանց աղբյուրների հիշատակության) Կովկասյան ժողովուրդների թվի մասին: Այսպես Հյուսիսային Կովկասում՝ Չերքեզիստանում ապրող չերքեզների թիվը, ըստ պատմագրի, 100 հազար տնից (խանե) ավելի է: Չերքեզիստանի և Դաղստանի միջև, թերեք գետի ակունքներում ապրող Կարարթայ, Նեղսույ, Կարա-Բուլաք, Օս և Նողալու ցեղերի թիվը՝ 60.000 տուն է: Դաղստանը բազմացեղ և բազմալեզու մի երկիր է, որը բաժանվում է 3 մասի՝ Հյուսիսային, Միջին և Հարավային Դաղստանի: Հյուսիսային Դաղստանում (Կասպից ծովի եզերքում, Կովկասյան լեռների լանջերում) ապրում են գլխավորապես թուրքեր և լեզգիներ՝ մոտավորապես 100 հազար տուն: Միջին Դաղստանում ապրում են բազմաթիվ ցեղեր, նույնպես մոտ 100 հազար տուն: Հարավային Դաղստանում (Չարո, Փիլեբան, Իլիսու, Շերի, Էրս [Արեշ], Շիրվան, Բարու և Սալյան)— 70 հազար տուն: Սալյան և Բարու քաղաքներում ապրում են 10 հազար տուն շիաներ և 10 հազար տուն հայեր:

* «Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. III, էջ 141:

Վրաստանի սահմաններն են՝ արևելքից Դաղստանը, հարավ-արևմուտքից՝ Կանրք գետը⁹, հարավից՝ Բորչալու կոչված իսլամական կրոնին պատկանողները, Կազախի աշիրեթները, Գյումրիի և Ախասխայի սանջակները, Աջարա լեռը, արևմուտքից՝ Սև ծովի եզերքը, հյուսիսից՝ Կովկասյան լեռների Չերքեզիստանին կից մասերը: Վրաստանում ապրող ազգություններն են վրացիները, ռուսները, օսերը, սվանները և հայերը:

Վերջերս որոշ թվով ռուսներ և գերմանացիներ են այստեղ բնակեցված: Ամբողջ ազգաբնակչության թիվը հասնում է 100 հազար տան:

Վրաստանի և Դաղստանի հարավային կողմը Հայաստանն է, որը բաժանվում է երկու մասի, մեկը՝ էրզրումի և Վանի շրջանները, որ Օսմանյան պետությանն են պատկանում, երկրորդը՝ Գենջեի, Ղարաբաղի և Նրեանի շրջանները մտնում են Իրանյան երկրի մեջ. սակայն Աջեմում [Իրանում] տեղի ունեցած հեղափոխությունների պատճառով ամեն մեկ շրջանը մնացել է մի անկախ խանի ձեռքում: Ինչպես I հատորում հիշվեց, նրանք 1190 թ. (1776) ստիպված եղան Օսմանյան կառավարությանը հարել:

Վրաստանն էլ երկու մասի է բաժանվում, մի մասը՝ Աչք-Բաշի, Մենգրելի, Գուրելի (Գուրիա) դադիանություններն են¹⁰, այսինքն՝ բեյությունները, որոնք ձգված են Սև ծովի եզերքում: Քուիայիս, Բաղդադչքը և Օզուրգեթ քաղաքները այս մասի մեջ են մտնում: Այս մասը վաղուց ի վեր կցված է Օսմանյան պետությանը, իսկ մյուս մասը՝ բուն Վրաստանը Թիֆլիսի էյալեթն է, որի մայրաքաղաքը Թիֆլիս քաղաքն է: Այս մասը երկար ժամանակ կցված է եղել Իրանյան երկրին, սակայն ինչպես առաջին հատորում հիշվեց, Թիֆլիսի Հերակլ խանը 1190 թ. ընդունել էր Օսմանյան կառավարության հովանավորությունն ու հպատակությունը: Ռուսները, տեղավորվելով Կաբարթայի կողմերը, սկսեցին առաջանալ դեպի Վրաստան և հետո այդ կողմերում խռովություններ սերմանել: Ինչպես հիշվեց II հատորում, Հերակլը խաբվեց Ռուսաստանի դավերով ու խորամանկություններով և իր վերականգնության ու ապահովության միջոց հանդիսացող Օսմանյան բարձր կառավարության հովանավորությունը թողնելով, 1197 թ. (1782) մտավ Ռուսաստանի հովանավորության տակ:

Կովկասի ժողովուրդների մեծ մասը իսլամներ են: Նրանք հյուսիսից և հարավից ենթարկվել են աջեմների և ռուսների հարձակման, սակայն ընդհանրապես արժանացել են Օսմանյան պետության բարձր հովանավորությանը և ճանաչելով իսլամական խալիֆայությունը, հակամետ են եղել նորին Վսեմություն Սուլթանական կառավարությանը:

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. II, էջ 144—145):

Դաղստանի և Վրաստանի դեպքերից

Այս գլխում պատմագիրը Ջեվդեթ-վաշան այդ երկու երկրների մասին տալիս է համառոտ պատմական տեղեկություններ և հետո ծանրանում այն դեպքերի վրա, որոնք անմիջական կապ ունեն այդ շրջանի ռուս-օսմանյան հարաբերությունների հետ:

* Թիֆլիսի իշխողը կոչվում էր խան, Հյուսիսային Դաղստանում գլխավոր Բոյնաք երկրի իշխողը՝ շամխալ, իսկ Աչք-Բաշի, Գուրելի և Մենգրելի իշխողներին դադիան անունն էին տալիս:

Նորին Վեհափառություն Օմարի Խալիֆայության 22-րդ տարում, արաբները նվաճեցին Իրանը, իսլամական սերդար Սերակեյին-Օմրուն գրավեց Ազարբայջանը [Ադրբեջան]։ Բեքիր Բին-Աբդուլլահը և Աբդուրրահման-Բին-Ռեբիյեն նշանակվեցին Ալբանիան գրավելու։ Այդ ժամանակ Դադստանի կողմերը Ալբանիա էր կոչվում։ Աբդուրրահմանը, Բեքիր-Բին-Օմրույին առաջապահ նշանակելով, ինքն էլ նրա հետևից շարժվեց դեպի Ալբանիա։

Երբ մոտեցան Շիրվանին, այդ ժամանակ Ֆարսի մելիքներից Շիրվանի իշխողը՝ Շեհրիյարը, եկավ և Կովկասյան լեռների հյուսիսային կողմում ապրող Ալան և Խազեր անունով թուրքական ցեղերի դեպի այս կողմ հարձակվելն արգելելու պայմանով՝ «աման», խնդրեց։ Այս մասին հայտնեցին Սերակեյին, որն այդ նպատակահարմար համարեց և զեկուցեց նորին Վեհափառություն Օմարին, որի կողմից հավանություն շնորհվեց և այդ պայմանով Շեհրիյարին «աման» տրվեց։

Սերակեյի մահից հետո, նրա տեղը նշանակվեց Աբդուրրահման-Բին-Ռեբիյեն, որը գրավեց Դադստանի մի շարք վայրերը և ժողովրդին ընդունել տվեց իսլամական կրոնը։ Նա Վրաստանի իշխաններից ջիզիե առնելով, նրանց հետ խաղաղություն կնքեց։

Երբ Դադստանում կատարված այս նոր նվաճումները հայտնի դարձան, Դերբենդի մի սուրբ [նվիրական] վայրի մասին որոշ ավանդություններ տարածվեցին. բացի այդ, Դերբենդի գրավումը նպաստեց հարավային երկրների ապահովությանն ու վստահությանը, որի հետևանքով բարեգործ մարդիկ սկսեցին մեծ խումբերով գնալ դեպի այդ կողմը։

«Ջիհաննումայում»¹⁰ գրված է, որ էմիյեյի¹¹ դարում Մյուսելմե-Բին-Աբդուլ-Մելիքը ուխտի գնալով այդ երկիրը, ժողովրդին իսլամության կրոնը ընդունել տվեց. նա, գրավելով Դերբենդը, նրանից դեպի հյուսիս մի շարք վայրեր նվաճեց, մինչև անգամ Բեհրամ-Չուփինի ցեղից Մուհամմեդ-Բին-Բեզիդը Շիրվանի և Թեմուր-Կափույի վալի դարձավ և իր իշխանությունը տարածվեց մի ամսվա [ճանապարհի] տարածության վրա։ Սակայն հիջրեթի 180 թ. (796) խազերի ցեղը Դերբենդը գրավելով՝ իսլամներին պարտության մատնեց։ Այդ ահռելի կովում 140 հազարի շափ մուսուլմաններ «շեհիդ» (նահատակ) եղան և իսլամի [պատմության] մեջ շտեպնում ալապիսի մի դեպք տեղի ունեցավ։ Խազերը [խուլար] թուրքական մեծ ցեղերից մեկն է, որը երկար ժամանակ իշխել է իր անունով կոչված Խազերի ծովի եզերքում։ Ծովը իր ափերին ապրող

ցեղերի անունով է կոչվել—Կասպից ծով («Քասրի-Կասպի»), Բուլղարական ծով («Քասրի-Բուլղար»), Դիլեմի ծով («Քասրի-Դիլեմ»): Ք վերջո, ինչպես վերը հիշվեց, խազերի ցեղի անունով կոչվեց՝ Խազերի ծով*:

Այս խազերի ցեղը մի մեծ ազգ է, որը երկու հարյուր տարուց ավելի պատերազմել է արաբների դեմ: Սակայն ի վերջո արաբները հաղթել են: Այսպես՝ հիշրեթի 200-րդ տարում Կուրեյշի¹² ցեղից և Նորին Վսեմություն Համզեի որդիներից՝ Շեյխ-էբու-Իսհակը և Աբբաս-Բին-Աբդու-Մաթլերի ցեղից Շեյխ-Մուհամմեդը իրենց որդիներից և ազգականներից երկու հազար մարդկանցով Հարեմեյնի-Շերիֆեյնից** մեկնելով և մի առ ժամանակ Շամի և Եգիպտոսի կողմերում թափառելով, ի վերջո հասան այդ ժամանակ պատերազմի վայր հանդիսացող Չերքեզների երկիրը, բազմաթիվ պատերազմներից հետո սպանեցին շերքեզների բեյ էմիր-Ազալին, համիշտակեցին նրա կալվածները և ընտանիքին ու որդիներին գերի վերցրին: Հետո Դադստանի երկրամասից Կըյթաքի էմիր՝ Ազենֆեյին սպանելով, նրա ժողովրդին իսլամական կրոնը ընդունել տվին: Այդ դազիները գրավեցին նաև Կոմուքների¹³ երկիրը և այդպիսով Դադստանի հյուսիսում և հարավում գտնվող խազեր ցեղի գյուղերի և քաղաքների մեծ մասը ավերեցին: Նրանց [արաբական ցեղերի] հաջորդները գրավեցին նաև Արիմը: Վերջապես Դադստանից մինչև Արիմ տարածված երկրները կամ պատերազմով և կամ խաղաղությամբ նվաճվելով ընդունեցին իսլամական կրոնը: Այսպիսով, Չերքեզական ցեղերից Կաբարթայ ու Բեսնի ցեղերը իսլամական կրոնին հարեցին:

Այս ձևով արաբների իշխանությունը շարունակվել է Կովկասյան երկրներում մինչև հիշրեթի 420 թ. (1029): Աբասյան խալիֆաների¹⁴ դարում այդ շրջաններում իշխում էին Ադրբեջանի և Հայաստանի վալիները:

Հետո 454 թ. Սելջուկյան դինաստիայից, բազմաթիվ նվաճումներով իր իշխանությունն հզորացնող և ընդարձակող Մելիք Շահը, հետևելով իր սպայերի և հայերի օրինակին, գրաված երկրներում, ապստամբությունից և խռովությունից ապահով լինելու համար, թե Անադոլուի երկրամասում և թե Վրաստանի սահմաննե-

* Խազերը երկու շրջանով արտասանելը սխալ է (ժանոթ. հեղ.):

** Հարեմեյնի-Շերիֆեյն՝ երկու նվիրական քաղաքներ՝ Մեքքե և Մեդինե:

րից սկսած մինչև Խաղերի ծովեզերքը՝ բազմաթիվ թուրքական ցեղեր բնակեցրեց:

Այսպիսով, Անադոլոսում, Շամում և Իրանի կողմերում 200 տարուց ազնիւի իշխանութիւն վարող Աւելլուկյան զինաստիան (խանեզան) ոչնչացնող Մոնղոլներին՝ տշիներն թաթարների երևան դալուց մոտավորապէս հարչուր տարի առաջ, Մենուշեհը-Շահը հարավային Գաղստանում գտնվող Շիրվանի երկրի կենտրոնը հանդիսացող Շամախի բաղաբը մայրաքաղաքի վերածելով՝ անկախութիւն ձեռք բերեց և թաթար վեհապետների օրինակով «Մեծ խան» (արքայից արքա) տիտղոսով հռչակվեց: Երանից հետո Աւելլուկյաններին մեկ հյուսիք և «Շիրվանի-Շահեր» անունով հայտնի Շիրվանի սուլթանները երևան եկան, որոնք Հայաստանի որոշ մասերն էլ Հարավային Գաղստանին միացնելով ափրասիականցին: Այդ ժամանակ Գաղստանի հյուսիս-արևելքն ու հարավը մտնում էին Շիրվանի մեջ, իսկ Գաղստանի Միջին և Հյուսիս-արևմտյան մասը կազմող երկրներում Ավար և Չեչեն ցեղերն էին բնակվում, որոնք դեռ Շիրվանի-Շահերին չէին հղատակվում, սակայն իսլամական միութեան հավատարիմ՝ պատերազմներում միշտ միասին էին լինում:

Այդ ժամանակ Վրաստանի վեհապետները, երբեմն Շիրվանի-Շահերին, երբեմն էլ Կոնիայի սուլթաններին էին հպատակութիւն ցույց տալիս: Մոնղոլներն ու թաթարները հարավից և հյուսիսից թուրքերի վրա հարձակումներ կատարելու ժամանակ, և հետո՝ թուրքմենների Ազրբեջանում և Հայաստանում անկախութիւն ձեռք բերելու շրջանում, թե Շիրվանի-Շահերը և թե Վրաստանի վեհապետները, սրանց հետ երբեմն պատերազմում, երբեմն էլ Կոնիայի սուլթանների օրինակով, որոշ նվերներ տալով՝ հաշտ ու խաղաղ հպատակութիւն էին ցույց տալիս: 800-ական թվականին Շիրվանի սուլթանը՝ Շեյխ-Իրրահիմ-Բին-Սուլթան-Մուհամմեդը, մի շարք պատերազմներում Թիմուրի հետ միասին է եղել: Այսպիսով, Շիրվանի-Շահերի մոտ շորս հարչուր տարվա իշխանութիւնից հետո, Հիջրեթի 942 թ. (1535) Շահրեհ-Բին-Սուլթան-Ֆերիսթին-Շեյխ շահի անշափահառ տարիքում Շիրվանի շահութեան գահում դահակալելու ժամանակ, Ալ-Կոլունլիների շեյխը, Ազրբեջանում երգբիլ բաղաբում շիաների դավանանքը տա-

քածելով, իր մյուսիդիներին հետ, ցույց էր տալիս, թե ինքը 12 իմամների հետևորդն է: Իրենց գլխին կարմիր շալից գործված 12 փետրավոր դերվիշական թագ դնելով՝ «կրզըլբաշ» անունը վաստակած Սեֆեվի-Շեյխ-Հեյդարի որդիներից Շահ-Քահամասը առաջինը, օգտվելով Շիրվանի դահը անշափահասի ձեռքում լինելու հանգամանքից, բանակը շարժեց դեպի այդ երկիրը և Դաղստանի ժողովրդի դեմ բավական երկար ժամանակ կռվելուց հետո, ի վերջո հաղթեց, Շահրեխին և նրա ազնվականներին սպանեց, մեծ քանակությամբ դանձեր ու հարստություն ձեռք բերեց: Այսպիսով Շիրվանական սուլթանությունը կործանվեց:

Թեև Շիրվանի շահերի ցեղից որոշ անձնավորություններ Միջին և Հյուսիսային Դաղստանում անկախորեն իշխող Կըլթաքի, Ավարի և Կոմուքի խաներից օգնություն ստանալով, մի առ ժամանակ պատերազմել են, սակայն հաջողություն չեն ունեցել և Հարավային Դաղստանը մոտ 41 տարի կրզըլբաշների իշխանությունն է ենթարկվել:

Թաթարական հարձակումների ժամանակ Հյուսիսային Դաղստանն էլ ավերվել է, սակայն նրա ժողովուրդները վերջ ի վերջո իրենց անկախությունը վերականգնել են: Երբ Չինգիզ-խանը գրավեց Կըլթաքի-Դաշտն¹⁵ ու Մոսկովի երկիրը, ավելի ուշ Իրանյան երկիրը ամբողջապես, նկատի ունենալով, որ Կըլթաքի-Դաշտի և Մոսկովի կարգավորումը Թեմուր-Կափուչի գրավման և նվաճման հետ է կապված, նա [Չինգիզ խանը] ձեռնարկեց նրա գրավմանը: Թեև Թեմուր-Կափուչի բնակչությունը դիմադրություն ցույց տվեց և կռվեց, սակայն Չինգիզ-խանը իր անդրանիկ որդուն՝ Չղաթային աստղերի շափ անթիվ թաթարական զինվորներով այդտեղ ուղարկեց: Ժողովրդին ընդհանուր կոտորածի ենթարկեց, նրանց տեղում բազմաթիվ թաթարներ բնակեցրեց և Չղաթային նրանց վրա խան նշանակեց: Հարյուր տարի հետո, երբ Թեմուրը երեւելան եկավ, սա գրավելով Թեմուր-Կափու բերդը, հանձնեց իրեն համախոհ և մոտիկ Թոկաթմեշ խանին: Որոշ ժամանակ հետո Թոկաթմեշ խանը Թեմուրի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, Թեմուրը Թավրիզի և Շիրվանի կողմերում պատերազմներով էր զբաղված և մի քանի անգամ Թեմուր-Կափուչի վրա ուղարկված

* Մյուսիդ՝ բառացի նշանակում է աշակերտ: Իսլամական շեյխերին հետևող և աստվածաբանական սկզբունքները ուսումնասիրող անձինք կոչվում էին «մյուսիդ»:

Թաթարական զինվորները պարտության մատնվեցին: Երբ Թիմուրը
Թավրիզի և Շիրվանի դժվարությունները հարթեց, կովելով Վրաս-
տանի իշխողների դեմ, նրանց էլ պարտության ենթարկեց, եկավ և
Թոկաթմեշին բռնեց, գահազուրկ արեց և նրա փոխարեն նշանակեց
իր վստահած խաներից մեկին, իսկ Թավրիզի ու Գիլանի և մի
քանի այլ Իրանյան երկրների իշխանությունը տվեց իր որդուն՝
Միրզա-Միրանշահին և Թեմուր-Կափուչի շրջանն էլ նրան մեացրեց:

Միրանշահի հաջորդները մի որոշ ժամանակ այդ կողմերում
իշխեցին. հետո, ինչպես վերևը հիշատակվեց, Ակ-Կոչունլի-
ները երևան եկան և Դաղստանի սահմաններում աշխարհակալական
քայլեր կատարեցին, որով Թիմուրի որդիների իշխանությունը
այդ կողմերում խորտակվեց և Հյուսիսային Դաղստանի ժողո-
վուրդները անկախության տիրացան: Սակայն սրանք Չինգիզի
դինաստիայից իրենց համար մի խան նշանակեցին, որը կոչվեց
Շամխալ: Սուլթան-Մուրադ III-ի ժամանակ, երբ Աջեմի դեմ պա-
տերազմ հայտարարվեց, Սադրաղամ Մուստաֆա փաշան կայ-
սերական բանակով շարժվեց Իրանի վրա և իր տրամադրության
տակ գտնվող Օզ-Դեմիր փաշային առանձին բանակով ուղարկեց
Դաղստանի կողմերը: Օսման փաշան գնաց, գրավեց Շամախի և
Բաքվի շրջանները: Շիրվանշահերի դինաստիայից Սուլթան-Բյուր-
հանը նշանակվել էր Շիրվանի շահ, որը սակայն անկախու-
թյուն և ազդեցություն չունենալով՝ հենվել էր Օսմանյան կառավա-
րությանը և հպատակվել նրան: Օսման փաշան հյուսիսային կող-
մերումն էլ ազդեցություն ձեռք բերեց և ամուսնանալով Շամխալի
աղջկա հետ, Դերբենդը նորից Շամխալին թողեց: Լեզգիները Օս-
ման փաշայի այդ շրջաններում ունեցած ազդեցությունը շէին տա-
նում, այդ պատճառով էլ երբեմն պատերազմներ էին տեղի ունե-
նում: Վերջապես Օսման փաշայի և Շամխալի միջև խաղաղության
պայմանագիր կնքվեց հետևյալ պայմաններով. խուլթեն* պիտի
կարդացվի Ալ-Օսմանի անունով, Աջեմի դեմ պատերազմելիս Ղրի-
մի խանի կողմից ուղարկված 30 հազար թաթարական զինվորնե-
րին թույլ պիտի տրվի իրենց երկրից անցնել և Օսման փաշային
միանալ: Օսմանյան կառավարության կողմից դենքը և պաշար

* Ուրբաթ և բայրամի օրերին հատուկ ընթերցողների (խաթիր) կողմից կարդացված խուլամական կրոնի որոշ հոդիսները և այնթները, ինչ-
պես նաև խալիֆայի անվան և աղոթքի հիշատակումը կոչվում է խուլթեն
կարդալ: Ալ-Օսմանի անունով խուլթեն կարդալ—նշանակում է ընդունել նրա
կրոնական և քաղաքական իշխանությունը:

տալու պայմանով՝ նրանք պետք է օսմանյան զինվորներին օգնեն, նրանց ընկերանան և առաջնորդեն. ըստ իրենց վաղեմի սովորության, նրանց ընտրած Շամխալներին ոչ ոք չպիտի միջամտի, իսկ եթե փաղիշա՜ը ցանկանա, նրան (Շամխալին) թուղ, դրոշակ, թուր և կաֆտան պիտի ուղարկվի. Օսմանյան պետության երկրում երթևեկող վաճառականներից մաքս, բաջ և այլ տուրքեր չպիտի առնելեն: Երկու կողմերը վերոհիշյալ պայմանները հարգելով, Աբդուլ-Կիրայ խանը 30 հազար թաթարական զինվորներով Դաղստանից անցել և դաղստանցիներին ընկերակցությամբ Օսման փաշայի մոտ էր եկել: Հետո, վերոհիշյալ Սուլթան-Բյուրհանը մեռավ և նրա տեղը անցավ իր որդին՝ էբու-Բեքիրը: Այդ ժամանակ Անադոլում երեվան էին եկել Զելալիները*, Օսմանյան կառավարությունը զբաղված էր այդ խռովությունը ճնշելով: Իրանի շահը՝ Շահ-Աբբասը, օգտը վերցնելով առիթից, դաղստանցիներին խաբել և մոլորեցրել էր, այդ պատճառով էլ օսմանյան զինվորները ստիպված էին այդ կողմերից հետ քաշվել: Դրանից հետո Շահ-Աբբասը Հյուսիսային Դաղստանի ժողովրդին իր կողմը գրավելու համար, ամեն տարի նրանց խաներին և բեյերին նվերներ և խալաթներ էր ուղարկում: Այսպիսով, Աջեմները գրավելով Դաղստանը, այն իրենց երկրի մի մասը համարեցին: Իսկ դաղստանցիները նրանց այդ նվերների վրա նայում էին իբրև սուրբի**, իբրև մի տեսակ տուրքի. և երբ [այդ նվերները] չէին ուղարկվում, նրանք կողոպտում էին Իրանյան երկրները: Երբ Աֆղանների երևան գալով Աջեմների դրությունը վատացավ, դաղստանցիները Շիրվանի և Երևանի էյալեթների վրա հարձակվեցին, ասելով՝ «Այս տարի մենք մեր սուրբեն շատացանք»: Բացի այդ նրանք կողոպտել և թալանել էին մի շարք ուս վաճառականների ապրանքները: Աջեմի խռովությունների ժամանակ, ուսները առաջացան դեպի Թեմուր-Կափուլի կողմերը և ի վերջո Թահմասը Շահի հետ կնքված հաշտության պայմանագրությամբ, Դերբենդ բերդը, Բաքուն, Գիլանի, Մաղանդարանի և էսթերարադի էյալեթները ուսների ձեռքն անցան: Ռուսների դեպի այդ կողմերն առաջանալը Օսմանյան կառավարության համար

* Զելալիների մասին տես «Թարիխի Նայիմայից» մեր թարգմանած նյութերը:

** Սուլթանի կողմից ամեն տարի խալաթական սուրբ քաղաքներին (Մեքքե և Մեդինե) ուղարկված գրամական և այլ նվերները - սուրբե էին կոչվում: Առհասարակ գրամական նվերի լմաստով է գործածվում:

վտանգավոր լինելով՝ ինչպես նախապես հիշված է այս գրքում, Սուլթան Ահմեդի իշխանության ժամանակ, Օսմանյան կառավարության կողմից ձեռնարկվեց Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիս բերդի գրավմանը: Միաժամանակ Շիրվանի երկրի մայրաքաղաք Շամախու վրա Օսմանյան կառավարության կողմից իշխող նշանակվեց և այդ շրջանի ժողովրդին որոշ շափով օժանդակություն տրվեց: Սև ծովի եզերքի ուսումնասիրության համար հատուկ երկրաչափներ և պաշտոնյաներ ուղարկվեցին և ծովեզերքի որոշ կետերում բերդեր կառուցելու անհրաժեշտություն զգացվեց, մասնավորապես կառուցվեց Ֆաշի բերդը¹⁶ և այնպեղից ճանապարհ բացվեց մինչև Թիֆլիս, այնպես որ ծովով Ֆաշ ուղարկված ռազմամթերքը Թիֆլիս և Դաղստան փոխադրելու ճանապարհը ապահովվեց: Սակայն հետո Նադիր-Շահը թե՛ Օսմանյան կառավարության և թե՛ Ռուսաստանի կողմից գրավված վայրերը ետ խլեց: Կովկասյան ժողովուրդներից ամենից ավելի խիզախն ու քաջարին Դաղստանի ժողովուրդն է և Նադիր-Շահը Դաղստանում չկարողացավ իր ուղածի պես իշխանություն և ազդեցություն ձեռք բերել. վերջում նա ծանր պարտություն կրեց:

Նադիր-Շահից հետո, երբ Աջեմի խոսվությունները ավելի սաստկացան, Դաղստանի ժողովուրդները, բնականաբար, Օսմանյան կառավարությանն ապավինեցին:

Սուլթան-Մահմուդ I օրով* ծրագրվեց Դաղստանի գրավումը: Սակայն այդ ծրագիրը մինչև Սուլթան-Համիդի իշխանության շրջանը, շարունակվեց մնալ միայն մտքերում: Ուշ կամ շուտ, Կովկասյան ցեղերին ներգրավելու և նրանց Ռուսաստանի դեմ որպես ուժ օգտագործելու հարցը թեև քննության առնվեց, սակայն ժամանակն ու պայմանները դրան չնպաստեցին: Բացի այդ, այն ժամանակի վեֆիլները (պետության ղեկավարները) զուրկ էին այդպիսի մի մեծ նպատակի իրականացման համար անհրաժեշտ գիտելիքներից և ակտիվությունից:

..Օսմանյան պետության վեֆիլների՝ երկար ժամանակ անփութության քնո մեջ ընկղմված և քաղաքական-վարչական դիտելիքներից հեռու լինելու հետևանքով ուսաները այդ կողմերում բայլ առ քայլ առաջացան և Կարարթալյաների երկիրը գրավելուց հետո, սկսեցին ձեռք երկարել դեպի Անադոլու և առհասարակ Օսմանյան պետության սահմանները և սկսեցին խոսվություններ առա-

* Սուլթան Մահմուդ, 1143—1168 թթ. (1738—1754):

ջացնել: Այս պատճառով երկու պետութիւնների միջև վեճերը շարունակվում էին և վերջ ի վերջոս ուսաները՝ Ղրիմը և նրա շրջակայքը համիշտակելուց հետո, Թիֆլիսի խանին էլ խաբեցին և իրենց հովանավորութեան տակ առնելով, փորձեցին նրա միջոցով, մի կողմից Իրանի խաներին, իսկ մյուս կողմից Աչըք-Բաշի խան Սուլումոնին իրենց կողմը գրավել: Եվ որովհետև Օսմանյան կառավարութիւնը Անագոլուի սահմանների ապահովութիւնը կովկասի լեռնական ժողովուրդներին Ռուսաստանի դեմ որպէս ուժ օգտագործելու մեջ էր տեսնում, աշխատեց մի կողմից շերքեզներին և մյուս կողմից Դաղստանի ժողովուրդներին իր կողմը գրավել: Եվ առհասարակ Չերքեզիստանի կողմերում բավականին հաջող գործեր կատարվեցին: Սակայն այդ ժամանակի վեքիլների [մինիստրների] անմիաբանութեան պատճառով, գործի կարևորութեան շափ անհրաժեշտ միջոցներ չգործադրվեցին. այնպես որ, ինչպես հիշվեց երկրորդ հատորում, այս նախաձեռնութիւնն էլ թերի մնաց և մյուս կողմից բանակի և պաշտոնյաների ոչ մեղմ վերաբերմունքը Աչըք-Բաշիի՝ Ռուսաստանի կողմը հարելուն պատճառ դարձավ:

Թեև Աչըք-Բաշի իշխանը՝ Սալումոնը [Սուլումոն], քաջարի և մեհանձն անձնավորութիւն լինելով, մի անգամից Ռուսաստանին չհպատակվեց, սակայն Ռուսաստանի կայսրուհի Եկատերինան և գեներալ Պատյոմկինը, նրան հաճախակի նվերներ ուղարկելով, մասնավորապես ոսկյա գոտի, թագ և նման խիստ թանկագին նվերներ ուղարկելով վերջ ի վերջոս նրա հաստատակամութիւնը թուլացրին: Որոշ ժամանակից հետո, երբ Սուլումոնը մեռավ, նրա որդին՝ Դավիթ-խանը, իր հոր կյանքի վերջերին բնորոշ մոլորյալ ճամփով գնաց և Ռուսաստանի հովանավորութեան հակամետ եղավ: Այս մասին հիշատակում են նաև որոշ եվրոպական պատմագիրներ: Հերակլ խանի 1197 թ. (1782) Ռուսաստանին հպատակութիւն ցույց տալուց մի տարի հետո, արդարև, Սուլումոնն ևս որոշ շափով Ռուսաստանին հակամետութիւն ցույց տվեց, իսկ նրա որդին լրիվ Ռուսաստանին հարեց:

Սակայն, ըստ մեր պատմագիրների, նրանց դեպի Ռուսաստանն ունեցած հակամետութեան մեջ, Օսմանյան կառավարութեան հետ նրանց ունեցած հարաբերութիւնն էլ որոշ դեր է կատարել, ինչպես այդ պարզ կերպով երևում է հետևյալ դեպքերից:

Այդ ժամանակ Չեչեններում Մանսուր անունով մի անձնավորութիւն ապստամբութիւն էր բարձրացրել և այդ ցեղի ժողովուրդները մեծ հուզմունքով Ռուսաստանի երկրների և Վրաստանի վրա

էին հարձակվել: Այն պահին, երբ ուսաները այդ բանից դժգոհ, գրադված էին կոխիվներով, լազերի և վրացիների միջև նույնպէս կոխիվներ էին տեղի ունենում: Ինչպէս գրում է Վասրֆը* 1198 թվականի դեպքերի ընթացքում, Չըլդրի էյալեթում ապրող աջարացիները, որոնք վաղուց հայտնի էին իբրև քաջարի, համարձակ և հաստատակամ մի ժողովուրդ, անդադար արշավանքներ և հարձակումներ էին կատարում իրենց սահմանակից Վրաստանի վրա: Վերոհիշյալ Սուլումոնը քանիցս դանդառ ներկայացնելով Չըլդրի վալիին, խնդրել էր այդ պատուհասը մեջտեղից վերացնել: Սակայն որովհետև վերոհիշյալ աջարացիները ապրում էին անառիկ վայրերում, նրանց կարդ ու կանոնի ենթարկելը դժվարին գործ էր: քաջի այդ, նրանց սլատճառած վնասները Իսլամական երկրներին չէին վերաբերում: Նկատի առնելով, որ գերիների առևտրից էլ օգուտ է ստացվում, այդ խնդիրը որոշ շափով անուշադրության մատնվեց: Միայն թե նկատի առնելով ժամանակն ու պայմանները, ինչպէս նաև Սուլումոնին իրենց կողմը ներդրավելու անհրաժեշտությունը, Չըլդրի վալին միայն արտաքուստ էր ցույց տալիս, թե աջարացիների հարձակումների առաջն առնում է: Սուլումոնը աջարացիների այդ ավերիչ հարձակումներից սրտաբեկ և ձանձրացած, վրեժխնդրության համար, Օսմանյան կառավարությանը դիմելու տրամադրություն ցույց տվեց: Երբ սահմանապահները տեղեկացան այդ մասին, նրանք հայտնեցին Ֆաշի [բերդի] հրամանատար Վեդիր-էրեյլիլի-խալիլ փաշային և Գունիայի նախկին հրամանատար՝ և այդ շրջանի բոլոր դեպքերին ու պայմաններին լավ իրադեկ միրմիրաններից՝ Աբաղա-Մուհամմեդ փաշային: Սրանք խոստացան օգնություն ցույց տալ: Նրանք սկսեցին այն ձևով բանակցություն տանել, որ հեռվից նկատելի լինի: Բացի այդ, նրանք պայմանավորված էին, որ Ֆաշից թնդանոթներ պիտի արձակվեն: Աջարայի ժողովուրդը իր բնածին քաջարիության բերումով, պարզ էր, որ թշնամուց աչք չպետք է հեռացնել: Սուլումոնը տեղյակ լինելով, որ նրանք [աջարացիները] արթուն և զգույշ են, համարձակություն շունեցալ դիշերային հարձակում գործելու: Երբ խմացվեց, որ նա մտադիր է հարձակվել Գունիային մոտ գտնվող

* Վասրֆ. թուրք պատմագիր (տարեգիր), գրել է 1166—1188 թթ. և 1207—1209 թթ. դեպքերի վերաբերյալ պատմություն: Պատմագիր Ջեյդեթ փաշան շարունակում է Վասրֆի «պատմությունը»: Տե՛ս «Թարիխի Վասրֆ» գլուխը:

Չակո* գյուղաքաղաքի վրա, այդ վայրի բնակիչները իրենց ընտանիքները, երեխաները և ունեցվածքը փախցրին դեպի լեռները: Սուլումոնը 1198 թ.** Ջեմանիչելու ախրրի 17-ին, բավականաչափ զինվորներով հարձակվեց հիշյալ գյուղաքաղաքի վրա, ինչ որ գտավ կողոպտեց և կրակի տվեց:

Ինչպես նախապես պայմանավորված էին, Ֆաշի բերդից թնդանոթներ արձակելով, գրությոճը շրջապատին ծանուցվեց: Այդ շրջանում գտնվող մյուջահիդները, մասնավորապես Աբաղա-Մուհամմեդ փաշան մի քանի հարյուր քաջամարտիկներով վրա հասավ և մի նեղ տեղում նրանց անցնելու ճանապարհը փակելով, վրացի զինվորներին սարսուռեթյան մատնեց: Սուլումոնի քեթխուդան էլ սպանվեց: Այս սոսկալի սարսուռեթյան հետևանքով Սուլումոնը շատ ազդվեց և վշտից ու հուսահատությունից մահացավ:

Այս մասին Չըլդրի վալին տեղեկացրեց Ստամբուլ, իսկ Ֆաշի հրամանատարը պատերազմական դեպքերի մասին մանրամասն տեղեկություն հաղորդեց: Դրանից հետո իբրև հյուր Ստամբուլում գտնվող իվանի որդին՝ Քեյխուսրեվը, նշանակվեց Աչըք-Բաշի իշխան և ուղարկվեց էրզրումի վալի՝ Ջանիկլի-Հաջի-Ալի փաշայի արամադրության տակ, հանձնարարելով նրան, որ իր գահի վրա նստեցնի: Այլ փաշան իր քեթխուդայի 8 հազար զինվորներով Քեյխուսրեվին ընկերակցեց և ուղարկեց Աչըք-Բաշի երկիրը:

Այդ ժամանակ Թիֆլիսին վերաբերող կարևորության արժանի մի քանի դեպքեր էին տեղի ունեցել: Այսպես, Թիֆլիսի իշխանը Հերակլ խանը, բավական ժամանակից ի վեր մտադրված էր նվաճումներ կատարել Իրանում: Սահմաններում գտնվող հրամանատարներն ու սպաները հայտնել և տեղեկացրել էին Ստամբուլ, որ նա [Հերակլը] այդ նպատակով ուղում է նախապես գրավել Ֆաշն ու Բաթումը: Իսկ Չըլդրի վալին, էրզրումի շրջանում սահմանների գործերին հսկելու պաշտոնով այդտեղ գտնվող էլհաջ-Մուստաֆա էֆենդիին ուղարկած գրության մեջ հայտնում էր, որ Հերակլ խանը իր նպատակը իրագործելու համար, որոշ խոստումներով կարողացել է իր կողմը շահել մի ազնվական անձնավորություն: Այս պատճառով այդ կողմերի ամրացման և մասնավորապես Ֆաշի և Բաթումի շրջաններում որոշ քանակությամբ զինվորական ուժեր ու-

* Չակո — Չակվա:

** 1198 թ. հիջրի—1783 թ.:

ղարկելու մասին Ջանիկլի-Հաջի-փաշային հրամաններ և ցույ-
մունքներ տրվեցին...

Հաջի-Ալի փաշան պատասխանում է, որ առանց փողի և մթերքի զինվոր-
ներ ուղարկելու հնարավորություն չկա: Հետո նպատակահարմար է համարվում
այդ գործը հանձնարարել իր քաջությամբ և ազդեցությամբ հայտնի Գունիացի
Մուստաֆա-բեյին, որին 1198 թ. շնորհվում է միրիմիրանության աստիճան և 15
հազար զուրուշ փող է տրվում:

Հերակլ խանի և Ռուսաստանի համաձայնության և միության
հիման վրա, Թիֆլիսում գտնվող ռուսական գեներալը Իրանի և
Գաղստանի խաներին նամակներ էր ուղարկել և հայտնել, որ Ռու-
սաստանը Օսմանյան կառավարության հետ նորից խաղաղության
դաշնագիր է կնքել, Հերակլ խանն էլ իր պայմանագրությունը նո-
բոգել է, իր որդիներին իրրև պատանդ Ռուսաստան է ուղարկել և
իր նպատակը ապահովել: Դուք էլ Հերակլ խանին հպատակվելով,
ձեր որդիներից և ազգականներից մի քանի անձինք նրա մոտ
պետք է ուղարկեք: Այս սարսափեցնող տեղեկությունը վերոհիշյալ
խաներին վիշտ և զզվանք պատճառեց: Որովհետև Իրանում անկախ
մի շահ գոյություն չունեի, ուստի Իրանի խաները իրենց տիրա-
պետության տակ գտնված երկրներում առանձին-առանձին իշխում
էին. մինչդեռ թշնամուն դիմադրելու համար, անհրաժեշտ էր մի
ընդհանուր իշխանություն: Սոսկ իսլամական միության բերումով,
նրանք՝ հենվելով միայն Օսմանյան պետության վրա, վերոհիշյալ
գեներալի գրությունը մերժողական պատասխան տվին և դիմում
ներկայացնելով Օսմանյան կառավարությանը հայտնեցին, որ
Օսմանյան պետության կողմից իրենց օգնություն շնորհվելու դեպ-
քում, նրանք պատրաստ են մինչև վերջին մարդը թշնամուն դիմա-
դրություն ցույց տալ և զոհել իրենց անձը: Այս խնդրագիրը հատուկ
անձնավորության միջոցով ուղարկեցին Չըլդրի վալիին, որը հիշ-
յալին ուղարկեց Դերսեադեթ:

Ռուսները ինչպես որ Շահին—Կիրային խոսովության գոր-
ծիք դարձնելով, Թաթարստանի վրա հարձակվեցին, այնպես էլ
Հերակլ խանին խաբելով, ուղում էին գրավել Գաղստանն ու Վրաս-
տանը: Այս պատճառով Գաղստանում գտնվող բազմաթիվ իշխան-
ներին օգնություն ցույց տալը Շարյաթի օրենքով կրոնական պար-
տավորություն էր: Բացի այդ, Ռուսաստանի դեպի այդ կողմերը
ձեռք երկարելը, Օսմանյան կառավարության համար վնասակար
էր և թերևս փաղիշահական երկրի Արևելյան սահմանները վտանգի

Ենթարկելու բնույթն ունենալ: Այս պատճառով անհրաժեշտ էր այդ մասին ամեն տեսակ ջանք գործ դնել: Սահմանների վրա գտնվող վալիներին և սահմանապահ սպաներին տեղեկութունն հաղորդվեց և հրամայվեց, որ աշալուրջ լինեն ու հսկեն: Իրանի և Դաղստանի խաներին էլ հայտնվեց, որ թշնամու արտաքուստ քաղցր, սակայն իրականում թույն սերմանող խոսքերին շպետք է հավատք ընծայել, պետք է օրինակ առնել թաթար և լեհ ժողովուրդների նկատմամբ նրանց [ոուսների] վերաբերմունքից, պետք է ղգույշ լինել և շխարվել նրանց խարդախություններից և որոգայթներից, կարիք եղած դեպքում կատարյալ միաբանությամբ և լրիվ ջանքերով հաստատակամությամբ դիմադրություն ցույց տալ. շպետք է թույլ տալ, որ թշնամին մոտենա Իրանին և Դաղստանին: Օսմանյան կառավարությունը ամեն դեպքում և ամեն կերպ պիտի օգնի և օժանդակի իր կրոնակիցներին: Այս մասին կայսերական հրամաններ տրվեցին և նրանց [խաներին] սիրաշահելու և գրավելու համար, Սուլթան Ահմեդի և Սուլթան Մահմուդի ժամանակ ուղարկված նվերների նման, ամեն մեկին հարմար նվերներ ուղարկվեցին: Օսմանյան կառավարության այս նախաձեռնությունը, պարզ էր, որ արգելք պիտի լիներ Ռուսաստանի խաբերայական հնարքներին: Այդ ժամանակ Դաղստանի ժողովուրդը հարձակումներ էր գործում Թիֆլիսի շրջանի վրա: Ռուսները, օգտվելով այդ պատեհությունից, սկսեցին դանդատներ ներկայացնել: Այսպես, ռուսական դեսպանը տեսակցութուն ունենալով Ռեխս-էֆենդիի հետ, խոսեց Վրաստանի վրա կատարված հարձակման մասին: Ռեխս-էֆենդին իր պատասխանում ասաց՝ «Վրացի և Մեգրել ցեղերը Օսմանյան պետության ռայաներն են, և ամեն մի պետութուն իր ռայաների գործերը վարելու մեջ անկախ է, ուստի Ռուսաստանի՝ նրանց տիրանալու ձգտումը, ուրիշների գործերին միջամրտելու բնույթ ունի»:

Նկատի առնելով, որ անհրաժեշտ է այդ հարցը մի անգամ էլ քննության առնել Պետական Խորհրդում, երեք-չորս օրից հետո, այսինքն՝ 1190 թ. Սեֆեր ամսի 10-ին Մեջլիսում Եգիպտոսի հարցին առընթեր, այդ հարցն էլ քննության դրվեց: Մեջլիսում ներկայներին հարց տրվեց՝ ըստ պայմանագրի Ռուսաստանը իրավունք չունի միջամտելու Վրաստանի գործերին՝ սակայն նա որոշ պատրվակներով առարկություններ է անում. ի՞նչ պատասխան պետք է տալ ռուսական դեսպանին՝ դաղստանցիների Թիֆլիսի վրա կատարած հարձակման մասին ի՞նչ պետք է ասել Աչք-Բաշիի հարցի

մասին: Այս հարցերի առթիվ, ուսական դեսպանին, պատասխանելու համար հետևյալ որոշումները տրվեցին: Թիֆլիսի խանի Ռուսաստանին հայատակութուն ցույց տալը վճռականապես չի ընդունվում, վրացի ցեղը Օսմանյան պետության ռայաներից է, Թիֆլիսի խանը չպետք է հարձակվի իսլամական երկրների և մասնավորապես մեր դավանակից [կրոնակից] Դադառանի ժողովրդի վրա: Օսմանյան կառավարությունը հնուց ի վեր իր ընդունած և գործադրած վերաբերմունքը չի փոխելու: Մեզրել ցեղը Օսմանյան պետության այլ ռայաների կարգին է պատկանում. նրանց [մեզրելների] ասպահությունը համար, սրանից առաջ նախատեսնված Քեյխուսրեվի գահակալությանը հակառակութուն ցուցադրելու դեպքում, չպետք է պնդել, և եթե նրանք Դավիթի նշանակումն են պահանջում, ըստ հնագույն սովորության, նա պետք է գահակալի, այդ դեպքում նրան Օսմանյան կառավարության կողմից մենշուր* կտրվի, իսկ եթե ժողովուրդը նրան էլ չի ուզում, այդ դեպքում մի ուրիշի մասին որոշում կտրվի և կհայտնվի այդ հարցի լուծման համար նշանակված մարդկանց:

Սակայն Քեյխուսրեվի հարցը հնարավոր չեղավ լուծել: Դավիթ խանը իշխանությունը հափշտակեց: Եվ որովհետև ուսաները այդ շրջանի գործերին միջամտելու համար փնտրում էին ամենափոքր պատրվակներն անգամ, օգտվեցին այդ դեպքից և Դավիթ խանին իրենց կողմը գրավեցին:

Ինչպես որ հիշված է 1193 թ. դեպքերում, Իրանում Զենդական իշխանությունը թուլացել էր. ամեն կողմից խաները անկախութան էին ձգտում: Օրեցօր ուժեղացող Աղա-Մուհամմեդ-խանի¹⁸ իշխանությունը դեռևս պետք եղածի չափ ամրապնդված չէր: Իրանյան երկիրը մոտ էր հեղաշրջման: Այդ ժամանակ Իրանի Զենդ վեֆիր՝ Ալի-Մուրադ խանը, խորտակելով Իրանի տարբեր մասերում տիրող խաների ուժն ու իշխանությունը՝ հետամուտ էր անկախություն ձեռք բերելու: Այդ նպատակով նա, Թիֆլիսի խանի միջոցով, Ռուսաստանից օգնություն էր խնդրել: Քանի որ ուսաները պատրվակ էին փնտրում ձեռք երկարել Իրանին, որոշ պայմաններով այդ օգնությունը խոստացան: Ալի-Մուրադ-խանի կողմից դեսպանության պաշտոնով Ռուսաստան ուղարկված Միրզա-Մուհամմեդը, բարձրաստիճան մի անձնավորության ուղեկցությամբ և թանկարժեք նվերներով ետ ուղարկվեց: Սակայն ուսա-

* Մենշուր — աստիճանի շնորհման մասին փաղիշահական հրովարտակ:

Պան դեսպանը դեռևս Շիրազ շահաած, Ալի-Մուրադ խանը մեռաւ։
Երբ դեսպանը իմացավ, որ Իրանի իշխանութեան գլուխն է անցել
Ջաֆեր խանը, առանց իր դեսպանութեան պաշտօնը կատարելու
Թիֆլիս վերադարձավ։

Իրանի խաներից բավականին ուժեղ և Օսմանյան կառավարու-
թեան հարող Խոյի-խան Ահմեդ-խանը սուլն 1199 թ. իր դիվանի
քարտուղարի միջոցով, էրզրումի վալի Հաջի-Ալի փաշային ուղար-
կած նամակում հաղորդելով տեղի ունեցած դեպքերը, հայտնում
էր, որ Իրանի հետ հաշտութեան պայմանագիր կնքելով ուս-
ների նպատակն է՝ իրենց սահմաններին մոտ որոշ վայրեր
ձեռք բերել, հետո բանակ ուղարկելով դեպի Ադրբեջան, Իրանյան
երկիրն ամբողջապես գրավել, ինչպես բռնութեամբ ու խարդախու-
թեամբ արվել էր լեհացիների նկատմամբ, ապա Օսմանյան պե-
տութեան վրա հարձակվելով՝ իրականացնել իրենց հետին նպատա-
կը։ Դիվանի քարտուղարը բանավոր խնդրեց, որ ելնելով իսլամա-
կան միութեան անհրաժեշտութեանից՝ Օսմանյան կառավարու-
թեանը օժանդակի և պաշտպանի իրանցիներին։ Իսկ եթե այդ պաշտ-
պանութեանը շտրվի, ասաց, թշնամին կոշնչացնի անսահման թվով
իսլամներ։ Ներկայումս Թիֆլիսում գտնվող բազմաթիվ մարդկանց,
իբրև փոխարինութեան, եթե Օսմանյան կառավարութեանն էլ մեկ-
երկու հազար մարդ, թնդանոթներ և որոշ քանակութեամբ ռազմա-
մթերք ուղարկի Ահմեդ-խանին, եթե վերջինիս ուրիշներից գերա-
դասելու համար մի աստիճան տրվի և եթե խանը այս ձևով արժա-
նանա Օսմանյան կառավարութեան շնորհին և պատիւներին՝ Իրան-
յան ժողովուրդը վստահութեան ձեռք կբերի և թշնամու երևան գալու
ժամանակ, Ահմեդ-խանը քաջարար դիմադրութեան ցույց կառ
և կկովի։

Այս բոլորը Ալի-փաշան հայտնեց և տեղեկացրեց Ստամբուլ։
Իրանի նկատմամբ Ռուսաստանի վատ նպատակները հայտնի և
պարզ էին։

Սրանից առաջ Իրանի խաներին հատուկ գրութեաններ և Ահմեդ
խանին կայսերական նվերներ և պատիւներ էին ուղարկվել և օգ-
նութեան խոստացել։ Թեև այդ խոստման իրագործումը անհրաժեշ-
տութեան էր, սակայն նկատի առնելով, որ ժամանակից առաջ զին-
վորներ ուղարկելը և նրանց աստիճաններ տալը կարող էր տեղի
տալ որոշ անպատեհութեաններին, առայժմ Ահմեդ-խանին հուսահա-
տութեան շենթարկելու համար, միայն թնդանոթ և որոշ շափով ռազ-

մամթերք ուղարկվեց և ամեն պարագայի զգուշութեամբ վարվելու մասին Ալի-փաշային փաղիշահական հրաման տրվեց:

Այսպիսով, Իրանի, Դաղստանի խաների և Հերակլի միջև թըշնամութիւնն առաջացավ, որը պատճառ դարձավ Օսմանյան կառավարութեան և Ռուսաստանի միջև գոյութիւնն ունեցող սառնութեան ուժեղացմանը: Այսպէս, Խալիլ-Համիդ-փաշայի սերդարութեան ժամանակ, Չըլդրի վալի Սյուլեյման փաշայի գրութիւնից պարզվում էր, որ Թիֆլիսի Հերակլ խանը նոր ճանապարհը նորոգելով և լայնացնելով, 3 հազար ռուսական զինվորներ էր բերել տվել: Հերակլ խանի իսլամական քաղաքների վրա հարձակումը հավանական համարելով, Սյուլեյման փաշային հրաման և ֆերման տրվեց գիշեր-ցերեկ արթուն հսկել, կրոնասիրութեամբ, հաստատակամութեամբ և քաջարիութեամբ հռչակված Դաղստանի ժողովուրդներին սիրաշահելու և գրավելու համար, այդ ժողովրդի պարագլուխներին նրջանիկ Ասիթանից ուղարկված փաղիշահական նվերներն ու կայսերական շնորհները հանձնել, հիշյալ ժողովրդին պատերազմի և Զիհադի կոչ անելու և հրավիրելու մասին տրված բարձր հրամանները նրանց հասցնել և հիշյալ ժողովրդի կողմից դեպի Չըլդր եկած զազիներին և մյուջահիդներին նվերներով պարգևատրել: Սյուլեյման փաշան այդ հրամանի համաձայն շարժվեց, որի շնորհիվ վերոհիշյալ ցեղերը, այդ պատիւներից և շնորհներից ուրախացած, սկսեցին խումբ-խումբ դեպի Չըլդր գալ: Չնայած որ նրանց բնակավայր և հագուստ տրվեց, սակայն հիշյալ ցեղերը, առանց որոշված ժամանակին սպասելու, իրենց բնածին հակումների բերումով, սկսեցին թալանով և կողոպուտով զբաղվել: Նրանց արգելք հանդիսանալը դժվար և վտանգավոր էր, իսկ թույլտվութիւնն տալը խաղաղութեան պայմաններին հակառակ. ուստի Սյուլեյման փաշան տատանվում էր այդ երկու միջոցների ընտրութեան մեջ: Ավելի ուշ, երբ այդ մասին գրեց Ստամբուլ, Սադրազամ Խալիլ-Համիդ փաշան արդեն հրաժարեցված էր, իսկ նոր Սադրազամը Ալի-փաշան՝ դեռևս գործերին անտեղյակ, պատասխանը հետաձգեց մինչև նա Ստամբուլ եկավ: Այդ ժամանակ Բաթումի կողմից մի նավ եկավ. Չըլդրից և Թիֆլիսից նորութիւններ ստանալու համար կափուղանին Բաբի-Ալիի կանչեցին և հարցաքննեցին: Նա հայտնեց, որ Ախասխայում հավաքված լեզգի ցեղից և այդ կողմերում գտնվող իսլամներից 5 հազարի շափ մարդիկ, բրիտանյանների կարմիր ձվի օրերին (դատիկ), հարձակվելով Թիֆլիսի երկրի վրա, բավականաչափ ունեցվածք են կողոպտել: Սա-

կայն վերադառնալու ժամանակ, թշնամին, նրանց ճանապարհի վրա մեծաթիվ զինվորներ և թնդանոթներ դնելով, անակնկալ կերպով հարձակվել է իսլամական բանակի վրա. իսլամների մի մասը նահատակվել, մի մասն էլ գերի է ընկել, իսկ փոքրաթիվ քանակութեամբ զինվորներ էլ այդտեղից հոսող գետն են թափվել և խեղդովել: Կենդանի մնացածները կռվելով հասել են Ախասխա: Այդ հաղորդումն ստուգվեց և հաստատվեց այլ աղբյուրներից ստացված տեղեկություններով, թեև Սյուլեյման փաշայից այդ մասին դեռևս տեղեկություն չէր ստացված: Չնայած առկա էր խնդրի ճիշտ կամ սխալ լինելու հավանականությունը, սակայն ակներև էր, որ Թիֆլիսի խանի և Ռուսաստանի միջև համաձայնություն և միություն էր կնքված: Սյուլեյման փաշայից տեղեկություն պահանջվեց՝ այդ խնդրի մասին՝ իրականութեան իրազեկ լինելու և թշնամուն պատասխան պատրաստելու համար: Սյուլեյման փաշան պատասխան գրության մեջ՝ մինչ այդ իր ուղարկած մի այլ գրության պատասխանի ուշացումն արձանագրելուց հետո, վերևում հիշված դեպքի մասին հաղորդում էր հետևյալ տեղեկությունները. Չըլդրի սահմանամերձ գավառներում ապրող լեզգի զինվորներից հազար մարդ, էրզրումի և Կարսի շրջաններում գտնվող անօթևան մարդիկ, ինչպես նաև անանուն ու բնակավայրերն անհայտ որոշ թվով ձիավորներ իրար հետ միանալով, առանց արտոնության, հարձակվել են Թիֆլիսի բերդի վրա՝ մեծ քանակութեամբ գերիներ են վերցրել և կողոպտել: Նախքան վերադառնալը թույլերին, կողոպտված իրերն ու ապրանքները ուղարկել են, իսկ կռվի և պատերազմի ընդունակներն ավելի դանդաղ քայլերով շարժվել են նրանց հետևից: Նրանց անցած ճանապարհի վրա, մի նեղ անցքում, ռուս և վրացի զինվորները թաքստոցից, անսպասելի կերպով, հարձակվել են կողոպտված ապրանքներն ու գերիները փոխադրող մարդկանց վրա: Սկսվել է ուժեղ ճակատամարտ, սակայն թշնամու բազմաթիվ լիներու պատճառով, իսլամական զինվորների մի մասը նահատակվել, մի մասը ջրում խեղդվել և մի մասն էլ գերի է ընկել: Սակայն երբ թշնամին գերի ընկածներին ուղարկել է կռվի դաշտին մոտ գտնվող, Սուրեն* կոչված վայրը, հետևից եկող իսլամական զորամասերը վրա են հասել և բոլորը մի անգամից իրենց սրերը մերկացնելով, կռվի են մտել և թշնամուն պարտութեան մատնել: 40—50-ի շափ գերի վերցնելով, անցել են հիշյալ նեղ անցքը և եկել

* Հավանաբար սլիսի լինի Սուրամ:

հասել են այդտեղ: Այս պատերազմում խալամների կորուստների մասին հարցվեց լեզգիների պարագլխին, որը պատասխանեց, թե լեզգիներից և այլ մարդկանցից սպանվածների և դերի ընկածների թիվը 40—50 է: Այս ճակատամարտում կաշսերական կանոնավոր բանակից մի զինվոր անգամ չի եղել...

Չըլդրի վալիի գրության հիման վրա, հարցը վերլուծելի ժողովում քննության առնվեց և որոշվեց հետևյալը. Թիֆլիսի խանի դիրքից և ընթացքից երևում է նրա վատ մտադրությունը. հետզհետե դեպի Չըլդր եկող Դաղստանի զինվորների առանձնացումը հակառակ է զգուշության կանոնին. ուսանների հետ նրա [Թիֆլիսի խանի] կնքած նոր պայմանագրի պայմանների համաձայն, երբ թշնամին երևան դա, ուսաները պարտավոր են օգնել նրան և պաշտպանել նրա երկիրը. նկատի առնելով, որ ուսաները Դաղստանի զինվորների Թիֆլիսի վրա հարձակվելը Օսմանյան կառավարությանն են վերագրում և դրանով հաշտության պայմանագրի խախտման հարց պիտի հարուցեն, որոշվեց՝ զինվորական ուժերի պատրաստության և պայմանագրի պահպանման նկատմամբ երկկողմանի ընթացք բռնել: Այս իմաստով, Չըլդրի վալիին գրավոր ցուցմունքներ տրվեցին: Այդ ժամանակ Ռուսաստանի դեսպանը բանակցելու ցանկություն հայտնեց: Նա, Ռեխս-էֆենդիի հետ տեսակցելիս՝ Թիֆլիսի խանի հետ կնքված պայմանագրության մասին հիշեցրեց և հայտնեց, որ Չըլդրի վալին դաղստանցիներին զրգոելով շտիպել է նրանց հարձակվել Թիֆլիսի վրա: Դեսպանը պահանջեց, որ վալին պաշտոնազուրկ լինի և միաժամանակ խնդրեց, որ Օսմանյան կառավարությունը շնորհակալորի հիշյալ ցեղին և հեռացնի նրանց Թիֆլիսի երկրից: Ռեխս-էֆենդին պատասխանեց հետևյալը. լեզգի ցեղը վաղուց պատերազմում է Թիֆլիսի խանի դեմ, հետևաբար այս անգամ ըստ առաջնույն տեղի ունեցած պատերազմը Չըլդրի վալիին վերագրելը անիմաստ է. Թիֆլիսի խանը երբեք հանգիստ չի մնում, առիթը գրանելիս հարձակվում է լեզգիների վրա, կողոպտում և թալանում է, բացի այդ նա ետ չի մնում նաև Իրանի ժողովրդին ճնշելուց և նեղելուց. ապացուցված է, որ նա, մասնավորապես Ադրբեջանում ճնշել և նեղել է Գենջեի երկիրը: Մինչդեռ, քանի որ, թե՛ Դաղստանում և թե՛ Իրանում ապրողները խալամական կրոնին են պատկանում, խալամների խալիֆան հանդիսացող մեր Վեհափառ փառիշահը պետք է նրանց օգնություն ցույց տա: Այս հարցերի շուրջը բավականին երկար միճարանություն տեղի ունեցավ [Դեսպանի և Ռեխս-էֆենդիի միջև]: Այս առթիվ Չըլդրի վալիին Սեդարեթի կողմից նո-

քից հատուկ գրութիւնն ուղարկվեց հաշտութեան պայմանագրին հա-
կառակ ընթացքից և շարժումներից զգուշանալու մասին:

Ռուսների հիմնական նպատակն էր գրավել Իրանի որոշ մա-
սերը: Այդ նպատակը իրականացնելու համար, նրանք միջոց էին
գործրել Թիֆլիսի խանին, իսկ նա խաբւելով ռուսների խարդախու-
թյուններից և խորամանկութիւններից, ընդունել էր Ռուսաս-
տանի հովանավորութիւնը և մի շարք խոստումներով և նվերներով
աշխատում էր Դաղստանի և Ադրբեջանի խաներին էլ Ռուսաստանի
կողմը գրավել: Սակայն այդ խաները իսլամ լինելով, հասկացել
էին Ռուսաստանի խոտվարարական նպատակները, բոլորովին հա-
մակրութիւն ցույց չէին տալիս և վճռականապես մերժողական
դիրք էին բռնել, այնպես որ Թիֆլիսի խանը նրանց սիրաշահելու և
գրավելու գործում հուսահատվել էր: Նա, Ռուսաստանի օժանդա-
կութեամբ խաներին բռնի կերպով ենթարկելու և հպատակեցնելու
համար միջոցներ էր ձեռք առել: Խաները Օսմանյան կառավարու-
թեան ապավինելով, օգնութիւն էին խնդրում: Օսմանյան կառավա-
րութեան կողմից նախապես նրանց օգնութիւն ցույց տալը խոստաց-
ված էր, մինչև անգամ նրանցից մի քանի երևելի և գործունյա խա-
ների՝ կայսերական հրամաններ էին տրվել, մասնավորապես Դա-
ղստանի ժողովրդին փաղիշահական նվերներ և պարգևներ էին
շնորհվել. այդ մասին տեղեկութիւն էր հաղորդված այդ կողմե-
քում գտնվող վեզիրներին:

Այդ շրջանում ապրող ցեղերից ամենից ավելի մարտունակները
դաղստանցիներն էին: Սրանք ի բնէ կովի հակամետ և սիրահար
էին: Նրանք հասկացել էին, որ թշնամու [ռուսների] իսլամական
երկրի վրա կատարած բռնութիւնները, վերջ ի վերջո իրենց էլ պիտի
հասնի: Թիֆլիսի խանի կողմից եղած հպատակութեան առա-
ջարկը վիրավորել էր նրանց ցեղային արժանապատւութիւն-
ներ, նրանք սպասվող վտանգին գործիք հանդիսացող Թիֆլիսի խա-
նին ասպարեզից հեռացնելու համար խոստում էին տվել, իրենցից
ամենաքաջարի և հստատապատ անձնավորութիւնը՝ Ավարի իշ-
խան՝ Ումմե-խանին, ամբողջ Դաղստանի զինվորների բաշբուղ
նշանակելով, հունիս ամսին իրենց տեղից մեկնել էին և մի արա-
բերեն նամակով տեղեկացրել էին Չըլդրի վալիին, թե ուղիղ Թիֆ-
լիսի վրա շարժվելու պատրաստ են:

Վերոհիշյալ վեզիրը՝ նկատի առնելով, որ Թիֆլիսի խանի կող-
մից իսլամական երկրների վրա հարձակում տեղի ունենալուց առաջ,
դաղստանցիների հարձակման սկսելը տեղի պիտի տա

Թշնամու առարկությանն ու բողոքին, անմիջապես վերոհիշյալ ցեղի
 բաշքուղին գրությամբ հայտնեց՝ «մինչև ձեր խնդրագրի հետ Ասի-
 թանե ուղարկված Ջենգե-թայի իշխող՝ Ահմեդ-խանի վերագարծը,
 պետք է ձեր տեղում մնաք»: Սակայն այս գրությունը ստանալուց
 առաջ, հիշյալ ցեղը շարժվել և իջևանել էր Չարու-թալա կոչված
 վայրում: Նրանք իրենց կատարելիք հետագա գործողությունների
 մասին հրամանի և ֆերմանի էին սպասում: Այդ մասին Չըլդրի
 վալին հայտնեց և տեղեկացրեց Ստամբուլ: Այն պահին, երբ պատ-
 րաստվում էին հիշյալ վեպիրին դրել և հայտնել, որ խաղաղության
 ժամանակ վերոհիշյալ զինվորների Թիֆլիսի վրա հարձակումը հար-
 մար չէ և անհրաժեշտ է նրանց հետ վերագարծնել, էրզրումի և
 Չըլդրի վալիներից ստացված նոր գրությունից պարզվեց, որ դա-
 ղըստանցիները արդեն անցել են Կանըք դետը և հարձակվել Թիֆլի-
 սի վրա. այդ մասին հիշվում էին հետևյալ մանրամասնությունները:
 Դաղստանցիները անցնելով հիշյալ գետը, առանց հապաղելու շարժ-
 վում էին ուղղակի Թիֆլիսի վրա: Թիֆլիսի խանը և իր տրամադրու-
 թյան տակ եղած ուսական հրամանատարը, իրենց ունեցած պատ-
 րաստի զինվորներով և թնդանոթներով, դիմադրություն ցույց տա-
 լու համար, շտապում են դեպի Կախեթի կողմերը: Սակայն, երբ
 տեսնում են, որ դաղստանցիները գետի նման հոսում և գալիս են,
 հասկանում են, որ դիմադրությունն անիմաստ է և շտապում են
 ապաստանել իրենց ամրակուռ և ապահով բերդերում: Դաղստանցի-
 ները պատրաստվում են հարձակվել Թիֆլիսի վրա. սակայն բերդը
 գրավելու համար անհրաժեշտ թնդանոթներ և ռազմամթերք չունե-
 նալու պատճառով, առանց Թիֆլիսի բերդի կողմը գնալու, գնում
 են դեպի Թիֆլիսի մոտ գտնվող արծաթի հանքերը*, այն գրավելու
 նպատակով: Դիմադրության պատրաստված թշնամուն մի հարվա-
 ծով պարտության մատնելով՝ հիշյալ հանքերը գրավում և բազմա-
 թիվ երեխաների և կանանց գերի են վերցնում: Բացի այդ՝ նրանց
 (դաղստանցիների) մի մասը, գնում են Թիֆլիսից շորս ժամ հեռա-
 վորության վրա գտնվող Լոռիի բերդը գրավելու: Առավոտյան բեր-
 դից մեծ քանակությամբ վրացի զինվորներ դուրս գալով՝ մտնում
 են դաղստանցիների բանակը: Սոսկալի մարտեր են տեղի ունենում
 ի վերջո դաղստանցիները հաղթում են: Այս մարտում դաղստանցի-
 ներից միայն 400 հոգի շեհիդ են եղել և 700-ի շափ վիրավորվել են:
 Իսկ թշնամու սպանվածների թիվը անսահման է եղել:

* Պատմագիրը հավանաբար նկատի ունի Ախթալայի սղնձի հանքերը
 (տե՛ս ծանոթ. 1):

Այս ահաւոր պարտութիւնը Թիֆլիսի խանին մեծ վիշտ պատ-
 ճառեց. նա իր հարստութիւնն ուղարկեց մայրաքաղաք, բերդը և
 երկիրը պաշտպանելու համար զինվորներին անհրաժեշտ վայրերում
 տեղաբաշխեց, իսկ ինքը անձամբ ձեռնարկեց Թիֆլիսի բերդի
 պաշտպանութեանը: Դադստանցիները Թիֆլիսի բերդը գրավելու
 նպատակով՝ Ախալքալաքի դաշտում կանգ առան և Չըլդրի վալիին
 դիմումներ ուղարկելով՝ թնդանոթ և ուղմամթերք խնդրեցին: Չըլ-
 դրի վալին շփոթվեց և վախենալով, որ առանց պետութեան համա-
 ձայնութեան և արտոնութեան Թիֆլիսի վրա կատարվելիք հարձակ-
 ման համար ինքը պատասխանատվութեան պիտի ենթարկվի, ան-
 ձամբ գնաց Ախալքալաքի դաշտը և ասաց. «Չմեռվա օրերը մոտե-
 նում են, իսկ բերդի [Թիֆլիսի] գրավումը ժամանակ է պահանջում
 շնայած Թիֆլիսի գրավումը, ներկայումս Օսմանյան կառավարու-
 թեան ցանկութիւնն է, սակայն առայժմ ձեր հայրենիք վերադառնալը
 ամբողջ նպատակահարմար է»: այսպես փորձեց համոզել, սակայն ա-
 պարդյուն: Նրանք պատասխանեցին և պնդեցին՝ «Չմեռվա ցըր-
 տերը մոտ լինելու, մեր մեջ հիվանդների և վիրավորների թիվը մեծ
 լինելու պատճառով մեր երկիրը վերադառնալը դժվար է: Այս տարի
 մուսուլմանների իմամի* երկրում կձմեռենք»:

Այդ դրութիւնը թույլերին ու աղքատներին մեծ վնաս պիտի
 պատճառեր, բացի այդ, փաղիշահական երկրում պաշարի և անհրա-
 ժեշտ սննդամթերքի պակասութեան պատճառ պիտի լիներ: Նման
 դժվարութիւնները նկատի առնելով՝ վերոհիշյալ վալին նրանց որոշ
 քանակութեամբ նվերներ և խալաթներ տալով, [դադստանցիների]
 ղեկավարների միջև պառակտում առաջ բերեց. հետևանքն այն
 եղավ, որ Ալ-Կոշայի կազին և Չար-Թալայի պարագլուխները
 4—5 հազար զինվորներով վերադարձան իրենց վիլայեթը:

Սակայն Ռամե-խանը և Ալի-Սուլթանը վերադարձին համաձայն
 և հոժար շէին: Հազար ու մի դժվարութիւններով հաջողվեց հեռաց-
 նել նրանց կայսերական երկրի սահմաններից: Թիֆլիսի և Աչք-
 Բաշի սահմանների վրա գտնված Դահան անունով վրացական բեր-
 դի գրավման նպատակով, նրանք իրենց գտնված տեղից շարժվե-
 ցին և մեծ արագութեամբ գնացին դեպի այդ կողմը: Եվ հավանական
 է, որ այդ պահին** նրանք արդեն գրավել էին հիշյալ բերդը:

* Մուսուլմանների իմամ — գործ է անում իսլամների խալիֆա
 իմաստով:

** Պատմագիրը նկատի ունի իր այդ դեպքը զբի առնելու ժամանակը:

Թիֆլիսի խանի ընտրյալ զինվորները բաժան-բաժան եղան, այդ պատճառով նա թուլացավ ու շփոթության մեջ ընկավ: Թիֆլիսի ռայաները ցրվեցին Երևանի և Կարաբաղի կողմերը և 4 հազար տնից (խանե) ավելի փոխադրվեցին Կարսի սահմանները: Սակայն որովհետև այդ շրջանում ապրող աշիրեթները թալանում էին նրանց անասուններն ու ունեցվածքը, այդտեղ էլ շկարողացան մնալ և Կարսի սահմաններից շարժվեցին դեպի Չըլդրի կողմերը: Այդ մասին Չըլդրի վալին տեղեկագիր ուղարկեց, կատարված դեպքերի կապակցությամբ այդ տարի խիստ մեծ ծախքերի ենթարկված լինելը հայտնելով, կառավարությունից մեծ դումարի օժանդակությամբ խնդրեց: Սակայն, գանձարանը ծանր դրություն մեջ լինելով՝ հնարավոր չեղավ նրա պահանջը լրիվ կատարել: Սադրազամ Ալի փաշան, իր կողմից առայժմ 5 հազար դուրուշ կանխիկ դրամ և որոշ քանակությամբ հագուստեղեն ուղարկեց: Միաժամանակ այդ հարցի մասին Ռուսաստանի դեսպանի հետ տեղի ունեցած բանակցությունների պատճենը և խաղաղության պայմանների պահպանման ու Դադստանի զինվորների ցրման ու հեռացման մասին ցուցմունքներ տվող բարձր հրաման ուղարկեց:

Դրանից անմիջապես հետո, Չըլդրի վալիից մի գրություն ստացվեց, որով հայտնում էր որ՝ սրանից առաջ կայսերական երկրից հեռացված Ավարի իշխողը Ումմե-խանը և Ալի-Սուլթանը իրենց ճանապարհի վրա գտնվող Դահանի բերդը պաշարելով գրավել են այն և բերդում գտնվող թշնամուն խորտակել և ոչնչացրել են, սակայն պատերազմական դեպքերի բերումով, իրենք էլ շատ վիրավորներ են ունեցել և այդ պատճառով հնարավոր չի եղել իրենց երկիրը վերադառնալ: Բացի այդ, ձմեռը վրա է հասել, ոռոս և վրացի զինվորները թնդանոթներով ճանապարհները փակել են, որի համար նրանք ստիպված են եղել Չըլդր վերադառնալ: Հետևաբար խնդրում են, որ իրենց, որպես հյուր, մինչև դարնանամուտ այնտեղ ապրելու արտոնություն տրվի:

Վերոհիշյալ զինվորների հեռացումը դժվար լինելով հանդերձ, մեծաթիվ զինվորների երկար ժամանակ այդ տեղում ապրելն էլ ծանր և անտանելի պիտի լիներ սահմանի ռայաների համար: Մեջլիսում քննության առնվեց փաշայի զեկուցումը և խնդիրը հավանություն տրվեց մինչև դարուն մնալ այդ տեղում, բայց որպեսզի աղքատներին ծանր բեռ չլինեն, առայժմ, էրզրումի վալիի փողերանոցի (զարբխանե) ունեցած պարտքից 50 հազար դուրուշ հատկացվեց և Չըլդրի վալիին հրաման ուղարկվեց՝ 3—4 օրվա ըն-

Թացքում այն փոխադրելու մասին: Դրանից հետո Ալի փաշան հե-
ռացվեց և Սադրազամ նշանակվեց Յուսուֆ փաշան: 1200 թ. կեսերին
նորից Չըլդրի վալիից գրություն ստացվեց, որով հայտնում էր, թե
սրանից առաջ Դադաստանի զինվորների կողմից Թիֆլիսի էյալեթի
վրա կատարված հարձակման մասին Ռուսաստանում տեղեկու-
թյուն ստացվելիս, այդ դեպքը վերագրելով սահմանում գտնվող Օս-
մանյան կառավարության պաշտոնյաների թուլությունների ու թե-
լադրությանը, Թիֆլիսին թնդանոթ և զինվորներ են հայթայթել:

Այդ ժամանակ Պետերբուրգի ֆրանսիական դեսպանը Ստամ-
բուլում գտնվող դեսպանին ուղղված նամակում հայտնում է, որ երբ
Թիֆլիսի խանին ինքը տեղեկացրել է ուսաների ուղղման օգ-
նություն ցույց տալու մասին, անմիջապես տեսակցություն է ունե-
ցել Ռուսաստանի Մեծ մինիստրի հետ և հարցրել՝ «Այն պահին, երբ
ձեր և Օսմանյան կառավարությունների միջև պահպանվում են
խաղաղության պայմանները, ի՞նչի համար է կարիք զգացվել Թիֆ-
լիսի խանին զինվորներ ու ուղղամթերք ուղարկել»: Մեծ վեզիրը
դեսպանից թաքցրել է իրականությունը:

Նկատի առնելով ուսաների վաղուց ի վեր ունեցած ընթացքն
ու շարժումը, անհրաժեշտ համարվեց աշալուրջ լինել և նախապատ-
րաստական միջոցներ ձեռք առնել: Անմիջապես Չըլդրի վալիին
հանձնարարվեց, որ այդ շրջանում ապրող ցեղերին ու աշիրեթնե-
րին պատրաստ պահի, իսկ էրզրումի վալիին հրաման տրվեց, որ
հիշյալ էյալեթից 4000 զինվոր հավաքագրի. միաժամանակ էրզրու-
մի վալիին հրամայվեց և ֆերման տրվեց, որ արթուն մնա, եթե
թշնամու կողմից կայսերական երկրի վրա հարձակում տեղի ունե-
նա, անմիջապես էրզրումից դուրս գա և համապատասխան պաշ-
տոնյաների հետ բանակցելով, թշնամուն վանելու ջանադիր լինի:
Կասթեմունիի մյութեսելլիմին՝ Ալթի-Քուլաշ-Չադեին հայտնվեց,
որ եթե նա 500 զինվորով Բաթումի բերդի պաշտպանությունը
ապահովելու լինի, ապա իրեն Կափուշի-Բաշիլիք պիտի շնորհվի:
Այդ մասին նրան հատուկ գրություն ուղարկվեց: Իսկ Ֆաշի բերդի
պաշտպանության համար, Տրապիզոնի շրջանում 500 հետևազոր
զինվեց և հարկ եղած դեպքում զինվորներին բաժանելու նպատա-
կով, նախապես պատրաստված պաշարից բացի, որոշ քանակու-
թյամբ հացահատիկ հայթայթվեց և ուղարկվեց: Բացի այդ,
շրջանի բերդապահ զինվորների մի տարվա ոտճիկը կանխիկ
վճարելու նպատակով էրզրումի մաքսատնից փող փոխադրվեց:

Ռուսները, դադատանցիների շարժումը Չըլդրի վալիի գրգռմանը վերադրելով, դեռ անցյալ տարվանից սկսած պահանջում էին նրա պաշտոնազրկումը: Այսպիսով, ռուսները Թիֆլիսի խանին իրենց պետութայն գլխավորներից, իսկ նրա երկիրը՝ իրենց երկրի բաղկացուցիչ մասը համարելով, տեղի ունեցած վնասներն ու ավերումները նույնպես իրենց վնասն էին համարում: Ռուսական դեսպանի հետ ունեցած տեսակցություններից մեկում Ռեյխս-ուլ-Քիթար* Աթաուլլահ-Բեյ էֆենդին ակնարկել էր, որ հավանական է ռուսները մտադիր են Չըլդրի էյալեթի վրա հարձակվելու: Դեսպանը այդ մասին մի նոտա էր ներկայացրել: Խոսակցութայն ընթացքում Աթաուլլահ-Բեյ-էֆենդին դեսպանին այսպես էր պատասխանել՝ «Թե Չըլդրի վալին, թե՛ այլ սահմանապահներ, եթե խաղաղութայն պայմաններին հակառակ ընթացքի մեջ գրանրվեն, Օսմանյան կառավարությունը չի թերանա և չի վարանի նրանց պատժել՝ առանց ուրիշների թելադրութայնը կարիք զգալու: Սակայն դադատանցիների և վրացիների միջև դոյություն ունեցող թշնամությունը, նոր երևան եկած խնդիր չէ, նրանք վաղուց ի վեր իրար հարվածում և կողոպտում են: Թիֆլիսի նկատմամբ Ռուսաստանի հովանավորութայն պահանջը, Օսմանյան կառավարությունը չի ընդունում: Իսկ եթե ռուսները, իրենց հպարտութայն և պարծենկոտութայն բերմամբ, ուրիշների երկրում տեղի ունեցած խռովությունը պատրվակ բռնելով, հարձակման ձեռնարկեն, Օսմանյան կառավարությունը պիտի հետևի փոխադարձ հատուցման սկզբունքին և այդ դեպքում պայմանազրութայն խախտման հանցանքը կընկնի ռուսների վրա, որով Ռուսաստանը միջազգային տեսակետից հանցավոր և դատապարտելի կհամարվի: Խաղաղութայն պայմանները խախտողների գործերն ու վախճանը միշտ էլ աղետաբեր է եղել»: Նա, Ռուսաստանի դեսպանին այս բովանդակութայնամբ նոտա ներկայացրեց:

Սակայն ռուսների հարձակման այս հարցի կենսագործումը, կամ Դադատանի բնակչությունն էլ, թաթար ժողովրդի նման, սկզբում մի շարք խոստումներով և խաբեբայություններով իր կողմը գրավելուց հետո, նրանց երկիրը հափշտակելը հավանական և փորձով ապացուցված խնդիրներից էր: Այդ պատճառով 1200 թ. (1785) վերջում կայսերական գրութայնամբ դրությունը Դադատանի ժողովրդին բացատրվեց և այդ ժողովրդին սիրաշահելու և գրավելու

* Ռեյխս-ուլ-Քիթար, տե՛ս ծանոթ. 51

նպատակով նրանց փաղիշահական նվերներ ուղարկվեց: Իսկ սահմանի պաշտոնյաներին աշալուրջ և զգույշ լինելու մասին, նորից ամեն մեկին պատվերներ բովանդակող կայսերական հրամաններ ուղարկվեցին:

Դրանից հետո, ուսաները Վրաստանի հարցը դանդաղի խնդիր դարձրին և 1201 թ. այդ հարցի առթիվ ուսական դեսպանի հետ բավականին վիճարանություններ տեղի ունեցան, և ինչպես որ ներքևում հիշվում է, պատերազմի հայտարարության գլխավոր պատճառներից մեկը դարձավ Վրաստանի հարցը: Ռուսները այդ կողմում տեղի ունեցող հարձակումներն ու վնասարարությունները վերացնելու, գերիների առուծախը դադարեցնելու մասին իրենց պահանջներն էին առաջ քաշում: Իսկ Օսմանյան կառավարութայունը ուսաների՝ Հերակլ խանի նկատմամբ ցուցաբերվող հովանավորութայան մասին արված պնդումները բոլորովին մերժում և չէր ընդունում: Այդ պատճառով էլ վեճը շարունակվեց և վերջ ի վերջո հանձնվեց սրի շնորհիվ:

Պատերազմի հայտարարութայունից անմիջապես հետո, Չըլդրի վալի Սյուլեյման փաշային բարձր հրաման ուղարկվեց և նրան հանձնարարվեց, որ Դաղստանի և Ադրբեջանի խաներին միութայան շրջանակի մեջ առնի և Հերակլ խանին բոլորովին մեջտեղից վերացնի: Դաղստանի խաներից ամենից ուժեղ և հաստատակամը՝ Ավարի խան՝ Ումմե-խանը, պետք է արշավանքի գուրս գար Ռուսական երկրի Կըղլյար-Կալասի բերդի կողմը: Վերոհիշյալ խաներին իրադրութայունը բացատրող առանձին կայսերական հրամաններ ուղարկվեցին: Փաղիշահական ընդունելութայուն պատրաստվեց. արքունի զինակիցներից Մուհամմեդ Սալիհ-Աղան հատուկ պաշտոնով Դաղստան ուղարկվեց: Կաբարթայի էմիրներին էլ կրոնական պատերազմին մասնակից դարձնելու համար, կայսերական հրամաններ գրվեցին: Բուխարայի կողմից Ռուսաստանի վրա հարձակում կազմակերպելու համար, Վանի բերդապահ՝ Թեմուր փաշայի միջոցով Բուխարայի խանին կայսերական գրութայուն ուղարկեց: 1202 թ. (1786) սկզբին Չըլդրից ստացված գրութայունից սլարգվում է, որ թեև Դաղստանի և Ադրբեջանի խաները Օսմանյան պետութայանը հպատակութայուն են հայտնել և նրա թշնամու դեմ պատերազմելու խոստում և հավաստիացում տվել, սակայն նրանց մեջ ներքին անհամաձայնութայուն և հակառակութայուն գոյութայուն ունի: Բացի այդ, խաներից մի քանիսի Հերակլ խանին կողմնակից չլինելու հետևանքով՝ նրանց միջև կռիվները շարունակվում են: Այս բոլորից հետո

պարզվեց, որ պահանջվող լիարժեք միութչան ստեղծումն անհնար է։ Ումմե-խանի կարծիքով Վրաստանի արշավանքին մասնակցելը, դեպի Ռուսաստան ասպատակութչուն կատարելն ու ուսաների դեպի Վրաստան բաց արած Անանուրի ճանապարհը քանդելը հեշտ գործեր են։ Սակայն որովհետև իրեն դեպի Կրզլյար արշավելու հրաման է տրված, որը Չեչենների կողմում գտնվող լեզգիների հետ բանակցութչունների մեջ մտնել կպահանջի, դրա համար անհրաժեշտ էր երեք ամիս առաջ տեղեկութչուն տալ։ Այդ մասին նա բանավոր հրահանգ էր տվել Սալիհ բեյին և գրել Սյուլեյման փաշային։

Սյուլեյման փաշան Վրաստանի վրա արշավանքի պատրաստվող բանակը ուժեղացնելու համար, Ումմե-խանին Չրլդր էր հրավիրել։ Ումմե-խանը հայտնել էր, որ 30 հազարից ավելի զինվորներով գալու է, հետևաբար պետք է օգնել իրեն դրամով և պաշարով։ Քիչ անց Սալիհ բեյն իրեն ենթակա մարդկանց կողմից սպանվեց. նրա մարդկանցից մի քանիսի սուլյն թվականի կեսերին բանտարկվելու և քննութչան ենթարկվելու մասին մի քանի փաստաթղթեր կան պահված։ Կովկասյան լեռները Ռուսաստանի և Անագոլուի միջև ամրակուռ պատնեշ են։ Սակայն նկատի ունենալով, որ Վրաստանի դեմ ուսաների կատարած ոտնձգութչունները խանգարում են Անագոլուի ապահովութչունը՝ Հերակլ խանի ասպարեզից վերացնելը՝ գոնե նրան Ռուսաստանից բաժանելու նպատակով, անհրաժեշտ էր։ Եթե Ումմեխանի երրորդ առաջարկը ընդունվեր և վերոհիշյալ [Անանուրի] ճանապարհը քանդելով Ռուսաստանի օգնութչունն ու օժանդակութչունը արգելվեր, եթե Հերակլ խանը առանձին թողնվեր և ամեն կողմից ճնշման ենթարկվեր, այն ժամանակ, վտանգը կվերանար և պաշտպանողական շարժումը հարձակողական շարժումից ավելի կարևոր և գերադաս կլիներ։ Սակայն Ումմեխանին դեպի Կրզլյար ուղարկելը ժամանակի և պայմանների համապատասխան միջոցառում չի եղել։

Այդպիսի կարևոր դեպքերում հիմնական խնդիրը առաջ քաշելով, հետագա բոլոր գործողութչունները անհրաժեշտ էր ծառայեցնել դրան, սակայն Կրզլյարի կողմերում ասպատակութչուն կազմակերպելու և նման ցուցադրական և հանդիսավոր գործերով տպավորութչուն առաջացնելու ցանկութչունը, հիմնական նպատակից շեղեց։ Այս և սրա նման մի շարք սխալների պատճառով, ներկա պատերազմում, Վրաստանի որոշ մասերի վրա ասպատակութչուն կատարելուց և մի քանի գերիներ վերցնելուց բացի, պետութչան համար իրապես օգտակար դործ չկատարվեց։

Արշավանքի [պատերազմի] սկզբում, Շեյխ-Մանսուրի¹⁹ մարդկանց ականջներում հնչող հուշակի աղմուկը դեռևս չդադարած, պատերազմի դռները բացվեցին և դեպի երկինք հասնող թնդանոթների և հրացանների որոտը, նրա [Շեյխի] հուշակի աղմուկը հանդերձ: Հաջորդ մասում [գրքի] ցույց կտանք, որ նա [Շեյխ-Մանսուրը] շկարողացավ ժողովրդի սսլասածի աստիճան գործեր կատարել:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. III, էջ 141—168):

* * *

Զեվդեթ փաշայի «Պատմության» III հատորի 2-րդ մասը ամբողջովին հատկացված է Չերքեզիտանին և շերքեզներին: Պատմագիրը մեծ մանրամասնությամբ ներկայացնում է այդ երկրի և ժողովրդի մասին աշխարհագրական, պատմական, կենցաղային կարևոր տեղեկություններ: Հետո ծանրանում է մասնավորապես այն ժամանակաշրջանի վրա, երբ շերքեզները ենթարկվում են Օսմանյան պետությանը և ընդունում իսլամական կրոնը՝ գլխավորապես Ֆերհ-Ալի փաշայի Չերքեզիտանում պաշտոնավարության շրջանում:

Ֆերհ-Ալի փաշայի շինարարական աշխատանքներից է նաև Անապա բերդի կառուցումը: Այդ առթիվ պատմագիրը տալիս է նաև մի փոքրիկ տեղեկություն հայերի մասին՝ «Անապայում հայկական թաղամասի շինությունը» վերնագրով:

Անապայում Հայկական թաղամասի շինությունը

Գնչունների կարգավորումը խելացի կերպով վերջացնելուց հետո, հերթը եկավ քրիստոնյաներին: Մի քանի պատենտատեր արհեստավորներ, փաշայի գաղտնի հանձնարարությամբ, կանչելով գերձակների, մուշտակագործների և սարրաֆների գլխավորներին՝ ասացին. «Միթե՞ դուք կրոնական արժանապատվություն չունեք. գնչուններից չե՞ք ամաչում: Դուք մեր փաշա-էֆենդիին այնքան ծառայություններ եք մատուցել: Այս վայրը մի նոր վիլայեթ է. դուք էլ խմբվեցեք, բերդից դուրս առանձին մի թաղամաս և եկեղեցի կառուցելու համար, խնդրագիր ներկայացրեք, մենք էլ ձեզ համար կրարեխոսենք և մեր էֆենդին ձեզ իրավունք կշնորհի»:

Հայերը անմիջապես խնդրագիր ներկայացրին և ստանալով իրավունք՝ ինչպես որ վերևը հիշվեց, հայկական թաղամաս և եկեղեցի կառուցեցին, որով Անապայի բարեշինությունը օրեցօր ավելացավ: Եթե մի բերդի վարոշում քրիստոնյա ռայաներ չլինեն,

այդպիսի տեղում անհրաժեշտ դորձերի կարգավորումը դժվար կլինի: Այնպես որ այդ հարցի լուծման համար Ալի-փաշան շնորհակալություն և գոհունակություն հայտնեց: Այդ մասին պատմում է Հաշիմ-էֆենդին [պատմագիր]:

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. III, էջ 228):

1201 րվականի (1786) դեպքերից*

Պատմագիր Ջեվդեթ-փաշան 1201 թ. դեպքերի շարքում, առանձնապես ծանրանում է ուս-թուրքական պատերազմին նախորդող դեպքերի վրա: Կրկնությունից խուսափելու համար, քաղվածաբար կտանք այդ դեպքերից միայն որոշ նյութեր:

Ջեվդեթի «Պատմության» IV հատորը ամբողջությամբ և V հատորի կարևոր մասը հատկացված է ուս-թուրքական և ավստրո-թուրքական պատերազմների հետ կապված դիվանագիտական և սազմական հարցերին՝ 1201 թ. մինչև 1206 թ. (1786—1791), մինչև Յաշում կնքված խաղաղության դաշնագիրը:

Օսմանյան պետության ներքին՝ վարչական և տնտեսական քայքայված դրության պայմաններում, ընդարձակ և երկարատև պատերազմը, երկրի տարբեր մասերում, մինչև անգամ մայրաքաղաք Ստամբուլում՝ հացի և սննդամթերքների ծանր և կրիտիկական դժվարություններ էր առաջացրել: Երկրի շատ մասերում սով էր, կառավարությունը անկարող էր այդ շարիքների առաջն առնել, մանավանդ որ կառավարության ֆինասական դրությունը կատաստրոֆիկ աստիճանի էր հասել: Փող ճարելու համար ձեռք առնված զանազան միջոցները (հափշտակություն, տուրքերի ավելացում, արտաքին փոխառություն) գրեթե ոչ մի արդյունք չտվին: Պատմագիրը այդ բոլորի մասին առիթ է խիստ բնորոշ և հետաքրքիր մանրամասնություններ:

«...Կայսերական բանակը շատ նեղ դրության մեջ լինելով, մեծ Սերդարը օգնության կոչով դիմել էր փաղիշահական Դուանը, անմիջապես 3—4 հազար քիսե փող ուղարկելու մասին: Սակայն որովհետև ոչ մի կերպ կարելի չեղավ փող ճարել, Սերդարին պատասխանվեց փաղիշահական ֆերմանով: Ահա այդ պատասխանը. «Իմ մեծ վեզիրս և բարձր Սերդարս! Ձեր դրամական նեղությունը ինձ հայտնի եղավ: Անմիջական կերպով 3—4 հազար քիսե փող եք խնդրում, եթե լինեք, Աստված վկա՛, իմ ծախսի փողից անգամ կուղարկեի: Այսպիսի ժամանակ կարելի է մերժել: Սակայն դանձարանի դրությունը Ձեր վսեմությանը հայտնի է: Այս դրամի հարցը

* Ջեվդեթի «Պատմության» (տարեգրության) մեջ 1197 թ. մինչև 1201 թ. դեպքերը տրված են մի ընդհանուր տեսություն մեջ, որը թարգմանել ենք գրեթե ամբողջությամբ:

գիշեր ցերեկ իմ հանգիստը վրդովեղ է... Երբ նոր տարվա Ջերելուն
բացվելու լինի, գուցե պատերազմական ծախքերի համար միջոց
կլինեն... գոնե առաջիկա տարվա ջիզիենների բույրույթիները եթե
ստանայինք, մի քիչ փող կարելի կլիներ հայթայթել... Բարձրյալն
Աստվածը Օսմանյան պետությանն, օգնության հասնի՜...»:

Փող հայթայթելու միջոցներ գտնելու համար մի քանի անգամ վեզիրների
ժողով է գումարվում: Բայց միջոց չի գտնվում ...ի վերջո որոշում են, որ վեզիր-
ներից ամեն մեկը 15—25 հազար դուրուշի «օգնություն» ցույց տա... Պատմա-
գիրը դառնություն ասում է «...այս ձևի օգնությունից սպասվածը շնչին լինելով,
պետության դարդին դարձան» չէր կարող անել. երկար տատանումներից հետո
որոշվում է փող հայթայթել արտաքին փոխառության միջոցով:

* * *

Պատմագիր Ջեվդեթ փաշան շատ տխուր գույներով է նկարա-
գրում նաև երկրի ներքին քաղաքական-վարչական վիճակը: Նա
ասում է՝ «...որոշ ժամանակից ի վեր բռնությունների ու անիրավու-
թյունների ամեն սահմանը անցել էր և Օսմանյան կայսերական
երկրում ուսյաները մեծ թշվառության էին ենթարկվել, իրենց
երկիրն ու հայրենիքը թողնելով՝ ցիր ու ցան եղել: Դրանով
երկիրն ավերվել՝ ազոավների ու բուերի բնի էր վերածվել: Այդ
պատճառով Օսմանյան կառավարությունը պատերազմական գոր-
ծերում անկարող էր դարձել, զրկվել հաղթանակից... Երկրի այս
առտիճան ավերվածության պատճառը միայն պատերազմական
շարժումները չէին. երկրի ավագանիների, կազինների, նայիրների
և այլ պաշտոնյաների կողմից, իրենց օգտին, պատերազմական
տուրքերից մի քանի անգամ ավելի գումարներ աղքատների վրա
բաժանելով, բռնություններ և դաժանություններ գանձումը և նման բռ-
նությունները թերևս ավելի մեծ տեղ էին բռնում: Այսպես, վեզիր-
ներից մեկին մի էյալեթ տրվելիս [նշանակվելիս], օրինական, տուր-
քերից բացի, սադրազամներին և այլոց մի բան տալը սովորություն
էր դարձել. բացի այդ, մեծ էյալեթներից փողերանոցի [զարբխանե]
համար որոշ քանակություններ [փող] էր ստացվում: Վալիները շուտ-
շուտ հեռացվում էին, այնպես որ, մի էյալեթ մի տարվա ընթացքում
երկու և երեք անգամ մեկից-մյուսին էր փոխանցվում, վե-
զիրները Ռումելիից Անադոլու և Անադոլուից Ռումելի էին փոխադր-
վում, նրանց ճանապարհածախսը ծայրահեղորեն մեծ էր լինում, որի
համար էլ պարտքի մեջ թաղվում էին և շատերի դրությունը խիստ
ծանրանում էր: Երկրի շինարարությունը, կամ ուսյաների բարօրու-

թյունը միտք անգամ չբերելով, նրանք իրենց ծախքերը հանելու և իրենց դրությունը բարելավելու համար աղքատների ձեռքից խլում էին նրանց ունեցվածքը, վաճառել տալիս նրանց անասուններն ու կենդանիները, հովանավորում ու քաջալերում ավագանիների բռնությունները, սրանք էլ մյուս կողմից կողոպտում էին աղքատներին:

Ավագանիների բռնություններն ամեն սահման անցնում էին, իսկ ամրակուռ կրոնի սյունը հանդիսացող բարձր ուլեման էլ, փոխանակ ժողովրդի մեջ արդարության և իրավունքի հիման վրա դատ ու դատաստան անելու, նպաստում էր դրան: Այսպիսով, մի շարք տգետ մարդիկ իրենց արտաքինն ու հագուստը փոխելով, կազի էին դարձել և այդ ճանապարհով մեծ կազիի փոխանորդության արժանանալով, նվիրական շարիաթի հիմքերը խանգարել: Բացի այդ, տարին մի քանի անգամ աղքատների վրա բաժանված սալիջանեից, «դեֆթեր-ակչեսի»^{*} անվան տակ, կարևոր մասը առնում ու յուրացրնում էին, աղքատների բերքերը զանազան խարդախ միջոցներով հափշտակում էին, դրանով էլ շղոհանալով, խառնվում էին քաղաքների քեթխուղաների նշանակումներին և «խարջի-հյոջջեթ»^{**} անվան տակ, նրանցից մեծ դումար կորզում: Իսկ նրանք [քեթխուղաները] իրենց տվածից ավելին ժողովրդից էին առնում: Տեղի ունեցող բռնություններից մեկն էլ «իլթիզամի» հարցն էր: Զեամեթի, թիմարի և մուքաթաայի տերերը և էվբաֆի մյուլթեվելիները կենսամրթերքի գների բարձր լինելու, ծախքերի շատության և այլ պատճառներով սլարտքերի տակ էին ընկնում և կամ ազահության բերմամբ, իրենց տրամագրության տակ գտնված թիմար, զեամեթ, թեվլիյեթ և մուքաթաաները, մի տարի առաջ, բարձր գնով և իլթիզամի կարգով սարրաֆներին են տալիս, վերջիններս էլ տոկոսը ավելացնելով մյուլթեվելիմներին տալիս. ասելով՝ «Դու այս վարձքը գանձի՛ր, եթե ուսյաների կողմից գանգատողներ լինեն, ևս այսինչ մարդու հետ լավ կապեր ունեմ, զսպել կտամ և առաջիկա տարին քեզ համար շատ ավելի մեծ իլթիզամ առնել կտամ»: Բացի սարրաֆներից ուրիշ հենարան չունեցող և ծառայության չզիջանող մյուլթեվելիմները՝ սնանկացած և կոսլիտ մարդկանց այդ խումբը, դուրս դալով նահանգները, իլթիզամի տուրքերը մեծ ավելացումով գանձելու համար աղքատներին շարշարում էին: Այս ձևով բոլոր իլթիզամների վարձ-

* Դեֆթեր-ակչեսի՝ դաֆթարի փող, վճար:

** Խարջի-հյոջջեթ, խարջ՝ ծախք, վարձք, հյոջջեթ (կամ հուջջեթ)՝ շերիի դատարանի որոշումը հաստատող վճռադիր: Խարջի-հյոջջեթ՝ վճռադրի համար վճարվելիք վարձք:

քը ավելանում էր, 20 տարի առաջ հինգ հազար դուրուշով իլ-
թիզամի տրված մուքաթաաթը, ամեն տարի քիչ-քիչ ավելանալով,
25 հազարի հասավ: Մյուս կողմից էլ ջիզիեջիները, նվիրական
շարիաթին հակառակ, ուսաներից, մինչև անգամ օրորոցի երեխա-
ներից ջիզիե էին առնում և աղքատների վրա շատ մեծ բռնություն-
ներ էին գործ դնում:

(«Քարիխի Ջեվդեթ», հատ. IV, էջ 235—238):

Պատմագիր Ջեվդեթ-փաշան բազմաթիվ էջեր է հատկացնում նման փաստերի
արձանագրմանը: Նա հիշում է, որ Սուլթան Աբդուլ Համիդ I մահից հետո,
1203 թ. նրան հաջորդող Սուլթան Սելիմ III «լուրջ միջոցների» է ձեռնարկում՝
էրկրում արմատացած այդ շարիքները վերացնելու համար:

Այդ շրջանի Օսմանյան բանակի ռազմական և բարոյական բնույթը ցույց
տալու համար, «Քարիխի Ջեվդեթի» IV հատորի վերջում բերված պաշտոնական
փաստաթղթերից թարգմանում ենք Սուլթան-Սելիմ III Սեդարեթի Դոան ու-
ղարկած «Խաթիթի-Հյումայունը»:

Խաթիթի-Հյումայունի պատճենը

Կայմակամ փաշա: Այս պատերազմի վիճակը ի՞նչ պիտի լինի:
Օսմանյան կայսրության օջաքների զինվորները, կրոնական ոգևո-
րությամբ օջաքների նամուսը պաշտպանելու համար, թշնամուց
երես շղարձնելով, որքա՞ն երկրներ են գրավել, որոնք արձանա-
գրված են պատմության մեջ: Հիմա օջաքներում այդ ոգին գոյու-
թյուն չունի, ուր պետք է ուղարկվեն, շատ քչերն են գնում, [մեծա-
մասնությունը] խայտառակորեն փախչում է: Միրի կոչված և
բանակին ավելացված զինվորները, կարգ ու կանոն չիմացող մի
խումբ «յաղմաջիներ» են, որոնք բանակում և ճանապարհներում,
մասնավորապես թշնամու դեմ ամեն տեսակ խայտառակություն-
ներ են կատարում: Այսպիսի պատերազմ կլինի՞: Թշնամուց վրեժ
լուծելու համար այսպե՞ս պետք է աշխատել: Ափսո՞ս, հազար ափ-
սո՞ս, որ ոչ ոքի մոտ կրոնի ոգի (ղայրեթ) չի մնացել: Անցյալում
այնքան հաղթանակների տիրացողները [արժանացողները] մարդ-
կային ցեղից չէ՞ին: Ի սեր կրոնի հավատարմաբար ջանք գործ
դնողներին, թո՛ղ Աստված երկու աշխարհումն էլ ապահովություն
չնորհի, իսկ դավաճանություն անողներին՝ թո՛ղ պատժի ու ոչնչաց-
նի: Սրանից հետո բոլորին պետք է զգուշացնեք, որ թմրությունից
արթնանան և պետք է միջոցներ գտնեք վրեժ լուծելու համար: Իմ
ցանկությունը և գիշեր-ցերեկ Բարձրյալն Աստծուց իմ խնդրանքն
այն է, որ Աստուծո օգնությամբ թշնամուց վրեժ չլուծած՝ սուրը

պատյան շպիտի դնենք: Ինչալլա՛հ, երկու աշխարհի արեգակը՝ մեր փեյղամբեր-էֆենդին, ի պատիվ Ամենակարող Աստուծո, իմ նպատակին կհասցնի: Ներկայումս ջանք և հոգատարություն է պետք: Ինձ պետք չեն հանգստություն և համբավ, միայն վրեժառություն է պետք:

...Այժմվանից բանակի համար անհրաժեշտ հացահատիկը և այլ կարիքները հոգալու, օջաքների համար անհրաժեշտ ուղմամթերքը պատրաստելու գործում՝ ոչ մի թերություն չպետք է լինի: Եթե ինձ էլ պատերազմ գնալու կարիք լինի՝ անձամբ կգնամ: Գործերը ըստ այնմ պետք է կարգի բերել: Պետք է կարգի բերել նաև ճանապարհներն ու էդիբների պալատը: Նստելու ժամանակ չէ: Մեր վիճակը տեսնողը կկարծի, որ պատերազմ չկա: Աստված մի՛ արասցե, եթե մեր պետությունը քայքայվի, դա ոչ միայն ինձ, այլ բոլորին կվերաբերի: Եթե դուք մեր բարեկեցությունը ապահովելու համար աշխատեք, ես էլ իբրև ձեզանից մեկը, միասին կաշխատենք: Այս պատերազմի [համար] լրիվ ջանք գործ դնենք և թշնամուց, Աստծո օգնությամբ, վրեժ լուծենք: Ես գիշեր-ցերեկ Բարձրյալն Աստծուց խնդրում, գիշեր-ցերեկ լալով ասում եմ՝ «Ով Աստված, ինձ աշխարհի մեջ այսպես խայտառակ մի՛ անի, քյաֆիրի հանդեպ պարտության և կործանման ենթարկվելուց առաջ, իմ ժամանակում և [իշխանության] շրջանում Մուհամմեդի ժողովրդի այսպիսի քայքայումը տեսնելուց առաջ, դու ինձ մի երկու օր շուտ մեռցրու և կյանքս ու մարմինս հող դարձրու... Դուք էլ Աստծուն ապավինելով, ջանք և եռանդ գործ դրեք, կրոնի թշնամու առաջ այդպես խայտառակ լինելը՝ մեր պետության և կրոնի պատվին արժանի չէ: Ես ամաշտում եմ աշխարհին նայելուց...»:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. IV, էջ 300):

Ռուս-թուրքական պատերազմին վերաբերող դոկումենտներից, որոնք տրված են Զեվդեթ-փաշայի պատմության մեջ, թարգմանում ենք պատերազմի հայտարարման կապակցությամբ պետություններին ուղղված հայտարարագիրը, որի մեջ Օսմանյան կառավարությունը ցույց է տալիս պատերազմի պատճառները:

Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու առթիվ

Օսմանյան կառավարության կողմից

հրատարակված հայտարարագրի

Պ ա տ ն ե ն ը

Օսմանյան կառավարության և Ռուսաստանի միջև 87 թվականին կնքված հաշտությունը բարձր էր գնահատել երկու կողմի ու-

յաների հանգստութիւնը և բարօրութիւնը: Սակայն ուսական կա-
 ուավարութիւնը մի շարք շինծու առաջարկներ անելով, մինչև ան-
 դամ Կայնարջայի խաղաղութեան համար իրրև հիմք ընդունված Ղը-
 րիմը, խաղաղութեան պայմանագրի պայմաններին հակառակ, ան-
 սպասելի կերպով դրավեց, շնայած տվյալ փաստաթղթերում պարզ
 կերպով արտահայտված էր տարածայնութիւնները վերացնելու և
 վստահութիւն ստեղծելու, երկուստեք իրար նկատմամբ, գաղտնի
 կամ բացահայտ, թշնամական ընթացք շունենալու հարցը: Ռուսնե-
 րը գրգռում էին Օսմանյան պետութեան հպատակութեան հրովար-
 տակ ունեցող Թիֆլիսի խանին, Թիֆլիսի մեջ ուսական զորքեր
 պահելով ու վերահիշյալ խանին տեր կանգնելով, խախտում Վրաս-
 տանում և շրջակայքում գտնվող մեր սահմանները: Երբ այս մասին
 [նրանց] հայտնվեց, նրանք մերժողական պատասխան տվին: Չնա-
 յած, որ էոզիի բերդի²⁰ բնակիչների կողմից Ղըրիմի աղալճերից աղ-
 արտահանելու քանակը առհասարակ պայմանավորված էր, սակայն
 [ռուսները] սահմանամերձ ժողովրդին զանազան նեղութիւն
 և դժվարութիւններ պատճառելով, արգելք հանդիսացան: Իսկ
 երբ առաջարկվեց պայմանագրի իրագործումը, դրանից էլ խուսա-
 փեցին: Նրանց [ռուսների] հյուպատոսը սլրինցի աստիճան ունեցող
 Բոգդանի²¹ վոյեվոդային խաբելով իրենց երկիրը փախցրեց. երբ ըստ
 պայմանագրի պահանջվեց, որ հետ վերադարձվի, նրանց [ռուսնե-
 րի] դեսպանը՝ «Մեր պետութիւնը չի վերադարձնի» ասելով, վճռա-
 կանապես մերժողական պատասխան տվեց և այդպիսով պայմանը
 դրժեց ու ոչնչացրեց: Մեր նման մի շարք պայմաններն ուղած իմաս-
 տը տալով, նրանք ցույց տվին իրենց շար նպատակները: Էֆլակում,
 Բոգդանում, Կղզիներում և իսլամական ժողովրդի համար վտանգա-
 վոր այլ վայրերում, առանց կարիք լինելու՝ հյուպատոսութիւններ
 հաստատեցին, [այդ վայրերի] Օսմանյան պետութեան բոլոր ուսա-
 ներին մոլորեցրին, ոմանց իրենց երկիրը փոխադրեցին և ոմանց էլ
 աշխատեցնում էին նավային և այլ ծառայութիւնների մեջ: Մասնա-
 վորապես համառորեն պահանջելով իրենց ոչ-ձեռնտու վալիների,
 հաքիմների, սպաների, ամիրների,* էմիրների, մինչև անգամ Չըլդը-
 րի վալիի, Էֆլակ և Բոգդանի վոյեվոդաների հրաժարեցումն ու
 պատժումը, այդ ձևով միջամտեցին մեր վարչական կարգերին:
 Ռուս վաճառականներին Օսմանյան երկրներում ասպահով և ան-

* Ամիր — կոչվում էին արարների ժամանակ վարչական պաշտոնյա-
 ները — վալի, գավառապետ և այլն:

վտանգ առևտուր անելու և ապաա իրենց ցանկացած տեղերը երթևեկելու իրավունք տալով, Օսմանյան կառավարութեան մարդասիրութեանը հայտնի էր դարձել ամբողջ աշխարհին: Չնայած պայմանով նախատեսված էր փոխհատուցման կարգով, Օսմանյան պետութեան վաճառականներին ևս նույնպիսի վերաբերմունք ցույց տալ, սակայն առևտրական գործերը միայն իրենց վերապահելու նպատակով, Օսմանյան վաճառականներից ուսանելի առած մաքսային հարկը, այլ պետութեանների վաճառականներից առնու-ված հարկից մի քանի անգամ ավելի էր: Ռուսական քաղաքներում իրենց ունեցած պահանջի փողերը գանձելու ցանկութեանը հայտնող մեր վաճառականներին իրավունք չեն տալիս իրենց երկրում երթևեկելու և այդպիսով արգելք լինում նրանց պահանջների գանձմանը, շատերին վնասով և հուսահատ վերադարձնում և ոմանց էլ սպանում են: Օսմանյան կառավարութեան առևտրական նավերին՝ մոտալուտ փոթորկի, կամ ջուր վերցնելու նման անհրաժեշտ կարիքի դեպքում, ռուսական նավահանգիստներին մոտենալիս, գնդակոծում են և թույլ չեն տալիս մոտենալու: Նման պայմաններում երթևեկող [ռուսական] նավերի վրա Սողուշաքից թնդանոթ արձակելու հարցը և մասնավորապես Թիֆլիսի խանի հարցը, պարզապես այլ պայմանների մեջ մտցնելով՝ պնդում են՝ «Եթե կամովոր կերպով մի մուրհակ կտաք, լավ կլինի, հակառակ դեպքում այդ պայմանների իրագործման համար գեներալ Պատյոմկինը 60—70 հազար զինվորներով նշանակվել է սահմանների վրա և ռուսական կայսրուհին էլ [ցարուհին] պիտի գա», այս բոլորը ռուսական դեսպանը պաշտոնապես հայտնեց Օսմանյան կառավարութեանը և սլատերազմի հրավիրեց: Գեներալ Պատյոմկինի սահմանի վրա նշանակվելու փաստը, ճիշտ ու ճիշտ նմանում է Ղրիմի դրավման ժամանակ նրանց [ռուսների] ցույց տված ընթացքին: Այդ պատճառով նրանց նախկին թշնամական ընթացքի վրա ավելացած նոր փաստերը մեջտեղից ամբողջապես վերացրին ապահովութեանը և ապացուցեցին նրանց շարամտութեանը:

Ապահովութեան խանգարման հիմնական պատճառը, Ղրիմի Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ մնալն է: Այդ պատճառով էլ, Օսմանյան կառավարութեանը այս հարցը խաղաղութեան նոր պայմանագրի հետ կապելով, ցանկութեանը հայտնեց ամբողջով բարեկամութեանն ու Ղրիմն իր նախկին վիճակին վերադարձնել: Ռուսաստանի դեսպանը՝ «Այդ խնդիրը պետք է գրեմ իմ կառավարութեանը, սակայն գրելուց էլ օգուտ չի ստացվի, իմ կառավարու-

Թյունը Ղրիմից չի հրաժարվում» ասելով, վճռական պատասխան տվեց: Նման դադանի ու հայտնի մի շարք պատճառներով, Օսմանյան կառավարության և Ռուսաստանի միջև պատերազմելը անխուսափելի դարձավ:

Այս իրողությունը հանձնելով մեր բարեկամների խղճամիտ և արդարադատ դատողությանն ու խորհրդածությանը, մեր անկեղծ բարեկամ Վսեմաշուք քրիստոնյա պետություններին ծանուցելու համար տրվում է սույն հայտարարագիրը:

(«Թարխանի Զեվդեթ», հատ. IV, էջ 280—281):

«ԹԱՐԻԽԻ ԶԵՎԴԵԹ», ՀԱՏՈՐ V

Այս հատորը բովանդակում է 1205—1209 թթ. դեպքերը, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում են Թուրքիայի նվթարական մասին [Ռումելիին]: Պատմագիրը թե այս հատորում և թե առհասարակ իր ողջ «Պատմության» մեջ բավականին մեծ տեղ է հատկացնում նաև Օսմանյան կառավարության ներքին, վարչական, տրնտեսական և զինվորական խնդիրներին և այդ կասկածից ազատ Սուլթան-Սելիմ III նախաձեռնությամբ կատարված ռեֆորմներին:

1206 թվականի (1719) դեպքերից Հերակլ խանից ստացված գրությունը

1206 թ. (1719) ճաշում կնքված խաղաղության պայմանագրում վրաստանի հարցը ձեռնկերպվեց հատուկ հոդվածով:

Այդ առթիվ Զեվդեթ փաշան ասում է.

«Այս խաղաղության մեջ Ռուսյալուն [Ռուսաստանը] նախկին խաղաղության պայմանագիրը հաստատելուց բացի, Արևմտյան օջաքների և Կուբան գետից այն կողմ գտնվող ցեղերի կողմից հարձակում տեղի ունենալու դեպքում, Օսմանյան կառավարության կողմից վնասների հատուցումը և Թիֆլիսի էյալեթին վնաս չպատճառելը նույնպես մտցրեց հաշտության պայմանագրի մեջ և Թուրք²² գետից սահմանը որոշելով, էոզին և նրա շրջակայքը իր երկրին կցեց: Ինչպես հիշվեց, Թիֆլիսին վնաս չպատճառելու հարցը մտցված էր խաղաղության պայմանագրի մեջ: Սակայն Հերակլ խանը, միշտ գործը երկու կողմից բռնելով, Ռուսաստանի հովանավորության վրա հենվելով հանդերձ, Օսմանյան կառավարության հետ իր կողմնակցությունը [կապը] բոլորովին ձեռքից չթողեց: Այդ ժամանակ,

սլատմում էին, որ Կարաթայի²³ վրայով դեպի Վրաստան բաց-
ված ճանապարհները, երկրաշարժի պատճառով քանդվել էին,
այնպես որ ռուսական զինվորները ազատ չէին կարող Վրաս-
տան գնալ: Իսկ Դաղստանի էմիրները, պարզ էր, որ գաղտնի կա-
բացահայտ, Օսմանյան կառավարության մեկ ակնարկով Թիֆ-
լիսին վնաս պիտի սլատճառեին: [Այս պատճառով] Հերակլ խա-
նը Օսմանյան կառավարությանը իր անկեղծությունը արտահայտե-
լուց հետ շմնաց: Խաղաղության կնքումից հետո, իր պատվավոր
մարդկանցից մեկի միջոցով Ստամբուլ ուղարկած և Սեդարեթի
Դոան ներկայացրած խնդրագրում հայտնում էր, որ սրանից հետո
Ռուսաստանի հետ իր հարաբերությունը խզելով՝ շախտի թերանա-
Օսմանյան կառավարությանը անկեղծ հպատակություն ցույց
տալ և խնդրում է, որ առաջիկայում էլ արժանանա Օսմանյան
կառավարության շնորհներին և ողորմությանը:

(«Թարիխի Զեվգեթ», հատ. V, էջ 27—28):

Ջրլորի դեպքերը

Երկար տարիներից ի վեր Ջրլորի վալի Այուլեյման փաշայի
և Հերակլ խանի թշնամությունը ու նրանց պայքարը պատրվակ
բռնելով, ռուսները պահանջել էին նրա [վալիի] պաշտոնազրկու-
մը: Իսկ այդ [պահանջը] Բարձր Սուլթանության պատվին և ան-
կախության սկզբունքին հակառակ լինելով, փաշայի պաշտո-
նազրկմանը համաձայնություն չէր տրված: Այնպես որ Ռու-
սաստանի դեմ պատերազմի պատճառներից մեկն էլ այդ հարցն
էր: Դեռևս փաղիշահական բանակը Ստամբուլից դուրս չեկած,
պատերազմի հայտարարությունը որոշ շրջաններում պարզասլե-
զղջում էր առաջացրել, և երբ պատճառ հանդիսացողները հանդի-
մանության և պարսավանքի ենթարկվեցին, այն ժամանակ վերո-
հիշյալ Այուլեյման փաշայի բնություններն ու շարադործուն-
ները, ինչպես նաև հնազանդության կանոններին հակառակ, նրա
վարքը նկատի առնելով, ծրագրվեց պաշտոնազուրկ անել նրան:
Սակայն պատերազմի ընթացքում նրա [փաշայի] այդ կողմերից
հեռացնելը նպատակահարմար չհամարվեց: 1205 թ. Ջեմա-
ղիյե-ախարր ամսին 284, վերոհիշյալ Այուլեյման փաշան մահացավ,
Ջրլորի էյալեթը իսլամական կարևոր և ուշադրության արժանի
սահմաններից լինելով, Ստամբուլում հատուկ Մեջլիս դրամարվեց
և այդ հարցը քննության առնվեց...

Զըլդրի վալիության համար մի շարք թեկնածուներ են նկատի առնվում և քի վերջո վալի են նշանակում Զըլդրի նախկին վալի Հասան փաշայի որդի ժահակ փաշային: Այս առթիվ պատմագիրը հիշում է հետևյալ հետաքրքիր նկատումը՝ վալիի նշանակման հարցում: Այդ ժամանակ ընդունված կարգով՝ մեծնող վեզիրների ունեցվածքը [հարստությունը] անցնում էր կառավարությանը (միրիին): Սյուլեյման փաշայի որդու՝ Շերիֆ-Մուհամմեդ բեյի վալիության թեկնածությունը մերժում են այն պատճառով, որ նա, վալի նշանակվելիս՝ իր հոր հարստությունը երևան չի հանում... իսկ նոր վալիին՝ Իսահակ փաշային նշանակում են՝ Սյուլեյման փաշայի հարստությունը երևան հանելու պայմանով...

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. V, էջ 185—187)

«ԹԱՐԻԽԻ ՋԵՎԴԵԹ», ՀԱՏՈՐ VI

1210 թվականի (1795) դեպքերից

Դեպքերը Իրանում և Չեքեզիստանում

Ինչպես հիշվեց, Ռուսելիի կողմերում երևան եկած խռովությունները վերացնելու համար, անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնելից հետո, միաժամանակ տեղի ունեցավ Իրանի սահմաններն ամրացնելու անհրաժեշտ նախապատրաստություններ: Ինչպես ցույց տրվեց I և II հատորներում, Իրանի Շահը՝ Աղա-Մուհամմեդ խանը, Ռուսաստանի նկատմամբ որոշ անարգական վերաբերմունք էր ցույց տալիս, որի պատճառով Կատերինյան [Նկատերինյան] նրանից վշտացել էր, սակայն այդ ժամանակ զբաղված լինելով Ղրիմի նվաճմամբ, դրա վրա աչք էր փակել, թաքցրել իր թշնամությունը, և Իրանում մի շարք խռովություններ առաջացնելով, բավականաչափ աշխատանք էր տարել Աղա-Մուհամմեդ խանի դեմ, բայց ապարդյուն: Իսկ Աղա-Մուհամմեդ խանը՝ Ֆարսի, Իրաքի և այլ շրջանների իր մրցակիցներին պարտության մատնելուց, Ադրբեջանը և Ղարաբաղը դրավելուց հետո, շարժվել էր դեպի Վրաստան, ավերել ու կողոպտել Թիֆլիսը: Այնուհետև գնալով Գենջեի վրա՝ հպատակեցրել էր Շիրվանի և Շեքիի երկրները: Այսպիսով բոլոր կողմերում հաղթանակ էր ձեռք բերել և Իրանում նրան հակառակորդ չէր մնացել: Նա [Աղա-Մուհամմեդ խանը] Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու համար մի պատրվակ էր փնտրում և թշնամական արտահայտություններ ցուցաբերում նրա նկատմամբ: Այն ժամանակ, երբ պարզվեց, որ Դաղստանի խաներից ոմանք միացել են Իրանին և աշխատում են սահմանակից էյալեթի իշխողներին զրգռել Ռուսաստանի դեմ, Կատերինյան [Նկատերինյան] Աղա-Մու-

համամեղից վրեժ լուծելու, ինչպես և Խաղերի ծովեղերքում մի քանի
իրանական երկրներ գրավելու և կողոպտելու համար, սույն 1210
(1795) թ. իր սահմանները պաշտպանելու պատրվակով պատրաս-
տի զինվորներին Դաղստան ուղարկեց և նվաճեց Դերբենդի բերդը։
Բերդը ուսական գեներալին հանձնեց Փեթրոյի [Պետրոս Մեծ] ժա-
մանակակից այդ բերդի պաշտպանը՝ 120 տարեկան մի ծերունի։
Երբ այս լուրը Աղա-Մուհամմեդին հասավ, նա մեծաթիվ զոր-
քով շարժվեց դեպի այդ կողմը, հարձակվեց դիմադրության հա-
մար բերդից դուրս եկած ուսական զինվորների վրա, պարտու-
թյան մատնեց նրանց և ստիպեց դեպի բերդը նահանջել։ Կուրանի
կողմերում գտնվող ուսական բանակը օգնության համար ուղարկ-
վեց դեպի Աջեմի երկիրը։ Այդ շրջանում Ռուսաստանի և Իրանի
միջև տեղի ունեցող դեպքերի համառոտ բովանդակությունը վերո-
հիշյալն էր։

Սակայն անցյալ 1209 թ. վերջում Երևանի և Ղարաբաղի խա-
ները, Զեյնալ և Աբդուլլահ-Չելեբի կոչված անձանց միջոցով
ուղարկած գրությամբ՝ հաշվի առնելով Աղա-Մուհամմեդ խանի
դեպի Ադրբեջան ուղևորվելու լուրերի տարածումը, խնդրում էին
կարիք եղած դեպքում, Օսմանյան պետության սահմանների վե-
զիրներից և միրմիրաններից զինվորական օգնություն տրվի, այդ
շրջանների ժողովուրդը՝ Օսմանյան երկիր փախչելու և ապաստանե-
լու դեպքում, ընդունելության և օգնության արժանանա, վերահաս-
տատվի այն բերաթը, որով նորին Վսեմություն Աբդուլ-Համիդ խա-
նի ժամանակ տեղի ունեցած պատերազմում, Անադոլուի բեյլերբե-
յություն տիտղոս է շնորհվել Երևանի խանին։ Այս հարցը վեքիլների
ժողովում քննության դրվեց և նկատի առնելով, որ ներկա պայման-
ներում Աղա-Մուհամմեդ խանին վշտացնելն անհարմար է, և միա-
ժամանակ ապաստանողներին ընդունելն էլ պետության պատվին չի
համապատասխանում, որոշվեց՝ պայմանների պահանջի համա-
ձայն, խելացիորեն շարժվել, և եթե այդ շրջանի աշիրեթները
ռայաներից դեպի այս կողմը փախչող ու ապաստանողներ լի-
նեն, առաջին դեպքում չընդունել, իսկ գալուց հետո էլ վերադառ-
նալ ցանկացողներին արգելք հանդիսանալ։ Այս մասին գրվեց
սահմանի պաշտոնյաներին, իսկ Երևանի և Ղարաբաղի խաներին
հայտնվեց, որ Օսմանյան կառավարության Իրանի հետ կնքած խա-
ղադրության պայմանագիրը, Շահին և խաներին հատուկ շինելով,
տարածվում է Իրանյան բոլոր երկրների և ժողովուրդների վրա։ Եվ
մինչև նրանց [իրանցիներ] կողմից պայմանագրին հակառակ

շարժում տեղի չունենա, Օսմանյան կառավարությունը ոչ մի դեպ-
 քում իրանցիներին վնաս պատճառելու թույլտվություն չի տա,
 Իրանյան երկրների վրա ոտք չի դնի և հաշտության պայմանագիրը
 լրիվ կերպով հարգի: Վերոհիշյալ պատճառներով բոլոր իրանցի-
 ների նման հովանավորությունը անհրաժեշտ է: Մասնավո-
 րապես վերոհիշյալ խաների նման Օսմանյան կառավարության հա-
 վատարմություն հայտնաձևների խնդիրը, ընդունելության և թույլ-
 տվության է արժանացել և այդ մասին սահմանների պաշտոնյանե-
 րին տրվել է անհրաժեշտ հրահանգ: Այս իմաստով Սեդարեթի
 կողմից պատասխանագիր գրվեց, Երևանի խանի տիտղոսի բերաթը
 վերանորոգվեց և ուղարկվեց նրանց մարդկանց միջոցով: Հետո էր-
 զրբումի վալին՝ Զիյա-Յուսուֆ փաշան գրություն ուղարկեց Ստամ-
 բուլ և հայտնեց, որ Աղա-Մուհամմեդ խանը Երևանի բերդը գրա-
 վելուց հետո հարձակվել է Թիֆլիսի վրա, տները այրել և ժողո-
 վրրդին գերել է. 15 օր հետո վերադարձել է Թիֆլիսից 8—9 ժամ հե-
 ոավորության վրա գտնված Սընըք-Քյոփրու* կոչված վայրը:
 Ըստ այդ տեղեկության այնպես պետք էր հասկանալ, որ Աղա-Մու-
 համմեդ խանին Ադրբեջանի կողմերում այլևս անելիք չի մնացել:
 Օսմանյան կառավարության կողմից անհրաժեշտ նկատվեց զգու-
 շության միջոցներ ձեռք առնել, բայց այդ մասին ոչինչ չգրել և
 չհայտնել, միայն որոշ քոչվոր աշիրեթների և ավազակների կարգի
 բերելը, իբրև պատրվակ ցույց տալ: Համապատասխան պաշտոն-
 յաներին գրվեց, որ կարիք եղած դեպքում, երբ լուր տրվի, նրանք
 պատրաստ լինեն: Այդ մասին պատրաստված հրահանգը քննու-
 թյան առնելու համար, Ռեբի ու-ախըր ամսին Շեյխ-ու-Իսլամի
 բնակարանում Մեջլիս հրավիրվեց: Նախապես քննվեց էրզրու-
 մի վալիին սերասքերության պաշտոն տալու, նախազգուշու-
 թյան համար անհրաժեշտ նախապատրաստություններ տեսնելու
 գործը նրան հանձնարարելու հարցը: Սակայն քանի որ Աղա-
 Մուհամմեդ խանն այս կողմերի նկատմամբ որևէ շարժում հանդես
 չի բերում և նման պատրաստությունների ձեռնարկումը Աղա-Մու-
 համմեդ խանին կարող է կասկածի ենթարկել, այս խորհրդա-
 ծուծյամբ որոշվեց թողնել սերասքերության տալու հարցը,
 միայն գրել էրզրումի վալիին՝ Իրանի նկատմամբ ուշադիր, ար-
 թուն և զգույշ լինել, իսկ սահմանի պաշտոնյաներին՝ հրա-
 հանգ տրվեց՝ առաջնորդվել նրա [վալիի] կամքով և հրամաննե-
 րով: Հետո Շարան ամսին Զիա փաշայից գրություն ստացվեց,

* Սընըք-քյոփրու, բառացի նշանակում է կտորված կամուրջ:

որով նա հայտնում էր՝ թե Աղա-Մուհամմեդ խանի ժամանակ դեպի
այդ կողմն անցած իրանցի ռայաները իրենց պահանջի վրա չեն
սնդում:

Շերակլ խանի միջնորդութեամբ բավականաչափ ուսական
զինվորներ էին եկել և սպասում էին նոր ուժերի ժամանելուն. դրու-
թյունը ուսումնասիրելու համար Թիֆլիսի շրջանը ուղարկված լըր-
տեսի տված տեղեկութիւններից սարգվում էր, որ այդ [ուսական]
զինվորները իրենց խոսակցութեան մեջ ասել են՝ «Մենք Օսմանյան
կառավարութեան արտոնութեամբ և համաձայնութեամբ Թեմուր-
Կափուչի կողմից անցնելով, գնալու ենք Աղա-Մուհամմեդ խանի
վրա»: Քանի որ այս խնդրում անհրաժեշտ է զգուշութեամբ գործել,
հետևաբար, Աղա-Մուհամմեդ խանին ներգրավելն է նպատակա-
հարմար, թե՛ Ռուսաստանի կողմը բռնելը: Այս խնդրի մասին պետք
է անհապաղ ցուցմունքներ տալ, երևույթների արտաքինից կարելի
է եզրակացնել, որ Աղա-Մուհամմեդ խանը մտադիր է առաջիկա
դարնանը շարժվել դեպի Երևանի կողմը և հարձակվել Օսմանյան
պետութեան սահմանների վրա: Գարունը մոտ է, հետևաբար նկատի
առնելով աղետի երևան գալու հնարավորութիւնը, անհրաժեշտ է
Ստամբուլից Բարձր հրաման ուղարկել ամրապնդելու համար այն
հրահանգը, որտեղ առաջարկված է Սիվասի և Մարաշի թիմարի և
դեամեթի տերերին՝ նեվրուպին էրզրումի դաշտում ներկա լինել:

Անապայի պահապանը՝ Սեյիդ-Մուստաֆա փաշան իր գրու-
թեան մեջ հայտնում էր, թե Չերքեզիստանի մի մասը կցված է Դա-
ղստանին: Անհրաժեշտութեան դեպքում, Դաղստանցի Չերքնայի
իշխողը՝ Ում [Ամ]-խանին ներգրավելու համար, ինքը միջոցներ է
ձեռք առել: Ում-խանի և Չերքնայի [Չյոքնայի] կազիի և Մուհամ-
մեդ բեյ անունով անձնավորութեան կողմից Աղա-Մուհամմեդ խա-
նի հետ կապված լուրերի մասին արաբերեն լեզվով գրված նամակը
Ստամբուլ է ուղարկում: Դաղստանից և շրջակայքից եկողների
տված տեղեկութիւններից երևում է, որ Դաղստանի ժողովրդի որոշ
մասը և Կարաթայի կողմից կոմուք, շեշեն և իմսոն ցեղերը գրո-
շակ բարձրացնելով, հպատակվել են Աղա-Մուհամմեդ խանին,
իսկ ոմանք էլ գործի վախճանը մոտ են համարում: Աղա-Մուհամ-
մեդ խանը մտադիր է այս ձմռանը շարժվել Ռուսաստանի ձեռքում
գտնվող Կրզլյար-Կալասի բերդի վրա, և այդ պատճառով էլ Կուբան
դետի մյուս կողմը գտնվող ուսական բանակն աստիճանաբար ու-
ղարկվում է դեպի Կրզլյար-Կալասի բերդը: Ռուսները Կարաթայի
ժողովրդից 3 հազարի շափ հեծյալ զինվոր են պահանջել, իսկ կա-

բարթալցիները հրաժարվելով, պատասխանել են՝ «Մենք պատ-
րաստ ենք, որ կողմը պարտվի՝ նրան էլ կկողոպտենք»: Եթե Աղա-
Մուհամմեդ խանը Կրզվյարի կողմը գալու լինի, Կարաբալցիները
նրան հպատակութուն կհայտնեն: Կուրանի մյուս կողմում, ու-
սական սահմանին վնաս պատճառելու արգելքի տակ գտնվող շեր-
քեզական ժողովուրդները մտադիր են Կուրան գետն անցնել և ուս-
ներին վնասել: Այս փաստը հաստատվում է նրանց խոսակցութու-
նից: Անապալից մինչև սահմանի գլուխը՝ Հաջիլար բերդը, 120
ժամվա տարածությամբ սահմանների պաշտպանութունը հնարա-
վոր չէ: Պետք է գարնանից առաջ ցուցմունքներ տալ, թե ինչպես
պետք է վարվել այդ խնդրում:

Պետության ղեկավար վեզիրները այս մասին խորհրդակցու-
թյուն ունեցան և եկան այն եզրակացության, որ եթե Ռուսաստանին
կողմնակցութուն ցույց տրվի, դա կնշանակի վտանգի և փորձանքի
առաջացումը արագացնել և Անադոլուի բանալիները թշնամուն
հանձնել: Եթե Հերակլ խանը Ռուսաստանի հովանավորությամբ և
պաշտպանությամբ ուժեղանա, նորից այդ կողմում ուժեղ մի թըշ-
նամի երևան պիտի գա և թերևս ժամանակավորապես Ռուսաստա-
նին այդ կողմերը հրավիրի: Այդ բոլորը պարզ լինելով, բոլորովին
նպատակահարմար չէ Ռուսաստանին կողմնակցութուն ցույց տալ:
Նմանապես Աղա-Մուհամմեդ խանի կողմնակցութունն էլ, ին-
տաստանի համար խոսակցութունների, հարց ու պատասխանի
պատրվակ պիտի լինի, մինչդեռ Օսմանյան կառավարութունը դեռ
նոր պատերազմի աղետներից ազատված, ձեռնարկել է իր ներքին
գործերի կարգավորմանը: Այնպես որ այս կամ այն կողմին համա-
կրանք ցույց տալը աննպաստ է կացության և ժամանակի տեսա-
կետից: Այս խնդիրները բացատրվեցին Զիա փաշային, հրահանգ
տրվեց շեզոքութուն պահպանել, Աղա-Մուհամմեդ խանից վըս-
տահացում ստանալով՝ միջոցներ ձեռք առնել ետ ուղարկելու այս
կողմն անցած իրանցի ռայաներին: Աղա-Մուհամմեդ խանի վրա
Ռուսաստանի հարձակմանը Օսմանյան կառավարության կողմից
իրավունք և համաձայնութուն տալու մասին տարածված լուրերը
զրպարտութուն և խաբերացութուն են՝ հորինված ուս սպաների
կողմից, փաշայի խնդրանքի համաձայն Սվազի և Մարաշի զինվոր-
ների շարժման հարցը Ստամբուլի կողմից ընդունումը պիտի
նշանակեր այդ անմիտ ստերը հաստատել: Հետևաբար որոշ-
վեց այդ հարցը մեջտեղից հանել: Սակայն հրաման տրվեց էրզրու-
մի կողմերում առիթներ գտնելով՝ արագացնել միջոցների ձեռ-

նարկումը: Գալով Անապայի մութասարրիֆի գրության, մինչև
Հաջիլար բերդը 100 ժամվա ճանապարհի երկարություն ունեցող
և ժողովուրդը ամբողջությամբ աշիրեթներից և ցեղերից կազմված
սահմանի Անապայի մութասարրիֆի կողմից պաշտպանությունը
անկարելի նկատվեց: Սակայն, որովհետև խաղաղության վեր-
ջին դաշնագրում, իբրև պայման էր ընդունված վերոհիշյալ ցե-
ղերի կողմից Ռուսաստանին պատճառված վնասների հատուցումը,
նկատի առնվեց, որ բացի պաշտպանության համար միջոցներ գրա-
նելուց, ուրիշ ճանապարհ չկա: Հետևաբար պետք է հիշյալ ցեղերը
կարգ ու կանոնի մեջ պահել և պայմանագրին հակասող դեպքերի
տեղիք շտալ առաջիկայում: Այնուամենայնիվ վերոհիշյալ ցեղե-
րին մեր կողմը գրավելու համար պետք է ջանադիր լինել: Այդ
խնդիրը հարմարագույն ձևով [Անգլոմ] նրանց էմիրներին, պա-
րագլուխներին, սիփահիններին և այլ գիտակից մարդկանց հա-
կացնելու մասին, հրահանգներ և ցուցմունքներ տրվեցին և Անա-
պայի մութասարրիֆին ուղարկվեցին:

* * *

Այդ ժամանակ Օսմանյան կառավարությունը Ռուսաստանից
զգուշանում էր. միաժամանակ զգուշանում էր Իրանից, հիշելով
Նադիր-Շահի հայտնի արարքը ու վերաբերմունքը: Նադիր-Շահից
հետո տեղի ունեցող անընդհատ խռովությունների պատճառով
Իրանն ամբողջությամբ քայքայվել էր, ժողովրդի մեծ մասը ոչնչա-
ցել և Իրանի նախկին ուժն ու բարեշինությունը չէր մնացել:
Աղա-Մուհամմեդ խանի իշխանությունը աշիրեթական բնույթ
ունեցող և քոչվորական ձևով էր կազմված: Երկրի շինարարության
և կառավարության ամրապնդման համար ոչինչ չէր կատար-
վում: Եթե մինչև անգամ նման աշխատանքներ կատարվեին, Նա-
դիր-Շահի ժամանակվա ուժն ու հզորությունը ձեռք բերելու համար
շատ երկար ժամանակ կպահանջվեր: Հետևաբար, Իրանյան պետու-
թյունն այդ ժամանակ զուրկ էր սպառնալի լինելու վտանգից:
Սակայն այդ ժամանակի Օսմանյան պետության վեֆիլները,
այլ պետությունների ներկա վիճակի հետ լավ ծանոթ չլինե-
լով, որոշումներ էին կայացնում միայն սլամական տեղեկու-
թյունների հիման վրա: Օսմանյան կառավարությունը սլատերագ-
մից նոր էր ազատվել և զբաղված էր իր ներքին բարենորոգում-
ներով: Իսկ Ֆրանսիական ռևոլյուցիայի հետևանքով առաջացած
Եվրոպայի խառնակ վիճակը, ամեն բոլոր մտահոգության տեղիք

էր տալիս: Թեև Օսմանյան կառավարութիւնը շեղոք էր, սակայն զգուշութեան համար անհրաժեշտ պատրաստութիւններ էր տեսնում: Այդպիսի պայմաններում Իրանի հարցի ստեղծումը, ինքնուրուիւնքյան մտահոգութեան առարկա էր դառնում: Աղա-Մուհամմեդ խանը աշխարհի դեպքերից բոլորովին անտեղյակ էր: Այդ ժամանակ գրված մի քանի գրքերի [բրոշյուրների] վկայութեան համաձայն, մինչև սույն 10,11 թվականները* Աղա-Մուհամմեդ խանը դեռևս անտեղյակ է եղել Ֆրանսիական ռևոլյուցիային և այդ պատճառով եվրոպայում ծագած խառնակութիւններին: Երևան գալով Իրանում, նա իր տարած հաղթանակով հպարտացած, Ռուսաստանին էլ հաղթելով՝ Կովկասյան երկրները գրավելու և դեպի Աժդերհան [Աստրախան] շարժվելու հիմար ցնորքներով տարված, Ռուսաստանի դեմ պատերազմ էր սկսել: Մինչդեռ ռուսները, Դերբենդ բերդը գրավելուց հետո, բազմաթիւ բանակներ կազմելով, սկսել էին հարձակվել Իրանյան երկրի վրա: Աղա-Մուհամմեդ խանը՝ այդպիսի մի վտանգավոր թշնամուն իր դեմ հանել տալով, փորձանքի մեջ էր ընկել, որի համար զղջացել էր: Ռուսաստանի դեմ Օսմանյան կառավարութիւնից օժանդակութիւն խնդրելու համար, հատուկ պաշտոնյաներ էր ուղարկել Ստամբուլ: Սակայն, ինչպես վերևը հիշվեց, վերջին պատերազմից դեռ նոր ազատված, էոզի բերդը կորցրած, Չերքեզիստանի սահմաններում աշիրեթների ու ցեղերի կողմից Ռուսաստանին պատճառված վնասների հատուցման ծանր ու դժվարին պայմանների տակ ճնշված՝ Օսմանյան կառավարութիւնը զգուշացավ Ռուսաստանի դեմ թշնամութիւնից և Աղա-Մուհամմեդի վերոհիշյալ դիմումը անհետևանք թողեց:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. VI, էջ 178—184):

1211 թվականի (1796) դեպքերից

Իրանի նամակաբերների գալն ու վերադարձը

Այդ ժամանակ Սեդարեթի Դուռը, Իրանի Շահը՝ Աղա-Մուհամմեդ խանից, նրա էմիրներ՝ Մուհամմեդ-Սադրք խանի և Զաֆեր-Կուլի խանի միջոցով, երկու նամակ ստացավ, որոնց բովանդակութիւնը հետևյալն էր՝ Աղա-Մուհամմեդ խանի կողմից Խորասանը գրավվել է, լեզգի ցեղերից ոմանք Ռուսաստանի հետ միանալով, Դերբենդի կողմերում շարագործութիւններ և ավազա-

* Ուղում է ասել 1210—1211 թթ. (1795—1796):

կուսիցուններ են կատարում, այդ պատճառով Աղա-Մուհամմեդ խանը շարժվել է Ռուսաստանի վրա: Հայտնելով այդ մասին, նա խնդրում էր, որ կրոնական միության հիման վրա, բարենպատակ ջիհադին և նվիրական կովին մասնակցելու համար, Օսմանյան կառավարությունն էլ [Ռուսաստանին] պատերազմ հայտարարի:

Արդարև, եթե Օսմանյան կառավարությունը և Իրանը միանալով պատերազմեն Ռուսաստանի դեմ, երկու կողմից էլ կարող են օգտվել: Սակայն այն ժամանակ, երբ Օսմանյան երկիրը դեմադեմ կանգնած էր Ռուսաստանի և Ավստրիայի նման երկու ուժեղ թշնամիների հանդեպ, Իրանի կողմից ոչ մի վերաբերմունք ցույց չտրվեց: Իսկ հիմա, երբ Օսմանյան կառավարությունը, հազիվ պատերազմի աղետներից ազատված, զբաղված է իր ներքին գործերը կարգի բերելով, չէր կարող պատերազմ սկսել: Բացի այդ՝ էրզրումի վալին՝ Ջիյա փաշան, իր ուղարկած գրության մեջ հայտնում էր՝ Աղա-Մուհամմեդ խանը հաղթելով Հնդկաստանի Ջաման խանին և Բուխարայի խանին, հիմա էլ զբաղվում է Դաղստանով. Դաղստանը գրավելուց հետո, նա՝ Նադիր-Շահի նման որոշ պատճառներ ստեղծելով, նպատակ ունի հարձակվելու Օսմանյան կայսերական երկրի վրա: Վերոհիշյալ փաշայի կողմից հայտնված մտքերը ոչնչացնում էին ամեն տեսակի վստահությունը, հետևաբար Աղա-Մուհամմեդ խանին չէր կարելի վստահել: Այս պատճառով Սեդարեթի կողմից ներողամտության իմաստով [մերժողական] պատասխան գրվեց և Սադրբ խանի ու Ջաֆեր-Կուլի խանի միջոցով ուղարկվեց: Այդ ժամանակ Կատերինայի [Նկատերինայի] մահվան հետևանքով, նրա որդու՝ Պավլո-Պետրովիչի [Պավել] Ռուսաստանի կայսր լինելու լուրը Ստամբուլում ստացվեց Ջեմադիյեի-ախրրին: Պավելը կայսերական գահի վրա գահակալելուց անմիջապես հետո, Իրանի հետ խաղաղության պայմանագիր կնքեց և այդ կերպով Արևելյան հարցը փակվեց: Մի քանի ամիս հետո ստացվեց Պավելի՝ Սուլթան-Սելիմին ուղղած նամակը՝ Ստամբուլի ռուսական դեսպանին իր պաշտոնում թողնելու և վերահաստատելու մասին:

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. VI, էջ 215):

Աղա-Մուհամմեդ խանի մահը

Ինչպես որ վերևը հիշվեց, Աղա-Մուհամմեդ խանը, երբ Դաղստանում պատերազմով էր զբաղված, Սադրբ խանին ուղարկել էր Շուշիի վրա: Այնուհետև անձամբ Շուշիի բերդը գրավելուց հետո,

ինչ-որ առիթով իր մի քանի ծառաների և մտտիկների վրա դայրացած ասել էր՝ «Աաղը սրանց սպանել կտամ», ու երդվել էր: Սակայն նրանք [ծառաները] ավելի շուտ շարժվելով, Զիլհիջջե ամսի 20-րդ դիշերը Աղա-Մուհամմեդ խանին, անկողնում քնած ժամանակ, սպանեցին և նրա ունեցած թանկագին գոհարեղենները վերցնելով ապաստանեցին Սաղըք խանի մոտ: Մի քանի պատմագիրների վկայությամբ՝ Սաղըք խանը այդ մասին նախապես տեղյակ է եղել: Ինչ որ է, Սաղըք խանը Իրանի վեհապետությանը տիրանալու նպատակով իր բանակով առաջ շարժվեց:

(«Թարիխի Զեվղեթ», հատ. VI, էջ 238):

Զեվղեթ փաշան իր պատմության VII, VIII և IX հատորներում, որոնք ընդգրկում են 1212 թ. մինչև 1226 թ. (1797—1811) դեպքերը, մանրակրկիտ կերպով խոսում է գլխավորապես Նապոլեոնի, Եգիպտոսի և Արաբիայի դեպքերի մասին: Այդ հատորներում շատ կարևոր տեղ են բռնում նաև Ռուս-թուրքական պատերազմի 1221 թ. (1806) դեպքերը, որոնք նույնպես տրվում են մեծ մանրամասնություններով:

1219 թվականի (1804) դեպքերից

1219 թ. Ռուսաստանի և Իրանի միջև պատերազմ է տեղի ունեցել: Իրանի քահաժառանգը (Շեհզադե) մեծարանակ գինվորներով շարժվել է Թիֆլիսի վրա: Սակայն ուսմների կանոնավոր և վարժեցրած բանակի դեմ ոչինչ չի կարողացել անել: Ռուսաստանի այդ կողմից առաջ շարժվելը Օսմանյան կառավարությանն առանձնապես անհանգստություն պատճառող խնդիր էր, այդ պահին Օսմանյան կառավարությունը այդ հարցին առանձին ուշադրություն էր դարձնում, և սպասում էր պատերազմի արդյունքին:

(«Թարիխի Զեվղեթ», հատ. VIII, էջ 32:)

1222 թվականի (1808) դեպքերից

Սուլթան Սելիմ խանի իշխանության վերջին օրերին ուսմները հարձակվեցին Ախալքալաքի բերդի վրա. սակայն խիստ պարտություն կրելով և շատ մեծ թվով սպանվածներ տալով հետ նահանջեցին: Արևելքի սերասքերը և էրզրումի վալին՝ Զիա-Յուսուֆ փաշան իրենց բանակով, դուրս եկան ուսմների դեմ: Սերասքերը՝ Կարսի վալի Մուհամմեդ փաշան մի զորամասով առաջից ուղարկվեց: Այդ ժամանակ Շորազյալի կողմը գտնված ուսական բանակը ավելի արագ շարժվելով, անսպասելի կերպով հարձակվեց և Մուհամմեդ փաշայի բանակը ոչնչացրեց: Այն պահին, երբ Զիա փաշան լուր ստա-

ցալ ուսաների հարձակման մասին և պատրաստվում էր առաջ շար-
ժրվել, Սուլթան Սելիմի գահազրկության սարսափելի լուրը հասավ և
այդ պատճառով շփոթված, ինչ անելը շիմանալով, փորձեց մի պա-
տրրվակով բանակը հետ քաշել: Սակայն այդ խառնակության մեջ
խլամական բանակը պարտվեց, մի քանի հարյուր մարդ նահա-
տակվեց և մի քանի հարյուր գերի ընկավ:

Մուհամմեդ փաշան ամրաստանվեց իբրև այդ պարտության
պատճառ և դիտարկեց: Նրա գլուխը Ռեջեբ ամսի 18-ին ուղարկ-
վեց Ստամբուլ:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. VIII, էջ 270—271):

Շիրվանի շրջանում մեծ քանակությամբ հանքեր²⁴ կային. այս
շրջանը գտնվում էր Վանի և Դիարբեքի լեյալեթների միջև: Աղդա-
բնակությունը մասամբ եզդիներից և լեոնցիներից և մասամբ էլ
ապստամբ վայրենիներից կազմված լինելով, հնարավոր չէր այդ
հանքերը մշակել: Երբ պարզվեց, որ միրմիրանությունից «եորթլուքի
և օջաքլըքի» կարգով Մուշի մութասարրիֆ, Մուրադ փաշան կարող է
այդ շրջանի ցեղերին զսպել և հանքերը մշակել տալ՝ Ռումելիի բեյ-
լերբեյության աստիճանով Դիարբեքի լեյալեթը տրվեց նրան: Երբ
վերոհիշյալը իր պաշտոնի մասին տեղեկություն ստանալով՝ պատ-
րաստվում էր գործի անցնել, մահացավ և այդ հանքերի մշակման
աշխատանքները մնացին նախկին վիճակում:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. VIII, էջ 272):

1224 թվականի (1809) դեպքերից

«Փաղիշահական բանակի գործողությունները» հատվածում պատմագիրը տա-
լիս է ուս-թուրքական պատերազմի վերաբերյալ մի շարք դեպքերի նկարագրու-
թյունը: Այդ պատերազմական գործողությունները տեղի էին ունենում գլխավորա-
պես եվրոպական մասում: Պատմագիր Զեվդեթ-փաշան հիշում է նաև մի քանի,
համեմատաբար փոքր դեպքեր Անադոլուի ռազմաճակատից:

«Ինչպես հիշվեց, Ռումելիի սահմանի ամրապնդման հետ միա-
ժամանակ, ջանքեր էին գործադրվում Անադոլուի կողմի պաշտպա-
նության համար:

Էրզրումի վալի և Արևելյան ճակատի սերասքեր Ֆերհատ փա-
շային հրամայված և հանձնարարված էր՝ ձմեռելու համար անհրա-
ժեշտ վայրերում բավականաչափ զինվորներ թողնելուց հետո, ան-
ձամբ գալ Կարս և հատուկ ուշադրություն նվիրել սահմանների

սլաշտապանութեան գործին: Նրա տրամադրութեան տակ Անադոլոսի դավառներին մեծ թվով զինվորներ հավաքվեցին, որոշ քանակութեամբ զինվոր ուղարկվեց Չորումի կողմից՝ Անապայի²⁵ սլաշտապանութեան համար:

Կուր ստանալով, որ ուսաները ծովից ու ցամաքից հարձակվել են Ֆաշի վրա, Տրապիզոնի վալի, Սև ծովի Անադոլուական եզերքի սերասքեր Շերիֆ-Մուհամմեդ փաշան անմիջապես որոշ քանակութեամբ զինվորներով օգնութեան գնաց: Բացի այդ, Ռիզեի ավադանիից Թուզու-Օղլուն մեծ քանակով ուղարկվեց դեպի Ֆաշ: Այդ պատճառով թշնամին հետ քաշվեց, սակայն հետո նորից կրկնեց իր հարձակումը: Գունիայի սանջակի* մութասարրիֆ և Ֆաշի սլաշտապան՝ Բաթումլի-Ջադե-էմին բեյին աշալուրջ լինելու մասին խիստ հրամաններ տրվեցին և Բաթումի նավահանգստի սլաշտապանութեան համար էլ առանձին բանակ ուղարկվեց: Վրաց ցեղից Գուսիալ անունով օյմաքի պետը դիմելով վերոհիշյալ Շերիֆ փաշային, հայտնել էր, որ եթե Օսմանյան կառավարութեան կողմից իրեն սերքերդեութուն տրվի, հավատարմութեամբ պիտի ծառայի և շախտի թույլ տա ուսաներին մոտենալ Ֆաշի շրջանին: Շերիֆ փաշան խոստացել էր, եթե Քեմհալը ուսաներից կարողանա ազատել, ինքը կդիմի Փադիշահական Դռան և նրա համար սերքերդեութեան ֆերման կստանա: Սրա վրա հիշյալ պետը ձեռնարկեց Քեմհալի ետ գրավման և ազատագրման գործին: Ահա այդպիսի դժվարին պայմաններում, այդ կողմերի [սահմանի] վեզիրների ու սլաշտոնյաների միջև երկպառակութուն և թշնամութուն առաջացավ: Մասնավորապես վերոհիշյալ Չըլդրի վալիի և Վեզիր-Շերիֆ փաշայի միջև եղած թշնամութունը ավելի սաստկացավ: Երբ Շերիֆ փաշան շարժվեց, Սելիմ փաշան քաշվեց դեպի Աջարայի կողմերը և Չըլդրի էյալեթը մնաց առանց զինվորի: Այդպիսի պատերազմական օրերում, Շերիֆ փաշայի՝ իր անձնական հաշիվներով զբաղվելը հակառակ էր փադիշահական կամքին. անմիջապես նա սլաշտոնագուրկ եղավ և Տրապիզոնի էյալեթը տրվեց Ալայիե սանջակի մութասարրիֆ Ալի փաշային. իսկ Սելիմ փաշային հրամայվեց՝ գնալ Չըլդր և վալիութեան կենտրոնում մնալով, ուշադրութուն նվիրել սլաշտապանութեան գործերին:

Դրանից հետո Ֆերհադ փաշան էլ հեռացվեց և նրա փոխարեն նշանակվեց Հալեբլի-Իբրահիմ փաշան, որը վերահաստատվեց վեզիրութեան մեջ, ստացավ Տրապիզոնի վալիութունը և Արևելքի սերասքերութունը: Մինչև նրա տեղ հասնելը, էյալեթի կարգ ու

* Տե՛ս ծանոթագ. 17:

կանոնի պաշտպանութեան և էրզրումում հավաքված բանակի ղեկավարութեան համար մյութեսելլիմ նշանակվեց էրզրումի մաքսապետը՝ Վեյս-Ջադե էմին-Աղան:

Նման քաշքշուկների պատճառով սահմանների պաշտպանութեան գործը խանգարվում էր: Իսկ ռուսները այդ առիթից օգտվելով, անմիջապես Ֆաշի վրա շարժվեցին և գրավեցին բերդը: Այս պատճառով Սուխումի բերդի պաշտպանութեան հարցը դժվարացավ և ավելի մեծ կարևորություն ստացավ: Դեպի վերոհիշյալ բերդը ռազմամթերք ուղարկվեց, իսկ նրա պաշտպանութեանը հսկելու համար, բերդի պահապան Քեշեշ-բեյ-Ջադե-Արսլան-բեյին՝ կայսերական հրաման:

* * *

Այդ ժամանակ Իրանի Շահն էլ Ռուսաստանի հետ պատերազմի մեջ էր: [Շահի] որդին և գահաժառանգը՝ նշանավոր Աբբաս-Միրզան, իբրև Իրանի բանակի գլխավոր սերդար, անձամբ ռուսական սահմանումն էր գտնվում: Կրոնական միութեան պահանջով երկու իսլամական պետությունների՝ միասին թշնամու դեմ դուրս գալը պարտադիր լինելով, հիշյալ գահաժառանգի սահմանի վրա գտնվող պաշտոնյաներին, մոտիկության և միաբանության համապատասխան վերաբերմունք ցույց տալու մասին, Արևելքի սերասքեր Չըլդըրի Վալիին, Վանի, Կարսի և Բայազետի մութասարրիֆներին կայսերական հրամաններ ուղարկվեցին: Աբդուլ-Ռզաֆի «Իրանի պատմության» մեջ գրածի համաձայն, այդ ժամանակ Ռուսաստանի կողմից Իրանին առաջարկված հաշտության պայմանների մեջ այսպիսի մի կետ կար, — եթե Իրանն իր երկրի որոշ մասերը Ռուսաստանին տալու լինի, այդ դեպքում Ռուսաստանը համաձայնություն է տալիս Իրանին, դրա փոխարեն գրավելու Օսմանյան երկրի որոշ մասերը՝ ինչպես էրզրումն ու Բաղդատը: Սակայն Աբբաս-Միրզան գրանով շխարվեց և մերժեց այդ հիմար առաջարկը:

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. IX, էջ 174—176):

1225 թվականի (1810) դեպքերից

Բանակցություններ Իրանի հետ միություն

կազմելու համար

...Օսմանյան պետությունը բազմաթիվ ներքին դժվարություններով զբաղված լինելով հանդերձ, պատերազմում էր Ռուսաստանի նման մեծ թշնամու դեմ: Տարօրինակ է, որ այդ ժամանակ Իրանն

էլ Ռուսաստանի հետ պատերազմի մեջ լինելով, երկու իսլամական
երկրները շէին միացած և իրար շէին օգնում: Իրանի Շահի գահա-
ժառանգը՝ Աբբաս-Միրզան, որին հանձնված էր Իրանի պետու-
թյան վարչական և զինվորական իշխանությունը, Իրանի գործերի
վարիչ Հաջի-Հյուսեին Աղայի միջոցով, սույն 1225 թվականի
Մուհարրեմ ամսին Ստամբուլ ուղարկած գրության մեջ, խոսելով
Օսմանյան պետության և Իրանյան պետության միջև, իսլամական
կապի անհրաժեշտությամբ ամրապնդված փոխադարձ բարեկա-
մության և անկեղծության մասին, գովում էր Չըլդրի վալի՝ Սելիմ-
Սաբիթ փաշայի՝ թշնամու դեմ պաշտպանվելու գործում ցույց
տված ջանքն ու եռանդը, գանգատվում էր նրա հակառակորդի՝
Շերիֆ փաշայի Օսմանյան կառավարությունը ցույց տված անհա-
վատարմությունից: Սեդարեթի կողմից պատասխան գրվեց և
հայտնվեց, որ Շերիֆ փաշան Տրապիզոնից պաշտոնազուրկ է եղել
և նրա փոխարեն նշանակել է Չերխեջի-Ալի փաշան, նախորդ էմիր-
Ուլ-Հաջ-Իբրահիմ փաշային արվել է Արևելքի ճակատի սերասքե-
րությունն ու էրզրումի էյալեթը: Կրոնական ուժեղ կապի հիման
վրա, մեր ընդհանուր թշնամու՝ Ռուսաստանի դեմ համատեղ կռվելը
անհրաժեշտություն է: Այդ հարցը առաջ տանելու համար, իբրև
դեսպան Իրան պիտի ուղարկվի մեծ մուլաներից՝ Յասինի-Աբդուլ-
Վեհաբ էֆենդին:

...Յասինի-Չաղե-Աբդուլ-Վեհաբ էֆենդին նշանակված էր դես-
պան Իրանի Ֆաթհալի-Շահի մոտ, սակայն նրա ուղևորությունը
7—8 ամսով ուշացավ: Վերջապես նվիրական Ռամազանի վեր-
ջում, պատրաստված փառիշահական նվերները նրան հանձնվեցին
և, Աբբաս-Միրզային ուղղված խաղիշահական նամակով, նա
նվիրական տոնից հետո Ստամբուլից մեկնեց դեպի Իրան:

* * *

Փաղիշահի կողմից Աբբաս-Միրզային ուղղված նամակի պատճենը տրված
է Չելդեթ-փաշայի «Պատմության» 9-րդ հատորում: Արևելյան պաշտական լեզ-
վով, փարթամ և շքեղ տիտղոսներով, ածականների և խոսքերի տարափով հարուստ
այդ նամակում, Սուլթանը հայտնում է, որ իր դեսպանը լիազորված է Իրանի
Շահի և կառավարության հետ բանակցելու երկու պետությունների միջև փոխա-
դարձ և ուժեղ կապ ստեղծելու հարցի շուրջը: Դեսպանը՝ Յասինի-Չաղեն 1226 թ.
հասնում է Իրանի մայրաքաղաքը՝ Թեհրան: Իրանին հատուկ սովորության համա-
ձայն, դեսպանը մեծ պատվի է արժանանում, ընդունվում է Ֆաթհալի-Շահի կող-
մից և մատուցում նվերները: Օսմանյան կառավարության կողմից դեսպանը
առաջարկում է՝ 1) Բաբան-փաշաներին, մասնավորապես Աբդուլ-Ռահման

«հաշային, Իրանի կողմից տիրութիւնն ցույց շտալ, 2) Ախասխայի և Կարսի կողմերում գտնվող Օսմանյան կառավարութեան պաշտօնյաներին, կարիք եղած դեպքում, օգնութիւնն ցույց տալ: Դրա փոխարեն Ֆաթհալի-Շահը առաջարկում էր, 1) Շեհրի-Ջորի էմիրներին նշանակել Իրանի կառավարութեան համաձայնութեամբ, 2) Բաղդատի վալիները պետք է գործեն Իրանի կառավարութեան հետ համաձայնութեան գալով: Հետո դեսպանը գնում է Քալբիզ և բավական երկար ժամանակ մնում Աքքաս-Միրզայի մոտ: Պատմագիր Զեվդեթ փաշան այսպիսի դնահատական է տալիս այդ բանակցութիւններին՝ «երկու իսլամական պետութեան ընդհանուր թշնամու՝ Ռուսաստանի դեմ, միացած կերպով դուրս գալու հիմնական նպատակը, Իրանի անտեղի, Օսմանյան պետութեան ներքին գործերին միջամտելու բնույթ ունեցող առաջարկներով՝ անհետևանք մնաց»:

(«Քարիխի Զեվդեթ», հատ. IX, էջ 262—263):

1226 թվականի (1811) դեպքերից

Դեպքերը վրաստանում

Այն ժամանակ, երբ օսմանցիներն ու իրանցիներն իրար հետ չէին զբաղված, ռուսները երկու կողմից առաջ էին շարժվում, Դաղստանի ու վրաստանի երկրներում իրենց ազդեցութեան շրջանակն ու տիրապետութիւնը ընդարձակում: Անցած 1225 թ. ռուսական հրամանատար Տորմոսովը, իր բանակով Քիֆլիս եկած ժամանակ, Աշրք-Բաշի խան Սոլոմոնին բարեկամաբար Քիֆլիս էր կանչել. նա էլ եկել էր: Տորմոսովը, Սոլոմոն խանին բանտարկելով, իր մարդկանց հրաման էր տվել նրան Պետերբուրգ ուղարկելու համար: Սակայն Սոլոմոնը կռահելով այդ՝ իր մի քանի մարդկանց հետ Քիֆլիսից գիշերով փախել եկել էր Ախասխա, իր դիվանի քարտուղարին ուղարկել Շահի մոտ, իսկ Քեյխուսրեվ և Դավիթ անունով սերգարներին՝ Ստամբուլ: Սոլոմոնի փախուստի հետևանքով (Քիֆլիսից), ռուս գեներալը նրա ազնաւորներին, այսինքն՝ էմիրներին և ղեկավարներին աքսորեց տարբեր կողմեր:

Ռուսները, վրացիներին հովանավորելու պատրվակով, նախապես Քիֆլիսի էյալեթը գրավելուց հետո, այս անգամ էլ, ինչպես վերևը հիշվեց, Աշրք-Բաշի վիլայեթը բռնի իրենց իշխանութեան տակ առան: Վրացիները, ռուսների վատ վերաբերմունքից վրշտացած էին: Երբ Սոլոմոն խանը Ախասխա եկավ, բավականաչափ բազեր նրա շուրջը հավաքվեցին և սկսեցին կովել ռուսների դեմ: Քեյխուսրեվն ու Դավիթը Ստամբուլ գալով և հայտնելով, որ իրենք վաղուց Օսմանյան կառավարութեան հպատակներ են, օգնութիւնն խնդրեցին: Պատերազմական այդ օրերին այս հանգամանքը [օգ-

նությունը՝ Օսմանյան կառավարութեան կողմից վրացիներին Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու լավագույն պատրվակ լինելով, 1226 թ. Ռեբիուլ-էվլել ամսին Սուլումոն խանին կայսերական բարձր ֆերման գրվեց, խալաթի հետ միասին այն նրան հանձնելու համար, էրզրումի վալի և Արևելքի սերդար էմին փաշայի հետ ուղարկվեց. միաժամանակ վերոհիշյալ վրացի սերդարներին էլ ետ ուղարկեցին: Սուլումոնի միջոցով վրացի ցեղերին Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու մասին, Չըլդրի վալի Շերիֆ փաշային ցուցմունքներ տրվեցին:

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. IX, էջ 267—268):

«ԹԱՐԻԽԻ ԶԵՎԴԵԹ», ՀԱՏՈՐ X, XI, XII

1228 թվականի (1813) դեպքերից

Պատմագիր Ջեվդեթ փաշան, հիշելով, որ Իրանի կառավարությունը դժգոհ էր մնացել Օսմանյան կառավարութեան Ռուսաստանի հետ կնքած Բուքրեշի հաշտութեան դաշնագրից, այդ հարցը բնում է բազմակողմանի կերպով: Նա հիշում է 1226 թ. Օսմանյան կառավարութեան և Իրանի միջև տեղի ունեցած և աւարդյուն անցած բանակցութիւնները: Հետո հիշում է, որ շնայած Օսմանյան կառավարութեան բարչացակամ վերաբերմունքին, Իրանը խախտել էր բարեկամական կապերը: Եվ այդ կապակցութեամբ հիշում է նաև հետևյալ դեպքը:

«...Իրանցիները, խախտելով Վանի սահմանը, Օսմանյան կառավարութեան հպատակ եղող հայերից մեծ թվով գերիներ էին տարել: Աբդուլ-Վահաբ էֆենդիի դիմումի հիման վրա, Աբբաս-Միրզան փոխանակութեան կարգով ազատել էր նրանց [գերիներին] Իրանյան զինվորների ձեռքից: Այսպիսի դեպքերի պատճառով, Օսմանյան կառավարութեանն իրավունք ուներ գանգատվելու. մինչդեռ իրանցիների գանգատը անտեղի էր: Օսմանյան կառավարութեան Ռուսաստանի հետ կնքած խաղաղութեան պայմանագրի առթիվ, Իրանի կառավարութեանը գանգատվել էր Իրանի Անգլիական դեսպանին, դեսպանը, հայտնելով Օսմանյան կառավարութեան արդարացի լինելը, հանձնարարել էր Իրանին Ռուսաստանի հետ նույնպես խաղաղութեան հաստատել...: Բացի այդ, հայտնի է, որ Բուքրեշի բանակցութիւնների ժամանակ, Օսմանյան կառավարութեան սլատվիրակներն աշխատել էին Իրանի ներկայացուցիչներին ևս մասնակից դարձնել այդ բանակցութիւններին: Թեև դա նրանց շահաջողվեց, սակայն այդ մասին խաղաղութեան դաշնագրի մեջ մի նախադասութեան մտցրին, և այդ կերպով ջանք գործ դրին երկու

խալամական երկրների կապը ամրապնդելու ուղղությամբ: Սակայն խաղաղության պայմանագրի նորից մի առժամանակ հետաձգելը նստատակահարմար չէր»:

Հետո պատմագիրը 1231 թ. դեպքերի շարքում հիշատակում է Վանի նկատմամբ իրանցիների կատարած ոտնձգությունների մանրամասնությունը:

«...Երբ Վանի սահմանների վրա կատարված հարձակման մասին հարցում արվեց, նրանք [իրանցիները] պատասխանեցին՝ «Մենք տեղեկություն չունենք. Մուհամմեդ-Ալի-Միրզան Բաղդատի, իսկ խոյի խանը Վանի կողմերում իրենց կատարած ասպատակություններով, դավաճանություն են գործել. մենք համաձայն չենք»:
Երբ այս մասին Բաբա փաշայի կողմից տեղեկություն ուղարկվեց Ստամբուլ, այնտեղ, նկատի ունեցան, որ այն պահին, երբ Անագոլուփ ամեն կողմերում խառնակությունները շարունակվում են՝ Իրանի դեմ պատերազմ ձեռնարկելը նստատակահարմար չէ: Սահման խախտողներն ասպատակներ են, հետևաբար չպետք է Իրանի սահմանի վրա հարձակում գործել: Միայն մեր կողմն անցնել փորձողներին պետք է զսպել: Այդ իմաստով Բաբա փաշային պատասխան գրվեց: Եվ, երբ ստացված գրությունից պարզվեց, որ Աբբաս-Միրզան Ռեվանդուզը²⁵ գրավելու համար խոշոր ռազմական պատրաստություն է տեսնում, Բաբա փաշային և սահմանի այլ պաշտոնյաներին զգուշության մասին կայսերական հրաման տրվեց:

(«Քարիխի Զեվդեթ», հատ. X, էջ 222—223):

1229 թվականի (1814) դեպքերից

[Հայ] կաթոլիկների աֆսոսումը

Զեվդեթ փաշան իր «Պատմություն» XI հատորում նորից խոսում է հայ կաթոլիկների մասին: Քարգմանում ենք ամբողջությամբ:

...Այդ ժամանակ սկսվեց Ստամբուլարնակ կաթոլիկների հեռացումն ու աքսորը: Հիշքի 1195 թ. (1780) սկսած կաթոլիկ վարդապետները շրջագայելով փաղիշահական երկրում, աշխատում էին հայերին կաթոլիկ դարձնել: Իսկ հայոց պատրիարքը, փաղիշահական ֆերմանով իրեն տրված իշխանությամբ և իրավունքով, կաթոլիկ դավանափոխների («դյոնմե») նկատմամբ խստություն էր ցույց տալիս: Կաթոլիկները ընդհանրապես Օսմանյան երկրում անկախ եկեղեցիներ չունեին և նրանց մեռելները, հայոց գերեզմանատնե-

քում շրնդունվելու պատճառով, հաճախ անթաղ էին մնում և գարշահոտում. նրանք ստիպված էին լինում մեռելները թաղել իրենց տների բակերում: Սակայն [հայ կաթողիկները] խղճի բռնադատության ենթարկվելով, ավելի էին ուժեղանում և կաթողիկական դավանանքը նրանց մեջ, օրրստօրե ավելի էր տարածվում: Պապի կողմից մի եպիսկոպոս եկավ Ստամբուլ և գաղտնի կաթողիկական դավանական մտքեր տարածեց. կարճ ժամանակամիջոցում հայ կաթողիկների թիվը զգալի շափով մեծացավ: Այդ ժամանակ ամենահայտնի սարրաֆներից Թանդըր-Օղլու Ակոբը և Դավիթ-Օղլու Անտոնը նույնպես կաթողիկութուն էին ընդունել և աշխատում էին կաթողիկներին հայերից անջատել. [կաթողիկների] առանձին մի համայնք ստեղծելու նպատակով, նրանք բացահայտ մտքեր էին տարածում ու այդ հարցում վեքիլներին համոզելու ջանքեր գործ դնում: Այդ փակ պատճառով Թանդըր-Օղլին աքսորվեց Լիմնի [կղզին], իսկ Դավիթ-Օղլին՝ Հոռոս [կղզին]:

Այդ ժամանակ որոշ վեքիլներ՝ «քրիստոնյա ուսանողները ինչ դավանանք ուզում են ընդունել, թող ընդունեն, մեր ինչի՞ն է պետք» ասելով՝ ուզում էին [այդ խնդիրն] անուշադրության մատնել: Իսկ մի քանի վեքիլներ՝ «կաթողիկները, Պապին Քրիստոսի փոխանորդն (խալիֆան) համարելով կանգնած են արտասահմանի հետ և Օսմանյան երկրում խռովություններ են առաջացնում» ասելով, պատմում էին թե առաջներում պապերի պատճառով ինքզան արյուն է թափվել: Դավանական խնդիրների մեջ պետության միջամտությունը անհամաստ լինելու պատճառով, սկզբում վեքիլների առաջին կարծիքը նախընտրելի թվաց: Սակայն նկատի ունենալով, որ սարրաֆների մեծ մասը հայ դավանանքում մոլեռանդ են՝ երկրորդ կարծիքը ընդունվեց: Բացի այդ, այն ժամանակ Օսմանյան կառավարությունը ճանաչում էր միայն օրթոդոքս և հայ համայնքները [եկեղեցիները]: Օրթոդոքսների կրոնական պետը Ստամբուլի հույն պատրիարքն էր: Կարիք եղած դեպքում, հունադավանները նրա միջոցով էին կրթվում և կրոնական պետեր նշանակվում և կամ հեռացվում:

Հայերի կրոնական պետը, սկզբից ի վեր գտնվում էր Իրանյան երկրում, Երևանի էյալեթում՝ էջմիածնի եկեղեցում [վանքում]: Սակայն, բացի դրանից [հայերը] երկու ընդհանուր պետեր էլ ունեին՝ մեկը Կողանում՝ Սիս կոչված վանքում, իսկ մյուսը Վանի վիլայեթում՝ Աղթամարի վանքում: Ստամբուլում գտնվող հայոց պատրիարքին, հունաց պատրիարքի շափ իրավունքներ էին տրված և նրա միջոցով հայ համայնքի գործերը վճռվում էին պետության

ցանկութեան համաձայն: Իսկ կաթողիկոսները, որովհետև կապված էին պապի հետ, նրանց եպիսկոպոսների նշանակումն ու հեռացումը նրա կամքից էր կախված: Միաժամանակ կաթողիկոսականափոխների, այսպես կոչված «ալա-ֆրանզա»* ճանապարհով գնալը՝ ազատությունից ու անկախությունից ճառելը, ուշադրություն էր պահում: Շանի-Ջադեն** իր «Պատմություն» մեջ հիշատակում է, որ հայ կաթողիկոսներից մեկը, կիսահարբած վիճակում, իր լաթակալից մուսուլմանին ասել էր՝ «Ո՛վ սուլթանս, կղա ժամանակ, երբ մի առավոտ զարթնելիս պիտի տեսնենք, որ ձեր դռան առաջ երկու զինվոր է կանգնած. դրանից ձեզ, հյուսիս շափ անգամ նշուխական ու բարոյական վնաս չի լինելու, մենք կազատվենք ձեր բռնությունից, միասին ազատ և հավասար կլինենք, ինչ խոսք, որ այդ բռնության համար էլ լավ կլինի»:

Այս և նման խորհրդածություններն էլ պատճառ դարձան երկրորդ կարծիքի ընդունվելուն:

Թեև Առնափուղուբում*** ապրող լատինները կաթողիկոսներ էին, սակայն սկզբից ջիդիե և այլ բազմաթիվ հարկերից ազատված էին և նույնիսկ պետության զինվորական ծառայության մեջ էին ընդգրկված: Սակայն այդ ժամանակ դեռևս՝ լատինն ի՞նչ է, կաթողիկոս ի՞նչ է, հարցերին Բար-Ալին հարկ եղածին պես ծանոթ չէր:

Կաթողիկոսների նկատմամբ նման խիստ վերաբերմունք ցույց տալը, Ավստրիայի, Ֆրանսիայի և Իսպանիայի նման կաթողիկոս պետությունների դժգոհության պատճառ դարձավ: Անգլիացիները, որ բողոքականներ են, կողմնակից են անհատի խղճի ազատության, նրանք նույնպես դրան [կաթողիկոսների հալածանքին] հավանություն չտվին: Իսկ ուսանելը ամեն կերպ ցանկանում էին Օսմանյան կառավարությանը Եվրոպայի աչքում ատելի դարձնել, միայնակ թողնել, դավանական հարցերին միջամտել: Կաթողիկոսների նկատմամբ նման խիստ միջոցների դործադրության աննպատակահարմարությունն ու ժամանակին անհամապատասխան լինելը, կառավարությունը ավելի ուշ գիտակցեց, որը և պատճառ դարձավ նախապես ընդունված երկրորդ կարծիքից հրաժարվելու:

(«Թարիխի Զելվեթ», հատ. XI, էջ 45—46):

* Ալա-ֆրանզա — (ֆրանսերեն՝ à la France) — ըստ եվրոպականի (ֆրանսիականի):

** Շանի-Ջադե, պետական պաշտոնական տարեգիր:

*** Առնափուղուբ — կոչվում էր Թուրքիայի Բալկանյան թերակղզու կալվածներից Ալբանիան (Առնափուղ — Ալբանացի բառից):

Պատմագիր Ջեյդեթ փաշան մանրամասնորեն նկարագրում է երկրի տարրերը՝ մասերում հետզհետե ավելի լայն շափեր ստացած խոռվարարական, ապստամբական և ավազակային շարժումները, որոնք հաճախ ընդգրկում էին ամբողջ էյալեթներ և սանջակներ։ Խոռվարարները հաճախ խոշոր բանակներ կազմած պատերազմում էին իրար դեմ, կողոպտում, ավերակ դարձնում ամբողջ շրջաններ, իսկ Օսմանյան փաղիշահական կառավարությունը անկարող էր զսպել այդ շարագործ վալիներին, վեզիրներին, ցեղասպետներին և նման ավազակային տարրերին։

Այդպիսի շարժումներ են նաև Վանի և Դիարբեքի շրջաններում տեղի ունեցած գեպերը, որոնց վերաբերող հաստատվածները թարգմանում ենք ամբողջությամբ։

Դեպքեր վանում և Դիարբեքում

Վանի բերդապահ՝ Մուհամմեդ-Դերվիշ փաշան, Մուշի սանջակի մութասարրիֆ միրմիրան Սելիմ փաշայի դեմ ունեցած թշնամության պատճառով, նրանից վրեժ լուծելու համար, անցյալ տարի Սեբքի աշիրեթը նրա դեմ էր գրգռել, Վանի էյալեթից որոշ մարդկանց և Իրանին հպատակ մի քանի աշիրեթներ իր շուրջն հավաքել և Սեբքի-Աբդուլլահ-Օղլու-Սյուլեյմանին բազմաթիվ քրդերով Մուշի սանջակի Բուլանըղ կոչված վայրն ուղարկել ու այդ շրջանները կողոպտել էր տվել։ Սելիմ-փաշան էլ փոխադարձաբար «Չըփլաք-Շեյխ»* անունով անձի ղեկավարությամբ բազմաթիվ քուրդ զինվորներով կողոպտել էր Վանի էյալեթին ենթարկվող Ադիլ-ջեվաղի դավառը։

Չնայած դրանք պետութայն պաշտոնյաներ էին և երկրի պաշտպանութայն ու բնակիչների հովանավորութայն պարտականությունն ունեին, սակայն նրանք իրարից վրեժխնդիր լինելու համար համարձակվում էին կայսերական երկիրը ավերակի վերածել և իրարից դանդաղացել։ Այս հանգամանքը պարզվել էր էրզրումի վալի Ահմեդ փաշայի զեկուցումից, նախապես պաշտոնով էրզրում, Մուշ և Վան գնացած և այդ ժամանակ արդեն Ստամբուլ վերադարձած Սեյդա էֆենդու տեղեկագրից և Վանի բերդի ձախ թևի աղա Դերվիշ փաշայի ձեռքից Ստամբուլ փախած Աբդուլլահ Աղայի բանավոր տեղեկություններից։ Էրզրումի նախկին վալի Ջելալ-էղլին փաշայի կողմից Դերվիշ փաշայի դեմ տրված ցուցմունքներն էլ հաստատում էին վերոհիշյալ տեղեկությունները։ Բացի այդ, Դերվիշ

* Չըփլաք-Շեյխ՝ բառացի նշանակում է մերկ շեյխ։

փաշան ամբողջովին տարբեր ընթացք ընդունելով, համարձակվել էր Վանում «մանդր» փող կտրել: Այդ փողերից շորս հատ Սեյդա-էֆենդին Ստամբուլ էր բերել և հանձնել:

Դերվիշ փաշան Իրանի կողմերումն էլ բռնություններ էր կատարել, որի հետևանքով իրանցիները սահմանն անցնելով Սեդ-Մաթեշ բերդը ավերել էին: Նրա պաշտոնազրկության և հեռացման մասին էրզրումի վալի Ահմեդ փաշայից էին տեղեկացել: Իր պատասխանում փաշան հայտնում էր՝ Սելիմ փաշային կարելի է օգտագործել Դերվիշ փաշայի դեմ, սակայն, որովհետև նրա զինվորները կողոպտիչներ են, մինչև անգամ եթե նա խոստանա հանկարծակի կերպով Վան մտնել, հավանական է, որ Վանի ժողովուրդը, պատվի [նամուս] կովի անվան տակ, ստիպված կլինի Դերվիշ փաշային հպատակություն ցույց տալ: Վանի բնակչությունը ներկայումս Դերվիշ փաշայից երես է դարձրել, իսկ դրսում գտնվող Հեֆարիի, Խիզանի, Բոհթանի աշիրեթների բեյերը քայքայված են և եթե կարիք եղած դեպքում, նրան հաջողվի Սեբեի աշիրեթից և մի քանի այլ աշիրեթներից փոքրաթիվ զինվորներ հավաքել, դրանց պարտության մատնելը դժվար չի լինի, մանավանդ, որ ներկայումս, Դերվիշ փաշային թշնամի աշիրեթները միանալով, տարբեր կողմերից հարձակվել են Վանի վրա և քաղաքից կես ժամ հեռավորության վրա եղած բոլոր կամուրջները դրավել և դրանով իսկ արգելել հացամթերքի փոխադրությունը: Նրան պատժելու ամենահարմար ժամանակն է: Իսկ եթե հետաձգվի, ապա նկատի ունենալով քրդերի հայտնի բնավորությունն ու խառնվածքը, նրանց միջև գոյություն ունեցող սառնությունը կարող է երկար շտկել և փոքր առիթով կարող է նորից միության վերածվել:

Այդ պատճառով էրզրումի նշանավոր մարդկանցից Իսփանաքչի-Ջադե անունով հայտնի Մուստաֆա-փաշա-Ջադե-Իբրահիմ բեյը և Ահմեդ փաշայի զինակից՝ Կափուչի-Բաշի-Ալի-Աղան մեծաթիվ զինվորներով Վանի վրա ուղարկվեցին և որոշվեց, որ այս գործում մասնակից դարձնեն նաև Մուշի մութասարրիֆ Սելիմ փաշային: Դերվիշ փաշայի Իրան փախչելու հավանականությունը նկատի ունենալով, նրան շքնդունելու և շօգնելու մասին Իրանի գահաժառանգ՝ Աբբաս-Միրզային և Երևանի սերդարին նամակներ գրվեցին:

Ռեբիուլ-ախրրի սկզբում անհրաժեշտ պատրաստություններ սկսվեցին: Սակայն Ջեմալիյե-էվլելի սկզբում Ահմեդ փաշան օրհասական մահով մեռավ և էրզրումի էյալեթն ու Վանի սերասքերությունը Չըլդրի վալի՝ Հաֆիզ-Ալի փաշային, իսկ Կըր-Շեհիրի սան-

ջակը Դերվիշ փաշային տրվեց, Վանի բերդապահութունը՝ միրմիրանության աստիճանով, վերոհիշյալ էմինի բեյին հանձնվեց: Դերվիշ փաշային Վանից բռնութեամբ դուրս հանելու համար նշանակվեցին Մուշի մութասարրիֆ՝ Սելիմ փաշան և այլ մարդիկ: Հանգուցյալ Ահմեդ փաշայի զինակից Ալի-Աղան միրմիրանության աստիճանով այս գործում նշանակվեց:

Երբ Հաֆրդ-Ալի փաշան պատրաստվում էր Վանի արշավանքին, Դերվիշ փաշան փաղիշահական հրամանին հպատակված լինելու համար, թեև Վանից դուրս էր եկել, սակայն իր պաշտոնավայրը շղնաց, այլ գնաց Խոյի կողմը և Վանից վեց ժամ հեռավորության վրա գտնվող մի վայրում կանգ առավ: Կրր-Շեհրի սանջակի եկամուտը իր շրջանը կառավարելու համար անբավարար համարելով՝ մի ուրիշ պաշտոն խնդրելու մասին Հաֆիդ-Ալի փաշայի հետ բանակցութուն սկսեց: Հաֆիդ-Ալի փաշան իր կողմից նրան մխիթարեց, հավաստիացրեց և հայտնեց, որ Սադրազամի կողմից էլ իր նկատմամբ տարբեր վերաբերմունք ցույց չի տրվելու: Այսպիսով, Եմինի փաշան մտավ Վան և ձեռնարկեց քաղաքի պաշտպանության գործերին: Դերվիշ փաշան Վանում իրեն կողմնակից ավագանիների հետ գաղտնի բանակցելով, նրանց իր կողմը գրավեց, իր շուրջը հավաքած քուրդ զինվորներով ետ վերադարձավ, անսպասելի կերպով քաղաք մտավ ու Վանի բերդը գրավեց. ժողովուրդը ստիպված նրան հպատակութուն ցույց տվեց: Երբ Ստամբուլում լուր ստացվեց, որ Եմինի փաշան, իր ծայր աստիճանի հուզմունքից ու արժանապատվութունից դրդված, ռազմամթերքի պահեստը կրակ տալով, իր մարդկանց հետ միասին անձնասպան է եղել, փաղիշահի զայրույթը բորբոքվեց: Անմիջապես Իշելի մութասարրիֆ՝ Սերթ-Մահմուդ փաշան Վանի պաշտպան, իսկ էրզրումի վալի Հաֆրդ Ալի փաշան Արևելքի սերասքեր նշանակվեցին և նրանց տրամադրության տակ Ստամբուլից թնդանոթաձիգ (թոփշի), արաբաջի և խումբարաջի զինվորներ ուղարկվեցին: Բացի այդ, այնտեղ ուղարկվեցին Ախաս-խայի զինվորները և Չըլդրի բեյերբեյի՝ Ալի-փաշան, Բայազետի և Ալաշկերտի մութասարրիֆը և էրզրումում գտնվող բոլոր կովի ընդունակները, ինչպես նաև շրջակայքում գտնվող ավագանին և աղաները:

Տրապիզոնի վալի Խուսրեվ փաշան, կայսերական հանքերի վարիչը, Բողոքի մութասարրիֆ Նուրուլահ փաշան, Սիվասի վալի Լութֆի փաշան, Մարաշի վալի Հյուսեին փաշան, Ռեկայի

և Դիարբեքիրի վալի Բահրամ փաշան մեծ քանակությամբ զինվորներ հավաքեցին:

Երբ նրանք զբաղված էին այսպիսի մեծ շափի պատրաստություններով, խռովություն առաջացավ նաև Դիարբեքիրում. կարիք եղավ Վանի համար պատրաստված ուժերի մի մասը առանձնացնել և ուղարկել Դիարբեքիր: Դիարբեքիրի էյալեթը, Ռեկայի էյալեթի հետ միասին՝ գտնվում էր Բահրամ փաշայի իշխանության տակ: Այդ ժամանակ նա [փաշան] Դիարբեքիր էր գնացել և Դիվան կազմելով՝ խալաթ հազել: Դիարբեքիրի ազդեցիկ մարդկանցից Շեյխ-Ջադեիթոը՝ Մուհամմեդ բեյը, մյուսֆիին՝ Մեսուդ էֆենդին, երևելիներից Կարա-Խոջա-Օղլուն և Սերդարը, շցանկանալով Վալիի ներկայությունը, Դիարբեքիրում պահանջում էին, որ մյութեսելլիմության ձևով այն կառավարվի և այդ պաշտոնը հատկացվի իրենց: Այդ նպատակով նրանք աշխատում էին խռովություն առաջացնել: Բահրամ փաշան տեղեկանալով այդ մասին, թեև [խռովության] առաջն առել էր, սակայն ինչպես վերևը հիշվեց, զբաղված էր Դիարբեքիրից հազար զինվոր պատրաստելու և էրզրումի վալիին ուղարկելու գործով, իսկ մյութեսելլիմ Գորանի-Ջադե Ալի-Աղան էլ պատրաստվում էր գնալ իբրև բաշբուզ, այնպես որ վերոհիշյալ Մուհամմեդ բեյը իր կողմնակիցներին դրդելով, ժողովրդին ոտքի հանեց և ստիպեց հարձակվել փաշայի տան վրա: Փաշան դռները փակելով՝ ինքնապաշտպանության դիմեց: Ներսից-դրսից հրացանաձգություն սկսվեց. ճանապարհները պաշտպանելու համար փաշայի գրսում թողած զինվորները հետզհետե դեպի Դիարբեքիր գալով՝ փաշայի ուժերը ավելացրին: Նա գլխատված ապստամբների գլուխները Ստամբուլ ուղարկեց: Սակայն, որովհետև շուկան ժողովրդի ձեռքում էր, սննդամթերքի նեղություն էր զգացվում: Բահրամ փաշան այս դեպքերի մասին տեղեկագիր ներկայացնելով, ասում էր անհրաժեշտ է, որ հանքերի կառավարիչ՝ Աբդուլլահ փաշայի կողմից քիչ քանակությամբ զինվոր և հացահատիկ ուղարկվի, որովհետև Դիարբեքիրի ժողովուրդը իր մի քանի ելույթների համար անպատիժ էր մնացել և շփանալով այս անգամ այսպիսի մի խռովություն է հարուցել. անհրաժեշտ է Շեյխ-Ջադեիթո Կարա-Խոջա-Օղլուին և Սերդարին մահվան դատապարտել, իսկ Նայիրին և Մյուսֆիին էլ արսորել: Առանց այդ պատիժների հնարավոր չլինի խռովությունը վերացնել: Նա այս մասին անհրաժեշտ կայսերական հրաման էր խնդրում: Փաշայի դրությունը Ստամբուլում ստացվեց Շեվվալամսի կեսին և անմիջապես դրան համապատասխան հրաման տրր-

վեց: Նախապես Վան ուղարկելու համար Հալեպի, Ադանայի և Սիվասի շրջաններում հավաքված զինվորներին Դիարբեքի ուղարկելու մասին նույնպես Բարձր հրաման տրվեց:

...Վերադառնանք Վանի հարցին: Սերասբեր Հաֆիզ-Ալի փաշան և իր սրամազրության տակ եղած սլաշտոնյաները՝ Վանի սահապան Սերթ-Մահմուդ փաշան և ուրիշները, երբ Վանի շրջակայքը հասան, Դերվիշ փաշան հակառակորդների օգնությամբ գրավեց [պարսպի դռները], և երբ Մահմուդ փաշան Վան մտավ, Դերվիշ փաշան ծպտված փախավ, սակայն հետապնդման և հետախուզության շնորհիվ, թե ինքը և թե իր մի քանի կողմնակիցները բռնվեցին և զխատվեցին: Նրանց զուխները Ստամբուլ ուղարկեցին: Չիլկադղեամսի սկզբին այդ զուխները ուրիշներին օրինակ հանդիսանալու համար, ցուցադրության դրվեցին:

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. XI, էջ 64—65):

1235 թվականի (1819) դեպքերից

Պատրիարքի դեմ դուրս եկած հայերի պատժվելը

Ինչպես հիշվեց անցյալ 1233 թ. դեպքերի շարքում, կաթոլիկական դավանանքը Օսմանյան երկրում բավականաչափ տարածված էր. կառավարութունը միջամտելով այդ խնդրում, կաթոլիկների պարագլուխներից մի երկուսին աքսորել էր և դրանով խնդիրը փոքր քիչ մեղմացել էր: Հայ կաթոլիկների մի մասը տատանողական դրության մեջ էին, նրանք մասնակցում էին թե՛ հայկական և թե՛ կաթոլիկական կրոնական ալարողութուններին: Հայոց պատրիարքը այս երկու համայնքի միջև հակառակութուն պատճառող խնդիրները մեջտեղից վերացնելով, հայերին և կաթոլիկներին միացնելու հիմար մտքերով էր տարված: Նրա մեջ սրտագրավ խոսքերով այդ մտքերն արթնացնողները՝ խորամանկ և խարդախ, գաղտնի կաթոլիկութուն ընդունած վարդապետներն էին: Սրանք պատրիարքին այնպիսի մտքեր էին ներշնչում, որոնց հետևանքով բոլոր հայերը աստիճանաբար կարող էին կաթոլիկ դառնալ. իսկ պատրիարքը տգիտաբար այդ սլաշմանները առաջարկում էր հայերին՝ իբրև խրատական միջոց:

Սույն 1235 թվականի Չիլկադղեի 11-րդ կիրակի օրը, հայերը՝ «Դու մեզ վերջ ի վերջո կաթոլիկ պիտի դարձնես, այլևս ի՞նչ պիտի լինի», ասելով, պատրիարքի վրա հարձակվեցին: Պատրիարքը շատ դժվարությամբ կարողացավ նրանց ձեռքից ազատվել և փախչել:

Այդ իրարանցման ժամանակ վրա հասան ոստիկանական պաշտոն-
յաները և մինչև որ կարողացան հազարվածներին ցրել, մի քանի
մարդիկ վիրավորվեցին և մի քանի ազդեցիկ և խոսքի տեր մարդիկ
էլ ձերբակալվեցին: Կատարված քննության հետևանքով խոսվա-
րարների պարագլուխները երևան հանվեցին: Այդ ժամանակ նման
հանրապետական բնույթի խմբակցությունները գրավում էին կա-
ռավարության ուշադրությունը, մտահոգություն և անհանգստություն
պատճառում նրան: Այդ պատճառով խոսվության մասնակիցնե-
րից մի քանիսը աքսորվեցին և բուն խոսվության պարագլուխներից
չորսը, մահվան դատապարտվեցին:

(«Քարիխի Ջեվղեթ», հատ. XI, էջ 81—89):

1236 թվականի (1820) դեպքերից

Իրանի դեպքերը

Իրանցիները Օսմանյան կառավարության զբաղված լինելուց
օգտվելու առիթի էին սպասում: Երբ Հունաստանի խնդրով, Օսման-
յան կառավարության դժվարություններն ավելանում էին, նրանց
[իրանցիների] կիրքն ու ազահությունը նմանապես ավելանում էր և
փոխվում նրանց ընթացքը: Այն ժամանակ, երբ Օսմանյան կառա-
վարությունը հունական ապստամբների դեմ ծովից և ցամաքից
մարտեր մղելով էր զբաղված, Իրանի սահմաններում շարունակվում
էին պատերազմական պատրաստությունները: Մանրամասնությունը
հետևյալն է: Սահմանի վրա գտնվող որոշ աշիրեթներ, մի կողմում
ձմեռում, իսկ մյուս կողմում ամառանոց էին գնում. երբեմն Օս-
մանյան կառավարությանը երբեմն էլ Իրանին էին հպատակվում:
Այսպիսի անորոշ հպատակությամբ այդ աշիրեթները հաճախ երկու
պետության միջև խոսակցության և վեճի առարկա էին դառնում:
Այդպիսի աշիրեթներից էր որոշ ժամանակից սկսած Մուշի, Մա-
նազկերտի և Արճեշի սանջակներում, երբեմն էլ Իրանում ձմեռող
Հեյդերանլի աշիրեթի աղան՝ Մահմուդ-Աղան, որը 500 տնով Մու-
շի սանջակումն էր ապրում, նրա եղբայրը՝ Կասրմ-Աղան, նմանա-
պես եկել և բնակվել էր Մուշի ու Մանազկերտի սանջակներում: Երբ
սրանք մերժեցին իրենց եկած տեղը վերադառնալ, Երևանի սար-
գարն ու խոչի խանը պատրաստվեցին մեծաթիվ զինվորներով նրանց
վրա դնալ և դեպի Իրան քոչեցնել: Այս մասին Իրանից գրավոր կեր-
պով հայտնվել էր Կասրմ-Աղային: Այդ ժամանակ կայսերական
երկրի սահմանների պաշտոնյաներից ստացված զեկուցումներից

պարզվում էր, որ Երևանի Սերդարը պատրաստվում է Մուշի մութ-
թասարրիֆ Սելիմ փաշային իր եղբոր բաշբուզությամբ դեպի Մուշի
շրջանն ուղարկել երկու թնդանոթ, 12 զենքերեք և բազմաթիվ
զինվորներ. Իրանի հպատակներից մի շարք քրդեր, Իրանյան զին-
վորների հետ խառն, հարձակվել էին Կարսի էյալեթի Կաղզվան սան-
ջակի վրա, հակառակ խաղաղության պայմանագրին, ժողովրդի
անասուններն ու ունեցվածքը կողոպտել, թալանել և Իրան էին տա-
րել. Բայազետի բնակիչներից որոշ մարդիկ իրենց ապրանքներով և
ինչքերով կարավանով երբ էրզրում են գնում, Երևանի էյալե-
թում, Հաջի-Բայիր անունով գյուղի մոտ, Ջեյնալու Հասան-Աղան,
300-ից ավելի ձիավոր, հետևակ և փոքր թվով իրանցի հեծելազորի
հետ միասին, հարձակվում է կարավանի վրա, մի քանիսին վիրա-
վորում, սպանում է, և հափշտակելով ըստ դաֆթարի քանակությու-
նը հայտնի ապրանքներն ու անասունները՝ երեք բեռ ապրանք փո-
խադրում է Երևանի բերդը. Ջելալի ցեղը Ինջե-Սու, Օրթա-Քեոյ,
Բոզ-Քեոյ և այլ 6 գյուղի բնակիչների կենդանիները քշում տանում
է. Վանի էյալեթի Մահմուդի սանջակում, Աբաղա նահիեյում ապ-
րող եզդի աշիրեթից Չոբան-Օղլու-Աբդի-Աղան և եղբայրը ներկա-
յումս եկել են Մուշի կողմերը:

Հեյդերանլու աշիրեթը նախապես ապրում էր Դիարբեքիրի էյա-
լեթի Մեֆարկին սանջակում և երկու նվիրական քաղաքներին են-
թակա ավաղակային մի աշիրեթի օյմաքն էր. սրանք նախապես,
որոշ ժամանակով, եկել էին դեպի Մուշի, Մանազկերտի և Էրջիշի
սանջակները: Մուշի նախկին Մութասարրիֆ Մուրադ-փաշայի ժա-
մանակ, 10 տարուց ավելի ձմեռել էին այդ սանջակներում: Հետո
որոշ ժամանակ գնացել և մնացել էին իբրև հյուր: Եզդի աշիրեթը
ապրում էր Վանի էյալեթի Մահմուդի սանջակի Աբաղա գավառա-
կում: Սրանից առաջ որոշ թվով տներ, դարձյալ իբրև հյուր, գնացել
էին դեպի Իրան, սակայն հետո, ետ էին եկել: Հետևաբար սրանց
մասին Իրանը որևէ պահանջ ներկայացնելու իրավունք չուներ: Սա-
կայն, սրանից առաջ իբրև դեսպան, Իրան գնացած և վերադարձած
Սուլեյման-Հադի էֆենդիին Իրանի շահը հայտնել էր, որ Օսմանյան
երկրի սահմանների վրա կատարված հարձակումներին ինքը բո-
լորովին համաձայնություն չի տվել, և թե պետությունների միջև
կնքված խաղաղության պայմանների շարունակումը և պահպանումը

* Ջենքերեք — բառացի նշանակում է զսպանակ, սաղմահան իմաստով
շարժելու և ճնշելու հատուկ երկարության աղեղ:

իր հիմնական պահանջն է և նա այդ մասին սահմանների պաշտոն-
յաներին անհրաժեշտ հրահանգներ է տվել: Չնայած դրան, նման
բռնություններ տեղի էին ունենում. այդ շրջանները Աբբաս-Միրզա-
յի իշխանության տակ լինելով, նման անցանկալի դեպքերի առաջն
առնելու և այս անգամ Կարսի շրջանում կողոպտված և հափշտակ-
ված ապրանքներն ու ինչքերը խաղաղության պայմաններին համա-
ձայն, վերադարձնելու անհրաժեշտության մասին, Սեդարեթի կող-
մից, Մուհարրեմի սկզբին, Աբբաս-Միրզային դրություն ուղարկվեց:

Այդ ժամանակ Իրանի պետության վիճակը շատ տարօրինակ
էր: Իրանի շահը «խաղաղության պայմանների գործադրությունը իմ
հիմնական նպատակն է», ասում էր դեսպանը՝ առատ խոստումներ
էր տալիս: Սակայն ի՞նչ օգուտ, որ սերդարների և վալիների գործե-
րը ոչ մեկին չէին համապատասխանում և այդ պատճառով էլ Օս-
մանյան կառավարությունը Իրանի նկատմամբ իր վստահությունը
կորցրած լինելով, էրզրումի վալի Խուարեվ փաշային տվեց Արևելքի
սերասքերությունը և նրան հրավարտակ ուղարկվեց: Միաժամա-
նակ այդ շրջանների վիճակին և դեպքերին ուշադրություն նվիրելու
մասին ցուցմունքներ տրվեցին: Սրանից առաջ Իրանի քրդերից
որոշ թվով ավազակներ, սահմանը խախտելով մտել էին Կարսի
մոտ գտնվող Քյոո-Օղլի բերդը և այնտեղ ապրում էին: Սրանք
այդ շրջանի գյուղերի վրա հարձակվելով կողոպտում և բռն-
ություններ էին գործ դնում: Սահմանների պաշտոնյաներին հրա-
ման տրվեց վճռել այդ ավազակներին՝ առանց Իրանի սահմանն
անցնելու: Հետո ավազակները անցան դեպի Բայազիտի սան-
ջակը և հարձակվելով Դիադինի գավառի մի շարք գյուղերի վրա՝
նրանցից մի քանիսը այրելով՝ առաջ անցան և Բունջելու գյու-
ղում բանակ հաստատեցին: Մուշի մութասարրիֆը, որ ուներ Ռու-
մելիի Բեյլերբեյի տիտղոս, Սելիմ փաշայի բանակի դեմ կռվելով՝
եկավ և հասավ Սելիմ փաշայի, Մուշի դաշտում գտնվող բնակա-
վայրը՝ Չելրիմա կոչված վայրից մեկ և կես ժամ հեռավորության
վրա: Երբ այդ մասին տեղեկություն ստացվեց, սերասքեր Խուարեվ
փաշան, անմիջապես, Սելիմ փաշային անհրաժեշտ ռազմամթերքով
և զինվորներով, երեք հատ թնդանոթով և 1000 ձիավոր զինվորներով
օգնություն ուղարկեց: Այս մասին Բարձրագույն Դռանն էլ տեղե-
կացրած լինելով, Վանի բերդապահ՝ Աերի-Մահմուդ փաշային և
Բայազիտի մութասարրիֆ Աբդուլ-Համիդ փաշային գրավոր հրա-
մաններ տրվեցին ավազակներին վճռելու և անհրաժեշտ զինվոր-
ներ հավաքելու և պատրաստ պահելու մասին: Այդ ժամանակ Սե-

քի-Մահամուդ փաշան, տեղեկություն ստացավ, որ իրանցիները Վանի էյալեթի Հեքարի դավառում, բուն Վանից 12 ժամ հեռավորության վրա գտնվող Ջարի բերդը պաշարել են: Անմիջապես Վանի ժողովրդին և պատրաստի զինվորներին իր քեթխուդա Իսմայիլ բեյի գլխավորութեամբ ուղարկեց: Սակայն սրանք գեռես ճանապարհի կեսին էին, երբ լուր ստացվեց, որ վերոհիշյալ բերդի բնակիչները հպատակվել են իրանցիներին...

Հեքարիի այլ բերդերն էլ, Ջարի բերդի օրինակին են հետևում. Յամ. կառավարությունը բավականանում է նոր զինվորակա՛, ուժեր հավաքելու մասին հրահանգներ տալով:

Պատմադրի առերև՛ կառավարությունը Հունաստանի խնդրով զբաղված լինելով, Իրանի հետ ևս բախվելու կողմնակից չէր: Քննադատելով աշիրեթների և ապստամբների նկատմամբ կառավարության քաղաքականությունը, Ջեվդեթ-փաշան ասում է՝

«...Նահանգներում բոլոր ազգեցիկ ու կարող մարդիկ, իրավանհրավ, մի-մի պատրվակով սպանվում կամ աքսորվում էին: Այս հանգամանքը աշիրեթների և ցեղերի բեյերին ու աղաներին վախեցնում էր և Իրանի սահմանի վրա գտնվող բոլոր աշիրեթները Իրանի կողմն էին անցել: Չնայած այդ ժամանակ Իրանի դրությունը ավելի խառն և վարչությունը ավելի քայքայված էր, սակայն աշիրեթի բեյերն ու աղաները Իրանի վերաբերմունքից ավելի գոհ էին, որովհետև իրանցիները նրանց նվերներ էին տալիս. բայց հետո տվածից մի քանի անգամ ավելին, բեյերի և աղաների միջոցով աշիրեթներից առնում էին. պարագլուխները այդ բանից գոհ էին: Նրանք աշիրեթներից թեև ոչինչ չէին պահանջում, բայց պետության անունով իրենց պահանջածը կարողանում էին ստանալ: Այս պատճառով աշիրեթները Իրանի պաշտոնյաներից, վերջիններն էլ աշիրեթներից գոհ էին: Աշիրեթային և ցեղային ժողովուրդները՝ միշտ իրենց պետերին են հետևել: Իրանի սահմանի վրայի աշիրեթներից շատերի հպատակությունը կասկածելի լինելով, անհրաժեշտ էր նրանց պետերին սիրաշահել և օգտագործել: Այս մասին Բարը-Ալին, Իրանի միրզաների շափ խելացիորեն շարժվել չէր կարող»:

Այդ ժամանակ Բայազիտի շուրջը փաշաների միջև երկարատև արյունալի կռիվներ են տեղի ունենում, որի ժամանակ քրդական աշիրեթներն էլ օգտագործվում են: Իսկ աշիրեթները առիթից օգտվելով՝ կողոպտում ու թալանում են ժողովրդին: Այդ դեպքերը մանրամասնորեն հիշված են Ջեվդեթ-փաշայի «Պատմության» մեջ:

Իրանի սահմանի վրա շարունակվող դեպքերը գնալով ավելի ուժեղանում և
ի վերջո երկու պետություն մեջ պատերազմի բորբոքման պատճառ են դառնում:

...Հետո իրանցիները հունական ունուցիչայի ուժեղացումը
նպաստավոր առիթ համարելով, սկսեցին ավելի բարձրից խոսել:
Այսպես, Աբբաս-Միրզան էրզրումում գտնվող իր պաշտոնյա Ալի-
Բեյին տեղեկացրել էր, որ տեղի ունեցած բռնությունների պատճա-
ռով, այս տարի Իրանի հաջիների հաջջ* գնալը և վանին հացահա-
տիկ տալը Իրանի կառավարությունը արգելում է: Հայտնելով Ալի-
Բեյին այդ կարգադրությունը, նրան շտապ կերպով Իրան վերա-
դառնալու հրաման էր տվել: Էրզրումի վալի և Արևելքի սերասքեր
հուսրեվ փաշան, Բաբը-Ալիին տեղեկացնում էր, որ իրանցիները
որոշ ժամանակից ի վեր, խաղաղության պայմաններին հակառակ,
կայսերական երկրի սահմանների վրա հարձակվում, կողոպտում և
թալանում են: Նրանց բարեկամությունը չի կարելի վստահել: Այս
պատճառով Բաբը-Ալիի սահմանում գտնվող վալիներին և մութա-
սարրիֆներին կայսերական գրություն ուղարկվեց և հայտնվեց, որ
իրանցիները, հունական խռովության կապակցությամբ, կարող են
միանալ Ռուսաստանի հետ Օսմանյան կառավարության դեմ: Նկա-
տի առնելով այդ, ըստ այնմ պետք է արթուն և զգույշ լինել:

Իրանցիները, ինչպես հիշվեց, հարաբերությունները խզելով
սկսեցին մի շարք վայրերում հարձակվել Օսմանյան երկրի սահ-
մանների վրա: Այն պահին, երբ Օսմանյան կառավարությունը, Հու-
նաստանի հոգսերով էր զբաղված, անսպասելիորեն ծագեց Իրանի
պատերազմը: Բաղդատի թևում իրանցիները պարտվեցին, սակայն
էրզրումի կողմում հաղթությունը նրանց կողմը մնաց: Աբբաս-Միր-
զան Զիլհիջեի 12-ին իր շերխեջին** Հասան-Խան-Կաշարին Թավ-
րիզից դեպի Խոյ ուղարկեց, և ինքն էլ շարժվեց նրա հետևից: Հա-
սան-Խանը անսպասելի կերպով եկավ և Թոփրաք-Կալան գրավեց:
Աբբաս-Միրզան էլ եկավ և գրավեց Բայազիտը: Էրզրումում
բանտարկված Փեհլևան փաշան փախավ Բայազիտ և ստիպված
եղավ Աբբաս-Միրզային հալատակություն հայտնել: Աբբաս-Միր-
զան Բայազիտը նրան հանձնեց: Հետո Ալաշկերտի պաշտպանու-
թյունը հանձնեց Արղուլ-Համիդ փաշային և ինքը շարժվեց դեպի
էրզրում:

* Հաջջ — նվիրական Մեքքե բաղաբում ուխտի գնալը, այդ ուխտին
մասնակցողը՝ Հաջի է կոչվում:

** Չերխեջի — բանակի առաջից շուրջանակի շարժվող և կովող թեթև
զորախումբ:

Բայադիտի առանց կովի գրավումը իրանցիներին կողմից, շրջակայքում սարսափ սարածեց: Այդ շրջանի պաշտպանության համար նշանակված Չեչեն-Ջադե-Հասան փաշայի բանակը քայքայվեց և ինքն էլ ստիպված եղավ նահանջել դեպի էրզրում: Թուրքաք-Կալայի կողմում, դեռևս հավաքման մեջ եղող Օսմանյան զինվորները նույնպես նահանջեցին: Հեյդերանլի աշիրեթը Դիարբեքի շրջանում էր: Նրանց հետևից շարժվող իրանական մեծաթիվ բանակը, այդ շրջանում մի շարք վայրեր ավերեց և կործանեց, բազմաթիվ անասուններ կողոպտեց և Օսմանյան պետության բազմաթիվ ոայաներին գերի վերցրեց:

Այդ ժամանակ իրանցիները գրավեցին նաև Բիթլիսը: Մուշի մութասարրիֆ՝ Սելիմ փաշան իրանցիներին հակամետոթյուն ցույց տվեց, Աբբաս-Միրզան նրան ապահովության բույրով թուղարկեց և խանության աստիճան տվեց: Աբբաս-Միրզայի կողմից մի ուրիշ զորամաս, Սեֆեր ամսի կեսերին գրավեց էրջիշի բերդը: Չմեռը վրա հասնելով, Աբբաս-Միրզան իր բանակով Թավրիզ վերադարձավ: ...Ռեուֆ-փաշան էրզրումի վալի և Արևելքի սերասքեր նշանակվեց... Գարնանը Արևելքի սերասքեր Ռեուֆ փաշայի կողմից Ջաբբար-Ջադե-Մուհամմեդ-Ջելալեդդին փաշան շերխեջի նշանակվեց և Մուշի մութասարրիֆ Սելիմ փաշան նրա տրամադրության տակ դրվեց: Ջելալեդդին փաշան Թուրակ-Կալայի վրա հարձակվեց և բերդը պաշարեց: Աբբաս-Միրզան Շարանի վերջերին իր բանակով դուրս եկավ Թավրիզից և հասնելով Խոյ քաղաքը, շարժվեց Ջելալեդդին փաշայի վրա: Երբ նրան մոտեցավ, խիստ ուժեղ հարձակում գործեց: Ջելալեդդին փաշան սկզբում կարողացավ նրա հարձակումները հեռ մղել. սակայն Աբբաս-Միրզան, Իրանի բոլոր աշիրեթները հավաքելով և Օսմանյան կառավարության հպատակ քրդական աշիրեթների մեծ մասը իր կողմը գրավելով, հսկայական բազմությամբ հարձակման անցավ և վերջ ի վերջո Ջելալեդդինի բանակին պարտության մատնեց: Մուշի մութասարրիֆ Սելիմ փաշան, ինչպես հիշվեց, իրանցիներին կողմը հակված լինելով, նրա տրամադրության տակ եղած 8 հազարի շափ քուրդ ձիավորները, իրենց նիզակներին կռթնած, հանդիսատես մնացին և Ջելալեդդին փաշային շօղնեցին... Տարօրինակ է: Աբբաս-Միրզան, Թուրակ-Կալայում Չերխեջի-փաշայի զորամասը խորտակելու ժամանակ, նրա բանակում սոսկալի խուլերայի հիվան-

դություն առաջ եկավ, այնպես որ իրանցիները, իրենց մեռելները
թաղելու ժամանակ չէին գտնում: Այդ ժամանակ այս շրջաններում
խուլերայի հիվանդության մասին գաղափար անգամ չունեին: Այդ
հիվանդության անսպասելի կերպով երևան գալը, սարսափ տարա-
ծեց, իրանյան բանակը քայքայվեց և Աբբաս-Միրզան ստիպված
եղավ նահանջել:

Շատ շանցած հաշտության բանակցությունները սկսվեցին:

Հետո պատմագիրը խոսում է Բաղդատի ճակատի պատերազմական դեպքերի
մասին: Պատերազմական գործողությունները շարունակվում են փոխադարձ հաջո-
ղությամբ: Խուլերան այստեղ էլ մեծ ավերումներ էր գործում: Ճակատի հրամա-
նատարությունն, այստեղ էլ, Աբբաս-Միրզային է տրվում: Պատմագիրը ասում է՝

«...Իրանցիները՝ խախտելով խաղսղության պայմանները,
հարձակման անցան: Օսմանյան կառավարությունը Իրանի վաճա-
ռականներին ամեն տեղ իր հպատակների նման հովանավորում էր,
մինչև անգամ Ստամբուլում գտնվող Իրանի վաճառականների իրա-
վունքները պաշտպանելու համար, Կազի-Չադե-Թահիր-էֆենդիին
խնամակալ և վերահսկիչ նշանակեց, որը Իրանի վաճառականների
գործերը շարիաթի օրենքներով և առանց ծախքի էր վարում: Սա-
կայն պատերազմի պատճառով, անխուսափելի կերպով, առևտրա-
կան գործերը վնասվում էին, այդ պատճառով իրանցի վաճառա-
կանները խնդրագիր ներկայացնելով Իրանի Շահին՝ հայտնեցին հե-
տևյալը. «Երբ Օսմանյան կառավարությունը, ապստամբություն
բարձրացրած հունական ավաղակների ոչնչացման համար մի շարք
ուղղություններով զինվոր ուղարկելով էր զբաղված, իսլամական
ընդհանուր միության պահանջի համաձայն, փոխանակ մենք նրան
օգնելու, առանց պատճառի հաշտության դաշնագիրը խախտելով,
նրա դեմ պատերազմում ենք, դա միանգամայն հակառակ է շա-
րիաթին: Բացի այդ, առևտրական ճանապարհները փակվել և իրան-
ցիների ապրուստի միջոցները ոչնչացվել են: Այնուամենայնիվ, Օս-
մանյան կառավարությունը, իրեն հատուկ գթությամբ, մեր ապրանք-
ները իր վաճառականների ապրանքներից ավելի է պաշտպանում և
մեզ իր շնորհներին է արժանացնում»:

Նրանք [Իրանի վաճառականները] իրենց կառավարությանը կոչ
էին անում՝ հաշտություն կնքել: Օսմանյան կառավարությունը
զբաղված լինելով Հունաստանի հարցով, կողմնակից էր մի բոլոր
առաջ վերջ տալ Իրանի հետ ունեցած պատերազմին: Շատ շանցած

Յրկու կողմից պատգամավորներ նշանակվեցին և բանակցություն սկսեցին: Հետևանքի մասին կխոսենք առաջիկա տարվա դեպքերի շարքում:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. XII, էջ 3—13):

1238 թվականի (1822) դեպքերից

Հաշտության կնիւմը Օսմանյան պետության
և Իրանի միջև

Ինչպես որ ցույց տվինք անցյալ տարվա դեպքերում, Աբբաս-Միրզան Թոփրակ-Կալայից Թավրիզ վերադառնալուց հետո, նրա և Չրևելքի սերասքեր Ռեուֆ փաշայի միջև որոշ բանակցություններ տեղի ունեցան: Նրկու կողմերն էլ հաշտության հակամետ լինելով, առյն 1238 թ. կեսին, Օսմանյան կառավարության կողմից սերասքեր Ռեուֆ-փաշան պատգամավոր նշանակվեց, իսկ Իրանի կողմից՝ Իրանի Շահի որդու և զահաժառանգի՝ Աբբաս-Միրզայի արտոնագրով, խաղաղություն կնքելու համար պատգամավոր նշանակվեց Միրզա Մուհամմեդ-Ալին, որը Զեվվալ սամսի 13-ին էրզրում եկավ: Հաջորդ օրը սերասքեր փաշայի հետ տեսակցելուց հետո, կառավարության շենքում, ինքը և իր քեթխուղան՝ Միրզա-Ահմեդը Արևելքի բանակի դեֆթերդարը՝ Հաջի-Սեյդ-էֆենդիի ներկայությամբ բանակցություններ սկսեցին:

Խաղաղության պայմանագրի հիմք ընդունվեց 1159 թ. Նադիր Շահի հետ կնքված հաշտության պայմանագիրը, որով հարցերի լուծումը հեշտանում էր: Սակայն երբ Իրանի դեսպանը՝ Սեբեքլի և Հեյդերանլի աշիրեթների Իրանի հպատակներ լինելու մասին խոսեց և նրանց վերադարձը պահանջեց, վիճարանությունը երկարեց: Բանակցությունները հասան խզման աստիճանին: Վերջապես մի քանի պայմաններով աշիրեթների հարցի լուծումը գտնվեց: Հաշտության պայմանագիրը պատվիրակների կողմից ստորագրվեց և Ստամբուլ ներկայացվեց: Ստամբուլում, ընդունված կարգով փառիշահի կողմից հաստատվեց: Զիլհիջջեի 5-րդ օրը Անադոլուի մուհասեբեջի՝ Մուհամմեդ-Նեջիր-էֆենդին, իբրև երկրորդ պատգամավոր էրզրում ուղարկվեց և հաստատված պայմանագրերը փոխանակվեցին: Այս ձևով Իրանի հետ սկսված վեճը լուծվեց:

(«Թարիխի Զեվդեթ», հատ. XII, էջ 88):

1. Լորիի արժարահանձնեի մասին խոսելիս, պատմագիրը նկատի ունի Ախթալայի և Ալազգեբրդու պղնձահանքերը, որոնցից ստացվում էր նաև որոշ քանակությամբ արծաթ: Այդ հանքերը հայտնի էին «Միսխանե» (միս-պղինձ) անունով:

2. Ասեֆի պալատը («Սարայի-Ասեֆի»), «ասեֆ»՝ վեզիրներին հատուկ տիրույթ է: Ասեֆի-Սարայ կոչվում էր վեզիրների պալատը, ուր հավանաբար էին վեզիրները և բնծում պետական հարցերը: Հետագայում «Բարը-Ասեֆի», Սարայի-Ասեֆի» կոչումը փոխարինվեց «Բարը-Ալիով» (տե՛ս ծանոթություն 4):

3. Բիրեջիլ — նախկին Հայկափի վիլայեթի Ուֆայի սանջակում գավառական կենտրոն է և Եփրատ գետի ափին նավահանգիստ:

4. Բարը-Ալի՝ բառացի՝ Բարձր, Բարձրագույն Գուռ: Ստամբուլում համանուն պողոտայի վրա Օսմանյան պետության կառավարական տունն է, ուր գտնվում էին Մինիստրների կոնսուլդը և մի քանի կարևոր մինիստրություններ: Բարը-Ալին եվրոպացիները տառացի թարգմանությունում անվանել են La Sublime Porte, իսկ ռուսերենը՝ «Блестательная Порта»:

5. Ռեիս-էֆենդի — հնում այդպես էին կոչվում Օսմանյան կառավարության այն վեզիրները, որոնք փաստորեն կատարում էին Արտաքին Գործերի մինիստրի պաշտոնը: Այդ ժամանակ գործ էր անում նաև «Ռեիս-ուլ-Քյուլթար» տիրույթը, որը հետագայում, XIX դարում, փոխարինվեց «Խարիջիյե-նազիրի» (Արտաքին Գործերի մինիստր) կոչումով:

6. Սարրաֆ (սեղանավոր) — Թուրքիայում այդպես էին կոչվում դրամական և ֆինանսական գործերով և զանազան կոմերցիաներով զբաղվող սեղանավորները, որոնք հսկայական հարստության տիրանալով, մեծ ազդեցություն էին ձեռք բերել: Կառավարությունը հաճախ փոխառության կարգով սարրաֆներից մեծ տուկոսով գումարներ էր վերցնում: Սարրաֆները, ինչպես հիշված է Ջեվդեթ փաշայի «Պատմության» մեջ, մեծ դեր էին կատարում նաև պետական հարկերը «իլթի-զամի» կարգով տալու գործում և առհասարակ այդ տիպի վաշխառուական գործողություններում: Սարրաֆների մեծ մասը հայեր, հույներ և հրեաներ էին: Հույն սարրաֆները Թուրքիայի պատմության մեջ հայտնի են «Ֆեներլի» անունով, («Ֆեները» — Ստամբուլի թաղամասերից է, ուր կենտրոնացած էին հույն սարրաֆները): «Ֆեներլիները» մեծ դեր են կատարել նաև Թուրքիայի պետական գործերում:

7. Շահին-Կիրայ — Ղրիմի «Կիրայ» անունով հայտնի իշխողներից (խան) է. Շահին — Կիրային թուրք պատմագիրները համարում են գործիք «Ռուսական պետության ձեռքում» և «Օսմանյան պետության դավաճան»: Դեպքը համառոտակի հետևյալ կերպով են տալիս թուրք պատմագիրները:

Շահին-Կիրայը իր մի շարք նորմություններով և բռնություններով դայրույթ էր առաջացրել Ղրիմի ժողովրդի (թաթարների) մեջ: Մասնավորապես եկատերինա կայսրուհուց աստիճան խնդրելը, նրա կողմից ուղարկված շքանշանի կրելը և ռուսական հովանավորության կողմնակիցներ լինելը, իր դեմ հանեց նաև իր եղբայրներին՝ Բահադիր-Կիրային և Արսլան-Կիրային: Շահին-Կիրայի դեմ կազմակերպված հարձակման հետևանքով, նա ստիպված եղավ Կերչ փախչել: Նրա փախուստից հետո իշխանության գլուխն է անցնում Բահադիր-Կիրայը:

Սակայն Շահին-Կիրայը հանդիսա շի նստում և Ղրիմում կողմնակիցներ է շահում: Շահին-Կիրայի հարցը դիվանագիտական բանակցությունների առարկա է դառնում Օսմանյան կառավարության և ռուսական գեսարանի միջև: Ռուսների կողմից Ղրիմը գրավելուց հետո, Շահին-Կիրայը նորից իշխանության գլուխն է անցնում: Սակայն հետո Ռուսաստանի կողմից լքվում է և ստիպված է լինում ապաստանել Օսմանյան երկրում: Արտորվում է Ռոդոս կղզին և այնտեղ մահվան դատապարտվում:

8. Էֆլաֆ (Valachie) և կամ Ուլաֆ կոչվում էր Ռումինիայի այն մասը, որը գտնվում է Կարպատյան լեռների և Դանուբ գետի միջև: Օսմանյանները Սուլթան Յուլիզբերդ-Բայազետի ժամանակ 791—804 թթ. (1389—1402) գրավեցին նաև Վալախիան (Էֆլաֆը): Էֆլաֆը կառավարվում էր Օսմանյան կառավարության կողմից նշանակված հատուկ իշխանների միջոցով (վոյեվոդա): Ռումինիայի մյուս մասը, Օսմանյան պատմության մեջ հայտնի է Բուգդան (Moldovie) — Մոլդավիա անունով (հիմնադիրը եղել է Բուգդան անունով վոյեվոդան): Այս երկու երկրները կոչվում էին նաև «Մեմլեքեթեյն» (բառացի՝ երկու երկիր): 1859 թ. այս երկու երկրները, Օսմանյան կառավարության հովանավորության տակ ստացան ինքնավարություն և Յան-Կոզա անունով իշխանի կողմից կառավարվում ու կոչվում էին «Ռումինիա-Փրենսլիխ» (Ռումինական պրինցություն):

9. Կանք գետ — պարսիկներն ու թուրքերը Իսրա գետը (Կուր գետի ձախ վտակը) անվանում էին Կանք գետ:

10. «Ջինաևնյումա» — Թուրքիայի հայտնի պատմագիր և գիտնական Քյաթիր-Չելեբիի կողմից գրված «Աշխարհագրությունը», որը պարունակում է Օսմանյան երկրների և Ասիական երկրների մեծ մասի աշխարհագրությունը:

11. Էմիյե (Խալիֆայի-Էմիյե) — իսլամական խալիֆայական գինաստիա: Այս անունով երկու իսլամական պետություն է գոյություն ունեցել. առաջինը՝ Շամ (Դամասկոս) մայրաքաղաքով, 102 տարվա ընթացքում իր իշխանության տակն է առել գրեթե բոլոր իսլամական երկրները, ունեցել է 14 «մյուլուք», որոնք կոչվում էին «Մյուլուքի-Էմեվիյե»: Երկրորդը, որը կարելի է համարել առաջինի ճյուղը կամ շարունակությունը, հիմնվել է Անտալուզիայում (Իսպանիա) և 264 տարվա ընթացքում ունեցել է 11 «Մյուլուք»:

12. Կուրեյշի ցեղ («կարիլե») — Կուրեյշը՝ Հիջազի արաբական հայտնի ցեղերից էր, որն իր հերթին բաժանվում էր մի շարք ճյուղերի և սերունդների: Ռոմանտիկ Արաբիայի կարևոր կենտրոնի՝ Մեքքեի նվիրական սրբավայրը՝ Քյաթեն գտնվում էր Կուրեյշի ցեղացիների հովանավորության տակ, այդ պատճառով Կուրեյշի ցեղը մեծ հռչակ և հեղինակություն էր վայելում բովանդակ Արաբիայում: Կուրեյշի իշխանության ուժեղացմանը նպաստել է նաև Մուհամմեդ մարգարեի այդ ցեղին պատկանելը:

13. Կոմուլ — Հյուսիսային Կովկասում փոքր ցեղ, որն ապրում էր Խազերի արևմտյան ծովեզերքում՝ Քերեքի գետաբերանի և Դերբենդի միջև: Կոմուրները կոչվում էին նաև «Ղազիկոմուրներ»:

14. Արբասյան խալիֆաներ — («Խալիֆեի-Արբասի») — Արբասյանները, կամ «Բենի-Արբաս», Ռաշիդյան խալիֆաներից հետո կազմակերպված երկու մեծ խալիֆայական գինաստիաներից երկրորդն է, որը Արբասի ցեղին պատկանելու պատճառով, կոչվում է «Արբասյան»: Բաղդադի Արբասյան խալիֆաները իշխել

են 132—658 թթ. (749—1259) և ունեցել են 24 խալիֆա: Իսկ Եգիպտոսի Աբբասյան խալիֆաները (թվով 17) իշխել են 659—923 թթ.:

15. Կալչակի դաշտը («Գեշտի-կալչակ»)—Կալչակ ցեղի անունով, Կալչակները թուրքական ցեղերից էին, որոնք հնում ապրել են Ուրալյան լեռների և Վոլգա գետի միջև ընկած տարածություն վրա: Այդ պատճառով էլ այդ հարթավայրը կոչվում էր Կալչակի դաշտ: Այս ցեղը հետագայում ցրվել և խառնվել է այլ թուրքական ցեղերի:

16. Ֆաշի բերդ («Ֆաշ-Կալասի»)—ժամանակակից Փոթի նավահանգիստը: Ֆաշի բերդը Օսմանյան տիրապետության ժամանակ կարևոր դեր է կատարել «Ֆաշ» բառը հնագույն Fars-ի աղավաղված ձևն է:

17. Գունիա — (Քունիա) — հին բերդաքաղաք Մե ծովի եզերքում, ներկա Աջարիայի սահմաններում: Գունիան այդ ժամանակ սանջակի կենտրոն է եղել:

18. Աղա-Մուհամմեդ խան (թուրքերը ասում են նաև Աղա-Մուհամմեդ խան): Իրանական «Կաջար» (Կալար) դինաստիայի հիմնադիրն է: Իրանի հյուսիսում՝ էսթերաբադում ապրում էր թուրքմեն ցեղերից «Կաջար» աշիրեթի պետը՝ Մուհամմեդ-Հասան խանը: Նադիր-Շահի հաջորդը՝ Ադիլ-Շահը գերի վերցնելով ցեղապետ Մուհամմեդ խանի երկու որդիներին, մեծին՝ Աղա-Մուհամմեդ-խանին, ութ տարեկան հասակում ներքինիացրել էր. Աղա-Մուհամմեդը մեծացավ արքունական պալատում, սակայն Շահի մահից հետո իր հոր մոտ վերադարձավ: Հայրը սպանվեց Իրանի գահը հափշտակող Քերիմ-Խանի կողմից, իսկ Աղա-Մուհամմեդ-խանը տարվեց Իրանի մայրաքաղաքը՝ Շիրազ: Քերիմ խանի արքունիքում Աղա-Մուհամմեդը կարևոր դիրք էր գրավում, բայց իրավունք չունեի պալատից հեռանալու: Նրա կենսագիրների ասելով, Աղա-Մուհամմեդ խանը դեռ փոքր հասակից մտադրվել էր Իրանի գերիշխողը դառնալ: Չենդ դինաստիայի նկատմամբ ունեցած նրա թշնամությունը այդ միտքը ավելի ուժեղացրեց: Օգտվելով Քերիմ-խանի մահամերձ վիճակից, 1193 թ. (1779) իր հավատարիմ 17 ձիավորներով փախավ Մազանդարան և այդ շրջանում ապրող իր ցեղակից, ինչպես նաև Գիլանի աշիրեթներին իր շուրջը հավաքեց և բնակություն հաստատեց Թեհրանում: Աղա-Մուհամմեդ խանը կարճ ժամանակում իր իշխանության տակն առավ Մազանդարանի, Գիլանի և Ադրբեջանի շրջանները և պատրաստվեց իր իշխանությունը տարածել դեպի Իրաքի-Աջեմը և Ֆարսը: Բավական երկարատև և դժվարին կռիվներից հետո Աղա-Մուհամմեդ խանը խորտակում է նաև Լուրի-Ալի-Շահի բանակը: Աղա Մուհամմեդ խանը խաբերացույթյամբ իր կողմն է գրավում նաև ուժեղ աշիրեթներից «Աֆշար» անունով հայանի աշիրեթը:

Աղա-Մուհամմեդ խանը վրաստանի արշավանքից վերադառնալուց հետո 1210 թ. (1795) ղլխին թագ է գնում և իրեն Իրանի իշխող հայտարարում: Երկրորդ անգամ վրաստանի (Անդրկովկասի) վրա արշավելու ժամանակ սպանվում է իր ծառաների ձեռքով:

19. Շեյխ-Մանսուր, 1199—1201 թթ. (1784—1786), Հյուսիսային Կովկասյան լեռնցիների շարժումների մեջ իբրև կարևոր դերակատար հիշվում է նաև Շեյխ-Մանսուրի անունը: Շեյխ-Մանսուրը, ինչպես ասում է պատմագիր Ջեվդեթ-փաշան, վարագուրված է ինչ որ մարգարեական, հրաշագործ և սուրբ անձնավորության կիսաառասպելական հատկություններով և համբավով: Շեյխ-Մանսուրը, ըստ թուրք պատմագիրների, Չեչենական դշուղերից մեկում հովիվ է

եղել, հետո գրադվել է նաև երկրագործութեամբ և առևտրական գործերով: Հետո իբր թե մարգարեի (փեյղամբերի) կողմից իրեն առաջարկված է եղել քարոզիչ խալամական կրօնը և մոլորվածներին ուղիղ ճանապարհի բերել: Այսպիսով նա ժողովրդի մեջ մեծ համբավ և հեղինակություն է ձեռք բերել: Պատմագիրների ասելով այս հեղինակությունն ու համբավը տարածվում էր նաև մի շարք խալամական երկրներում: Միանալով Կոմուրի բեյերի հետ, նա մեծ բանակով երկու անգամ արշավում է ռուսների ձեռքում եղած Կզլյար բերդի վրա, սակայն նրան չի հաջողվում բերդը գրավել: Ռուսները կաշառելով Կոմուրի բեյերին, բանակը ցրում են: Շեյխ-Մանսուրի շուրջը հավաքված լեռնցիները շարունակում են կողոպտել ու թալանել ռուսական տիրապետության տակ գտնված շրջանները: Շեյխ-Մանսուրը մեկուսանում է և գրադվում աղոթքով ու կրօնական հարցերով:

20. Էոզլու (Özü) — Դնեսար գետը թուրքերը անվանում էին Էոզլու-Սուլի, կամ Եքշի-Սու (Դառն գետ): Էոզլուի Սև ծով թափված վայրում գտնվում էր բերդաքաղաք, որն հայտնի էր «Էոզլու-Կալասի» անունով: Օսմանյան տիրապետության որոշ շրջանում Էոզլուն եղել է էյալեթի կենտրոն (Էոզլու էյալեթի):

21. Բոզդան, տե՛ս ծանոթ. 8, էֆլաք:

22. Թուրլե գետ — Դնեսար գետը թուրքական պատմագրության մեջ կոչվում է Թուրլե (հնագույն անունն է Թուրասի):

23. Կարարբայ (Կարարթի, Կրբարթա) — Կովկասյան լեռների հյուսիսային մասում, Թերեք գետի ակունքում, Դաղստանի և Չերքեզիստանի միջև եղած երկրամասը կոչվում էր Կարարթայ: Այստեղ ապրում էին Չերքեզական ցեղերից կարարթայները, նուղայները, կարարուլականները և այլն: Կարարթայը բաժանվում էր երկու մասի — Մեծ Կարարթայ և Փոքր Կարարթայ: Այս երկիրը 1187 թ. (1774) Կայնարչայի խաղաղության սրայմանագրով Օսմանյան պետությունից անցավ Ռուսաստանին:

24. Շիրվանի հանքերը. (Կոչվում է նաև Շերվան): Շիրվանը չպետք է շփոթել Անդրկովկասի Շիրվանի հետ: Շիրվանը գտնվում է Բիթլիսի վիլայեթի Սըղերդ սանջակում և գավառական քաղաք է եղել: Գավառի կենտրոնում և շրջակայքում կային վաղուց հայտնի ոսկու, պղնձի, կապարի և այլ հանքեր, որոնք նախապես շահագործվել էին: Շիրվանի շրջակայքում ապրում էին ընդհանրապես քրդական աշիրեթներ:

25. Անապա — Բերդաքաղաքի Սև ծովի հյուսիս-արևելյան ծովեզերքում: Վենետիկցիների ժամանակ կոչվում էր Նափե: Հետագայում գրեթե բոլորովին քայքայվել և ավերվել է: 1199 թ. (1784) օսմանցիների կողմից նորից վերաշինվում և ամրացվում է: Անապան կարևոր դեր է կատարել Չերքեզիստանի նվաճման գործում: Ֆերեհ-Ալի-փաշայի իշխանության ժամանակ: 1245 թ. էգիրների խաղաղության դաշնագրով Անապան անցավ Ռուսաստանին:

26. Ռևանդուզ — Մուսսուլի վիլայեթում, Շեհր-Չոր սանջակում գավառական կենտրոն է, ընակիչները բուրդ են:

Р Е З Ю М Е

Настоящее издание является первой книгой из подготовляемой для публикации Сектором востоковедения Академии наук Армянской ССР серии восточных источников об истории советских народов. В нем публикуются материалы турецких источников в XVI—XVIII вв. (летописи султанского двора, труды историков, путешественников, официальные документы и т. д.), касающиеся Армении, армян и других народов Закавказья. Публикуя эти материалы, мы не ставили своей целью их изучение и анализ. Здесь они приводятся лишь в том виде, в каком изложены в самих источниках.

Во введении даются сжатые сведения о турецкой историографии, в особенности о придворных (султанских) летописях. Официальная историография в Турции началась в 1000 г. по гиджри (1591), когда в Османской империи составление летописей стало государственной службой, а летописцы «*вакаа пивис*» начали назначаться указом султана. Они назначались из числа высокопоставленных придворных, духовных лиц, поэтов и т. д. и писали в основном о событиях, касающихся султанского двора (назначения, отстранение от должности, смертные казни и т. д.). Вопросам внутреннего положения страны, ее экономического и культурного состояния уделялось очень мало внимания. Зато отводилось немало места войнам султанской Турции и, в частности, ее захватнической политике в отношении Армении и Закавказья. В сборник включено немало материалов из жизни братских народов Закавказья — азербайджанского и грузинского.

Вполне естественно, что события охватываемого настоящей публикацией периода в турецкой историографии освещаются с феодально-классовой и османской шовинистической позиции, и поэтому во введении анализируются некоторые вопросы, имеющие важное значение в истории Турции XVI—XVIII вв., например продолжительные и опустошительные турецко-иранские войны, войны за покорение народов Кавказа, крестьянские восстания, известные в истории под названием движения «джелали». От этих войн особенно пострадал армянский народ, так как территория Армении оказалась основной ареной военных действий.

В основу настоящего издания взят хронологический принцип публикаций текстов турецких источников XVI—XVIII вв. Вся публикация разбита на несколько глав, каждая из которых посвящена отдельному автору. В начале каждой главы даются краткие биографические сведения о данном историке-летописце и характеристика его трудов. В целях соблюдения исторической взаимосвязи между материалами, приводимыми в выдержках, в работе даются необходимые пояснения. В конце каждой главы даются необходимые комментарии к тексту.

Настоящая публикация охватывает отрывки из трудов следующих турецких историков-летописцев:

1. **Печеви-Ибрагим** — историк XVI—XVII вв. В своем «Тарихи-Печеви» историк излагает события современного ему периода и, в частности, историю завоевания турецким султаном Сулейманом и его преемниками городов-крепостей Западной Армении (Вана, Ерзинга, Ахлата, Адильджеваза, Арджиш и др.). Особого интереса заслуживает описание Печеви-Ибрагимом вторичного захвата крепости Ван в 955 г. (1549) и обстоятельств превращения Ванской провинции в бейлербейство (эйалет). Автор весьма подробно излагает историю ирано-турецких «священных» войн, имевших якобы лишь цель вернуть «заблудившихся» иранцев-кызылбашей к истинному исламу. Но описываемые им события не оставляют сомнения, что не в религиозных спорах было дело. Описывая события в Грузии, Печеви отмечает, что поднявшееся здесь восстание вынудило османскую армию идти войной на Грузию и захватить Тортум, Акча-кала и 15 других крепостей, большая часть

которых была сравнена с землей. Позже были захвачены Чылдыр, Хертвис и Тифлис. Османская армия заняла также азербайджанские города Шеки, Шамахи, Эрш (Ареш), в Дагестане — Дербент и т. д. Захваченные города были подвергнуты невероятным опустошениям, грабежу и разбоем. При описании похода султана Сулеймана в 961 г. (1558) историк подробно говорит о разбоях и грабежах, учиненных в Ереване, Нахичевани и на территории Карабаха. Немало внимания автор уделяет значению крепости Ереван в турецко-иранских войнах, являвшейся яблоком раздора между этими двумя государствами. «Ереван, — пишет он, — был душой аджемов». Далее следует описание истории захвата турками Еревана в 961 г. (1553), когда были преданы огню имевшиеся здесь прекрасные дворцы и сады.

Вслед за этим походом турок в 986 г. (1578) последовал второй их поход, когда Ереван вновь подвергся разрушению. Более 20 тысяч женщин и детей было взято в плен. Говоря о Шорагяле (Ширак), Печеве пишет: «Эта страна была очень благоустроена, имела много сел с обработанными землями, которые полностью были разрушены и сравнены с землей...». Вот как описывается вторжение османской армии в пределы Карабаха: «Неожиданно страна покрылась пылью, светлый день превратился в темную ночь... на двадцать седьмой день войска доходят до Нахичеванской равнины; от страха перед победоносной армией города, села, дома и населенные местности опустели и превратились в совиные и вороны гнезда». Историк цинично описывает захват и пленение «юношей, имеющих серебристые тела, нежных молоденьких девушек, невиданно дивных, красивых молодых невест, подобных розам». И далее: «Ни в одном походе турецкая армия не имела таких богатых трофеев... не было ни одного шатра, в котором число любовников и любовниц было бы менее трех, а шатры с 5—10 пленниками были бесчисленны».

При описании событий, касающихся Грузии, Печеве останавливается на фактах, связанных с движением Георгия Саакадзе (Маграв-бека), которого он считает «большим князем, верным помощником Шах-Аббаса». Историк останавливается на причинах восстания грузинского народа против сефевид-

ской тирании и, в частности, отмечает тот факт, что побужденный враждой между Грузией и Ираном и стремясь отомстить кызылбашам за их злодеяния на родной земле, Георгий Саакадзе убил иранского хана Карчгая и бежал в османскую армию, надеясь с помощью турок захватить Ширван и Грузию. Печеве подробно повествует о движении Георгия Саакадзе, вплоть до его трагической смерти. Из изложения Печеве видно, что он был очевидцем этих событий.

2. **Наима** — историк-летописец XVII в. В своих четырех томах «Тарихи-Наима» описывает историю Османской империи с 1000 до 1071 г. (1591—1660). Этот период совпадает с процессом разложения и ослабления Османской империи (волнения и восстания янычар, повстанческое движение «джелали», восстание Абаз-паши и т. д.) и характерен турецко-иранскими продолжительными и изнурительными войнами и беспрерывными захватническими войнами османцев в Румелии.

Наима был очевидцем событий двух последних десятилетий, описываемых им в своей «Тарихи-Наима». Он упоминает о турецких историках Печеве и Кятиб-Челеби (трусами которых он пользовался), а также об арабских историках.

Наима имеет свои суждения относительно истории. Он отмечает необходимость проверки событий и их анализа, разумеется с точки зрения условий султанского абсолютизма, военно-феодалного строя и исламского догматизма.

В «Тарихи-Наима» видное место занимает описание крестьянского восстания «джелали». Безусловно, Наима очень далек от правильного понимания и объективного анализа политических и социально-экономических причин, вызвавших крестьянские восстания, которые расшатали основы средневекового османского государства и в официальной государственной оценке назывались разбойничьими и грабительскими.

Наима с большим энтузиазмом говорит об энергичных мероприятиях султанского правительства по подавлению упомянутого выше широчайшего движения «джелали», охватившего и сам Стамбул. Он с восторгом упоминает о Мурад-паше, который, уничтожив 60—100 тысяч джелалийцев, времен-

но подавил это движение и в связи с этим получил прозвище «могильщика».

В «Тарихи-Наима» важное место занимает также турецко-иранская война периода Шах-Аббаса. Летописец подробно описывает «злодеяния» Шах-Аббаса — занятие и разрушение Еревана и пожалование эйалета эмиру Гёне-хану. Для событий 1013 г. (1604) весьма характерно, что сардар османской армии Джгале-заде-Синан-паша не пожелал преследовать шаха, так как «райи городов и сел (армянских) были переселены, земли страны остались необработанными, голод достиг крайних размеров...». Здесь летописец, очевидно, имеет в виду переселение армян Шах-Аббасом в Персию, хотя об этом он не говорит прямо.

Восстание Абаз-паши в Эрзеруме, которое было связано с янычарскими волнениями, достигшими крайнего предела, совпадает по времени с нападением кызылбашей на Грузию и с захватом Багдада Шах-Аббасом. Это восстание поставило перед серьезными затруднениями султанское правительство на протяжении нескольких лет.

События, связанные с восстанием Абаза-паши, разрушительно отозвались на Анатолии и в особенности на Западной Армении, так как центром повстанческого движения был г. Эрзерум. Правда, Наима не говорит об этом прямо, однако из подробных описаний становится очевидным, что армянское население значительно пострадало.

Далее Наима останавливается на событиях, связанных с Грузией. Ссылаясь на Печев и другие источники, он очень подробно говорит о Маграв-беке (Саакадзе) и его деятельности. По его словам, целью Маграв-бека было натравить турков на страну кызылбашей и силами грузин захватить Ганджу, Ширван и Карабах, тем самым укрепив границы Грузии. Историк резко осуждает Хафиз-пашу за то, что он не согласился оказать Саакадзе помощь.

В 1042—1043 гг. (1632—1633) иранцы вновь напали на Ван, но после ожесточенных боев потерпели поражение. Как и всегда, в результате войны между Ираном и Турцией, жертвами оказывались армяне.

В 1045 г. (1635) султан Мурад IV во главе огромной ос-

манской армии предпринял поход на Восток, направляясь через Эрзерум и Карс на Ереван. Летописец подробно описывает события, связанные с длительной осадой Еревана, при которой появились большие затруднения, так как «в этой стране бывают сильные ветры, пыль и туман». Поэтому «падишах проявляет большое усердие, поощряет обещаниями командующих частями, раскрывает свои мешки с золотом и серебром и разбрасывает их по земле...».

В конце концов иранцы сдались. Согласно летописцу, «были захвачены все богатства, накопленные иранцами в течение тридцати лет...». По окончании военных действий из племени Зейнали и других курдских племен было переселено около 1000 семей в разрушенные и ненаселенные места Ерзинга, Терджан и Басен. По случаю занятия Еревана в Стамбуле было устроено большое празднество.

Захватив Ереван, султан Мурад IV пошел на Тавриз, занял его и подверг уничтожению. Летописец с сожалением отмечает, что «османские воины в течение трех дней не сумели разрушить обширные сады Тавриза; это им удалось осуществить только в отношении одной трети всех садов».

После упомянутых выше событий султан Мурад IV заключил мир с Ираном и возвратился в Стамбул. Однако турецко-иранские войны продолжались, и только в 1049 г. (1639) между обоими государствами был заключен мир (Касри-Ширинский договор).

Турецкие историки следующим образом характеризуют султана Мурада IV: «...к суровым и кровопролитным злодеяниям султана необходимо добавить также его необыкновенную страсть к сжиганию, разрушению и уничтожению».

3 Рашид и Челеби-заде — XVII—XVIII вв. Труды их называются «Тарихи-Рашид» и охватывают 1071—1141 гг. (1660—1728). Труд Челеби-заде напечатан в IV томе «Тарихи-Рашид». В описываемый период затруднения Османской империи продолжают умножаться. Османское государство вело войны против восьми государств в Румелии; в Анатолии тем временем не прекращались восстания крестьян и волнения янычар и сипахиев.

Историк описывает события начала XVIII в. в Грузии и

говорит, что «разбойники Ачык-Баша, Даднана и Гурелии» отказались платить дань османскому государству и напали на «исламские границы». По ферману падишаха приведены были в движение большие силы янычар и сипахиев.

После долголетних турецко-иранских войн наступает 80-летний мирный период. С целью установления дружественных отношений между Турцией и Ираном, оба государства обменивались посланиями и послами. Известный турецкий посол Дери-эфенди на основе своих наблюдений в Иране представил султану подробный доклад, который является важным документом, характеризующим государственный строй и внутреннее экономическое состояние Ирана.

В «Тарихи-Рашид» приводятся интересные материалы, касающиеся экономической жизни страны, налогов и пошлин.

В начале своего труда Челеби-заде с большими подробностями описывает захват Тифлиса и Гори в 1135 г. (1722). Приводится рассказ о том, как царь Вахтанг сообщил о своем повиновении османскому государству. Этот успех был отмечен большим празднеством. Воспользовавшись внутренними волнениями в Иране, османцы готовились захватить часть этой страны, что узаконивается особой фетвой муфты, который объявляет аджемов (персов) неверующими.

Далее летописец говорит о захвате Еревана и Ордубада в 1135 г. (1722). Он указывает, что «Ереван был окружен двумя прочными, укрепленными стенами с промежутком в 35 шагов». После ожесточенных тридцатидневных боев кызылбаша сдали крепость. Серебряные ключи Еревана были посланы в Стамбул, где по этому поводу во дворце султана состоялся большой прием, а в городе — десятидневные торжества и иллюминация.

Летописец указывает, что в этот же период райи 80 сел Сурмалинского района и 266 сел из районов Шорагяла и Апарана были переселены временно в районы Баязета, Карса и Курдистана. После завершения боев за Ереван эти райи выразили желание вернуться на свои родные места.

О событиях 1139 г. (1726) летописец под заголовком «Уничтожение сигнахцев» пишет: «Когда визирь Мустафа-паша приезжает в Барду для определения границ с Россией и

Закавказьем, хан Ширвана обращается к нему с жалобой, что армяне Сигнаха вновь начали разбойничать и притеснять, вследствие чего страна разрушается. Глава сигнахцев — армянин Аван пушками обстрелял село Шуши...». Воспользовавшись этим предлогом, турки напали на сигнахцев, разграбили их имущество и убили около 400 армян. Сторонники сигнахцев — курды Кара-черли — сдались туркам. При том условии, что они не будут общаться с армянами, им разрешили проживать в своих аширетах. Этот исторический факт очень характерен для совместной борьбы армян и курдов.

Восстание племени Абаза летописец считает разбойничьим движением. Во время строительства турками крепости Сухуми абхазцы с моря и с суши нападали на крепость. Турки мобилизовали большие силы и обратились за помощью к меликам Ачик-баши и Даднани. В конце концов руководители абхазцев были вынуждены изъявить покорность.

Автор приводит интересные данные о работоторговле в Турции.

4. **Субхи, Сами и Шакир** — летописцы XVIII в. Труды их объединяются в «Тарихи-Субхи» и охватывают 1143—1156 гг. (1730—1743).

В начале периода, описываемого в «Тарихи-Субхи», турецко-иранские войны возобновились: В боях под Хамаданом иранская армия потерпела поражение, и шах обратился в бегство. Турки взяли большие трофеи. Шах вынужден был просить мира, однако султан отказался возвратить Тавриз Ирану. Через некоторое время Надир-шах осадил Баглач. По свидетельству Субхи, в ожесточенных боях иранцы вновь потерпели поражение и потеряли 30—40 тысяч человек. В 1145 г. (1733) Надир-шах еще раз потерпел поражение и нашел убежище в Тавризе, однако османцы вновь захватили город и основательно разрушили его.

Во II томе труда Субхи видное место занимают события, связанные с Россией. По его словам, в 30-х годах XVIII в. русские, нарушив Прутский договор, стремились взять под свое владычество племена Северного Кавказа (черкесы, ногайцы и др.). Русские, как он указывает, попробовали создать смуту также и в Грузии. В 1140 г. (1727) возникла война между

Турцией и Россией. Русские заняли крепость Азов, проникли в Крым и захватили Бахчисарай. В это же время начиналась война с Австрией. После четырех лет войны был заключен Белградский мирный договор. Субхи отмечает, что в заключении этого договора большую роль сыграл французский посол в Стамбуле Виль-Нови, который, пользуясь этим, добивался заключения с Турцией торгового договора, обеспечивающего интересы Франции.

В 1146—1147 гг. (1733—1734) турки захватили Тавриз. Летописец говорит: «Сераскир и высокопоставленные везиры, считая, что крепость Тавриз не пригодится для османского государства, обращаются к падишаху с просьбой разрешить его разрушение. Падишах приказывает разрушить крепость, не оставив никаких следов от домов, построек, садов...». За эту «победу» султан получает титул «гази».

5. **Иззи** — летописец XVIII в. Двухтомник «Тарихи-Иззи» охватывает события 1157—1164 гг. (1744—1750). Иззи продолжает описание событий турецко-иранской войны. Он приводит официальную переписку между Турцией и Ираном, а также тексты заключенных договоров, которые имеют историческое значение. Османская армия с помощью 40-тысячного войска крымского хана Селим Гирея продолжала войну против Надир-шаха. Иззи пишет: «Иранский народ отвернулся от деспота Надир-шаха». Большое количество ханов и некоторые курдские племена (денбели, керенмоли, акче-коюнлу, хезурлу, тутвелу и т. д.) нашли убежище в Ванском районе. Беженцы были заселены в районах Вана, Карса и Мосула.

В описании «Истории Иззи» видное место занимает восстание Еревана против шаха, вследствие чего иранцы осаждают Ереван. Иззи пишет: «Храбрый народ Еревана готов был пожертвовать своей жизнью».

Как известно, Надир-шах внезапно был убит, после чего в Иране усилились беспорядки и смута. За захват шахского трона вели борьбу шесть-семь претендентов. Летописец отмечает: «Они бесконечными раздорами уничтожают друг друга, грабят народ и опустошают страну». Далее он указывает, что среди претендентов на шахский престол был также и тифлисский хан Таймураз, который со своими войсками «напал на ад-

жемские племена и захватил Ереван, Ганджу и Тифлис». Однако вскоре Таймураз и его сын, князь Кахетии Ираклий, получили отпор от лезгин и возвратились в Тифлис.

6. **Васыф** — летописец XVIII в. «Тарихи-Васыф» охватывает события 1168—1188 гг. (1754—1774) и 1203—1209 гг. (1788—1794). Этот перерыв объясняется назначением Васыфа на другие государственные и дипломатические должности.

Касаясь событий 1171 г. (1757) в разделе «Одежда райев», летописец пишет: «Проживающие в Стамбуле армяне, греки и евреи своей одеждой нарушили шариатский порядок». По этому поводу армянскому и греческому патриархам и главе еврейского духовенства сообщили падишахский фермен о «приведении в порядок одежды», предупредив, что «нарушители будут строго наказаны». Эти факты, приводимые летописцем, могут служить опровержением ложных утверждений современных турецких историков, будто в Османской империи немусульмане всегда были «равноправными» с мусульманами и «пользовались полноценной свободой».

Говоря о событиях в Чалдыре в 1173 г. (1759) в связи с восстанием Элхадж-Ахмет-паши, летописец упоминает о грузинах. В следующих главах Васыф говорит «о соглашении и сотрудничестве между русскими и грузинами вследствие общности религии, веры и обычаев». Он отмечает, что «грузины, веря обещаниям русских, отказались от подчиненности и перестали платить туркам установленные подати».

7. **Джевдед-паша** — историк-летописец XVIII в. — занял видное место среди османских историков. Его двенадцатитомный «Тарихи-Джевдед» охватывает события 1188—1241 гг. (1774—1825). Этот период совпадает с большими историческими событиями — Великая французская революция, долготлетние войны между европейскими государствами, турецко-русские войны и т. д. Османское государство в этот период находилось в тяжелом положении в связи с внутренними и внешнеполитическими осложнениями. Страна дошла до грани разорения и гибели. Историк Джевдед-паша с большим умением анализирует все эти события.

Джевдед-паша приводит важные и ценные материалы и о жизни армян, грузин и других народов Кавказа. Говоря о

событиях 1190 г. (1776), он отмечает, что правитель Ирана Керим-хан Зенд и грузинский царь Ираклий становятся опасными силами для османского государства.

Вопрос об Иране Джевдед-паша считает «большим и веским вопросом». Он описывает мобилизацию вооруженных сил всех видов, в том числе и сил аширетов, меры по привлечению азербайджанских ханов. Имеется также указание, что царь Грузии Ираклий и хан Еревана Гусейн изъявили султану верность, по поводу чего им было выслано падишахское послание. Ираклий послал своего секретаря Гурген-мирзу в Стамбул и сообщил о положительном результате своих шагов по привлечению азербайджанских ханов на сторону Турции.

Историк подробно говорит о движении армян-католиков, классифицируя его как «политический мятеж». Реис-эфенди (исполняющий обязанности министра иностранных дел) по этому вопросу представил доклад, в котором приводит некоторые сведения из истории «армянских райя». Он пишет, что «до начала XIII в. Армения состояла из Великой Армении и Малой Армении. Сельджукские султаны захватывают Армению, уничтожают правителей и превращают в райя... Позже Армению завоевывает османское государство». Эти факты, приведенные из доклада Реис-эфенди официальным летописцем султанского двора Джевдедом-пашой об Армении и армянах, могут служить ответом современным турецким историкам, которые вообще не признают существования исторической Армении.

«Армяне, в отличие от других народов христианской веры, постоянно мирно жили единой верой», — пишет Реис-эфенди. Распространение среди армян католической веры «френками» (европейцами-католиками) Реис-эфенди считает «коварным шагом». В разделе «Свободные суждения» Джевдед-паша подробно говорит о разных верах, характерных для христианской церкви. В папской власти и Ватикане он видит только духовное руководство.

Летописец с большими подробностями пишет о движении армян-католиков и описывает строгие меры патриарха армян-григорианцев Закария против этих католиков, что привело к вмешательству в этот конфликт австрийского правительства.

потребовавшего удаления Закария. После долгих переговоров турецкое правительство было вынуждено выслать патриарха в Бурсу, отстранив его от духовной власти.

Говоря о событиях конца XVIII в., Джевдед-паша останавливается на принятии русского покровительства грузинским правителем Ираклием, вследствие чего русские войска заняли Грузию и присоединили ее к России.

В III томе «Тарихи-Джевдед» содержится подробное «исследование» о Кавказе (Дагестан, Грузия и Черкессия). Здесь объективные исторические факты искажаются националистическими и мусульманско-шариатскими суждениями. Именно с этих позиций автор делает экскурс в историю продвижения русских на Кавказ. В том же томе Джевдед-паша подробно говорит о Черкессии и черкесах, приводит об этой народности важные сведения исторического, географического и бытового характера. Между прочим, Джевдед-паша говорит о строительстве армянского квартала в городе Анапе.

Историк уделяет много места событиям 1201—1206 гг. (1786—1797) — административному и экономическому состоянию османского государства, катастрофическому положению финансов, чрезмерному повышению налогов и т. п. Он говорит, что «начиная с некоторых пор, тирания и беззаконие превзошли всякие границы...».

В VI томе летописец вновь возвращается к событиям в Иране, описывает также захват Ага Мохамед-ханом Азербайджана, Карабаха, его нападение на Грузию, ограбление и разрушение Тифлиса и его подготовку к выступлению против России. Как однако, известно, во время боев в Дагестане он был внезапно убит, «чем и кончается власть этого авантюриста-кочевника».

Говоря о событиях 1224 г. (1809), историк останавливается на русско-турецкой войне. Русские заняли крепость Фаш (Поти) и угрожали Сухуми. В это время против России воевали иранцы. Главнокомандующий иранской армией наследник Аббас-мирза являлся сторонником установления союза и сотрудничества «между двумя исламскими государствами». Предложение Аббас-мирзы заинтересовало султана, однако вопрос остался открытым.

Касаясь событий в Ване и Диарбекире в 1234 г. (1818), историк приводит характерные факты, которые показывают грязные и корыстные цели высокопоставленных лиц османского государства в отношении народных масс и в первую очередь армян. Так, он описывает авантюру начальника крепости Ван-Дервиш-паша, который побуждал курдские племена разграбить местность Буланик в районе Муш; мутасаррыф Муша, который подстрекал курдские племена разграбить волость Адильджеваз Ванского эйалета, и был одним из тех, о которых историк говорит: «Государственные должностные лица превращают в развалины падишахскую страну...». В этих фактах кроется начало тех провокаций против армянского народа, которые были в XIX в. возведены в степень государственной политики турецкого правительства, имевшей целью использовать курдов в «разрешении» армянского вопроса.

* * *

П р и л о ж е н и е, приведенное в конце работы, состоит из следующих трех разделов:

1. Именной список турецких султанов в хронологическом порядке, с указанием времени их правления.
2. Таблица перевода летоисчисления гиджри в европейское летоисчисление (с начала летоисчисления гиджри до 1360 г.).
3. Словарь административных, военных, религиозных, земельных и других турецких терминов и слов, использованных в настоящей работе, с их историческим освещением.

A. KH. SAFRASTIAN

TURKISH SOURCES ON ARMENIA, THE ARMENIANS AND OTHER TRANSCAUCASIAN PEOPLES

The first volume of the present work as well as the second and third volumes, which are in preparation, contains extracts translated into Armenian of materials and texts from 16–19 centuries Turkish sources (annals, historical chronicles, travel notes, official documents etc.) concerning Armenia, the Armenians and other Transcaucasian peoples.

It has not been the intention of the author to make a many-sided study of the Turkish sources in the present work. The material and texts are introduced in the same order as arranged by the Turkish authors.

In the preface the author briefly speaks about Turkish historiography from the beginning to the end of the eighteenth century, stressing the fact that the Turkish historiographers and annalists were representatives of the leading groups of the sultan state and their task was to describe the deeds of the sultans, nobles, viziers, pashas and other high-rank personalities. The description of the continuous wars in the East and the West was also a subject of discussion by these authors, disregarding and neglecting the vast masses of the people. The life and conditions, needs and claims of the people hardly interested these historiographers and annalists. If this was the attitude of the Turkish historiographers and annalists towards the Islam-Turkish people of the Ottoman Empire, it is quite clear that non-Islamic peoples (Armenians, Greeks, the Balkan peoples) could not have come within the purview of their wri-

tings. Turkish chauvinism and Islamic fanaticism have certainly played a great role in the formation of their viewpoints.

But still, as the author states, the Turkish sources do contain a small amount of material on the history of the Armenian and neighbouring peoples.

Translated extracts of ten historiograph-annalists' materials and texts on Armenia, Armenians and other Transcaucasian peoples pertaining to the 16—18th centuries, have been presented in the first volume of this work. Brief biographical informations have been furnished for each historiographer and annalist with commentaries on the nature of their „History“.

The works of these Turkish historiographers and annalists bear the title of their respective authors' names e. g. „Pechevy's History,, (Tarihi Peçevi), „Djevdet Pasha's History,, (Tarihü Çevdet Paşa) etc.

In the present volume some materials from the works of the Turkish authors of the XVI and XVII centuries, namely Pechevy-Ibrahim, Halepli-Nayima, Rashid and Chelebizade, have been translated in chronological order. Translations have also been made from the XVIII century authors: Subhy, Samy, Şakir, Izzy, Vasif and Djevdet Pasha.

Nearly three hundred years of the history of the Ottoman Empire have been included in the works of these above-mentioned historiographers and annalists.

Necessary introductions and introductory notes have been provided for the material and texts translated from Turkish. The following appendix has also been included for the present work:

- a—a list of Ottoman sultans in chronological order,
- b—a table of Islamic hidjry dates converted into European dates beginning from the 1st of Hidjry till 1360.
- c—a short dictionary of Turkish political, economical, religious and other terms has been compiled to meet the needs of the present work.

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Օ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԵԹՎԵՐԸ

(Հիշրի և եվրոպական թվականներով)

Նկատի ունենալով, որ թուրք պատմագիրները առհասարակ Օսմանյան պետութիւն պատմութիւնը և պատմական դեպքերը տալիս են ըստ սուլթանների իշխանութիւն ժամանակաշրջանների, անհրաժեշտ ենք համարում տալ սուլթանների ժամանակագրական ցուցակը նրանց գահակալութիւն և մահվան (կամ դահազրկման) տարեթիվերը՝ հիշրի և համապատասխան եվրոպական տարեթիվերով:

	Օսմանյան սուլթաններ	Սուլթանութիւն տարիները	
		հիշրի	եվրոպական
1	Սուլթան Օսման-խան, Ղազի	699— 726	1299—1325
2	Սուլթան Օրխան-խան, Ղազի	726— 761	1325—1359
3	Սուլթան Խուզափենդիկյար Մուրադ-խան, Ղազի	761— 791	1359—1389
4	Սուլթան Յըլղըրմ-Բայազիտ-խան, Ղազի Միջ իշխանութիւն (Ֆիթրեթ)	791— 804 804— 816	1389—1402 1402—1413
5	Սուլթան Չելերի-Մուհամմեդ-խան	816— 824	1413—1421
6	Սուլթան Մուրադ-խան II, Ղազի	824— 855	1421—1451
7	Սուլթան Ֆաթիհ-Մուհամմեդ II, Ղազի	855— 886	1451—1481
8	Սուլթան Բայազիտ-խան II, Ղազի	886— 918	1481—1512
9	Սուլթան Յափուզ-Սելիմ-խան, Ղազի	918— 926	1512—1520
10	Սուլթան Կանունի-Սյուլեյման-խան Ղազի	926— 974	1520—1566
11	Սուլթան Սելիմ-խան II, Ղազի	974— 982	1566—1574
12	Սուլթան Մուրադ-խան III	982—1003	1574—1595
13	Սուլթան Մուհամմեդ-խան III, Ղազի	1003—1012	1595—1603
14	Սուլթան Ահմեդ-խան, Ղազի	1012—1026	1603—1617
15	Սուլթան Մուստաֆա-խան	1026—1027	1617—1618
16	Սուլթան Օսման-խան II	1027—1031	1618—1622
	Երկրորդ անգամ Սուլթան Մուստաֆա-խան	1031—1032	1622—1623
17	Սուլթան Մուրադ-խան IV, Ղազի	1032—1049	1623—1640

	Օսմանյան սուլթանները	Սուլթանության տարիները	
		հիշրի	եվրոպական
18	Սուլթան Իբրահիմ-խան	1049—1058	1640—1648
19	Սուլթան Մուհամմեդ-խան IV, Ղազի	1058—1099	1648—1687
20	Սուլթան Սյուլեյման-խան II	1099—1102	1687—1691
21	Սուլթան Ահմեդ-խան III,	1102—1106	1691—1695
22	Սուլթան Մուստաֆա-խան II	1106—1115	1695—1703
23	Սուլթան Ահմեդ-խան III, Ղազի	1115—1143	1703—1730
24	Սուլթան Մահմուդ-խան, Ղազի	1143—1168	1730—1754
25	Սուլթան Օսման-խան III	1168—1171	1734—1757
26	Սուլթան Մուստաֆա-խան III	1171—1187	1757—1774
27	Սուլթան Աբդուլ-Համիդ I, Ղազի	1187—1203	1774—1789
28	Սուլթան Սելիմ-խան III, Ղազի	1203—1222	1789—1807
29	Սուլթան Մուստաֆա-խան IV	1222—1223	1807—1808
30	Սուլթան Մահմուդ-խան III, Ղազի	1223—1255	1808—1839
31	Սուլթան Աբդուլ-Մեջիդ-խան	1255—1277	1839—1861
32	Սուլթան Աբդուլ-Ազիզ-խան	1277—1293	851—1876
33	Սուլթան Մուրադ-խան V	1293—1293	1876—1876
34	Սուլթան Աբդուլ-Համիդ-խան III, Ղազի	1293—1327	1876—1909
35	Սուլթան Մուհամմեդ-խան V	1327—1337	1909—1918
36	Սուլթան Մուհամմեդ VI (Վահիդեդդին)	1337—1341	1918—1922

Ծանոթութիւն.— «Ղազի» տիտղոսը տրվել է այն Սուլթաններին, որոնք կամ անձամբ մասնակցել են հաղթական պատերազմներին, դիսավորապես քրիստոնյա պետութիւնների դեմ, կամ նրանց իշխանության օրոք բանակը մեծ հաղթանակներ է տարել:

ՀԻՋՐԻ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՐՈՊԱԿԱՆԻ ՎԵՐԱԾԵԼՈՒ
Ա Ղ Յ Ո Ւ Ս Ա Կ

Թուրքական աղբյուրներում պատմական դեպքերը տրված են հիջրի տարեթվերով: Ներկա աշխատության մեջ մենք հաճախ հիջրի տարեթվերի հետ ալեկացրել ենք նաև նրանց համապատասխան եվրոպական տարեթվերը: Բայց որովհետև հիջրի տարեթվերը լրիվ կերպով չեն համապատասխանում եվրոպականներին (օրինակ հիջրի 1000 թ. համապատասխանում է եվրոպական 1591 — 1592 թթ.՝ սկսելով հոկտեմբեր ամսի 8-ից), հիջրի թվականները ալեկի ճիշտ կերպով եվրոպականի վերածելու համար անհրաժեշտ համարեցինք տալ նրա լրիվ աղյուսակը:

Ալեկի լրիվ աղյուսակ հրատարակված է Պետական էրմիտաժի կողմից Հ. Օրբելու լամբագրությունը, «Синхронистические таблицы для перевода исторических дат по хиджре на европейское летоисчисление», Ленинград. 1940 г.

Այդ աղյուսակում տրված են հիջրի 1—1360 տարեթվերին համապատասխանող եվրոպական տարեթվերը, ինչպես նաև յուրաքանչյուր հիջրի թվականի լուսնային ամիսներին և օրերին համապատասխանող եվրոպական ամիսները և օրերը:

Իսլամական լուսնային (կամերի) ամիսները՝

1. Մուհարրեմ	7. Ռեջեբ
2. Սաֆեր	8. Շաբան
3. Ռեբի-ուլ էվվել	9. Ռամազան
4. Ռեբի-ուլ ախրըր	10. Շեվվալ
5. Ջեմազիլել-էվվել	11. Ջիլկատե
6. Ջեմազիլել-ախրըր	12. Ջիլհիջջե

Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական
1	622—623	54	673—674	107	725—726
2	623—624	55	674—675	108	726—727
3	624—625	56	675—676	109	727—728
4	625—626	57	676—677	110	728—729
5	626—627	58	677—678	111	729—730
6	627—628	59	678—679	112	730—731
7	628—629	60	679—680	113	731—732
8	629—630	61	680—681	114	732—733
9	630—631	62	681—682	115	733—734
10	631—632	63	682—683	116	734—735
11	632—633	64	683—684	117	735
12	633—634	65	684—685	118	736
13	634—635	66	685—686	119	737
14	635—636	67	686—687	120	737—738
15	636—637	68	687—688	121	738—739
16	637	69	688—689	122	739—740
17	638	70	689—690	123	740—741
18	639	71	690—691	124	741—742
19	640	72	691—692	125	742—743
20	640—641	73	692—693	126	743—744
21	641—642	74	693—694	127	744—745
22	642—643	75	694—695	128	745—746
23	643—644	76	695—696	129	746—747
24	644—645	77	696—697	130	747—748
25	645—646	78	697—698	131	748—749
26	646—647	79	698—699	132	749—750
27	647—648	80	699—700	133	750—751
28	648—649	81	700—701	134	751—752
29	649—650	82	701—702	135	752—753
30	650—651	83	702	136	753—754
31	651—652	84	703	137	754—755
32	652—653	85	704	138	755—756
33	653—654	86	705	139	756—757
34	654—655	87	705—706	140	757—758
35	655—656	88	706—707	141	758—759
36	656—657	89	707—708	142	759—760
37	657—658	90	708—709	143	760—761
38	658—659	91	709—710	144	761—762
39	659—660	92	710—711	145	762—763
40	660—661	93	711—712	146	763—764
41	661—662	94	712—713	147	764—765
42	662—663	95	713—714	148	765—766
43	663—664	96	714—715	149	766—767
44	664—665	97	715—716	150	767
45	665—666	98	716—717	151	768
46	666—667	99	717—718	152	769
47	667—668	100	718—719	153	770
48	668—669	101	719—720	154	770—771
49	669	102	720—721	155	771—772
50	670	103	721—722	156	772—773
51	671	104	722—723	157	773—774
52	672	105	723—724	158	774—775
53	672—673	106	724—725	159	775—776

Հիշքի	Եվրոպական	Հիշքի	Եվրոպական	Հիշքի	Եվրոպական
160	776—777	213	828—829	266	879—880
161	777—778	214	829—830	267	880—881
162	778—779	215	830—831	268	881—882
163	779—780	216	831—832	269	882—883
164	780—781	217	832	270	883—884
165	781—782	218	833	271	884—885
166	782—783	219	834	272	885—886
167	783—784	220	835	273	886—887
168	784—785	221	835—836	274	887—888
169	785—786	222	836—837	275	888—889
170	786—787	223	837—838	276	889—890
171	787—788	224	838—839	277	890—891
172	788—789	225	839—840	278	891—892
173	789—790	226	840—841	279	892—893
174	790—791	227	841—842	280	893—894
175	791—792	228	842—843	281	894—895
176	792—793	229	843—844	282	895—896
177	793—794	230	844—845	283	896—897
178	794—795	231	845—846	284	897
179	795—796	232	846—847	285	898
180	796—797	233	847—848	286	899
181	797—798	234	848—849	287	900
182	798—799	235	849—850	288	900 901
183	799—800	236	850—851	289	901—902
184	800	237	851—852	290	902—903
185	801	238	852—853	291	903—904
186	802	239	853—854	292	904—905
187	802—803	240	854—855	293	905—906
188	803—804	241	855—856	294	906—907
189	804—805	242	856—857	295	907—908
190	805—806	243	857—858	296	908—909
191	806—807	244	858—859	297	909—910
192	807—808	245	859—860	298	910 911
193	808—809	246	860—861	299	911—912
194	809—810	247	861—862	300	912 913
195	810—811	248	862—863	301	913—914
196	811—812	249	863—864	302	914—915
197	812—813	250	864—865	303	915—916
198	813—814	251	865	304	916—917
199	814—815	252	866	305	917—918
200	815—816	253	867	306	918—919
201	816—817	254	868	307	919—920
202	817—818	255	868—869	308	920—921
203	818—819	256	869—870	309	921—922
204	819—820	257	870—871	310	922—923
205	820—821	258	871—872	311	923—924
206	821—822	259	872—873	312	924—925
207	822—823	260	873—874	313	925—926
208	823—824	261	874—875	314	926 927
209	824—825	262	875—876	315	927—928
210	825—826	263	876—877	316	928—929
211	226—227	264	877—878	317	929—930
212	827—828	265	878—879	318	930

Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական
319	931	372	982— 983	425	1033—1034
320	932	373	983— 984	426	1034—1035
321	933	374	984— 985	427	1035—1036
322	933— 934	375	985— 986	428	1036—1037
323	934— 935	376	986— 987	429	1037—1038
324	935— 936	377	987— 988	430	1038—1039
325	936— 937	378	988— 989	431	1039—1040
326	937— 938	379	989— 990	432	1040—1041
327	938— 939	380	990— 991	433	1041—1042
328	939— 940	381	991— 992	434	1042—1043
329	940— 941	382	992— 993	435	1043—1044
330	941— 942	383	993— 994	436	1044—1045
331	942— 943	384	994— 995	437	1045—1046
332	943— 944	385	995	438	1046—1047
333	944— 945	386	996	439	1047—1048
334	945— 946	387	997	440	1048—1049
335	946— 947	388	998	441	1049—1050
336	947— 948	389	998— 999	442	1050—1051
337	948— 949	390	999—1000	443	1051—1052
338	949— 950	391	1000—1001	444	1052—1053
339	950— 951	392	1001—1002	445	1053—1054
340	951— 952	393	1002—1003	446	1054—1055
341	952— 953	394	1003—1004	447	1055—1056
342	953— 954	395	1004—1005	448	1056—1057
343	954— 955	396	1005—1006	449	1057—1058
344	955— 956	397	1006—1007	450	1058—1059
345	956— 957	398	1007—1008	451	1059—1060
346	957— 958	399	1008—1009	452	1060
347	958— 959	400	1009—1010	453	1061
348	959— 960	401	1010—1011	454	1062
349	960— 961	402	1011—1012	455	1063
350	961— 962	403	1012—1013	456	1063—1064
351	962	404	1013—1014	457	1064—1065
352	963	405	1014—1015	458	1065—1066
353	964	406	1015—1016	459	1066—1067
354	965	407	1016—1017	460	1067—1068
355	965— 966	408	1017—1018	461	1068—1069
356	966— 967	409	1018—1019	462	1069—1070
357	967— 968	410	1019—1020	463	1070—1071
358	968— 969	411	1020—1021	464	1071—1072
359	969— 970	412	1021—1022	465	1072—1073
360	970— 971	413	1022—1023	466	1073—1074
361	971— 972	414	1023—1024	467	1074—1075
362	972— 973	415	1024—1025	468	1075—1076
363	973— 974	416	1025—1026	469	1076—1077
364	974— 975	417	1026—1027	470	1077—1078
365	975— 976	418	1027—1028	471	1078—1079
366	976— 977	419	1028	472	1079—1080
367	977— 978	420	1029	473	1080—1081
368	978— 979	421	1030	474	1081—1082
369	979— 980	422	1030—1031	475	1082—1083
370	980— 981	423	1031—1032	476	1083—1084
371	981— 982	424	1032—1033	477	1084—1085

Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական
478	1085—1086	531	1136—1137	584	1188—1189
479	1086—1087	532	1137—1138	585	1189—1190
480	1087—1088	533	1138—1139	586	1190
481	1088—1089	534	1139—1140	587	1191
482	1089—1090	535	1140—1141	588	1192
483	1090—1091	536	1141—1142	589	1193
484	1091—1092	537	1142—1143	590	1193—1194
485	1092—1093	538	1143—1144	591	1194—1195
486	1093	539	1144—1145	592	1195—1196
487	1094	540	1145—1146	593	1196—1197
488	1095	541	1146—1147	594	1197—1198
489	1095—1096	542	1147—1148	595	1198—1199
490	1096—1097	543	1148—1149	596	1199—1200
491	1097—1098	544	1149—1150	597	1200—1201
492	1098—1099	545	1150—1151	598	1201—1202
493	1099—1100	546	1151—1152	599	1202—1203
494	1100—1101	547	1152—1153	600	1203—1204
495	1101—1102	548	1153—1154	601	1204—1205
496	1102—1103	549	1154—1155	602	1205—1206
497	1103—1104	550	1155—1156	603	1206—1207
498	1104—1105	551	1156—1157	604	1207—1208
499	1105—1106	552	1157—1158	605	1208—1209
500	1106—1107	553	1158	606	1209—1210
501	1107—1108	554	1159	607	1210—1211
502	1108—1109	555	1160	608	1211—1212
503	1109—1110	556	1160—1161	609	1212—1213
504	1110—1111	557	1161—1162	610	1213—1214
505	1111—1112	558	1162—1163	611	1214—1215
506	1112—1113	559	1163—1164	612	1215—1216
507	1113—1114	560	1164—1165	613	1216—1217
508	1114—1115	561	1165—1166	614	1217—1218
509	1115—1116	562	1166—1167	615	1218—1219
510	1116—1117	563	1167—1168	616	1219—1220
511	1117—1118	564	1168—1169	617	1220—1221
512	1118—1119	565	1169—1170	618	1221—1222
513	1119—1120	566	1170—1171	619	1222—1223
514	1120—1121	567	1171—1172	620	1223
515	1121—1122	568	1172—1173	621	1224
516	1122—1123	569	1173—1174	622	1225
517	1123—1124	570	1174—1175	623	1226
518	1124—1125	571	1175—1176	624	1226—1227
519	1125	572	1176—1177	625	1227—1228
520	1126	573	1177—1178	626	1228—1229
521	1127	574	1178—1179	627	1229—1230
522	1128	575	1179—1180	628	1230—1231
523	1128—1129	576	1180—1181	629	1231—1232
524	1129—1130	577	1181—1182	630	1232—1233
525	1130—1131	578	1182—1183	631	1233—1234
526	1131—1132	579	1183—1184	632	1234—1235
527	1132—1133	580	1184—1185	633	1235—1236
528	1133—1134	581	1185—1186	634	1236—1237
529	1134—1135	582	1186—1187	635	1237—1238
530	1135—1136	583	1187—1188	636	1238—1239

Հիջրի	Եզրույական	Հիջրի	Եզրույական	Հիջրի	Եզրույական
637	1239—1240	690	1291	743	1342—1343
638	1240—1241	691	1291—1292	744	1343—1344
639	1241—1242	692	1292—1293	745	1344—1345
640	1242—1243	693	1293—1294	746	1345—1346
641	1243—1244	694	1294—1595	747	1346—1347
642	1244—1245	695	1295—1296	748	1347—1348
643	1245—1246	696	1296—1297	749	1348—1349
644	1246—1247	697	1297—1298	750	1349—1350
645	1247—1248	698	1298—1299	751	1350—1351
646	1248—1249	699	1299—1300	752	1351—1352
647	1249—1250	700	1300—1301	753	1352—1353
648	1250—1251	701	1301—1302	754	1353
649	1251—1252	702	1302—1303	755	1354
650	1252—1253	703	1303—1304	756	1355
651	1253—1254	704	1304—1305	757	1356
652	1254—1255	705	1305—1306	758	1356—1357
653	1255—1256	706	1306—1307	759	1357—1358
654	1256	707	1307—1308	760	1358—1359
655	1257	708	1308—1309	761	1359—1360
656	1258	709	1309—1310	762	1360—1361
657	1258—1259	710	1310—1311	763	1361—1362
658	1259—1260	711	1311—1312	764	1362—1363
659	1260—1261	712	1312—1313	765	1363—1364
660	1261—1262	713	1313—1314	766	1364—1365
661	1262—1263	714	1314—1315	767	1365—1366
662	1263—1264	715	1315—1316	768	1366—1367
663	1264—1265	716	1316—1317	769	1367—1368
664	1265—1266	717	1317—1318	770	1368—1369
665	1266—1267	718	1318—1319	771	1369—1370
666	1267—1268	719	1319—1320	772	1370—1371
667	1268—1269	720	1320—1321	773	1371—1372
668	1269—1270	721	1321	774	1372—1373
669	1270—1271	722	1322	775	1373—1374
670	1271—1272	723	1323	776	1374—1375
671	1272—1273	724	1323—1324	777	1375—1376
672	1273—1274	725	1324—1325	778	1376—1377
673	1274—1275	726	1325—1326	779	1377—1378
674	1275—1276	727	1326—1327	780	1378—1379
675	1276—1277	728	1327—1328	781	1379—1380
676	1277—1278	729	1328—1329	782	1380—1381
677	1278—1279	730	1329—1330	783	1381—1382
678	1279—1280	731	1330—1331	784	1382—1383
679	1280—1281	732	1331—1332	785	1383—1384
680	1281—1282	733	1332—1333	786	1384—1385
681	1282—1283	734	1333—1334	787	1385—1386
682	1283—1284	735	1334—1335	788	1386
683	1284—1285	736	1335—1336	789	1387
684	1285—1286	737	1336—1337	790	1388
685	1286—1287	738	1337—1338	791	1388—1389
686	1287—1288	739	1338—1339	792	1389—1390
687	1288	740	1339—1340	793	1390—1391
688	1289	741	1340—1341	794	1391—1392
689	1290	742	1341—1342	795	1392—1393

Հիշքի	Եվրոպական	Հիշքի	Եվրոպական	Հիշքի	Եվրոպական
796	1393—1394	849	1445—1446	902	1496—1497
797	1394—1395	850	1446—1447	903	1497—1498
798	1395—1396	851	1447—1448	904	1498—1499
799	1396—1397	852	1448—1449	905	1499—1500
800	1397—1398	853	1449—1450	906	1500—1501
801	1398—1399	854	1450—1451	907	1501—1502
802	1399—1400	855	1451	908	1502—1503
803	1400—1401	856	1452	909	1503—1504
804	1401—1402	857	1453	910	1504—1505
805	1402—1403	958	1454	911	1505—1506
806	1403—1404	859	1454—1455	912	1506—1507
807	1404—1405	860	1455—1456	913	1507—1508
808	1405—1406	861	1456—1457	914	1508—1509
809	1406—1407	862	1457—1458	915	1509—1510
810	1407—1408	863	1458—1459	916	1510—1511
811	1408—1409	864	1459—1460	917	1511—1512
812	1409—1410	865	1460—1461	918	1512—1513
813	1410—1411	866	1461—1462	919	1513—1514
814	1411—1412	867	1462—1463	920	1514—1515
815	1412—1413	868	1463—1464	921	1515—1516
816	1413—1414	869	1464—1465	922	1516
817	1414—1415	870	1465—1466	923	1517
818	1415—1416	871	1466—1467	924	1518
819	1416—1417	872	1467—1468	925	1519
820	1417—1418	873	1468—1469	926	1519—1520
821	1418	874	1469—1470	927	1520—1521
822	1419	875	1470—1471	928	1521—1522
823	1420	876	1471—1472	929	1522—1523
824	1421	877	1472—1473	930	1523—1524
825	1421—1422	878	1473—1474	931	1524—1525
826	1422—1423	879	1474—1475	932	1525—1526
827	1423—1424	880	1475—1476	933	1526—1527
828	1424—1425	881	1476—1477	934	1527—1528
829	1425—1426	882	1477—1478	935	1528—1529
830	1426—1427	883	1478—1479	936	1529—1530
831	1427—1428	884	1479—1480	937	1530—1531
832	1428—1429	885	1480—1481	938	1531—1532
833	1429—1430	886	1481—1482	939	1532—1533
834	1430—1431	887	1482—1483	940	1533—1534
835	1431—1432	888	1483	941	1534—1535
836	1432—1433	889	1484	942	1535—1536
837	1433—1434	890	1485	943	1536—1537
838	1434—1435	891	1486	944	1537—1538
839	1435—1436	892	1486—1487	945	1538—1539
840	1436—1437	893	1487—1488	946	1539—1540
841	1437—1438	894	1488—1489	947	1540—1541
842	1438—1439	895	1489—1490	948	1541—1542
843	1439—1440	896	1490—1491	949	1542—1543
844	1440—1441	897	1491—1492	950	1543—1544
845	1441—1442	898	1492—1493	951	1544—1545
846	1442—1443	899	1493—1494	952	1545—1546
847	1443—1444	900	1494—1495	953	1546—1547
848	1444—1445	901	1495—1496	954	1547—1548

Հիշրի	Եվրոպական	Հիշրի	Եվրոպական	Հիշրի	Եվրոպական
955	1548—1549	1007	1598—1599	1059	1649
956	1549	1008	1599—1600	1060	1650
957	1550	1009	1600—1601	1061	1650—1651
958	1551	1010	1601—1602	1062	1651—1652
959	1551—1552	1011	1602—1603	1063	1652—1653
960	1552—1553	1012	1603—1604	1064	1653—1654
961	1553—1554	1013	1604—1605	1065	1654—1655
962	1554—1555	1014	1605—1606	1066	1655—1656
963	1555—1556	1015	1606—1607	1067	1656—1657
964	1556—1557	1016	1607—1608	1068	1657—1658
965	1557—1558	1017	1608—1609	1069	1658—1659
966	1558—1559	1018	1609—1610	1070	1659—1660
967	1559—1560	1019	1610—1611	1071	1660—1661
968	1560—1561	1020	1611—1612	1072	1661—1662
969	1561—1562	1021	1612—1613	1073	1662—1663
970	1562—1563	1022	1613—1614	1074	1663—1664
971	1563—1564	1023	1614—1615	1075	1664—1665
972	1564—1565	1024	1615	1076	1665—1666
973	1565—1566	1025	1616	1077	1666—1667
974	1566—1567	1026	1617	1078	1667—1668
975	1567—1568	1027	1617—1618	1079	1668—1669
976	1568—1569	1028	1618—1619	1080	1669—1670
977	1569—1570	1029	1619—1620	1081	1670—1671
978	1570—1571	1030	1620—1621	1082	1671—1672
979	1571—1572	1031	1621—1622	1083	1672—1673
980	1572—1573	1032	1622—1623	1084	1673—1674
981	1573—1574	1033	1623—1624	1085	1674—1675
982	1574—1575	1034	1624—1625	1086	1675—1676
983	1575—1576	1035	1625—1626	1087	1676—1677
984	1576—1577	1036	1626—1627	1088	1677—1678
985	1577—1578	1037	1627—1628	1089	1678—1679
986	1578—1579	1038	1628—1629	1090	1679—1680
987	1579—1580	1039	1629—1630	1091	1680
988	1580—1581	1040	1630—1631	1092	1681
989	1581	1041	1631—1632	1093	1682
990	1582	1042	1632—1633	1094	1682—1683
991	1583	1043	1633—1634	1095	1683—1684
992	1584	1044	1634—1635	1096	1684—1685
993	1585	1045	1635—1636	1097	1685—1686
994	1585—1586	1046	1636—1637	1098	1686—1687
995	1586—1587	1047	1637—1638	1099	1687—1688
996	1587—1588	1048	1638—1639	1100	1688—1689
997	1588—1589	1049	1639—1640	1101	1689—1690
998	1589—1590	1050	1640—1641	1102	1690—1691
999	1590—1591	1051	1641—1642	1103	1691—1692
1000	1591—1592	1052	1642—1643	1104	1692—1693
1001	1592—1593	1053	1643—1644	1105	1693—1694
1002	1593—1594	1054	1644—1645	1106	1694—1695
1003	1594—1595	1055	1645—1646	1107	1695—1696
1004	1595—1596	1056	1646—1647	1108	1696—1697
1005	1596—1597	1057	1647	1109	1697—1698
1006	1597—1598	1058	1648	1110	1698—1699

Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական
1111	1699—1700	1163	1749—1750	1215	1800—1801
1112	1700—1701	1164	1750—1751	1216	1801—1802
1113	1701—1702	1165	1751—1752	1217	1802—1803
1114	1702—1703	1166	1752—1753	1218	1803—1804
1115	1703—1704	1167	1753—1754	1219	1804—1805
1116	1704—1705	1168	1754—1755	1220	1805—1806
1117	1705—1706	1169	1755—1756	1221	1806—1807
1118	1706—1707	1170	1756—1757	1222	1807—1808
1119	1707—1708	1171	1757—1758	1223	1808—1809
1120	1708—1709	1172	1758—1759	1224	1809—1810
1121	1709—1710	1173	1759—1760	1225	1810
1122	1710—1711	1174	1760—1761	1226	1811
1123	1711—1712	1175	1761—1762	1227	1812
1124	1712	1176	1762—1763	1228	1813
1125	1713	1177	1763—1764	1229	1813—1814
1126	1714	1178	1764—1765	1230	1814—1815
1127	1715	1179	1765—1766	1231	1815—1816
1128	1715—1716	1180	1766—1767	1232	1816—1817
1129	1716—1717	1181	1767—1768	1233	1817—1818
1130	1717—1718	1182	1768—1769	1234	1818—1819
1131	1718—1719	1183	1769—1770	1235	1819—1820
1132	1719—1720	1184	1770—1771	1236	1820—1821
1133	1720—1721	1185	1771—1772	1237	1821—1822
1134	1721—1722	1186	1772—1773	1238	1822—1823
1135	1722—1723	1187	1773—1774	1239	1823—1824
1136	1723—1724	1188	1774—1775	1240	1824—1825
1137	1724—1725	1189	1775—1776	1241	1825—1826
1138	1725—1726	1190	1776—1777	1242	1826—1827
1139	1726—1727	1191	1777	1243	1827—1828
1140	1727—1728	1192	1778	1244	1828—1829
1141	1728—1729	1193	1779	1245	1829—1830
1142	1729—1730	1194	1780	1246	1830—1831
1143	1730—1731	1195	1780—1781	1247	1831—1832
1144	1731—1732	1196	1781—1782	1248	1832—1833
1145	1732—1733	1197	1782—1783	1249	1833—1834
1146	1733—1734	1198	1783—1784	1250	1834—1835
1147	1734—1735	1199	1784—1785	1251	1835—1836
1148	1735—1736	1200	1785—1786	1252	1836—1837
1149	1736—1737	1201	1786—1787	1253	1837—1838
1150	1737—1738	1202	1787—1788	1254	1838—1839
1151	1738—1739	1203	1788—1789	1255	1839—1840
1152	1739—1740	1204	1789—1790	1256	1840—1841
1153	1740—1741	1205	1790—1791	1257	1841—1842
1154	1741—1742	1206	1791—1792	1258	1842—1843
1155	1742—1743	1207	1792—1793	1259	1843
1156	1743—1744	1208	1793—1794	1260	1844
1157	1744—1745	1209	1794—1795	1261	1845
1158	1745	1210	1795—1796	1262	1845—1846
1159	1746	1211	1796—1797	1263	1846—1847
1160	1747	1212	1797—1798	1264	1847—1848
1161	1748	1213	1798—1799	1265	1848—1849
1162	1748—1749	1214	1799—1800	1266	1849—1850

Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական
1267	1850—1851	1299	1881—1882	1331	1912—1913
1268	1851—1852	1300	1882—1883	1332	1913—1914
1269	1852—1853	1801	1883—1884	1333	1914—1915
1270	1853—1854	1302	1884—1885	1334	1915—1916
1271	1854—1855	1303	1885—1886	1335	1916—1917
1272	1855—1856	1304	1886—1887	1336	1917—1918
1273	1856—1857	1305	1887—1888	1337	1918—1919
1274	1857—1858	1306	1888—1889	1338	1919—1920
1275	1858—1859	1307	1889—1890	1339	1920—1921
1276	1859—1860	1308	1890—1891	1340	1921—1922
1277	1860—1861	1309	1891—1892	1341	1922—1923
1278	1861—1862	1310	1892—1893	1342	1923—1924
1279	1862—1863	1311	1893—1894	1343	1924—1925
1280	1863—1864	1312	1894—1895	1344	1925—1926
1281	1864—1865	1313	1895—1896	1345	1926—1927
1282	1865—1866	1314	1896—1897	1346	1927—1928
1283	1866—1867	1315	1897—1898	1347	1928—1929
1284	1867—1868	1316	1898—1899	1348	1929—1930
1285	1868—1869	1317	1899—1900	1349	1930—1931
1286	1869—1870	1318	1900—1901	1350	1931—1932
1287	1870—1871	1319	1901—1902	1351	1932—1933
1288	1871—1872	1320	1902—1903	1352	1933—1934
1289	1872—1873	1321	1903—1904	1353	1934—1935
1290	1873—1874	1322	1904—1905	1354	1935—1936
1291	1874—1875	1323	1905—1906	1355	1936—1937
1292	1875	1324	1906—1907	1356	1937—1938
1293	1876	1325	1907—1908	1357	1938—1939
1294	1877	1326	1908	1358	1939—1940
1295	1878	1327	1909	1359	1940
1296	1878—1879	1328	1910	1360	1941
1297	1879—1880	1329	1911		
1298	1880—1881	1330	1911—1912		

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

ԳՐՔՈՒՄ ԳՈՐԾԱԾՎԱԾ
ՔՈՒՐՔԵՐԵՆ ԲԱՌԵՐԻ ԵՎ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Դրքում գործածված վարչական, զինվորական, կրոնական, հարկային և այլ տերմինների և բառերի*:

Ա.

- Ազաբ — عَزَب — Ամուրի, չամուսնացած: Օսմանյան բանակի տեղական զորամասերի մի մասը կազմված էր միայն ամուրիներից: Ազաբ Աղասը՝ ազաբ զինվորների պետը:
- Աթերե — أَبَ — Դուռ, արքունի դուռ, ասպարանք, նվիրական վայր, ակադեմիա:
- Աթեպեի-Ալիյե — أَبَ اَعَالِيَه — Նվիրական վայրեր՝ Քերբելա, Նեջեֆ և այլն:
- Ալ-Օսման — آل عثمان — Ալ՝ գերդաստան, տոհմ, զինաստիա. Ալ-Օսման օսմանյան սուլթանների զինաստիան:
- Ալայ — آلاي — Գունդ, զորագունդ, թափուր, շքերթ: Ալայ-Բեյի՝ էյալեթի սխիահիների պետը, (տե՛ս սխիահի):
- Ալթուն — آلتون — Ոսկի, ոսկեդրամ, որն հավասար էր հարյուր դուրուշի (լիրա):

* Ինչպես հիշել ենք առաջարանում, թուրքական աղբյուրներում գործածված բազմաթիվ բառերի և որոշ տերմինների բառացի թարգմանությունը հաճախ անհնար է: Ընթերցողներին որոշ գյուրությունն տալու նպատակով մենք կազմեցինք սույն փոքրիկ բառարանը, զբքում գործածված թուրքերեն բառերի և որոշ տերմինների թարգմանությունը և համառոտ բացատրությունը:

Բառարանում մենք ուշադրություն ենք դարձրել բառերի և տերմինների զլխավորապես պատմական ժամանակաշրջանի (XVI—XVIII դդ.) իմաստին և գործածության ձևին: Թուրքական բառերի ընթերցումն ու արտասանությունը հեշտացնելու համար, տալիս ենք նաև հայերենով:

Ակչե — آچق — (ակչա), փոքր արծաթյա դրամ, դուրուշի ¹/₁₂₀ մասը:

Ահդնամե — آهنامه — Դաշնագիր, պետությունների միջև կընքված դաշնագիր:

Ահդնամեի-հյոււմայուն — آهنامه همایون — Փառիշահական Ֆերման, Խաթթը-հյոււմայուն:

Աղա — آغا — Մեծ, տեր, ղեկավար, պետ: Արևելքի շատ երկրներում տիրոջ տ է: Գործ է ածվում մի շարք բարդ ձևերով (պալատական, զինվորական և այլ պաշտոնների մասին): Հարեմ-Աղասը՝ Հարեմի Աղան, Իշ-Աղալարը, Դըշ-Աղալարը՝ Ներքին, Արտաքին Աղաներ, Ենիչերի-Աղասը՝ ենիչերիների աղան և այլն: Աղա-Բեյ՝ ավագ եղբայր:

Այեթ — آیت — Նվիրական դուրանի սուրենների (գլուխ) բովանդակած նախադասություններից ամեն մեկը: Այեթի-Բերիմե, Այեթի-Շերիֆե՝ նվիրական այեթ:

Աման — آمان! — Բացականչություն՝ աման. խնդրանք, ներողամտություն խնդրանք: Պատերազմում «աման խնդրել» կամ «ամանով հանձնվել»: Աման-Նամե՝ հանձնվելու խնդրագիր:

Ամիլ — عامل — Արարների իշխանության օրով վարչական պաշտոնյա, վալի, մյուլթասարրիֆ:

Այան — اعیان — Հասարակության հարգելի, պատվավոր և ազդեցիկ անդամ: Ավելի ուշ դարաշրջանում՝ ծերակուտական. Մեջլիսի Այան՝ Ծերակույտ, սենատ:

Աշար — عشر — Տասանորդի հարկը, շարիաթական տասանորդ:

Աջեմ — عجم — Ոչ-արարական ազգությունների և ցեղեր, հատկապես իրանցիներ:

Աջեմիստան — عجمستان — Պարսկաստան, Իրան:

Աջեմի-օղլանլար — عجمی اوغلانلر — Պատերազմական զերիների որոշ մասը, որոնք հատուկ կրթություն էին ստանում ենիչերիական և այլ զորամասեր մտնելու համար:

Ասիթանե — آسیتانه — Մայրաքաղաք, սուլթանություն կենտրոն: Ասիթանեի—սեաղեթ՝ Երջանիկ Ասիթանե, Ստամբուլ:

Արփալըք — آریه لوق — Բարձր պաշտոնյաներին մթերքով կամ դրամով տրված սոճիկ, հատկացում, թոշակ:

Արփա-եմինի — آریه امینی — Այդ գործերի վարիչը, էմինը:

Արմաղան — آرمغان — Նվեր, ընծա:

Արնավուալուք — آرناوودلق — Ալրանիա, Արնավուա՝ ալրանացի:

Ասես — عسس — Գիշերապահութիւնն և հսկողութիւնն կատարող հատուկ պաշտօնյա: Գիշերապահ, Ասես-Բաշը՝ դրանց պետը:

Ավամ — عوام — Հասարակութիւնն, հասարակութեան ցածր դասեր, անհասակներ, Ավամ ադամ՝ առանց կրթութեան մարդ:

Բ

Բար — باب — (հոգ. երվար). Դուռ, մուտք, անցք, լեռնանցք: Բարձր հիմնարկութիւնն:

Բար-էլ-երվար — باب الابواب — Դերբենդ քաղաքի անուններից մեկը:

Բարը-Ալի կամ Բարալի — باب عالی — Բարձրագույն Դուռ, Կ. Պոլսում սադրազամութիւնն և մի շարք մինիստրութիւնների պետական շէնքը: Հաճախ գործ է ածվում Օսմանյան կառավարութեան իմաստով:

Բարը-Ֆերվա — باب فتوى — և Բարը-Մեշեյխեր — իսլամական Շեյխ-ուլ-իսլամի հիմնարկութիւններ:

Բարը-Սերասքերի — باب سرعسكري — Զինվորական բարձր հրամանատարութիւններ: Սերասքերութեան (տե՛ս սերասքեր) Դուռը:

Բար-ուլ-Սեադե — باب السعادة { Սուլթանական հարեմ:
Բար-ուլ-Շերիֆե — باب الشريفة {

Բարը-Հյումայուն — باب همايون — Կայսերական պալատի (սարայ) մեծ և պաշտօնական Դուռը:

Բալթաշը — بالطجى — Փաղիշահական պալատի հասարակ ծառայողներից:

Բաշ-Վեքիլ — باش و کيل — Գլխավոր մինիստր: Վեքիլ (փոխանորդ) էր կոչվում, որովհետեւ նա փոխարինում էր փաղիշահին և համարվում էր նրա բացարձակ լիազորը: Բաշ-Վեքիլը կոչվում էր նաև Ռեյիսի-Վյուքելա՝ Մինիստրների խորհրդի նախագահ, Սադրագամ (տե՛ս Սադրագամ):

Բաշ-Բուղ — باش بوغ — Հրամանատար, գլխավոր, ոչ կանոնավոր զինվորական խմբերի հրամանատար, Սերքերաե (տե՛ս Սերքերաե):

- Բաշ -- باش — Գլուխ, գլխավոր, պետ: Բարդություններում՝ Բաշ-
Վեքիլ, Բաշ-Քյաթիբ, Բաշ-չավուշ:
- Բաշ — باج — Տուրք, հարկ, մաքս: Տեղափոխվող ապրանքների
և մթերքների համար վճարված մաքս, տուրք:
- Բալեմեզ — باليهز — (ճիշտը՝ Բալիլեմեզի), այդ անունով մի
խտալացու կողմից շինված հին տիպի թնդանոթ:
- Բեդիսաան — بدستان — Փակ շուկա, որտեղ վաճառվում էին թան-
կագին կերպասներ, գոհարեղեն և զենքեր:
- Բեդելի-ասկերի — بدل عسکری — Թուրքիայում մինչև 1908 թ-
Սահմանադրության հրատարակումը ոչ-մուսուլման հպատակ-
ների զինվորական ծառայության փոխարեն վճարած հարկը:
- Բեդելի-էսարեթ — بدل اسارت — Տե՛ս Փենջիք բառը:
- Բեյ — بك — Բեյ, էֆենդի, հարուստ և առաջավոր մարդ: Բար-
դություններում՝ Աշիրեթ-Բեյի, Ալայ-Բեյի, Կարա-Դաղ Բեյի և
այլն:
- Բեյլիք — بکلك — Բեյության աստիճան, ազնվականութուն: Մի
բեյի իշխանություն տակ գտնված երկիր, երկրամաս, էյալեթ-
Պետական, կառավարական սեփականություն: Անադոլուի բե-
յություններ:
- Բեյլերբեյի — بکلبکى — Վեզիրից և միրմիրանից հետո քաղա-
քացիական բարձր աստիճան: էյալեթների կառավարիչը:
- Բեկթաշի, Բեկթաշիլիք — بکتاشى، بکتاشيلک — Հաջի Բեկթաշ-Վելիի
կողմից հիմնված գերվիշական միաբանություն:
- Բեկլեքջի — بکلکجى — Կայսերական Դիվանի գրասենյակի պետը:
- Բերաթ — برات — Փաղիշահի կողմից տրված աստիճանների,
չքանչանների և արտոնությունների ֆերման:
- Բերիյե — بریه — (հոգ. բերայա) Ռայա չեղող մարդիկ, հասա-
րակություն:
- Բոստանջի — بوستانجى — Փաղիշահական պարտեզի (Խաա-բաղ-
չե) ծառայողներ ու պահապաններ: Ավելի ուշ ժամանակում
կայսերական պալատի պաշտպանության գործում ծառայող
որոշ դասի զինվորներ: Բոստանջի-Բաշը՝ այդ դասի զինվոր-
ների պետը, որը միաժամանակ հսկում էր քաղաքի կարգ ու
կանոնի պահպանության գործերին:
- Բեոլյուկ — بلوک — Վաշտ, հեծելավաշտ:
- Բեոլյուկաթթ-էրբաա — بلوکات اربعه — (Տե՛ս էրբաա):

Դանիշմենդ — دانشمند — Ուսման և գիտության տեր, գիտուն, հնում նաչիրի տրամագրության ներքո, նրա օգնականի պաշտոնը կատարող անձ:

Դալ-Կըլըջ — دال قلیج — Սուրը պատյանից հանած, սուսերամերկ: Ենիչերիական բանակում հատուկ զինվորների խումբ:

Դար-ուլ-Սուլթանե — دارالسلطانہ — Սուլթանների բնակավայր, մայրաքաղաք: Դար՝ վայր, բնակավայր, տուն, օրինակ՝ Դար-ուլ-Ֆյուլունե՝ համալրարան, Դար-ուլ-Մուալիմին՝ ուսուցչական ինստիտուտ, Դար-ուլ-հարբ՝ պատերազմի երկիր, վայր:

Դերաղ — دباغ — Խաղախորդ, կաշիներ մաքրող և զանազան տեսակի կաշիներ պատրաստող արհեստավոր, դաբաղ:

Դերգյահ — درگاه — Դուռ, դռան ճակատը, մեծ մարդկանց դուռը, որին պետք է դիմել խնդրանքով:

Դերգյահի-Ալի — درگاه عالی — Փառիշահական բարձր Դուռը:

Դերբենդ — دربند — Նեղ անցք, լեռնանցք, սահմանի վրա նեղ և դժվարանցանելի տեղեր: Դերբենդ քաղաքը (բերդը)՝ կասպից ծովի եզերքում, հայտնի իր նեղ անցքովը:

Դերսեաղեթ — در سعادت — Երջանկության, բախտավորության վայր, այսպես էր կոչվում Ստամբուլը:

Դեֆթեր — دفتر — Տետր, ցուցակ, մատյան, հաշվեմատյան, դաֆթար:

Դեֆթերխանե — دفتر خانہ — Կալվածների և հողերի արձանագրության և նրանց վերաբերյալ գործողություններին հսկող կառավարական հիմնարկություն:

Դեֆթերդար — دفتر دار — Պետության եկամտի և ծախքերի մատյանները կազմող և նրանց վրա հսկող բարձր պաշտոնյան: Այս պաշտոնը համապատասխանում էր ֆինանսների մինիստրի պաշտոնին: Ավելի ուշ վիլայեթների ֆինանսներին հրահող պաշտոնյաները նմանապես դեֆթերդար կոչվեցին, իսկ սանջակներին (լիվա)՝ մուհաաբեջի, կազաններին (գավառ)՝ մալ-մյուլգիրի:

Դեվշիրմե — دوشیرمه — Ժողովել, հավաքել, մանկաժողով: Ենիչերիական բանակի համալրման համար քրիստոնյա ազդու-թյունների երեխաների (տղաների) բանի հավաքը:

Դիզդար — دزدار — Բերդապահ:

Դերլիք — دیرلک — Անհրաժեշտ սնունդ, սոճիկ, վարձք, ասլ-
րուստի միջոց:

Դինար — دینار — Հին ոսկեդրամ, որը մոտավորապես $\frac{3}{4}$ լի-
րայի արժեքն ուներ:

Դիրհեմ (տիրեմ) — درهم, درم — Պարսկերեն դիրեմի արաբակա-
նացած ձևը: Դիրհեմը ժանրության կշռի չափ է, որը հավա-
սար է օկկայի 400 մասից մեկին: Օկկան 400 դիրհեմ է:

Դիվան — دیوان — Մեծ Մեջլիս, Բարձ Մեջլիս, ատյան: Բա-
նաստեղծի երկերի ժողովածուն: Դիվանի-Ալի՝ փառիշահական
Բարձր Դիվան. Դիվանի-հարթ՝ պատերազմական, զինվորական
ատյան:

Ե.

Ենիչերի — یکی چری — Ենիչերի, նոր զինվոր, ենիչերիական բա-
նակի զինվոր. Ենիչերի-Աղաաը՝ ենիչերիական բանակի հրա-
մանատարը:

Երլի-Կուլու — یرلی قولى — Տեղական, նահանգային զինվոր:

Զ.

Զադե — زاد — Որդի, զավակ: Ընդհանրապես գործ է ածվում մի
անձի ծնունդն ու ծագումը ցույց տալու համար: Օրինակ՝
Ռասուլ-Զադե, Թուրսուև-Զադե:

Զադեգյան — زادگان — Ազնվական, ազնվական ծագումով, երե-
վելի, արխատոկրատ: Զադեգյան-սընըֆի՝ արխատոկրատիա:

Զարբազան — ضربزان — Մի տեսակ հին թնդանոթ՝ բերդեր սըմ-
բակոծելու համար:

Զարբխահե — ضربخانه — Փողերանոց, դրամ կտրելու վայր: Զարբ-
խահեի-հյուլմայուև՝ Կայսերական փողերանոց:

Զենդ — زند — Զրադաշտական կրոնի հիմնադրի նվիրական գիրքը,
որը կոչվում է «Զենդավեստան»: Զենդավեստան գրված է իրա-
նական հնագույն լեզվով, որը կոչվում է Զենդ լիսանի (լեզու):

Զերնիշան — زرنشان — Ռակյա նշան, սրերի և այլ իրերի վրա
փորագրվածք: Զերնիշանջի՝ այդ արհեստով պարասպող վար-
պետ:

Զենջիր — زنجیر — Շղթա, Զենջիրբենա՝ շղթայակապ:

Զեյլ — زیل — Հավելված, ծանոթութուն, լրացուցիչ գրվածք
(պատմական և այլ երկերի):

Զեքյաթ — زكاة — Շարիաթական օրենքով ապրանքի և դրամի մաքրությունն ու հարալությունը ապահովելու համար տարեկան քառասունից մեկի ($\frac{1}{40}$) մեսջիտին (մզկիթ) տրված տարբը:

Զըրա — ذراع — Երկարության չափ, արմնկաչափ, արմունկից մինչև միջնամատի ծայրի երկարությունը, արշին:

Զիմմի — ذمی — Իսլամական պետության հպատակ ոչ-մուսուլմանները, ռայաները:

Զիլկադե — ذی القعدة — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 11-րդ ամիսը:

Զիլհիջջե — ذی الحجة — Արաբական տոմարի 12-րդ ամիսը:

Զըլլ — ظل — Ստվեր, շուք, պաշտպանություն, հովանավորություն. Զըլլ-Ուլլահ՝ Աստուծո ստվեր, իսլամական խալիֆաներին (և սուլթաններին) տրված տիտղոսներից մեկը:

Է.

Էզան — اذان — Մուսուլմաններին նամազի և աղոթքի հրավիրող մինարեից մյուեզզինի կարդացած աղոթքը (տե՛ս մինարե և մյուեզզին):

Էլ — آيل، آل — Ժողովուրդ, մարդիկ, ցեղ, աշիրեթ: Երկիր, երկրամաս, վիլայեթ, օրինակ՝ Ռուսելի, Կոչաբելի:

Էհլ — اهل — Տեր, տիրացող, ունեցող: Էհլի սերվեթ՝ հարստության տեր, Էհլի-նամուս՝ պատվո տեր: Բնակող, բնակիչ:

Էհլի-Իսլամ — اهل اسلام — Իսլամական կրոնին պատկանող մարդիկ:

Էհլի-սյունեներ — اهل سنت — Իսլամական կրոնին պատկանող, Մուհամմեդին հավատացող և նրա կողմից հիմնված սկզբունքներով առաջնորդվող մարդիկ:

Էյալեթ — ايالت — Նահանգ, երկրամաս: Օսմանյան Կաշարության վարչական մեծ միավորը: Ավելի ուշ էյալեթի փոխարեն սկըսեց դործ ածվել վիլայեթ տերմինը:

Էվկաֆ — اوقاف — (վակֆի հոգնակին), Բարեգործական նպատակով ջամիներին նվիրված կալվածներ, հող, խանութ և այլն:

Էվկաֆի-հյուսնա յուե՝ Փաղիչահի կողմից շնորհված վակֆներ:

Էվկաֆ-նեզարեթի՝ վակֆների մինիստրություն:

- Էմիր — أمير — Երկրի և ժողովրդի ղեկավորը, պետը, բարձր դասի և զերդաստանի պատկանող անձ: Հոգ. ումբրա:
- Էմիր-ուլ-ումբրա — أمير الامرا — Արարական խալիֆաների ժամանակ ղինվորական գործերի և կարգ ու կանոնի պահպանության հսկող անձանց տրված տիտղոսը: Իբրև քաղաքացիական տիտղոս տրվում էր միրմիրանությունից ցածր աստիճան ունեցողներին:
- Էնջյումեն — انجمين — Ժողով, ընկերություն, ինստիտուտ: Էնջյումենի-Դանիշ՝ ակադեմիա: «Թարիհի Օսմանի Էնջյումենի»՝ Օսմանյան Պատմության Ընկերություն:
- Էջել — اجل — Մահվան ժամ. մահ, օրհաս, նախախնամության կողմից սահմանված մահվան ժամ, որից չի կարելի խուսափել:
- Էրբաա — اربعة — Չորս. ջինաբի-էրբաա՝ հորիզոնի չորս կողմերը: Բեռլյուզաբի-էրբաա՝ չորս վաշտերի զորամասեր, աջ ու ձախ ուլուֆեջիներ (տե՛ս), աջ ու ձախ դարիբներ (տե՛ս):
- Էսնաֆ — اصناف — Դաս, խմբակցություն, արհեստավորների, խանութպանների ու ծառայողների ըստ համաքարության կազմակերպված միություններ, օրինակ Բաքրբջիլեր էսնաֆի, Չեորեբջիլեր-էսնաֆի (պղնձագործների, հացագործների համաքարություններ):
- Էսնաֆ Բեթխուդաար — اصنافي كتحذوسي — Էսնաֆի կողմից ընտրված և կասավարության կողմից հաստատված էսնաֆի գործերի վարիչը:
- Էրբան — ارکان — (եղ. Բյուքն), Հիմք, հենարան, կասավարության հիմքը կազմող բարձր պաշտոնյաներ (վեզիրներ, կազեսքերներ և այլն). Էրբանի գեվլեր. Էրբանի-հարբիյե՝ ղինվորական շտաբ:
- Էֆրենջ, Էֆրենջի — افرنج، افرنجی — (Ֆրանսերեն France բառից): Միջին դարերում Էֆրենջի էին կոչվում եվրոպական և մասնավորապես ֆրանսիական ժողովուրդները: Էֆրենջի, եվրոպացիներին, այսինքն ֆրանսիացիներին հատուկ: Թարիխի-Էֆրենջի՝ եվրոպական պատմություն:

Ը.

Ըյդ — عيد — Տոն, բարեբաաստիկ օր, նվիրական օր:

Էյդիե — عيديه — Տոնական, բայրամի առթիվ մատուցված նվեր.
նվիրարեթյուն:

Թ.

Թարակա — طبقه — Խալ, շարք, դաս, աստիճան:

Թարիկաթ — طریقات — Մուսուլմանական դերվիշների միարա-
նություն:

Թայինաթ — تعینات — Որոշում, նշանակում, զինվորներին կամ
պաշտոնյաներին տրված հատկացում (սոճիկ, մթերք և այլն):

Թարիխ — تاریخ — Պատմություն, Թարիխի-օսմանի, Թարիխի-
սիյասի, Թարիխի-ուսմանի՝ ընդհանուր պատմություն. Թա-
րիխջի՝ պատմագիր, պատմաբան: Տե՛ս մյուս վերրիխ: Թարի-
խի՝ պատմական:

Թահրիր — تحریر — Գրել, գրություն, գրանցում: Թահրիր-գեֆ-
թերի, գրանցման մատյան:

Թահրիրի-եմլաթ — تحریر املاک — Կալվածների հաշվառք:

Թահրիրի-նուֆուս — تحریر نفوس — մարդահամար:

Թախսիսաթ — تخصیصات — Հատկացում, դրամական միջոցների
հատկացում:

Թանգիմաթ — تنظیمات — Կարգավորում, բարենորոգում, Թան-
գիմաթի-խայրիյե՝ Սուլթան Աբդուլ-Մեջիդի իշխանության
օրոք (1839 թ.) Ռեշիդ փաշայի նախաձեռնությամբ հրատա-
րակված բարենորոգումների հրովարտակը, որը հայտնի է
«Դյուսլիսանեի խաթթը-հյուսմայուն» անունով:

Թեգթերե — تذکره — Տոմսակ, գրություն, գրությունների փո-
խանակում:

Թեգթերեջի — تذکره جی — Դատավարության նյութերը և բովան-
դակությունը արձանագրող պաշտոնյա:

Թեշրիֆաթ — تشریفات — Հանդիսավոր և պատվավոր ընդունե-
լություն:

Թեշրիֆաթջի — تشریفات جی — Արքունական պալատում, Սադրա-
ղամությունում և այլ պետական բարձր հիմնարկություննե-
րում պետական աստիճանավորներին և օտար պետություն-
ների ներկայացուցիչներին ընդունող անձը:

Թիմար — تیمار — Հիվանդին (մարդ կամ կենդանի) խնամող,

ժառանգութիւն: Թուրքիայում ֆեոդալական հողամաս, որը արվում էր սխիահիներին (տե՛ս), որի փոխարեն սխիահինը պարտավոր էր որոշ թվով զինվորներ տալ: Սխիահին իրավունք ուներ այդ հողամասի (թիմարի) օրինական տասանորդը (աշար) և այլ հարկերը ստանալ:

Թուման — تومن، تومان — 10 հազար ակչեի արժեքով իրանական ոսկեգրամ (50 դուրուշ): Հնում գործ էր անում նաև գորամաս իմաստով, մի թուման (ֆլրիկա) զինվոր (տե՛ս ֆլրիկա):

Թերսանե — ترسانه — նավաշինարան (ապմական), Թերսանեի-Ամիրե՝ ապմածովային գործերի վարչութիւն:

Թեքալիֆ — تکالیف — Շարիատի սկզբունքներով կամ պետական օրենքներով նշանակված հարկեր, Թեքալիֆի-Շերիյե՝ շարիատական հարկեր:

Թեքֆուր — تکفور — Իշխող, տիրող, Անագուլուի և Ռումելիի գրավման ժամանակ իրենց նախկին իշխանութիւնը պահպանող որոշ իշխաններ Թեքֆուր էին կոչվում:

Թեքիյե — تکيه — Մի շելխի հովանավորութիւն ներքո դերվիշների աղոթավայրը և բնակավայրը, իսլամական մենաստան, վանք:

Թեվկիի — توقيعی — կամ Թեվկիշի՝ փաղիշահական ֆերմանների և հրամանագրերի (հյուքմ) վրա Թեվկիի կոչված հատուկ սուլթանական նշանը դրոշմող և նկարող բարձր պաշտոնյա:

Թեվլիյեթ — توليت — Փոխանորդութիւն: Մի վակֆի մյուսթեվկիի նշանակելը (տե՛ս մյուսթեվկիի): Մյուսթեվկիութիւն:

Թեվեքքյուլ — توکل — Ճակատագրին հավատալով իր գործերը նախախնամութիւն հանձնել:

Թուղ — طوغ — կամ طوغ — Հնում փաշաներին, ըստ իրենց աստիճանին արված հատուկ նշան, որը պատրաստվում էր ձիու պոչի մազերից: Թուղը լինում էր 1, 2 և 3 հատ, այդ պատճառով էլ փաշաները կոչվում էին մեկ, երկու կամ երեք թուղով փաշա:

Թուղրա — ظغرا — Սուլթանի անունը բովանդակող բարդ և հատուկ նշան, որը դրոշմվում էր փաղիշահական բոլոր գրութիւնների վրա (ֆերման, հրաման և այլն):

Թուղրաքեշ — طغراکش — Թուղրայի նշանը դրոշմող հասուկ
բարձրաստիճան պաշտոնյա:

Թյուֆեկջի — تفکجی — Հրացանագործ: Զինվորական մասերում
հրացանները կարգավորող և նորոգող զինվոր կամ սպա:
Փաղիշահական պալատում հսկողություն կատարող պաշ-
տոնյա:

Թյուֆեկջի-Բաշը — تفکجی باشی — Էյալեթներում կարգ ու կա-
նոնին հսկող պաշտոնյաների պետը, որը փաստորեն Ալայ-
բեյի պարտականությունն է կատարում:

Թուփջի — طوچجی — Թնդանոթաձիգ, Թուփջի-բաշը՝ թնդանոթա-
ձիգների պետը:

Թուփխահե — طوچخانہ — Թնդանոթաձիգ զինվորների կենտրոնա-
կան վարչություն:

Ի.

Իբն — ابن — Որդի, գավակ. օրինակ՝ Ահմեդ-իբն Հասան: Գոր-
ծածվում է նաև Բենի ձևով:

Իլթիզամ — التزام — Կարիք, պարտավորություն, կողմնակցու-
թյուն: Կառավարական տուրքերի և եկամուտների որևէ ճյուղը
(գլխավորապես գյուղատնտեսական հարկերը) նախապես վը-
ճարելու և երաշխավորելու պայմանով կապալով վերցնելը:

Իլթիզամջի կամ մյուլթեզիմ՝ կապալով, այսինքն իլթիմազով վերց-
նող անձը:

Իհթիսաբ — احتساب — Էսնաֆների շափերի և կշեռքների վրա
հսկող հիմնարկություն, որը փաստորեն քաղաքապետության
և ոստիկանության պաշտոնն ունի: Այդ հիմնարկության
կողմից ստացված տուրքը: Իհթիսաբ-Աղաբ՝ Իհթիսաբի հիմ-
նարկության պետը:

Իգիթ, Իգիթ-Բաշը — ایکت، ایکت باش — Քաջ, արի, կտրիճ մարդ:
Իգիթ-բաշը՝ էսնաֆների լոծայի գործադիր պաշտոնյա:

Իրադե — ارادہ — Հրաման, հրամանագիր, ֆերման (փաղիշահի):
Իրադեի-ալիյե՝ սադրազամի հրամանը: Իրադեի-Սենիյե՝ ար-
քայական, փաղիշահական Բարձր Հրաման:

Իմարեթ — عمارت — Շինարարություն, բարեշինություն, բարե-
գործական հիմնարկություն՝ աղքատներին կերակուր տալու
համար:

Լաղըմ — لا غم، لغم — Վրան ծածկած ստորերկրյա անցք. կեղտոտ ջրերի հոսելու համար շինված անցք: Բերդեր և ամրությունների պայթեցնելու համար տակից փորված անցք: Լաղըմջի՝ նման անցքեր փորող բանվոր: Թշնամու բերդը պայթեցնելու համար անցք փորող զինվոր:

Լեվենդ — لوند — (խալերեն Levantino բառից աղավաղված է), արևելյան, արևելքցի: Վենետիկցիների մոտ սոճիկով ծառայող թեթևաշարժ զինվոր: Թեթևաբարո, ճարպիկ, կոկիկ հաղ-նրված երիտասարդ:

Լիվա — ليووا — Վարչական բաժանման երկրորդ միավորը՝ էյա-լեթից կամ վիլայեթից հետո: Լիվան կոչվում էր նաև սանջակ՝ մյուսապարիֆի վարչության ենթակա: Ջինվորների բրիգադա, որի հրամանատարը կոչվում էր Միր-Լիվա:

Խաթուն — خاتون — կին, պատվավոր կին, տիկին, խանըմ:

Խաս, խասս — خاص — Հատուկ, ոչ թե հասարակության այլ ըն-տրրյալ դասին պատկանող: Փաղիշահին պատկանող, օրինակ խասս-օրդու՝ փաղիշահական զորաբանակ, խասս-բաղչե, խասս-օղա: Փաղիշահական խասսեր՝ փաղիշահին պատկանող հողեր, կալվածներ:

Խան, Խանլըք — خان، خانلق — Արևելքում վեհապետներին և իշխողներին հատուկ տիտղոս: Օսմանյան սուլթաններն ևս կրում էին Խան լրացուցիչ տիտղոսը: Խանլըք՝ խանութուն, խանի իշխանության ներքո գտնված երկրամասը, օրինակ, Երևանի խանութունը, Արիմի խանութունը:

Խանեղան — خاندان — Մեծ դերդաստան, ցեղ, արքայական դի-նաստիա: Խանեղանի Ալ-Օսման՝ Օսմանյան սուլթանների դինաստիան: Խանեղանլըք՝ մեծ դերդաստանի պատկանե-լիութուն:

Խանե — خانه — Տուն, բնակարան, շինութուն: Բարդութուններում՝ քիթաբխանե՝ գրադարան, էջղախանե՝ դեղատուն, խասսախանե՝ հիվանդանոց, Թոփխանե՝ թնդանոթ ձուլելու ար-հեստանոց:

Խազեր դենիզի — خزر دكيزی — Խազերի ծով, Կասպից ծով:

- Խազիճե — خزينه — Գանձարան, սնդուկ, պետական գանձարան:
 Խազիճեի-խասսե՝ փաղիշահական կալվածներ, գույքերի, եկամուտների և ծախսերի վարչություն: Խազիճեդար՝ գանձարանի պաշտոնյա:
- Քաթիբ — خطيب — Հռետոր, ճարտասան, ճառախոս, ջամիհներում խուրբե (տե՛ս) կարդացող պաշտոնյա:
- Քարաջ — خراج — Հարկ, գլխահարկ, ոչ-խալամ հպատակներից զինվորական ծառայության փոխարեն անվճար գլխահարկը (տե՛ս ջիզիյե):
- Քաթթը-հյուժայուճ — خط همایون — Փաղիշահական ֆերման, որը հանդիսավոր կերպով կարդացվում էր Բարը-Ալիում (Բարձրագույն Դուռ): Կոչվում էր նաև Քաթթը-շերիֆ:
- Քալիֆե — خليفة — Փոխանորդ, հաջորդ, տեղակալ, Մուհամմեդի հաջորդն ու փոխարինողը, որը համարվում էր աշխարհի բոլոր մուսուլմանների իմամն ու շարիաթի հովանավորողը:
- Քալաթ — خلعت — Փաղիշահի և վեզիրների կողմից իբրև վարձատրություն և հարգանքի նշան նվիրված կաֆթան, խալաթ:
- Քալիջ — خلیج — Ծոց, ծովածոց, նեղուց, ջրանցք, Խալիջի-Կոնսդանդիլիև՝ Ստամբուլում դեպի Քաղաթխանե երկարած ծոցը, որը հայտնի է Ոսկեղջյուր անունով:
- Քուժա — خمس — Մեկ հինգերորդ մասը:
- Քուժաու-Շերի — خمس شریعی — Շարիաթական $\frac{1}{5}$, Շարիաթական օրենքով պատերազմական ավարի և գերիների $\frac{1}{5}$ մասը փաղիշահին և պետությանն էր պատկանում:
- Քոջա — خواجه — էֆենդի, աղա, չելերի, ուսուցիչ, դասախոս, փաթթոցավոր (սարըքլի) էֆենդի, խոջա էֆենդի:
- Քաջեգյան — خواجه کن — Հնում Բարը-Ալիի գրասենյակի էֆենդիներին հատուկ աստիճան, կայսերական Դիվանի խաջեգան:
- Քան — خوان — Երգիչ, կարդացող, Ղուրան-խան՝ Ղուրան կարդացող, Դուա-խան՝ աղոթք կարդացող, Շահնամե-խան՝ Շահնամե կարդացող:
- Քանեճե — خواننده — Երգիչ, գեղեցկաձայն երգիչ:
- Քուժբարա — خمبارہ — Երկաթից շինված, մեջը սպանիչ նյութերով լեցված մեծ գնդակ, որն արձակվում էր «Հավան» անուն թնդանոթով: Խուժբարա արձակող զինվոր:

- Կաբիլե — قبيلة — Յեղ, աշիրեթ: Միևնույն ցեղից ծնունդ ստած և միևնույն ցեղապետի իշխանությունն ներքո գտնվող հասարակություն, միատեղ քոչվորությունը ապրող ցեղեր:
- Կազա — قضا — Վարչական բաժանման մեջ սանջակի ստորաբաժանումը, գավառ:
- Կազաքեր — قاضعسكر — Օսմանյան կայսրության մեջ շեյխու-ուլ-իսլամից հետո բարձրաստիճան հոգևորական անձ: Կազաքերներն իր ցեղերը կոչվում էր Ռուսելիի կազաքեր, մյուսը Անադոլուի կազաքեր:
- Կազը (կամ կադը) — قاضی — Շարիատի համաձայն դատարանում որոշում տվող դատարանի նախագահ: Կազը կամ կադը էֆենդի:
- Կանուն — قانون — Օրենք, կարգ, կանոն, պետության կողմից գործադրվող ընդհանուր օրենքներ: Կանունի-թիջարեթ՝ առևտրական օրենք, կանունևամե՝ օրենքների ժողովածու, օրենսգիրք:
- Կանունի — قانونی — Օրինական, օրենքին համապատասխան: Օրենսգիրք, Կանունի-Սուլթան Սուլեյման:
- Կալֆա — قلفه — Աշակերտ, արհեստավորի աշակերտ: Գրասենյակում ստաժավոր քարտուղար, Հաջի-Կալֆա՝ Քյաթիբ-Չելեբիի երկրորդ անունն է:
- Կալե — قلعه — Բերդ, բերդաքաղաք, ամրություն. Հասան-Կալե, Թոփրուբ-Կալե, Սուլթուվ-Կալե:
- Կամուս — قاموس — Բառարան, բառագիրք, Ֆիրուզի-Աբադիի արաբերեն լեզվով կազմած բառարանը կոչվում էր «Կամուս»: Այդ անունը իբրև հասարակ անուն (բառարան իմաստով) տարածվեց բոլոր բառարանների վրա:
- Կամուս-թուրքի — قاموس ترکی — Հայտնի բառարանների հեղինակ և բառարանագետ՝ Շեմսեդդին Մամիթի թուրքերեն մեծ բացատրական բառարանը կոչվում է «Կամուսի-թուրքի» (2 հատոր, 1575 էջ, Ստամբուլ, 1317 թ. (1899—1900):
- Կամուս-ուլ-ալեմ — قاموس الاعلام — Նույն հեղինակի էնցիկլոպեդիական (պատմության և աշխարհագրության) բառարանը, վեց հատոր, 4820 էջ, Ստամբուլ, 1306—1316 թթ. (1888—1898):

- Կասրմ-գյուներ — قاسم كوتى — Կասրմի օրը: Տարին երկու հա-
վասար մասի բաժանող նույնքեր ամսի 26-րդ օրը, որը հա-
մարվում է ձմեռվա սկիզբը: Կոչվում է նաև Ռուզի-Խըզը:
- Կափը — قپو — Դուռ (սենյակի, տան, պալատի, բերդի), Փաշա-
Կափըսը՝ Սադրաղամի պաշտոնավայրը, նահանգներում կա-
ռավարական տուն, Աղա-Կափըսը՝ Ենիչերիների Աղայի պաշ-
տոնավայրը: Կափը-Օղլանը՝ պատրիարքարանների և դես-
պանատների հատուկ ծառայող, որի պարտականությունն էր
կառավարական պաշտոնավայրերի հետ կապ պահպանել:
Կափը-Բեթխուդասը՝ վիլայեթների կառավարական հիմնարկ-
ների գործերի կառավարիչը. Կափը-Չուզադարը՝ այդ քեթ-
խուդայի տրամադրություն տակ ծառայող:
- Կափըջը-Բաշը — قپو جى باشى — Փաղիշահական ասպանդակի կամ
Դուան գլխավոր դռնապանը: Կափըջի-Բաշիի պաշտոնը հա-
մարվում էր բարձր և պատվավոր պաշտոն:
- Կափը-Խալըր — قپو خلقى — Փաղիշահի անմիջական տրամադրու-
թյան ներքո գտնվող հատուկ զինվորների խումբը:
- Կափը-Կուլու — قپو قولى — XVI—XVII դարերում Կափու-կուլու
կոչված զինվորական մասերը, Ենիչերիներից հետո կազմում
էին Օսմանյան պետության կանոնավոր բանակի հիմնական
զորամասը, որն ուներ 7 հետևակ օջաքներ և վեց հեծյալ
վաշտեր:
- Կափուդան (Կափտան) — قپو دان — Նավապետ. Կափուդանը-
Դերյա կամ Կափուդան փաշա՝ հնում ժովային մինիստրի
պաշտոնը կատարող փաշա:
- Կըրլե — قبله — Նամազի ժամանակ երես դարձած կողմը: Բոլոր
խալամների համար պարտադիր է երեսը դարձնել նվիրական
Քյաբեի կողմը (տե՛ս Քյաբե): Հարավային քամի, հարավ:
Կըրլեգյան՝ Կըրլեի կողմը, կըրլեի վայրը:
- Կըրաա (կըթա) — قطعه — Ցամաքամաս, երկրագնդի ցամաքա-
մասերից ամեն մեկը: Բանաստեղծական դրվածք, որն առնը-
վազն երկու տուն ունի և որի առաջին տունը անհանգ է:
- Կըլըջ — قپلاج — Սուր, թուր: Կըլըջգան Կեչիրմեք՝ որի անցկաց-
նել: Կըլըջ էր կոչվում նաև Ֆեռդալական հողամասերից (թի-
մար և դեամեթներից) ստացված եկամուտը:
- Կըլե — قپه — Տե՛ս օկկա բառը:

- Կըշլաք — قيشلاق — Չմեռանոց, ձմեռվա արոտավայր, կըշլաղ:
- Կըշլա — قشله — Ջորանոց: Այս բառը ծագում է կըշլաք բառից, այսինքն զինվորների պատերազմը դադարած ձմեռվա ամիսներին ձմեռած վայրը: Հետագայում դործածվեց ընդհանրապես զորանոց խմաստով:
- Կուլ — قول — Սարուկ, ծառա, պատերազմում կենդանի բռնված և վաճառքի հանվող գերի: Թանրը-կուլու՝ Աստուծո ծառա, Կուլ-օղլու՝ գերիների որդիներից կազմված զորամաս, որը բանակում ծառայութուն էր անում:
- Կուլաջ — قولاج — Երկարության չափ: Բացված և երկարած երկու ձեռքերից մեկի ծայրից մինչև մյուսը եղած տարածութունը, որը հավասար է մոտավորապես երկու արշինի:
- Կոնաք — قوناق — Կառավարական շենք, պետական հիմնարկություն: Մեծ տուն, իջևան, գիշերանոց: Երկու իջևանի միջև եղած տարածությունը (մեկ օրվա ճանապարհ) նույնպես կոնաք է կոչվում:
- Կուբբե — قبة — Կամար, գմբեթ:
- Կուբբե-ալթը — قبة آلتی — Օսմանյան սուլթանների մասնակցությամբ Բարձր Մեջլիսի գումարման և այլ հանդիսավորությունների հատուկ վայրը, որը կամարավոր շինություն էր:
- Կուբբե վեզիրլերի — قبة وزیر لری — Այդ կամարավոր շինության մեջ, կամարների տակ հավաքված վեզիրները կոչվում էին կամարի վեզիրներ կամ կամարում ապրող վեզիրներ (Կուբբե-նիշին):
- Կուբբան — قربان — Ջոհ, զոհաբերություն: Աստուծո ողորմությունը խնդրելու նպատակով, շարիաթով միսը ուտելը թուլլատրված կենդանիների զոհը:
- Կուբբան-Բայրամը — قربان بايرامی — Տե՛ս Բայրամ:

2.

- Հադիս — حادث — Նոր երևան եկած, նորաստեղծ, արարած:
- Հաքիմ — حاکم — Իշխող, տիրող, հաղթող: Շարիաթի կանոնների գործադրությանը հսկող կազմ (կապի), դատավոր:
- Հաքիմ — حاکیم — Իմաստուն, գիտուն, փիլիսոփա, բժիշկ:
- Հավան — هوان — Սանդիկ, հավապիկ:

- Հավան բոփու — هوان طوی — Սումբարա արձակող հին տե-
սակի թնդանոթ (տե՛ս խումբարա):
- Հաքիմիյեք — حاکمیت — Գերիշխանություն, գերազույն իշխա-
նություն:
- Հաջը — حاج — Ջիլհիջըե ամսում մեծ հանդիսավորությամբ նվի-
րական Քյարեի (Մեքքե) ուխտագնացությունը (տե՛ս Քյարե):
Այդ ուխտագնացության մասնակցողները հաջի են կոչվում:
- Հարեմ — حرم — Մուաքը ամենքին չթուլատրված վայր, հա-
րեմ, իսլամական կանանոց, Հարեմ-Աղասը՝ Հարեմի ադան.
Հարեմի-հյոււմայու՝ Սուլթանի հարեմը:
- Հարեմեյնի-Շերիֆեյն — حرمین شریفین — Իսլամական նվիրական
երկու քաղաքներ — Մեքքե և Մեդինե: Ընդունված է այդ
քաղաքները անվանել՝ Մեքքեի մյուքբերեմե (նվիրական
Մեքքե) և Մեդինեի մյուքբերեմե (կուսավոր Մեդինե):
- Հյոււքմ — حکم — Հրաման, հրամանագիր, վճիռ, կանոն, օրենք:
- Հիջրեք — هجرت — Գնալ, գաղթել, տեղափոխվել. Մուհամմեդ
մարգարեի Մեքքեից Մեդինե փախուստը, որից սկսվում է
Հիջրեթի թվարկությունը (տարեթիվը):
- Հիջրի քարիլս — هجرى تاریخ — Հիջրեթի տարեթիվը:
- Հեյեք — هیئت — Կազմ, հաճնաժողով. մի օրգանի բոլոր անդամ-
ները միասին վերցրած: Միսիա, գելեգացիա:
- Հեյեքի-Վյուքելա — هیئت و کلا — Մինիստրների խորհուրդը:

Ղ.

- Ղազի — غازی, ղեզա — غزاً բառից, որը նշանակում է պա-
տերազմ՝ հանուն կրոնի, հանուն իսլամական կրոնի հաղթա-
նակի: Այդ նվիրական պատերազմին (ջիհադ) մասնակիցներն
ու այդ պատերազմում հաղթողները ստանում էին ղազի
տիտղոսը:
- Ղարիբ — غریب — Պանդուխտ, հայրենիքից հեռացած, օտարու-
թյան մեջ ապրող (հոգ. ղուրեբա):
- Ղարիբլեր, Ղարիբլեր-բեռլույու — غریبلر، غریبلر بلوکی — Օս-
մանյան պետության Կափը-կուլու (տե՛ս) կոչված հեծյալ զո-
րախամբերի վեց վաշտերից մեկը կոչվում էր Ղարիբների
վաշտ, որն իր հերթին բաժանվում էր Աջ և Չախ ղարիբ-
ների վաշտերի (Եմին և Եասար):

Ղարիբե — غريبه — Զվարճալի պատմվածք, տարօրինակ, չլաված
գեպք:

Մ.

Մավերաի-ուլ-Նեհիր — ماورا كنهرا — Մավերա՝ անդր, այն կողմ
(Մավերաի-Կաֆկաս — Անդրկովկաս), Մավերաի-ուլ-Նեհիր՝
գետից այն կողմ, Զինուն գետի այն կողմի երկրամասը:

Մանղըր — مانغر — Հին դրամական միավոր, փոքր պղնձյա դրամ,
որի չորսը հավասար է մեկ ակչեի:

Մյուբաշիր — مباشر — Դատական կատարածու, պրիստավ: Կա-
ռավարական հրամանները պատկանյալին հայտնող և կատա-
րող պաշտոնյա:

Մեթերիս — مترس — Խրամատ, թշնամու գնդակներից պաշտպան-
վելու համար շինված հողապատնեշ: Ժամանակավոր ամրու-
թյուն:

Մյուբեվելի — متولى — Վակֆի կառավարիչը, որ էվկաֆի մի-
նիստրուլթյան հրամանների և ցուցմունքների համաձայն
իրավունք ունի վակֆի եկամուտները ծախսել: Վակֆ-մյու-
բեվելիսի (տե՛ս թեվլիյեթ):

Մյուբեսելիմ — مسلم — Տուրքահավաք: Մի վարչության կող-
մից տուրքերն ու հարկերը հավաքելու պաշտոն ունեցող
անձ:

Մեջլիս — مجلس — Ժողով, հավաք: Պետական գործերի քննու-
թյան և որոշման համար գումարված ժողով: Մեջլիսի-մե-
բուսան՝ պարլամենտ, պատգամավորների ժողով, Մեջլիսի-
Ալիյե՝ Գերագույն ժողով:

Մյուջահիդ — مجاهد — Զանասեր, անձնազուսպ: Հանուն իսլա-
մական կրոնի մղվող պատերազմում (տե՛ս ջիհադ) կռվող
անձ, մարտիկ:

Մեջելե — مجلس — Ժողովածու, հավաքածու: Դատական օրենք-
ների ու կանոնների ժողովածու: Օրինագիրք:

Մյուհրեսիբ — محاسب — Քաղաք ներմուծվող և վաճառվող մը-
թերքներից և իրերից տուրք ստացող պաշտոնյա, Իհրեսաար-
ջի: Արբասիների ժամանակ քաղաքի կարգապահության և
կշիռների ու չափերի ճշտության հսկող պաշտոնյա, շահնա,
սուբաշը:

- Մուհասբիջի — محاسبه جی — Հաշվապահ, սանջակի ֆինանսական գործերի պաշտոնյա:
- Մուհասսիլ — محصل — Պետական եկամուտները հավաքող պաշտոնյա, Թահսիլդար:
- Մուհարբեմ — محرم — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա առաջին ամիսը:
- Մյուդերրիս — مدرّس — Դասախոս: Ջամիներին կից մեզրեսեներում աստվածաբանություն և այլ կրոնական դասախոսություններ կարդացող անձ:
- Մեզրեսե — مدرّس — Դպրոց: Աստվածաբանական և այլ կրոնական գիտելիքների դասավանդության համար ջամիներին կից հատուկ իսլամական դպրոց:
- Մյուրթեդդ — مرتد — Կրոնափոխ: Իսլամական կրոնից հրաժարվելով այլ կրոն և դավանանք ընդունող անձ:
- Մերհեյե — مرحله — Իջևան, մեկ օրվա ճանապարհ, երկու իջևանի միջև եղած տարածություն: Հոմանիշներ՝ մենզիլ, կոնաք (տե՛ս):
- Մեզաա — مزاد — Աճուրդ, աճուրդով վաճառք: Աճուրդի շուկա: Գործ է ածվում նաև սելքի-սուլթանի (տե՛ս սելք):
- Մեսջիտ — مسجد — Տե՛ս ջամի:
- Մյուշիր — مشیر — Մարշալ: Զինվորական ասպարեզում մյուշիրը վեզիրին հավասար աստիճան ունի և համարվում էր ամենարձրը:
- Մյուֆթի — مفتی — Ֆեթվա տվողը, շարիաթական հարցերի վերաբերյալ տրված հարցերին, առանց անունը տալու, շարիաթի սկզբունքների համաձայն պատասխանող անձ: Տե՛ս ֆեթվա: Մյուֆթիլիք — մյուֆթիության պաշտոնը:
- Մուկաթաաթ — مقاطعت — Նախկին վակֆային հողերից, այգիի և պարտեզի վերածվածներից, իբրև տասանորդ, միանվագ ստացված վարձքը:
- Մուկաթաալը — مقاطع علی — Տասանորդային տուրքը միանվագ վճարելու պայմանով սեփականության վերածված կալվածք:
- Մեքրուբի, Մեկրուբջի — مكتوبی، مكتوبجی — Մի հիմնարկության կամ վիլայեթի գրավոր գործերը ղեկավարող բարձր պաշտոնյա, գրասենյակի պետը:
- Մեքթում — مكتوم — Պահված, թաքնված: Զորակոչից փախչելու

նպատակով մարդահամարի մատչանում չարձանագրված անձ:
Պետական տուրքերը չվճարելու համար չարձանագրված կալ-
վածներ և եկամուտներ:

- Մեկիք — ملك — Մեկիք, իշխող, իշխան:
- Մյուլք — ملك — կալված, սեփականություն, անշարժ կալվածք,
(հող, էմլաք):
- Մինբեր — منبر — Ջամիներում խութբե (տե՛ս) կարդալու հա-
տուկ աստիճանավոր ամբիոն:
- Մինարե — منارة — Մինարե: Ջամիներում մյուեզզինի էզան կար-
դալու հատուկ բարձր աշտարակ: (Տե՛ս էզան):
- Մենշուր — منشور — Հրատարակված, հայտարարված: Փաղիշահի
կողմից վեզիրություն և այլ բարձր պաշտոններ և աստիճան-
ներ շնորհող ֆերման:
- Մյուհյուր (մեոհր) — مهر — կնիք, դրոշմ:
- Մյուհյուրդար — مهر دار — Մեծ մարդկանց կամ բարձր հիմնարկ-
ների կնիքը պահող և պաշտոնական գրությունները կնքելու
իրավունք ունեցող անձ: կնիքապահ:
- Մյուեզզին — مؤذن — Մինարեում էզան կարդացող հատուկ պաշ-
տոնյա:
- Մյուվբրրիս — مورخ — Պատմագիր, պատմություն գրող: Թա-
րիսչի:
- Մուլա — ملا — Իսլամական բարձր հոգևորականներին տրված
«մեվլանա» տիտղոսից: Մեծ կազի: Աստվածաբանությունը
ու կրոնական գիտելիքները ուսումնասիրող անձ:
- Մեվլեվի — مولوی — Դերվիշական միաբանություն՝ հիմնված
հայտնի Ջելալեդդինի—Ռումիի կողմից: Մեվլեվի-դերվիշի:
- Մեվլեվիյեր — مولوویت — Մեծ կազիի, այսինքն մուլլայի կրոնա-
կան աստիճանը և նրա կազիության շրջանը (քաղաքամասը):
- Միլադ — میلاد — Քրիստոսի ծննդյան տարեթիվը: Քրիստոնեա-
կան տարեթիվը:
- Միլադի — میلادی — Քրիստոնեական տարեթիվով հաշված: Թա-
րիսի-միլադի:
- Միրիմիրան — میرمیران — Քաղաքացիական աստիճան՝ փաշա-
լից հետո, էլալեթի վարչության պետը, վալի:
- Միրլիվա — میرلیوا — Երկու գնդից (պոլկ) կազմված զորամասի

հրամանատարը, այդ հրամանատարության հատուկ աստի-
ճան, որը փաշայից հետո երրորդն է համարվում:

Միրախոր — میر آخور — Կալսերական հատուկ ախորի պետը:
Խասս ախոր՝ փաղիշահի կենդանիների հատուկ ախոր:

Միրի — میری — Պետական, կառավարական գանձարանին հա-
տուկ:

3.

Յավեր — یاور — Օգնական, հրամանատարի տրամադրության
ներքո աշխատող սպա: Առանց պաշտոն ունենալու փաղի-
շահի կողմից Յավերի փոխդուր ստացած անձ: Սեր-Յավեր՝
փաղիշահի յավերների գլխավորը:

Յավուզ — یاوز — Խիստ, ուժեղ, դաժան, ահարկու: Յավուզ-
Սուլթան Սելիմ:

Յայա — یایا — Օսմանյան առաջին հետիոտն բանակը:

Յուք — یوک — Բեռ, ծանրություն: Դրամի չափ, հինգ հարյուր
հազար դուրուշը համարվում էր մեկ յուք:

Յուրուք — یوروک — Ոչ-նստակյաց, քոչվոր հասարակություն,
ցեղ, աշիրեթ, բեդկվի, վրանաբնակ: Այդպես էին կոչվում
Անադոլում մի շարք թուրքմեն աշիրեթները:

Յորբուք և օջաբլբ — یورتلق و او جاقلق — Պետության սահ-
մանների վրա գտնված հողերը, հաճախ անջատվում և Յորթ-
լուք-Օջաբլբ անունով իրենց տերերին էին թողնվում: Նը-
րանք կառավարում էին այդ հողերը և նրանց տասանորդը
ստանում, որի փոխարեն պարտավորվում էին պաշտպանել
երկրի սահմանները և դեպի սահման բանակ ուղարկվելիս՝
ծառայել բանակում:

Ն.

Նահիյե — ناحیه — Վարչական բաժանման միավոր, գավառի (կա-
զա) ստորաբաժանումը, գավառակ:

Նազըր — ناظر — Նայող, հսկող, մինիստր, նախարար: Մալիյե
նազըրը՝ Ֆինանսների մինիստր:

Նեզարեթ — نظارت — Հսկողություն, մինիստրություն: Դալիլե-
նեզարեթի՝ Ներքին (գործոց) մինիստրություն:

Նամե — نامه — Նամակ, գրություն, բարդությունների մեջ — Էմբր-

նամե՛ հրամանագիր, թալիմնամե՛ հրահանգ, սալնամե՛ տա-
րեցույց, շեհադեթնամե՛ վկայական:

Նայիր — زائب — Փոխանորդ, կազիի փոխանորդը: Արփալըքի
(տե՛ս) կարգով վերցված մի գավառի փոխանորդարար կա-
զիություն անող շարիաթական պաշտոնյա:

Նեդիմ — نديم — Սոսակից, զվարճախոս, ծաղրածու: Մեծ մարդ-
կանց գեղեցիկ խոսքերով և արտասանություններով զվար-
ճացնող անձ: Նեդիմի-խաա՛ արքունական նեդիմ:

Նարխ — نرخ — կառավարության կողմից նշանակված գին: Սը-
նընդամթերքների (հաց, միս և այլն) վաճառման համար
կառավարության կողմից նշանակված գին:

Նիշանջի — نشانجی — Նշանի գրասենյակի պետը: Փաղիշահական
նշանը նկարողը: (Տե՛ս բուղրեքեշ և բեվկիի բառերը):

Նազմ — نظم — Ոտանավոր, ոչ-արձակ գրվածք: Հանգավոր և շա-
փավոր գրվածք:

Նաքիր — نقيب — Տեղի կամ ժողովրդի պետը կամ նրա փոխա-
նորդը և մարդկանց տոհմաբանության մասնագետը: Թեքի-
եում շեյխին փոխարինող տարեց գերվիշ:

Նեվրուզ — نوروز — Նոր օր, նոր տարի: Հին իրանական տո-
մարով տարեգլուխ և գարնան սկիզբը համարվող մարտ ամ-
սըվա 9-րդ օրը:

Նեվրուզ բայրամը՝ — نوروز بايرامی — Նեվրուզի տոնը, բայ-
րամը:

Նամազ — نماز — Նամազ: Իսլամական կրոնի համաձայն օրվա
ընթացքում հինգ անգամ որոշյալ ժամերին նամազի արա-
րողությունը: Նամազ-կըլմաք:

Նեմչե — نهمچہ — Ալսարիա, Գերմանիա, գերմանական լեզու:

Նեմրուզ — نورود — Ըստ ավանդության Բաբելոնում իշխող ար-
քաներից մեկը, որը կառուցել է Բաբելոնի աշտարակը: Պըն-
գասիրտ, դաժան, համոտ անձնավորություն:

Շ.

Շամ — شام — Դամասկոս, հնում Սիրիական երկրամասը նույն-
պես Շամ էր կոչվում:

Շահ — شاه — Արքա, թագավոր, հատկապես Իրանի շահը, որը
կոչվում է նաև Շահնշահ, Արքալից-արքա:

- Շահի — شاهی — Իրանական փոքր դրամ: Հին թնդանոթների մի տեսակը:
- Շահնամե — شاهنامه — Վեհապետի, շահի, սուլթանի կենսագրությունն ու գործունեությունը ներբողոց ստանավոր, գիրք: Ֆիրդուսիի հայտնի գիրքը՝ «Շահնամե»:
- Շահնամեխան — شاهنامهخوان — Շահնամե ստող: Այդպես էին կոչվում Օսմանյան պետություն հիշքի 1000 թ. առաջ արքունական պատմագիրները, որոնք սուլթանների պատմությունը գրում էին Շահնամեի ձևով:
- Շարիաթ — شریعت — Ուղիղ ճանապարհ: Աստվածային կանոններ: Մի երկրի կառավարություն համար աստվածային հրամանների և պատվերների վրա հիմնված նվիրական կանոններ: Մահամմեդի կողմից ստեղծված շարիաթը կոչվում է շարիաթի-իսլամի:
- Շերի — شرعی — Շարիաթին հատուկ, օրինական, ըստ շարիաթի:
- Շերիֆ — شریف — Ազնիվ, պատվավոր, ազնվացեղ, նվիրական, օրինակ՝ Ջամիլ-շերիֆ: Մահամմեդի ազնվացեղ գերդաստանին պատկանող: Շերիֆի-Մեքքե:
- Շերաֆեթ — شرافت — Ցեղում, գերդաստանում ազնվություն (շերիֆություն) ունեցող: Շերիֆի իշխանության ենթակա երկիր: Շերիֆություն: Երկու նվիրական քաղաքների — Մեքքեի և Մեդինեի իշխանությունները, Օսմանյան պետության վարչական բաժանման մեջ կոչվում էին շերիֆություն:
- Շարան — شعبان — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 8-րդ ամիսը:
- Շելվալ — شوال — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 10-րդ ամիսը:
- Շեհիդ — شهيد — Հանուն իսլամական կրոնի պատերազմում զոհված իսլամը: Նահատակ:
- Շեհզադե — شهزاده — Արքայորդի, արքայական ծագում ունեցող, Օսմանյան սուլթանների որդիները կոչվում էին շեհզադե:
- Շահսուվար — شهبوار — Վարպետ և ճարպիկ ձիավոր, ձի հեծնող:
- Շեյխ — شیخ — Հասակավոր, պատվավոր ծերունի մարդ: Դերվիշ-

շական օրդենների (կարդ, միարանության) պետը, թեքքեի շեյխը: Արարական ցեղերի (աշիրեթ) պետը:

Շեյխ-ուլ-իսլամ — شیخ الاسلام — Օսմանյան պետության մեջ շարիաթական գործերին հսկող բարձրաստիճան իսլամական դեկավար, որը շարիաթի գործերում համարվում էր պետության դեկավարներից և սադրազամներից հետո ամենաբարձր աստիճանավոր անձը:

Շիա — شیعه — Իսլամական կրոնում Շիա դավանանքը (Ալիին հետևողները), Շիի՝ Շիա դավանանքին պատկանող անձ:

Ո. ՈԻ

Ուլեմա — علما — (Ալիմի հոգ.) դիտնականներ, իմաստուններ, գիտությամբ և կրոնական գործերով զբաղվող մարդիկ, որոնք ունենին իրենց հատուկ տարազն ու աստիճանը:

Ուլուֆե — علوفه — Ջինվորներին տրված ոտճիկը, ըստ Շ. Սամիի «Ուլուֆե» բառացի նշանակում է կենդանիների կեր:

Ուշր — عشر — Տասից մեկը, տասանորդ (հարկ): Աշար: Ուշրի-շերիի՝ Շարիաթական չտասանորդ:

Ուլուս — اولوس — Ժողովուրդ, հասարակութուն, Ուլուսի ստորաբաժանումները՝ Իլ, Օյմաք, Ուրուք:

Չ.

Չավուշ — چاوش — Դիվանում և այլ պետական հիմնարկներում և կամ արքունիքում ծառայող փոքր սպա: Չավուշ-բաշը՝ չավուշների պետը:

Չուրուք — چوبوق — Երկար փայտ, ծխախոտ ծխելու հատուկ ծխափող: Չուրուքչի՝ ջուրուքի և ծխախոտի գործերին հսկող ծառա: Չուրուք շինող արհեստավոր:

Չըրաք — چراق — Արհեստ սովորելու համար վարպետի ձեռքի տակ աշխատող երիտասարդ աշակերտ:

Չերխեջի — چرخه جی — Բանակի առաջապահների մասում շրջագարձ շարժումով կովող թեթև զինվորական մաս:

Չելերի — چلبی — Աղա, էֆենդի, գրագետ և պատվավոր էֆենդի: Այս տիտղոսը տրվում էր սուլթանների որդիներին: Սուլթաններից Մուհամմեդ I-ը նմանապես Չելերի է կոչվել:

Չուքադար — چوقادار — Բրդից գործված կերպասի, չուխայի հա-

գուստով կամ չուխայից վարագույրի առաջ հրամանի սպասող ծառա, որը այդ դարերին առանձին դաս էր կազմում: Կափըչուքագարի՝ վեզիրների հատուկ հանձնարարությունները կատարող պաշտոնյա:

Չիֆթլիք — چيفتلك — Ազարակ, մեծ անտեսություն, որն ունի մեծ տարածություն հողեր, արոտավայրեր, անտառներ, շինություններ և այլն: Այստեղ աշխատում էին վարձու աշխատողներ — չիֆթլիներ և կիսրարներ, որոնք ապրում էին այդ անտեսության մեջ:

Չըղ — چيغ — Սարերից իջնող ձյան հյուս:

Ձ.

Ձամի — جامع — Իսլամական տաճար, մինարետով (տե՛ս մինարե) և մինբերով (տե՛ս մինբեր) մեծ մեսջիտ, որի մեջ խուժբե (տե՛ս խուժբե) է կարդացվում: Ձամիի-շերիֆ:

Ձեբեջի — جبەجی — Օսմ. բանակի զրահավոր դասի զինվոր: Ձեբեջի-բաշը՝ այդ դասի զինվորների հրամանատարը:

Ձեբելու — جبەلو — Թիմարի տերերի կողմից տրված զինված ու զրահավոր հետիոտն զինվոր (տե՛ս Թիմար):

Ձիզիե — جزیه — Օսմանյան պետության ոչ-իսլամ հպատակներից առնված անձնական տուրք, գլխահարկ (տե՛ս խարաջ):

Ձելալի — جلالی — Ապստամբ, ըմբոստ, ավազակ: Թուրքիայում գյուղացիական ապստամբական շարժում XVII դարում:

Ձեմազիե-եվվե — جمادی الاول — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 5-րդ ամիսը:

Ձեմազիե-ախր — جمادی الاخر — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 6-րդ ամիսը:

Ձիհադ — جهاد — Պատերազմ հանուն կրոնի՝ իսլամական կրոնը տարածելու համար:

Ձիհանգիր — جهانگیر — Աշխարհակալ, հաղթանակող, ջիհանգիրիք՝ աշխարհակալություն:

Ձիհաննյումա — جهاننما — Աշխարհի տեսքը, երկրագնդի նկարագրություն, աշխարհագրություն: Հայտնի պատմագիր-աշխարհագրագետ Քյաթիր-Չելերիի «Աշխարհագրությունը»:

- Ռաֆրզի — رافضى — Իսլամական շիա դավանանքի ռաֆրզի սեկտին պատկանող: Ռաֆրզիական դավանանքը, ռաֆրզիություն:
- Ռեբի-ուլ-եվվել — ربع الاول — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 3-րդ ամիսը:
- Ռեբի-ուլ-ախր — ربع الاخر — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 4-րդ ամիսը:
- Ռեջեբ — رجب — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 7-րդ ամիսը:
- Ռեայա — رعايا — Հոտ, արածող կենդանիների հոտը: Իսլամական վեհապետի (սուլթանի) իշխանության հպատակ և սահմանված տուրքերը վճարող ոչ-իսլամ հասարակություն: Ռայա: (Տե՛ս բերայա):
- Ռեսմի-բիդա՛թ — رسم بدعت — Նորություն, նոր երևան եկած, իրերի կամ միջոցների համար վճարված տուրք: Ապօրինություն:
- Ռիսալե — رساله — Նամակ, գրքուկ, բրոշյուր, մոնոգրաֆիա:
- Ռյուքն — ركن — Հենարան, հիմք, կազմ: Էրբան՝ պետության կարևոր և բարձրաստիճան անձերից յուրաքանչյուրը: Էրբանի-դեվլեթ՝ պետության ղեկավարները, էրբանի-հարբ՝ պատերազմի ժամանակ ռազմական բոլոր գործերը ղեկավարող ղինվորական մարմին:
- Ռամազան — رمضان — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 9-րդ ամիսը: Ռամազան ամսում իսլամների ծոմը (օրուջ):
- Ռենջեբ — رنجبر — Հողագործ՝ օրավարձով աշխատող երկրագործական բանվոր:
- Ռուզնամե — روزنامه — Օրագիր, ամենօրյա ծախսերի և եկամուտների արձանագրության հատուկ մատյան, ամենօրյա դեպքերը արձանագրող թերթիկ: Օրացույց: Ռուզնամիջի՝ օրացույց կազմող անձը:
- Ռում — روم — Նախապես «ռում» անունը տրվել է հոռմեացիներին, հետո բյուզանդական կայսրության սահմաններում ապրող ժողովուրդներին. հույն:
- Ռումելի — روم ايلي — Օսմ. պետության կլրոպական մասը:

Ռումի — رومی — Հունական: Լիսաբոնի-ումի՝ հունական լեզուն: Հնում «ումի» էին կոչվում նաև Անագոլուի և Ռումելիի սահմաններում ապրող ժողովուրդները:

Ռեիս — رئیس — Նախագահ, գլխավոր, մեծ, պետ: Ռեիսի-ջում-հուր՝ հանրապետության նախագահ, պրեզիդենտ, Մահքեմե-նեիսի՝ դատարանի նախագահ:

Ռեիս-եֆենդի — رئیس افندی —
Ռեիս-ուլ-Քուրբար — رئیس الكتاب — { Օսմ. պետության XVI—
XVII դարերում արտաքին գործերի մինիստրի պարտակա-
նությունները կատարող անձը այդպես էր կոչվում:

Ս.

Սալար — سالر — Պետ, գլխավոր հրամանատար: Սալարի թայֆա՝
ցեղապետ:

Սիփահսալար — سپاهسالار — Զինվորական մեծ հրամանատար,
սերգար, սերասքեր, սիփահսալար:

Սալյանե — سالیانه — Հպատակներից տարեկան մի անգամ միա-
նվագ առնված տուրք: Օսմ. պետության հպատակ որոշ եր-
կրրները միանվագ սալյանե էին վճարում, որոնք կոչվում
էին սալյանեով կառավարվող երկրներ, օր. Եգիպտոսը,
Հարեջստանը և այլն:

Սիփահի — سپاهی — Օսմանյան պետության մեջ հատուկ հեծյալ
գործառներ, որոնք հավաքագրվում էին թիմարի և գեու-
մեթի տերերից: Սիփահիները պատերազմի էին գնում իրենց
ծիերով ու կառավարական ղեկավարով: Սիփահի-օջաղը:

Սեբիլ — سبیل, Սեբիլխանե — سبیلخانان — Ճանապարհ, ուղի: Բա-
րեգործական նպատակով ճանապարհների և հրապարակների
վրա կառուցված հատուկ շենք, որի պատուհաններում ան-
ցորդների համար մշտապես խմելու ջուր էր լինում: Սեբիլի՝
Վակֆների կողմից բարեգործական նպատակով փողոցներում
խմելու ջուր բաժանող անձը:

Սիջիլ — سجل — Հիմնական տոմար, մալր տոմար, որի մեջ ար-
ձանագրվում էին դատարանի վճիռները, գոկումենտները և
պարմանագրերը: Սիջիլի՝ Սիջիլի մատչանում արձանագրված:

Սարայ — سراي — Պալատ, արքունիք: Սարայի-հյումայուն՝ Փա-
գիչահական, սուլթանական արքունիք:

Սերդար — سردار — Ջինվորների պետը, հրամանատարը: Սերդարի-էքրեմ՝ Գերագույն հրամանատար: Օսմանյան բանակի գերագույն հրամանատարը պատերազմի ժամանակ հաճախ նշանակվում էր սադրագամը՝ փառիշահի կողմից:

Սերասքեր — سرعسكر — Ջինվորների և բանակի հրամանատարը: Հնում սերասքեր էին կոչվում նաև որոշ ուղղությամբ ուղարկված բանակի հրամանատարները:

Սերքերգե — سرکرد — Պետ, ցեղապետ, ոչ-կանոնավոր զինվորական մասերի պետը:

Սերգեն-Գեչդի — سر دن کچدی — Ենիչերիական բանակի մի գործախումբը, որի զինվորները պատերազմի ժամանակ բացառիկ հերոսությամբ և անձնագոհությամբ հարձակվում էին թշնամու բանակի և բերդերի վրա՝ հաճախ իրական մահը աչքն առած:

Սիլահդար — سلاحدار — Ջինակիր: Վեզիրների և այլ բարձրաստիճան անձանց զենքերը պահող և կառավարող աղան:

Սուլթան — سلطان — Վեհապետ, կայսր, փառիշահ, Օսմանյան պետության սուլթաններ: Սուլթանաթ՝ Փառիշահություն, վեհապետություն, սուլթանություն:

Սանջակ — سنجاق — Դրոշակ, դրոշ: Վարչական բաժանման մեջ էլալեթի կամ վիլայեթի ստորաբաժանումը (լիվա):

Սանջակ-բեյի — سنجاق بکی — Սանջակի բեյը, կառավարիչը:

Սանջակի-շերիֆ — سنجاق شریف — Նվիրական դրոշակ: Իսլամական կրոնի խորհրդանիշը եղող հատուկ դրոշակ, որը դուրս էր բերվում պատերազմի ժամանակ, բացառիկ ծանր պայմաններում:

Սանջակտար — سنجاقدار — Դրոշակակիր: Հոմանիշներ՝ բայրաքդար, ալեմդար:

Սեքբան — سکیبان — Մեծ տներում (վեզիրների, փաշաների և այլն) որսորդական շներին հսկող և կառավարող ծառան: Ենիչերիական օջաքին կցված զինվորների գասը:

Սեքբան բաշը — سکیبان باشی — Այդ զինվորների գլխավորը, պետը:

Սյուլենի — سنی — Մահմեդական կրոնի սյուննի դավանանքին հետևողները, որոնք կոչվում էին էհլի-սյուլենիք:

- Սեվք, Սեվքի-սուլթանի — سوق سلطانی — Սեվք՝ շուկա,
 Սեվքի-սուլթանի՝ աճուրդով վաճառքի շուկա:
- Սեղարեք صدارت — Նախագահութիւն. Օսմանյան պետութեան
 սաղրազամի կոչումն ու պաշտօնը:
- Սաղրազամ — صدر اعظم — Վեզիրների և վեքիլների պետը, Սաղ-
 րազամ, որը համարվում էր փառիշահի բացարձակ տեղա-
 կալը:
- Սաֆեր — صفر — Արարական տոմարի լուսնային տարվա 2-րդ
 ամիսը:
- Սալիհ, սուլեհա — صالح, صالح — Իրավասութիւն և իրավունք
 ունեցող, կրօնի հրամանների և ցուցմունքների համաձայն
 շարժվող անձինք: Աստվածավախ, աղոթքով ու ծոմապահու-
 թեամբ ապրող հավատացյալներ:
- Սուրբե — صر — Փողի քսակ: Սուլթանի կողմից ամեն տարի
 մեծ հանդիսավորութեամբ նվիրական քաղաքներին (Մեքքե
 և Մեդինե) ուղարկված մեծ նվեր: Սուրբեի-հյուսնայուն:
- Սումար — صومار — Հացահատիկի չափ, հավասար է 16 փ/թի:
- Սուլաք — صولاق — Հանդիսավոր օրերին փառիշահի ասպանդա-
 կին ծառայող զինվորների խումբը:
- Սուրաշը — صوباشی — Ոռոգման և խմելու ջրերի բաժանման
 հսկող պաշտօնյա: Երկրի կարգ ու կանոնի պահպանութեան
 հսկող անձ:

Վ.

- Վարոշ — واروشه — (հունգարերեն), Քաղաքների բերդի պա-
 րիսպներից դուրս թաղամաս, ուր մեծամասամբ ապրում
 էին քրիստոնյա հպատակները:
- Վալի — والی — Վիլայեթի կառավարիչը, կուսակալ, նահանգա-
 պետ:
- Վեզիր — وزیر — Փառիշահի տեղակալն ու փոխանորդը համար-
 վող բարձրաստիճան անձ, վեզիր: (Հոգ. վյուզերա):
- Վեզիրի-ազամ — وزیر اعظم — Մեծ վեզիր, սաղրազամ:
- Վակա-նյուվիս — وقعه نویس — Պատմագիր, տարեգիր: Երկրի
 զեպքերը և գործերը ըստ տարիների գրի առնող տարեգիր,
 որը նշանակվում էր փառիշահի կողմից:
- Վակֆ — وقف — (հոգ. էվկաֆ). Շարիաթի սկզբունքներով բա-

ընդործական նպատակով ջամիներին նվիրված կալվածներ և այլ սեփականութիւններ:

Վեքիլ — وکیل — Փոխանորդ, փոխարինող, օր. նազըր-վեքիլի, ռեիս-վեքիլի: Կառավարութեան ղեկավար անձինք (վեքիլներ): Բաշ-վեքիլ՝ Սադրազամ, Հեյեթի-վյուքելա՝ Մինիստրների Խորհուրդը:

Վիլայեթ — ولایت — Նահանգ, վարչական բաժանման մեծ միավորը (տե՛ս էյալեթ):

Վիրա — ویر — Հանձնվել, բերդի «վիրայով» հանձնումը:

Վեսսելամ — واصلام! — Ահա՛ այսչափ, ահա՛ բոլորը, վերջացավ:

Փ.

Փաշավրա — پاشاورا — Սեղանը, ամանները և այլն մաքրելու կամ տաք իրերը բռնելու համար գործածված հին կտոր:

Փադիշահ — پادشاه — Վեհապետ, կայսր, սուլթան, արքա: Ալ-Օսմանի փադիշահները՝ սուլթանները: Փադիշահություն, Փադիշահի՝ կայսերական, փադիշահական, փադիշահին հատուկ:

Փարե — پاره — Մաս, կտոր, հատ, իբրև փող՝ զուրուշի (տե՛ս) քառասուն մասից մեկը, որը հավասար էր երեք ակչեի:

Փաշա — پاشا — Ըստ Շ. Սամիի «բաշ» և «ադա» բառերից: Թուրքիայում վեզիրներին և այլ բարձրաստիճանավորներին տրված տիտղոս (թե՛ քաղաքացիական և թե՛ զինվորական):

Փաշալըք — پاشالوق — Փաշայական տիտղոսը: Մի փաշայի իշխանութեան տակ գտնված երկրամասը, էյալեթ և այլն:

Փաշա-կափըսը — پاشا قپوسی — Բարձրագույն Դուռ, Բարի-Ալի:

Փենջիկ — پنجیک — Թուրքիայում հնում ընդունված կարգով պատերազմական ավարի $\frac{1}{5}$ -ը («խումսի-շերի») փադիշահին էր պատկանում: Պատերազմական գերիները նմանապես ենթակա էին այդ կանոնին: Գերին գնահատվում էր 125 ակչե. այդ գումարը վճարելիս գերին ազատվում էր գերութիւնից: Այդ գումարի $\frac{1}{5}$ -ը «փենջիկ» անունով պետական գանձարանին վճարելուց հետո ստրուկի տերը կունենար իրավական լրիվ իրավունք իր ստրուկի վրա: Վերոհիշյալ գումարը համարվում էր «բեդելի-խարեթ»՝ գերութեան գին:

Փայե — پایه — Ընդհանրապես գիտության անձանց տրված աստիճան, կարգ:

Փիր — پير — Ծերունի, հասակավոր մարդ. մի սեկսի հիմնագիրը՝ էսնաֆների խմբերի ղեկավարը (փիրը):

Փոյրագ — پويراز — (Հուն.) Հյուսիսային պաղ քամի:

Ք.

Քյաֆիր — کافر — Չիմացող, անտեղյակ, ապերախտ: Անհավատ, ոչ-մուսուլման, (հոգ.) քյուֆերա, սովորական լեզվով՝ «գլափուր» (որն ըստ Շ. Սամիի «քյաֆիր»-ից է առաջացել):

Քեթխուղա — کتخدا. («Քեհյան» այս բառից է առաջացել): Տանուտեր, մի հիմնարկության կամ վարչության գործերը վարելու վստահված անձ, Վեզիրների քեթխուղա, Սուլթանի քեթխուղա, էսնաֆների քեթխուղա — քեհյա: Քյոյ-քեթխուղա՝ գյուղի մուխթարը:

Քուրսի — کرسی — Աթոռ, նստարան, ամբիոն, պաշտոնավայր, հոեաորի կամ ճառախոսի բարձրագիր ամբիոն: Կենտրոն:

Քիլար — کيلار — Հացահատիկի և սննդամթերքի ամբար, շտեմարան:

Քիլե — کيله — Հացահատիկների չափ. հավասար է մոտ 40 լիտրի:

Քյարե — کعبه — Նվիրական Մեքքե քաղաքում այն սուրբ վայրը, որը ըստ ավանդության, մնացել է Աբրահամից և համարվում է բոլոր մուսուլմանների ուխտագնացության վայրը և կրթելի կողմը (տե՛ս կրբլե):

Քիսե, քեսե — کيسه — Փոքր տոպրակ, դրամապարկ, քսակ: Դրամի քեսեն բովանդակում էր 500 դուրուշ:

Քիսեդար — کيسه دار — Մեծ մարդկանց դրամի քսակը բոնող և հարկ եղած ժամանակ դրամ տվող մարդը: Կոչվում էր նաև վեքիլսարջ:

Պ.

Պրաք, Պրաղ — اوتاق — Փաղիշահին և այլ բարձրաստիճան անձանց հատուկ բարձր և զարդարված վրան: Պրաղի-հյուսնայուն՝ կայսերական վրան:

Պջաք — اوجاق — Օճախ, կրակ վառելու տեղ, ծխնելույզ: Հան-

քերի և քարերի հանման փոս կամ հոր: Մեծ ընտանիք, գեր-
դաստան: Ենիշերի-Օջաղի՝ Էնիշերիների զինվորական կազմը:
Օջաք-խալքը:

Օջաքլըք — اوچاقلق — Հին ժամանակ՝ հետիոտն զինվորներ: Մե-
կին ժառանգական կարգով տրված կալվածք կամ պաշտոն:

Օրդու — اوردو — Բանակ, զինվոր, սիսիահ: Օրդուի-հյուսմայուն՝
Փաղիշահական բանակ: Չորամաս:

Օդա — اوطة — Սենյակ, գրասենյակ, կարինետ, բյուրո, պալատ:

Օբա — اوبه — Մի քանի մասի բաժանված մեծ և երկար շար-
ժական վրան: Վրանարնակ, քոչվոր հասարակութուն:

Օկկա — اوقه — Ծանրության չափ, որը բաժանվում է 400 դիր-
հեմի (տե՛ս դիրհեմ): Օկկան կոչվում է նաև կիյե, հավասար
է 1 կիլ. և 225 գրամի:

Օյմաք — اويماق — Ցեղ, աշիրեթ, ուլուսի ստորաբաժանումը:

Օսմանլը — عثمانلى — Օսմանյան, օսմանցի: Օսմանլըք՝ օս-
մանցիութուն: Օսմանի՝ օսմանյան երկերին, լեզվին և պատ-
մության վերաբերյալ, օրինակ՝ Թարիխի-Օսմանի:

Ֆ.

Ֆաթիհ — فاتح — Հաղթող, նվաճող, աշխարհակալ: Օսմ. պե-
տության սուլթաններից Մուհամմեդ II-ը Կ. Պոլիսը գրավե-
լու համար ստացավ «Ֆաթիհ» տիտղոսը: Գործ է ածվում
նաև էրու-եյ-Ֆեթիհ՝ Ֆաթիհների հայրը:

Ֆալիե — فاليه — Բերնից լցվող հին ձևի թնդանոթների հրանցքը:

Ֆալիեջի — فاليه جى — Թնդանոթների հրանցքը գործածող մաս-
նագետ զինվոր:

Ֆիրբեր — فترت — Միջիշխանութուն. թագավորի կամ սուլ-
թանի իշխանության ընդհատված շրջանը: Օրինակ, Սուլթան
Ելգըրմ Բալյազիտի և Չելեբի Մուհամմեդի իշխանության ընդ-
հատված շրջանը միջիշխանութունը կոչվում է «Դեվրի Ֆիր-
բեր»:

Ֆիրնե — فتنه — Խառնակութուն, խառնակութուն, ապստամբու-
թուն:

Ֆերվա — فتوى. فتوا — Մի հարցի կամ դատական գործի մա-
սին, շարիաթի սկզբունքների և ցուցմունքների համաձայն:

մյուսֆթիի կողմից՝ առանց անունը հիշելու տրված գրավոր պատասխանը: Առհասարակ կոչվում է Ֆեթվայի-շերիֆ:

Ֆիթիլ — فتیل — Պատրույգ, կանթեղի, մոմի, լամպի և այլնի պատրույգ: Հրացանի և թնդանոթի ֆիթիլը: Ֆիթիլի՛ դրա մասնադետը:

Ֆըրկա — فرقه — Պարտիա, զորամաս, դիվիզիա: Ֆըրկա-կոմանդանի՛ դիվիզիայի հրամանատարը:

Ֆերման — فرمان — Հրամանագիր, փաղիշահի կողմից գործադրության համար տրված հրամանագիր, որը փաղիշահի թուղրայով (տե՛ս) գրոշմված է լինում, ֆերման:

Ֆերսախ — فرسخ — Փարսախ, երկարության չափ: Չորս ժամվա, այսինքն հինգ հազար մետր տարածություն:

Ֆիրենկ — فرنگ — (Արաբականացած ձևը՝ էֆրենջ (տե՛ս), եվրոպացի, մասնավորապես ֆրանսիացի: Առհասարակ եվրոպայից ստացված կամ եվրոպական ձևով պատրաստված իրեր, օրինակ, ֆրենգ բեռմլի՛ եվրոպական շապիկ:

Ֆիրենկի — فرنگی — Միֆիլիս (ախտ). «ֆրանսիական ախտ» անվանվել է այն հիմունքով, որ իբր թե այդ հիվանդությունը Արևելքում և Թուրքիայում տարածվել է եվրոպայից:

Ֆեզլեքե — فذلكه — Համառոտություն, կրճատված: Համառոտ պատմություն: Օր. Քյաթիր-Չելեքիի պատմությունը կոչվում է «Ֆեզլեքե»:

Ֆլորի — فلوری — Ոսկյա դրամ, լիրա, ֆլորին:

Ա Ն Չ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի 3 Ա Ն Կ

- Արգար-դալի — 16
- Արուզա Հասան փաշա, էրզրումի վալի — 23, 63, 81, 83, 84, 85, 92—94, 161, 182
- Արագա-Մուհամմեդ փաշա, միրիմիրան — 258, 259
- Արբաս-Միրզա, շահի գահաժառանգ — 296—300, 304, 308, 310, 314—316
- Արբասյան խալիֆաներ կամ Բեննի Արբաս — 317
- Արբաս II, շահ — 183
- Արբաս-Միրզա, շահ Քահամասրի որդին — 168
- Արդուրահաման-բին Ռերիյե, Իսլամական սերզար — 250
- Արդուրահաման — Շերեֆ, թուրք պատմագիր — 14
- Արդուլ-Հալիմ Կարա Յազըջի, ջելալիների պարագլուխ — 67
- Արդուլ-Համիդ փաշա, Բայազեդի մութասարրիֆ — 310
- Արդուլ Վեհար, գեսպան Իրանում — 229
- Արդուլ Ռզաֆ փաշա, սադրազամ — 243
- Արդուլյան խան, Երևանի խաներից — 203
- Արդուլյան Էֆենդի, Երևանի Կադի — 156
- Աիդի փաշա-Չաղե-Ալի բեյ, պատգամավոր — 169
- Արդուլյան Էֆենդի, շեյխ-ուլ իսլամ — 131—133
- Արդուլ Միամին խան — 96
- Արդուլ Քերիմ բեյ, Երևանի ավագանիից — 145
- Արդուլյան-Ռահման փաշա, բարան փաշաներից — 297
- Արդուլյան-Չելեբի խան, Երևանի խան — 286
- Արդուլ Համիտ II, սուլթան — 286
- Արդուլ-Կիրայ, Ղրիմի խան — 255
- Աերի-Մահմուդ փաշա, վանի բերդապահ — 310
- Ալի փաշա, Չըլդրի վալի — 305
- Ազատ խան, Իրանի խաներից — 205—206
- Աթաուլլահի բեյ-Էֆենդի, սեխ-ուլ-քիթաբ — 272
- Ալեֆսանդրե խան, վրաստանի Լեվենտ խանի որդին — 38, 39, 47, 53, 54, 66, 78
- Ալեֆսանդր Մեծ — 53
- Ալ-Սաման, օսմանյան սուլթանական դինաստիա — 57—76, 83, 96, 97, 126
- Ալի, առաջին խալիֆաներից — 60
- Ալի խան, վանի բերդապահ — 29
- Ալի փաշա, Թավրիզի բեյլերբեյի — 72
- Ալի փաշա, սերասբեր Իբրահիմ փաշայի աղաներից — 120
- Ալի փաշա, Չորումի վալի — 139, 141
- Ալի-Ջենահի, Լորիի բեյ — 139
- Ալի-Կուլի բեյ, Երևանի ավագանիից — 144
- Ալի-Կուլի խան (տե՛ս Ալի շահ) — 178—200
- Ալի Շահ, Նազիր շահի հաջորդը — 178—200, 201
- Ալի փաշա, սերասբեր — 229—263
- Ալի-Սուլթան, Ավարի իշխան — 269—270

Ալլահվերդի խան, Շահ-Աբրահամ խաներից—76
 Ահմեդ-Ջեվդեթ, տե՛ս Ջեվդեթ փաշա
 Ահմեդ փաշա, երկրորդ վեզիր—30, 31
 Ահմեդ փաշա, էրզրումի և Հալեպի վալի—102—105
 Ահմեդ փաշա, Արևելքի սերասքեր—152
 153—154
 Ահմեդ-Ռասիմ, պատմագիր—162, 182
 Ահմեդ էֆենդի, Իրանում օսմանյան պատգամավորության նախագահ—189
 Ահմեդ խան, Իրանի խաներից—206
 Ահմեդ խան, Խոյի խան—229, 232, 263
 Ահմեդ խան, Ջենդե-թալից, պատգամավոր Ստամբուլում—268
 Ահմեդ փաշա, էրզրումի վալի—303, 304
 Ահմեդ փաշա, սադրազամ—177
 Ակ-Կոյունլուներ—252
 Ակչուրա-Յուսուֆ, թուրք. պատմ. քննիչներից Նախագահ—60
 Ակսաֆ. Իվան, կազակ վաճառական—136
 Ակչե-Կոյունլու Նուհ Բեյ—աշխրեթապետ—190
 Աղա-Մուստաֆա Բեյ, սիփահինների սպա—170
 Աղա-Մուհամմեդ խան—285—289, 291—293, 317
 Արիֆ-Ջադե Օմար-Վահիդ Բեյ, ռեիս էֆենդի—238
 Արիֆի-Ահմեդ փաշա, սերասքեր—169
 Արսլան-Կիրայ-Սուլթան, Կուրանի սերասքեր—180
 Արսլան փաշա-Ջադե Մուհամմեդ փաշա, Ակսարայի մութասարիֆ—141
 Աղա Մուստաֆա Բեյ—սիփահինների աղա—170
 Առնավուդ-Հասան, ջեղալի—69
 Ափան, սղնախցիների պարագլուխը—159
 Բազիրգյան-Ջադե, Բոսնիայի հարուստներից—84
 Բարումլի-Ջադե էմիր Բեյ, Ֆաշի բերդապահ—295
 Բահրամ փաշա, էրզրումի բեյլերբեյի—36

Բահրամ փաշա, Դիարբեքիրի վալի—306
 Բահադիր-Կիրայ, Ղրիմի խան—316
 Բայրամ փաշա, Վրաստանի արշավանքին մասնակցողներից—47
 Բեխլեֆջի-Խայրի էֆենդի—237
 Բեֆիր Բին-Արդուլլահ, իսլամական սերգար—250
 Բեհջերի էֆենդի, տարեգիր—214
 Բեյ-Ջադե, ջեղալի—69
 Բենդեի-Քերեմեդդին, բարեգործ խաթուն—44
 Բոստան փաշա—91—92
 Բոյնու-Յարալի Մուհամմեդ փաշա, սադրազամ—161
 Գեորգի Սաակաձե, վրացի ազգային հերոս (տե՛ս Մադրավ կամ Մավրավ Բեյ, նաև Մուհամմեդ Բեյ)—59—64
 Գեորգի Բեյ—Վրաստանի իշխաններից—47
 Գենջ-Ալի փաշա, պատգամավոր Իրանում—175
 Գոջի, Իրանի ափազակապետ—72
 Գոջ-Ալի Բեյ, Հորիի Բեյ—139
 Գյուրջի-Մուհամմեդ փաշա, Դիարբեքիրի վալի—93
 Գյուրջի-Յուսուֆ, Դիարբեքիրի սիփահիններից—99
 Գուրգին (Գուրգեն) Միրզա (տե՛ս Միրզա-Գուրգեն)—233, 236, 237
 Գուրգին (Գուրգեն), Վրաց իշխան Սիմոնի որդին—72
 Դադիան—80, 85, 100, 121, 122, 166
 Դավիթ խան, Վրաստանի մելիք—37, 257, 262
 Դավուդ խան, Շիրվանի խան—166
 Դավիթ օղլու-Անտոն, հայ-կաթոլիկների պարագլուխներից—301
 Դելի-Հասան, Կարա-Յազըջիի եղբայր, ջեղալիների պարագլուխներից—69—113
 Դելի-Պերվիշ, ջեղալիների պարագլուխներից—69
 Դերվիշ փաշա, Դիարբեքիրի վալի—36

- Դերի-Մուհամմեդ էֆենդի, Իրանում
պատգամավոր—124—126
- Դերվիշ-Մուհամմեդ աղա (աե'ս Միր-
Ալիմ)—130
- Դերվիշ փաշա, Վանի բերդի ազաներից—
303—305, 307
- Եզեն-Մուհամմեդ փաշա—178, 191
- Եկադերինա (Կատերինա)—246—257,
285, 292
- Ջաման խան, Հնդկաստանի խաներից—
293
- Ջալ-Մուհամմեդ Չելեբի, Շիրվանի մար-
դահամարի պաշտոնյա—42, 48
- Ջաֆարիա Եպիսկոպոս, Կ. Պոլսի պաա-
րիարք—243, 245
- Ջենդ-Քերիմ խան, Իրանի վեբիլ—227,
232, 234
- Ջենդ-Ալի խան, Իլանի խաներից—262
- Ջեյնալ խան, Երևանի խաներից—286
- Ջիյա-Յուսուֆ փաշա, Էրզրումի վալի—
287, 289, 292
- Ջյուլգադերլու-Ալի բեյ, Բասենի միր-
լիվա—30
- Ջյուլֆիկար, Էրզբիլի կառավարիչ—70
- Էրու-Ֆեհր փաշա, Խուդավենտիկյարի
մուֆասսարիֆ—141
- Էրու-Ֆեհր փաշա, Կարսի վալի—144
- Էրդալ-Մուհամմեդ աղա, մյուրաշիր—
217—220
- Էրու-Էլ-Հասան-Հարֆունի, բարեգործ
դասից—44
- Էրու Էլ-Մուսում խան, Խորասանի իշ-
խոզ—120
- Էդիլի բեյ—161
- Էլկաս-Միրզա—29
- Էլհաջ-Մեսելի, Դիարբեքիբի սիփահինե-
րից—99
- Էլհաջ-Մուսաֆա փաշա, Շիրվանի սե-
րասքեր—157
- Էլհաջ-Մուսաֆա էֆենդի, սեխու-ուլ-
բիթար—186
- Էլհաջ-Մուհամմեդ փաշա, սադրազամ—
196—200
- Էլհաջ-Ահմեդ փաշա, Բաղդատի վալի—
196—200, 201
- Էլհաջ-Ահմեդ փաշա, վեզիր, Չըլդրի վա-
լի—216—217
- Էլհաջ-Ալի բեյ, տուրքահավաք—220
- Էլհաջ-Ալի փաշա, վեզիր, սերասքեր—
—234
- Էլհաջ-Մուսաֆա էֆենդի, սահմանա-
պահ—259
- Էլսեյդ-Մուհամմեդ փաշա, սադրազամ—
176
- Էմիր-Մուհամմեդ խան, Բայբուրտի կա-
ռավարիչ—29
- Էմիր-Իբրահիմ—32
- Էմիր խան, Իրանի խաներից—39, 40
- Էմիր-Շամխալ, Դաղստանի էմիր—42
- Էմիր-Ռեոնի խան, Երևանի խաներից—
59—74, 75, 86, 90, 91, 102, 106
- Էմիր-Ասլան խան, Իրանի խաներից—
199—201
- Էմիր-Աղալի, շերքեզների բեյ—251
- Էմիր-Ղազենֆեր, Կըյթաբի էմիր—251
- Էմիր-Ալիհաջ Իբրահիմ փաշա, Արևելքի
սերասքեր—297
- Էմինի բեյ, Վանի բերդապահ—305
- Էնվերի-էֆենդի, Վասրֆի «Պատմության»
հավելվածի հեղինակը—215
- Էրս խան, Շամախի իշխան—40
- Էսմեր փաշա, Բաթումի բեյլերբեյի—87
- Էֆրեմ-Խալիլ փաշա, Մեծ սերդար—91,
92
- Թարար խան, Ղրիմի խան—56, 61, 96
- Թայար փաշա, Արագա փաշայի դեմ ու-
ղարկված հրամանատար—83
- Թայար-Ջադե Արա—14
- Թահմասը-Կուլի սուլթան, Շահ-Աբրա-
սի դեսպանը—93
- Թահմազ-Կուլի խան, Երևանի խան—104
106
- Թահմասը, Վրաստանի խան—129, 136,
137

Թահմասը-Շահ, Շահ-Հյուսիսի որդին
— 145, 146, 167, 168, 173

Թահմասը-Կուլի խան, շահի հավատար-
մատարը—168, 173, 174

Թահմասը-Շահ—255

Թայլար-Մուհամմեդ փաշա, Շամի վալի
— 93

Թայենյու-Ալի-Ռիզա բեյ, աշխրեթապետ
— 190

Թեյմուրազ խան, Թիֆլիսի խան—85, 88,
90, 91, 98, 160, 202, 203, 205, 206,
208, 209,

Թեյմուրազ, Աշք-Բաշի իշխան—219—
220

Թիմուր (Լենգ-Թիմուր)—252—254

Թիմուր փաշա, Վանի բերդապահ—275

Թանդր-ողու Ակոբ, հայ-կաթոլիկների
պարագլուխներից—309

Թոփալ-Ահմեդ փաշա, Թավրիզը ավե-
րողներից—183

Թոփուզ-Օսման փաշա, էրզրումի վալի—
168, 174

Թոկրամիշ խան, Դերպենդի խան—253

Թիմուր-Կազրբ հալիլ փաշա, էրզրումի
վալի—98

Թոմմախ խան, Երևանի խան—35, 37,
39, 46, 51

Թուզելի բեյ, Դաղստանի էմիր—43

Իբնի-էրի-Խեջելե, պատմագիր—64

Իբրահիմ փաշա, Մեծ վեզիր—173, 174

Իբրահիմ էֆենդի (Մյուսթեֆերիբե), Թուր-
քիայում առաջին տպարանի հիմնա-
դիրը—165, 187

Իբրահիմ փաշա, սերասքեր—137

Իբրահիմ, Շահնեվազի անունը իսլամա-
թյունը քնդունելուց հետո—135

Իբրահիմ փաշա, էրզրումի վալի—132

Իբրահիմ-Միրզա, Ալի-Շահի հավատար-
մատարը—201

Իբրահիմ-Աղա, Մուլթանի բեթխուդան—
220—221

Իբրահիմ Սուլթան, աշխրեթապետ Գա-
ղբստանում—126

Իզզի, Սյուլեյման, տարեգիր—11, 185,
187, 189, 198, 199, 200

Իրիմադ-ուլ-Գեվլե, Իրանի Մեծ վե-
զիրը—124

Իմամ-Կուլի բեյ, Երևանի ավագանից—
145

Իմամ-Ջաֆեր, ջաֆերի դավանանքի
հիմնադիրը—184

Իմամ-Կուլի խան, Կրզրուրաշ խան, սեր-
դար—35, 46, 50

Իսմայիլ Համի-Գանիշմենդ, պատմա-
գիր—12—112

Իսֆենդեր-Չելեբի, դեֆթերդար—28

Իսֆենդեր փաշա, սերդար—32, 33

Իսմայիլ-Միրզա, Շահի որդին—32

Իսֆենդեր խան, վրացի իշխան—72

Իսլամ-Կիրայ, Ղրիմի խան—76

Իսհակ խան, Շահ-Աբբասի խաններից—
90

Իսմայիլ Ասրմ էֆենդի Չելեբի-Չաղե,
տարեգիր—128

Իսա խան, Վախթանգի եղբայր—129, 138

Իսհակ փաշա, Չելդրի վալի—137, 154

Իսմայիլ էֆենդի, ռեիս-ուլ-բիթաբ—169

Իսփանաֆչը-Չաղե Մուստաֆա փաշա-
Չաղե Իբրահիմ բեյ, էրզրումի ավա-
գանիներից—304

Լալա փաշա, սերասքեր—51

Լալա-Մուհամմեդ փաշա, սերդար—69

Լաղոս Ահմեդ բեյ, սիփահիների բեյ—33

Լեռ—8

Լեվենդ խան (Լևան), վրացի իշխան—
38, 47, 54

Լոկման, շահնամեխան (Շահնամե ա-
սող)—13

Լուրֆի փաշա, Սվազի վալի—35

Լուրֆի Ալի-Շահ—318

Խալիլ փաշա, սերդար—80, 81, 91—94

Խալիլ փաշա, ենիշերիների աղա—82

Խալիլ փաշա (տե՛ս Թեմուր-Կազրբ հա-
լիլ փաշա)—98—99

Խալիլ փաշա, էրզրումի վալի—119

Խալիլ-Համիդ փաշա, սաղբաղամ—264

Խալիլ-Ֆեհմի էֆենդի, փառիշահական
 Դիվանի պետ, տարեգիր Սուրհիի հայ-
 րը—164
 Խալիլ բեյ, Թոփրաք-Կալայի բեյ—143,
 145
 Խաբման-Օրլիֆ—180
 Խայրեղդին-Չավուշ, Իրանի պատգամա-
 վոր—77
 Խայրուլլահ էֆենդի, պատմագիր—14
 Խան-Սևվատ բեյ—28
 Խուսեվ փաշա, Տրապիզոնի վալի, սե-
 րասքեր—305, 310
 Խուդավենդիկյար Սուլթան Մուրադ (տե՛ս
 Սուլթան Մուրադ)—120
 Խուդաբենդե-Շահ—96
 Խուսեվ փաշա, ենիչերիների աղա—58
 Խուսեվ փաշա, սերասքեր—59, 84, 87
 Խուսեվ փաշա, Դիարբեքիբի բեյլերբե-
 չի—92
 Խուսեվ փաշա, սադրաղամ—97
 Խուսեվ-Միրզա, Քարթլի խան—100

 Կարա-Ահմեդ փաշա, վեզիր—27
 Կարշայ, Իրանի խան—25, 56, 57, 59,
 81, 85, 86, 89, 90, 94, 96
 Կարա-խան, Իրանի խաներից—35
 Կարա Չելեբի-զադե Աբդուլազիզ էֆեն-
 դի, պատմագիր—64
 Կարա-Յազըջի (Աբդուլ-Հալիմ)—67—
 69, 113
 Կալենդեր-Օղլու, ջելալիների պարա-
 գլուխներից—69
 Կարա-Սեյիդ, ջելալիների պարագլուխ-
 ներից—69
 Կարակաշ փաշա, Ախալցխայի իշխող—75
 Կազի խան, Իրանի պատգամավոր—78
 Կազղան խան, Իրանի խաներից—86
 Կարա-Մուստաֆա փաշա, Կարսի բեյլեր-
 բեյի—137
 Կաշար, ցեղ—178
 Կաշարլի, աշիրեթ Երևանի շրջանում—
 149
 Կարա-Չորլու, բրդական ցեղ—158
 Կազի-Իբրահիմ էֆենդի, Իբրահիմ Մու-
 թեֆերիկայի աշակերտը—187

Կափուղան Հյուսիս փաշա—102
 Կլաուն-Յուսուֆ փաշա, Մարաշի վա-
 լի—83
 Կըյբաֆ, Դադաստանի իշխողներից—43
 Կոմուֆ, Դադաստանի իշխողներից—43
 Կում-Կափուլի Ահմեդ բեյ, ջելալի—69
 Կուլարլի Ահմեդ փաշա, Դիվանի պետ—
 —63
 Կըլբջ բեյ, Ալաշկերտի բեյ—71
 Կոշի բեյ, հայտնի «Տիսալի» հեղինակը
 —15
 Կուրեյշ, Հիջազի արաբական հայտնի
 ցեղերից—251, 317

 Հակվերդի խան, աշիրեթապետ Երևանի
 շրջանում—203
 Հալեբի-Իբրահիմ փաշա—295
 Հալեբլի Իբնի-Սուլսնե, պատմագիր—64
 Հասան փաշա, սերասքեր—44, 45, 69
 Հասան փաշա-Չադե Ահմեդ փաշա, Բաս-
 րայի վալի—132—133
 Հասան փաշա, Բոսնիայի իշխող—43
 Հասան Ալի խան, Իրանի ավագանինե-
 րից—196—202
 Հասան փաշա, Բաղդատի վալի—69
 Հասան-Ալի բեյ, Շահի ներկայացուցիչը
 Երևանում—202, 203
 Հասան բեյ-Չադե, պատմագիր—68—74
 Հաֆրզ փաշա, սերասքեր—25
 Հաֆրզ-Շիրազի, բանաստեղծ—53
 Հաֆրզ փաշա, սերդար—57, 58, 59,
 64, 88
 Հաֆրզ-Ահմեդ փաշա—91
 Հաֆրզ-Ալի փաշա, Չըլդրի վալի—304,
 305, 307
 Հաջի-Չելեբի, Շեքի մյուսթասարրիֆ—
 209—210
 Հաջի-Իբրահիմ փաշա, սերդար—68
 Հաջի-Դավուտ բեյ, Շիրվանի խան—126
 —129—158
 Հաջի Մուստաֆա փաշա, Էրզրումի վա-
 լի—147—150, 154, 157
 Հաջի Կուլի խան, Երևանի խան—150
 Հաջի-բեկբաշ-Վելի, բեկթաշյանների հիմ-
 նադիր—153

- Հաջի խան, Իրանի պատգամավորների
ղեկավարը—177
- Հաջի Հյուսեին աղա, Իրանի գործերի
վարիչ—297
- Հաջի-Ալի փաշա, էրզրումի վալի—263
- Հերբերտ Ադամս Գրբրոնո—Անգլիացի
արևելագետ—12, 13
- Հերակլ, Քիֆլիսի խան—228—230, 232
—237, 245, 246, 248, 258, 260, 261,
273, 274, 283, 285
- Հերակլ խան, Կախեթի խան—202, 203,
227
- Հեֆիմ-Ջադե Ալի փաշա, սադրազամ—
238
- Հեյդաբ Կիրզա, Շահ-Աբբասի եղբոր
որդին—96
- Հոջա-Սադեղդին էֆենդի-պատմագիր—16
- Հյուսիս-Չելեբի, բանաստեղծ—67, 111
- Հյուսեին փաշա, Անտոնուսի բննիչ—57
—68
- Հյուսեին փաշա, վանի բեյլերբեյի՝
հայտնի է «Մուրբերեն շիմացող» ա-
նունով—80—88
- Հյուսեին փաշա, Բաղդատի վալի—132
- Հյուսեին էֆենդի, շեյխ-ու-իսլամ—149
—151
- Հյուսեին-Ալի խան, Երևանի խան—203
—229, 232, 236
- Հյուսեին-Միրզա, Քահանա Շահի որ-
դին—207
- Հյուսեին փաշա, Մարաշի վալի—305
- Հովհաննես, պատրիարք Կ. Պոլսի—245
- Հյուս. Կովկաս—248
- Հյուսիս-Չելեբի, պատմագիր—14
- Հյուսիս, Շահնամե ասող—13
- Ղազի-Կիրայ, Ղրիմի խան—76
- Մահմուդ խան-Աֆղան—129, 132, 133,
136
- Մահմուդ փաշա, Բայազետի սանջակի
մյուսթասարիֆ—143, 147
- Մահմուդ բեյ, Բայազետի բեյ—141—145
- Մադրավ (Մավրավ), վրացի իշխան
Գեորգի Սաակաձե—25, 56, 59, 64,
85—90, 91, 93, 94, 96, 97
- Մանուր խան, սիսահուլար—147
- Մանուր, Չեչենների ցեղապետ—257
- Մահմուդ-Չավուշ, Կարամանի տուրքա-
հավար—67
- Մահմուդ աղա, Հեյդարանլի քուրդ ցե-
ղապետ—308
- Մելիֆ-Իզեդդին—44
- Մենուշենր Իբնի-Քեյխուսեվ, Մեսխեթ-
խայի իշխան—37
- Մելիֆ-Մյուսիդ, Եգիպտոսի մեմլուրեն-
բից—15
- Մելիֆ-Շահ, սելջուկյան իշխան—251
- Մենուշենր-Շահ, Շամախուում անկախու-
թյուն հայտարարող իշխան—251
- Մեջնուն բեյ-Օղլու, Երևանի ավագա-
նիից—147, 149
- Միրզա-Ալի բեյ, սիսահիների պետ—39
- Միր-Իբրահիմ, Արճեշի էմիր—32
- Միր-Մուստաֆա, Ադիլշեվազի էմիր—32
- Միրզա-Մուհամմեդ, Շահ-Աբբասի պատ-
գամավոր—81
- Միրֆեթահ, Մազանդարանի հրացանա-
ծիգների պետ—106, 107
- Միր-Ավիս, Գանդահարի իշխան—126,
127, 132
- Միր-Մուհամմեդ, Միր-Ավիսի որդին—
—126
- Միր-Ալիմ Գերվիշ-Մուհամմեդ աղա,
Կախուզի-Բաշը—129, 154
- Միր-Կասրմ, Մահմուդ խան Աֆղանի
հորեղբոր որդին—132
- Միր-Վիսի, Աֆղանստանի վալի—166
- Միր-էշրեֆ, Աֆղանստանի իշխան—166
—167
- Միրզա-Ասեֆի, Շահ-Հյուսեինի որդին—
197
- Միրզա-Էսամ, Իրանի խաներից—198
- Միրզա-Արդուլ-Մուլիմ, Սպահանի երևե-
լիներից—206
- Միրզա-Գուրգիս (Գուրգեն) կամ Գուր-
գեն-Միրզա, Հերակլի քարտուղար—
229—230
- Միրզա-Մուհամմեդ-Ռիզա, Երևանի ա-
վագանիից—145

- Միրզա-Մուհամմեդ-Ալի, Իրանի դեսպան—262—316
- Մյունենշիմ-Բաշը, պատմագիր—14
- Մուհամմեդ-Խուդարենդե-շահ—35
- Մուհամմեդ փաշա, Հակեպի բեյլերբեյի—39
- Մուհամմեդ բեյ, Ռումելիի բեյլերբեյի—14
- Մուհամմեդ փաշա, Մեծ վեզիր Սինան փաշայի որդին—52
- Մուհամմեդ փաշա, Կարամանի բեյլերբեյի—52
- Մուհամմեդ փաշա, Խրզըր փաշայի որդին—55
- Մուհամմեդ բեյ (տե՛ս Մազրավ, Մավրավ)—59, 97
- Մուհամմեդ փաշա, Սինան փաշայի որդին—65, 67
- Մուհամմեդ, Կեսարիացի, որին Կարա-Յազըջին հրամանագիր էր տվել—68
- Մուհամմեդ փաշա, Մեծ վեզիր, սերգար—78, 79, 80, 83
- Մուհամմեդ, փեյդամբեր (Մարգարե)—74—317
- Մուհամմեդ խան, Իրանի խաներից—86
- Մուհամմեդ բեյ, Ամասիայի բեյ—86
- Մուհամմեդ փաշա, Սվազի բեյլերբեյի—93
- Մուհամմեդ-Չելեբի, Դիարբեքիի սիփահիներից—99
- Մուհամմեդ խան, Գենջեի խան—109
- Մուհամմեդ-Կուլի խան, Կախեթի խան—129, 130, 135—140, 178—180
- Մուհամմեդ-Չաման բեյ, Երևանի ալազանիից—143—145, 148, 149
- Մուհամմեդ աղա, Ենիշերիների աղա—143
- Մուհամմեդ-Կասըմ բեյ, Երևանի բանալիները հանձնող—150
- Մուհամմեդ աղա, Ենիշերիների աղայի փոխանորդը—150
- Մուհամմեդ Կիրայ, Ղրիմի խան—161
- Մուհամմեդ 4-րդ, տե՛ս Սուլթան Մուհամմեդ 4-րդ—162
- Մուհամմեդ Ռիզա-Կոչի խան, Իրանի պատգամավոր—169
- Մուհամմեդ Էֆենդի, դեֆթերի ևմին—169
- Մուհամմեդ Քերխուդա—172
- Մուհամմեդ-Հյուսեյն խան, Կաջար ցեղապետ—178
- Մուհամմեդ-Ռաշիդ, սադրազամի մերթուրջին—187
- Մուհամմեդ Կասմ խան Աֆշար, Թավրիզի իշխան—190
- Մուհամմեդ-Թահիր, Դենբելիի բեյ—199
- Մուհամմեդ-Ալի բեյ, աշիրեթապետ—190
- Մուհամմեդ-Արղույ Քերիմ խան, Իրանի դեսպան—200—201
- Մուհամմեդ-Կուլի խան, Իրանի պատգամավոր—211
- Մուհամմեդ-Մյուրեֆերիֆա, Սուլթանի պատգամավոր Իրանում—212
- Մուհամմեդ բին-Քեզիդի, Շիրվանի վալի—250
- Մուհամմեդ-Սալիհ-աղա, արքունական զինակիր—273
- Մուհամմեդ-Սադրֆ խան, Աղա-Մուհամմեդի խաներից—291
- Մուհամմեդ փաշա, սերասքեր, Էրզրումի վալի—293
- Մուհամմեդ Ալի-Միրզա, Իրանցի ասպատակող—300
- Մուհամմեդ-Դերվիշ փաշա, Կանի բերդապահ—303
- Մուստաֆա-Քեմալ (Աթաթուրք)—15
- Մուստաֆա փաշա, սերդար—43, 45
- Մուստաֆա փաշա, Ջյուլդադերլուի վալի—39
- Մուստաֆա փաշա, սադրազամ—254
- Մուստաֆա բեյ, Քանիայի միրմիրան—260
- Մուստաֆա փաշա, Երևանը սաշարողներից—104
- Մուստաֆա Էֆենդի, տարեգիր Ռաշիդի հայրը—116
- Մուստաֆա փաշա, ծովակալ—131

- Մուստաֆա-Աղա, Երևանի բանալիները
Ստամբուլ տանողը—151
- Մուստաֆա փաշա, վեզիր—152
- Մուստաֆա խան, գեոպան Իրանում—
201, 204—207
- Մուստաֆա փաշա, Մեծ վեզիր, Արևելքի
սերզար—211
- Մուրադ-Աղա, Երևանի բեթխուղա—105
- Մուսա-Ջաղե, տարեգիր—214
- Մյուսելմե բին-Արդուլմելիք, իսլամա-
կան կրոնը տարածողներից—250
- Մուլա-Ալի, Իրանի հոգեորական պետ—
195
- Մյուրբեզա-Կուլի խան, խոյի խան—190
- Մյուրբեզա-Կուլի խան, Նախիջևանի իշ-
խան—123—127
- Մյուրբեզա բեյ, Չըլդրի բեյ—80
- Մյուրբեզա փաշա, Աբազա փաշայի վրա
ուղարկված զինվորական հրամանա-
տար—83
- Մյուսելի-Աղա, ենիշերիներին աղա—80
- Մյուրբեզա փաշա, սահմանապահ—98,
99, 103
- Յավուզ սուլթան Սելիմ (տե՛ս Սուլթան
Սելիմ)—20
- Յախջի-Չավուշ, Շահ-Աբբասի պատգա-
մավոր—72
- Յասինի-Ջաղե Արդուլ-Վեհար, Թեհրա-
նի գեոպան—297
- Յուսուֆ փաշա, իսլամուսթյուն բնդունած
Գևորգի բեյ—47
- Յուսուֆ խան, Շիրվանի խան—59
- Յուսուֆ փաշա, ջեղալիների պարագլուխ-
ներից—69
- Յուսուֆ խան, Շիրվանի խաններից—85—
109
- Յուսուֆ փաշա-Ջաղե Հասան փաշա,
Գորի բերդի հրամանատար—140
- Նայիմա, Հալեբլի-Նայիմա Մուստաֆա
Էֆենդի, տարեգիր—10, 14, 59, 60,
63, 66, 68—70, 72, 76, 80—81,
93—95, 110, 111, 116
- Նադիր Շահ—168, 174—178, 182, 183,
187, 193, 195, 196, 199, 200, 205,
207, 208, 210, 228, 233, 256, 292
- Նադիր-Կուլի, Խորասանի իշխող—167
- Նազր-Մուհամմեդ Մեհդի Էֆենդի, Երև-
վանի ավագանիից—147, 149
- Նաչաֆ-Ալի խան, աշիրեթապետ Երևանի
շրջանում—203
- Նազիֆ-Մուստաֆա Էֆենդի, գեոպան
Իրանում—193—195
- Նապոլեոն—293
- Նեդիմ, բանաստեղծ—14
- Նեհիլ-Մուհամմեդ խան, Նադիր Շահին
սպանողներից—202
- Ներսիսյան Մ. Գ.—7
- Նեսուհի փաշա, սադրազամ—78
- Նուղայ փաշա, Հալեպի վալի—92
- Շահ-Աբբաս—21, 54, 56, 59, 70—72,
74, 76, 78, 81, 82, 88, 92, 93, 95,
96, 125, 255
- Շահ-Քահմասր—20, 76, 167, 168
- Շահ-Իսմայիլ—35, 193
- Շահ-Կուլի խանի որդի Մուհամմեդ
խան—51
- Շահ-Հյուսեյն Սեֆեվի—129, 132, 133,
137, 166, 167, 178, 207
- Շահ-Քահմասր I, Սեֆեվի Շեյխ-Հեյ-
դարի որդին—253
- Շահբուխ խան, Իրանի գահի թեկնածու-
ներից—201—203
- Շահվերդի, Գենջեի խան—209
- Շահսուվար, Քիֆլիսի խան—179
- Շահնեվազ, Վախթանգի որդին—130,
135, 140, 159, 166, 180
- Շահ-Վելի, կամ Շեյխ-Ջելալ, առաջին
ջեղալիական շարժման պետ—111
- Շահին-Կիրայ, Ղրիմի խան—245—260,
316, 317
- Շահբեն բին-Սուլթան-Ֆեռիսթին, Շիր-
վանի անշափա հաս շահ—252

Շահեն-Մուհամմեդ Աղա, *Ենիշերիներ*
Ազալի տեղակալ—154
 Շամխալ —254, 255
 Շախիր-Հյուսեին բեյ, *տարեգիր*—19,
 164, 166, 174
 Շահի-Ջաղե, *տարեգիր-պատմագիր*—
 302
 Շերիֆ-Մուհամմեդ փաշա, *սերասքեր Սե*
ծովի շրջանում—295, 297, 299
 Շեմսեդդին-Սամի, *թուրք բառարանա-*
գետ—25, 113—115, 157, 185
 Շեմսեդդին-Մուհամմեդ Աղա, *Իրանի*
պատգամավոր—76
 Շերիֆ-Մուհամմեդ փաշա, *Երևանի հրա-*
մանատար—74, 75
 Շերիֆ փաշա, *Երևանի գործարարի հրա-*
մանատար—54, 72, 74
 Շերիֆ խան, *Նախիջևանի խան*—39
 Շեմսի փաշա, *Երևանը պաշարող փա-*
շա—102
 Շեմս-Էլ-Դենլի, *կազաք ցեղապետ*—139
 Շեյբան-Էմինեսի, *Ստամբուլում խեղդա-*
մահ արված պոռնիկ—172
 Շեհերյար, *Շիրվանի իշխող*—250
 Շեյխ-Էբու-Իսնակ, *խալիֆական նվիրա-*
կան ցեղից Չերքեզիստան արշավողնե-
րից—251
 Շեյխ-Մուհամմեդ, *Չերքեզիստան արշա-*
վողներից—251
 Շեյխ-Մանսուր, *սուրբ անձնավորու-*
թյուն Հյուս. Կովկասում—275, 318,
 319
 Շեյխ-Իբրահիմ բին-Սուլթան Մուհամ-
 մեդ, *Շիրվանի սուլթան*—252
 Շիրվանի շահեր, *Շիրվանի իշխողներ*—
 251
 Ուզուն-Մուստաֆա Աղա—«Սերգեն կեշ-
 տի» սպաներից—135
 Ումմե խան, *Ավարի իշխան*—267, 269
 270, 274, 288
 Չելեբի-Ջաղե (Չելեբի-Ասրմ), *տարե-*
գիր—10, 11, 116, 128, 138, 166
 Չելեբի-Կազի, *սեյտական կարևոր պաշ-*
տոնյա—68

Չեչմի-Ջաղե Էֆենդի, *տարեգիր*—214
 Չեքեչի-Արդուլան-Աղա, *Դիարբեքի*
վալի—191
 Չերեք-Իսենտեր փաշա, *Վանի բեյ-*
լերբեյի—29
 Չերխեչի-Ալի փաշա, *Տրուպիզոնի վա-*
լի—297
 Չինգիզ խան—253
 Չղաբաց, *Չինգիզ խանի անդրանիկ սր-*
գին—253
 Չեֆարլա, *աշիրեթ Երևանի շրջանում*—
 149
 Չոլաֆ-Մուհամմեդ-Աղա, *Դիարբեքի*
կուլերի աղան—92
 Չրաֆ-Սուլթան, *Իրանի ավագանի*—
 71
 Չրաղ-Խալիդե, *Քեմուր-Կափուի իշ-*
խան—41
 Պատյունկին—246, 257, 282,
 Պավլո-Պետրովիչ (Պավել)—292
 Պլատոն—146
 Չանկլիի Հաջի-Ալի, *Էրզրումի վալի*—
 259, 260
 Չանկի-Կիրալյ, *Ղրիմի խան*—80, 81
 Չանփուլաղ-Ջաղե, *Քուրդիստանի բեյ-*
գաղե—103
 Չանփուլաղ-Օղլու-Ալի բեյ, *ջեղալիներ*
պարագլուխ—69, 70
 Չաֆեր-Կուլի խան, *Աղա-Մուհամմեդի*
խաներից—221—292
 Չաֆեր փաշա, *Անադոլուի բեյլերբեյի*
 —44, 46
 Չեֆեր փաշա, *Քեֆեի բեյլերբեյի*—48
 Չաֆեր փաշա, *սերդար*—54
 Չաֆեր փաշա, *Վանի էմիր-ուլ-ուսթերա*
 —66
 Չաֆեր խան, *Իրանի իշխանավոր*—262
 Չաֆեր բեյ, *Երևանի ավագանիներից*—
 144
 Չեններ-Օղլու, *վրացի ազնավոր*—92
 Չեվդեք փաշա, *Ահմեդ-Չեվդեք-Հաջի*
Իսմայիլ Ջաղե, տարեգիր—10, 14, 15,
 60, 214, 224—228, 232, 248, 249,

- 258, 275, 276, 279, 280, 283, 284,
294, 296, 298—300, 303, 310, 316
- Ջելալիներ—23, 24
- Ջելիլ-Ռուստեմ փաշա, սադրազամ—29
- Ջելիլ-Մուհամմեդ փաշա, Մեծ վեզիր—44
- Ջելալեդդին փաշա, էրզրումի վալի—303
- Ջղալե-Ջաղե Յուսուֆ փաշա—51, 67
- Ջղալե-Ջաղե Սինան փաշա, Սերդար—
75—76
- Ջղալե-Օղլու—96
- Թաշիդ Մուհամմեդ էֆենդի, տարեգիր—
10, 11, 14, 116, 118, 120, 121, 124,
127, 128
- Թաշիդյան խալիֆաներ—317
- Թաշիդ Մուհամմեդ էֆենդի, փաղիշա-
Ռիզվան բեյ, Բեյ-շեհիրի բեյ—107
- Ռեուֆ փաշա, Արևելքի սերասքեր—316
- Ռիզվան բեյ, բեյ-շեհիրի բեյ—107
- Ռիզվան Ջաղե Սելիդ-Մուհամմեդ փա-
շա—141
- Ռիզա-Կուլի խան, Իրանի պատգամա-
վոր—167, 168, 170
- Ռեջեբ փաշա, Թիֆլիսի վալի—139, 154,
156
- Ռյուֆարդար Հյուսեին խան, Իրանի խա-
ներից—167, 169
- Ռուստեմ խան, Իրանի խաներից—109
- Ռումի փաղիշան, Օսմանյան սուլթան—
96
- Սաարչի-Հասան փաշա, սերդար—55, 75
- Սադրֆ խան, Աղա Մուհամմեդի խանե-
րից—292—293
- Սադրֆ խան, Իրանի դեսպան—292
- Սալյան—248
- Սամի Մուստաֆա բեյ, Արփա-Նմինի
Ջաղե, տարեգիր—164—166, 174
- Սարգսյան Ե. (Սարգիսով)—7
- Սարիշելի-Փենան, Ջիվանշիր աշիրեթի
պետ—202—209
- Սեֆեվի (Սաֆեվի), շահական դինաս-
տիա—197
- Սերգար Լալա Մուհամմեդ փաշա—25
- Սերգար Կարա Մուստաֆա փաշա—35
- Սեկրանոլու Մուհամմեդ—158
- Սեկրան Գերվիշ, ջելալիների պարագը-
լուխներից—69
- Սեֆեր փաշա (տե՛ս Քյուսեյ Սեֆեր փա-
շա)—75, 90
- Սեֆի Միրզա, Շահ-Աբբասի թուր—96
- Սելիդ Իբրահիմ Ջելեբի, Կոնիայի սելիդ
—97
- Սելիդ-Մուստաֆա փաշա, Անադոլուի
պահապան—288
- Սեֆեր փաշա, Չելլերի բեյլերբեյի—100,
102, 110
- Սելիդ-Նաման փաշա, Չելլերի վալի—330
- Սերակեյ-Օմրու, իսլամական սերդար—
250
- Սելիմ Սարիր փաշա, Չելլերի վալի—297
- Սելիմ փաշա, Մուշի մյուսթասարրիֆ—303,
304
- Սերֆի Արդուլան-Օղլու Սյուլեյման,
բուրդ աշիրեթապետ—303
- Սինան փաշա, վեզիր, սերդար—47—52
- Սիմոն, վրացի իշխան—54, 66
- Սիմոնի որդի Ասաբ (Աուսասուբ)—54
- Սինան փաշա, սադրազամ—111, 112
- Սեմերխայ խան, Շիրվանի վիլայեթի
խան—171, 178
- Սեֆի-Միրզա, Իրանի պահապան—
177, 178
- Սելիմ-Կիրայ, Ղրիմի խան—189
- Սիլանդար-Իբրահիմ փաշա, էրզրումի
վալի, սերասքեր—128, 129, 132, 134,
137
- Սոլաֆ-Ֆերհատ փաշա-Ջաղե Մուհամ-
մեդ փաշա, Կաստեմունի սանջակի
բեյ—38
- Սոլուման (Սալոմոն), Ալքր-Քաշի խան—
219—222, 246, 257—259, 298—299
- Սուլեյման փաշա, Չելլերի վալի—239,
233, 247, 248, 265, 272, 273, 284
- Սուլեյման փաշա, Քաղդատի և Քասրայի
վալի—205—207, 209
- Սուրնի, Շեհերի-Սուրնի էֆենդի, տարե-
գիր—10, 11, 164—168, 172—175,
177, 178, 180—183, 186, 188
- Սուլեյման խան, Իրանի խաներից—85

Սուլեյման փաշա, *Ռումելիի վալի*—92
 Սուլեյման-Իզզի, *տարեգիր*—10
 Սուլբան Օրխան—114
 Սուլբան Մուրադ-Խուդավենախյար—13
 Սուլբան Բայազետ-Յըլտըրմ—115
 Սուլբան Մուհամմեդ II Ֆարիհ—61, 115
 Սուլբան Սուլեյման-Կանունի—13, 11, 20, 25, 26, 78, 88, 93, 115
 Սուլբան Մուրադ III—20—254
 Սուլբան Մուհամմեդ III—14, 72
 Սուլբան Ահմեդ—21, 66, 72, 88, 261
 Սուլբան Օսման II—82
 Սուլբան Մուրադ IV—15, 21, 25, 77, 78, 100, 101, 106, 108, 117, 126, 143, 175, 178, 193, 194, 196, 197, 238, 239
 Սուլբան Մուհամմեդ IV—161
 Սուլբան Ահմեդ II—118—119
 Սուլբան Մուստաֆա II—119, 187
 Սուլբան Ահմեդ III—123, 124, 127, 167, 182
 Սուլբան Մահմուդ—24, 164, 167, 168, 183, 186, 204
 Սուլբան Մուստաֆա III—235
 Սուլբան Աբդուլ Համիդ I—256
 Սուլբան Սելիմ III—16, 279, 283, 292—294
 Սուլբան Ղայսսետտին, *Սելջուկյան սուլթան*—239

Վախրանգ (*Վախթան*)—129, 130, 135, 159, 179
 Վասրֆ, *Բաղդատլի Ահմեդ էֆենդի, տարեգիր*—10, 11, 14, 184, 214, 215, 258
 Վասրեդդին, *բուրդ աշխրեթապետ*—71
 Վեզիր-Ահմեդ փաշա, *սերասրեր*—137
 Վեզիր-Իսհակ փաշա, *Թիֆլիսի պաշտպան*—159
 Վեզիր-Ալի փաշա, *Երևանի սերասրեր*—169, 171
 Վեզիր-Իբրահիմ փաշա, *Գենջեի պաշտպան*—171
 Վեզիր-Մուստաֆա փաշա, *պատգամավոր Իրանում*—161

Վեզիր-Իբրահիմ փաշա, *էրզրումի վալի*—199, 217
 Վեզիր-Աբդուրահման, *Տրապիզոնի վալի*—217
 Վեզիր-Հասան փաշա, *Չըլդրի վալի*—218, 285
 Վեզիր-Ահմեդ փաշա, *Չըլդրի վալի*—221
 Վեզիր-Էրեյլիլ-Խալիլ փաշա, *Ֆաշի բերդի հրամանատար*—258
 Վեյս-Ջադե էմին աղա, *էրզրումի մարսապետ*—296
 Վեհիր-Էֆենդի, *բանաստեղծ, գեոպան Իրանում*—228
 Վելի-Մուհամմեդ, *Իրանի պատգամավոր*—167, 168, 170
 Վիլ-Նովի, *ֆրանսիական գեոպան Ստամբուլում*—177

Տվերիդինովա Ա.—23, 115
 Տուրմուզ, *առասկան հրամանատար*—295

Փարբենուս, *Կ. Պոլսի հունական սլատրիարք*—161
 Փերոն (*Պետրոս Մեծ*)—256
 Փեյլեր-Սուլբան, *Շահ-Աբբասի կողմից նշանակված Վրաստանի խան*—89—90
 Փեշեվի-Իբրահիմ, *պատմագիր*—10, 11, 14, 25, 27, 33, 35, 50, 51, 57, 59, 61, 87, 111, 162

Քելր-Ալիխան, *Երևանի խաներից*—109
 Քեմանի-Մուստաֆա աղա, *փաղիշահական զինվորներից*—142
 Քերիմ (*տե՛ս Ջենդ-Քերիմ*)—227—230, 232, 235, 318
 Քելխուսեվ, *Աչք-Քաշի իշխան*—259, 262, 298
 Քելիշ-Քելջադե-Աբսլան բեյ, *Սուլթումի պահապան*—286
 Քնուսեջ-Խալիլ փաշա, *վեզիր*—121
 Քելիև-Ալի, *Գենջեի իշխան*—118
 Քեմիլ-Ջադե Մուստաֆա-Չելեբի, *Շիրվանի գեֆթերդար*—42
 Քենան բեյ, *թուրք սպա Կարսի շրջանում*—74

Քենան փաշա, էրզրումի վալի—110
Քյուսեկ-Աեֆեր փաշա, էրզրումի էմիր-
ուլ-ումերա—75
Քյարիբ-Չեկերի, Հաջի Խալիֆա (Կալ-
ֆա)—8, 16, 60, 64, 75, 83, 88, 111,
317
Քյարիբ-Մուհամմեդ, Շահնամե առող—
13
Քուրդ-Ղազի, Սալմաստի ցեղապետնե-
րից—70—72
Քուրդ-Չեյնալ բեյ—71
Քյուղուֆ-Ահմեդ, Շամի և Սվազի բեյ-
լերբեյի—93, 98, 103, 104, 107
Քեոփրյուլունե, սաղրազամներ—117,
161
Քեոփրյուլու-Մուհամմեդ փաշա, սաղ-
րազամ—116—161, 162
Քեոփրյուլու-Չաղե Ահմեդ-Ֆազրլ փա-
շա, սաղրազամ—116
Քեոփրյուլու-Մուստաֆա փաշա, սաղ-
րազամ—185
Քեոփրյուլու-Չաղե Արղուլան փաշա—
172, 174

Օզրեկ խան—96
Օմեր-Ալի փաշա, Շարբի-Գարահիսարի
վալի—144, 154
Օմեր փաշա—228
Օսման-Ղազի—12

Օսման փաշա, Չըլդրի մեծ պատերազմի
հրամանատար—36
Օսման փաշա, վեզիր Շիրվանում—41—
44, 49, 50
Օսման աղա, Կարսի իշխող—74
Օսման փաշա, Բաթումի բեյլերբեյի—80
Օսման փաշա, վեզիր, Անադոլուի վալի
—141, 144
Օսման փաշա, Երևանի պաշտպան—152
Օսման փաշա, Մեծ վեզիր, սիփահաս-
լար—174—255
Օրբելի Հ. Ի.—9
Օրխան-Ղազի—13

Ֆազրլ-Ահմեդ փաշա (տե՛ս Քեոփրյու-
լու Չաղե)—162
Ֆարհալի-Շահ—297, 298
Ֆերհալի-Թուրքման, նազիր Շահի դես-
պան—192, 193
Ֆերհուլան էֆենդի, շահնամե առող—
14
Ֆերհադ փաշա, սերդար—54
Ֆերեն-Ալի փաշա, պետական գործիչ
Հյուս. Կովկասում—275
Ֆերհատ-Ալի փաշա, սերասքեր Արևելի
ճակատում—294—295
Ֆեյզուլլան էֆենդի, շեյխ-ուլ-Իսլամ—
119
Ֆիրուզ-փաշա, վեզիր—44

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Ց Ա Ն Կ

- Աբաղա, գավառ Վանի վիլայեթում—121
- Ադանա, 174—224
- Ադրբեջան—24, 27, 57, 71, 129, 136, 167, 172, 191, 193, 211, 228, 230, 235, 236, 238, 250, 252, 267, 273, 285
- Ադիլջեվազ (Ալջավազ, Արծկե), գավառ, բերդ Վանի վիլայեթում—27, 28, 30—32, 76, 103
- Ազովի (Ազաֆի) ծով, նաև բերդ—49, 61, 176, 178, 180, 181
- Ազդուր, գավառ, բերդ Վրաստանում—154
- Ալբանիա, Աղվանաց երկիր—177
- Ալաշկերտ—71—305
- Ալլահվերդի—316
- Ախլար, գավառ և բերդ Վանի վիլայեթում—27, 28, 30, 32, 35
- Ալշա Կալա, բերդ Վրաստանում—31, 34, 139—140
- Ախալքալաֆ—31, 129, 265, 293
- Ախարալա, պղնձի հանքավայր Թիֆլիսի շրջանում—268, 336
- Ախրամար—301
- Ախալցխա (Ախասխա)—75—81—83, 91—93, 109, 110, 154, 212, 216, 217, 221, 229, 230, 249, 264, 265, 288, 278
- Ակսարայ, սանջակ—141
- Անապա—275, 289, 290, 295, 316
- Անադոլու—26, 28, 29, 33, 44, 67, 69, 70, 78, 83, 100, 102, 107—109, 111, 112, 117, 149, 157, 160, 161, 176, 204
- Անանուր, ճանապարհ Կովկասյան լեռներում—274
- Անտալուզիա, Սպանիայում—317
- Անդրկովկաս—7, 8, 10, 18, 20, 26, 35, 117, 118, 188, 210, 215, 318
- Աշրֆ-Բաշ, Արևմտյան Վրաստանում—80, 85, 88, 100, 122, 228, 249, 269, 298
- Աջարա լեռ (Աջարական լեռներ)—219
- Աջեմի Իրաֆ—176
- Աջեմի Երկիր, Աջեմիստան—113, 180, 181, 230
- Ավստրիա (Նեմչե)—111, 116, 162, 176, 181, 243, 244, 292, 302
- Աբարիա—143, 293
- Աբփա-Չայ—183
- Աբփա-Չաիրի, վայր Թիֆլիսի շրջանում—142
- Արևալուդլուֆ, Ալբանիա—302
- Արդահան—35, 37, 61
- Արենշ (Արշիշ), գավառ, բերդ Վանի վիլայեթում—27, 28, 30, 31, 32, 308
- Ապարան—156
- Աստրախան (Աժդերհան)—60—126, 180, 290
- Ասիրանե (հաճախ Երջանիկ Ասիթանե), Սասմբուլի անուններից մեկը—151, 160, 161, 168, 170, 206, 217, 229, 258
- Աբաֆա (Աբազ) գետ—34, 158, 167, 170
- Արևմտյան Հայաստան—20

- Աւարական Բաւ—176
Աւել (Նրս) —248
Աւտանուշ—61
Աւմենիա—238, 239
Ափղանիստան—183
- Բարբ-Ալի, Բարձրագույն Դուռ—316
Բարա-Դաղ—121
Բար-Էլ-Էրվար, Դոնեբի դուռ, Դերբենդ—40
Բարուժ—80, 87, 123, 259, 264
Բասրա—110, 176, 192, 205, 212, 226, 232
Բաղդաա—27, 28, 58, 69, 81, 82, 87, 88, 93, 96, 110, 137, 167—170, 178, 180, 191, 193, 202, 204, 206, 208, 211, 212, 228, 232, 296, 298
Բաղդադիկ, բերդ Արևմտ. Վրաստանում—123, 219—221—241
Բալիյե-Բադե, բերդ Ռումելիում—63
Բաղչե-Կափու, թաղամաս Ստամբուլում—172
Բաղչե-Սարայ—176
Բայազետ, սանջակ, բերդ—35, 143, 145, 191, 305, 309, 310
Բայբուրդ (Բաբերդ), սանջակ, բերդ—29
Բասեն, գավառ, Էրզրումի վիլայեթում—30, 108
Բարդակչի, վայր Երևանի մոտ—203
Բաֆու—51, 138, 139, 166, 248, 255
Բեզդևար, վայր Երևանի մոտ—203
Բերդա (Բարդա), բերդաքաղաք Աղբր-բեջանում—91, 158, 209
Բելգրադ—69, 123, 124, 162, 176
Բերեջիֆ—229—316
Բելուջիստան—183
Բիրե, սահմանային կեա Բաղդաատի շրջանում—211
Բիրլիս—21
Բյուզանդիա—12
Բոսնիա, էյալեթ—43, 69, 84, 176, 241
Բոզոֆ—116
Բոզչա կղզի, էգեական ծովում—161, 167, 176
Բուխարա—183, 273, 292
Բուխարես (Բուբրեշ)—214, 299
Բոզդան, Մուղալիա—281, 317
Բոհրան, գավառ Վանի վիլայեթում—304
Բորչալու, գավառ Վրաստանում—249
Բոյնաֆ, շրջան Հյուս. Կովկասում—249
Գանդահար—96—126, 132, 166
Գենջե—55, 57, 71, 80, 91, 96, 109, 118, 126, 128, 135, 139, 147, 149, 150, 154, 155, 157, 159, 167—179—198, 209, 236, 249, 266, 285
Գորի—52, 66, 67, 128, 130, 140, 141
Գիլան—96, 137, 217, 247, 254, 255, 318
Գյոֆ-Մեյդան, վայր Հալեպում—98
Գյոֆ-Քումբեք, վայր Երևանի մոտ—101
Գյոզլի-բեֆեսի, բլուր Երևանի մոտ—102
Դերֆոֆ—109, 177
Դուրիջանի դաշտ—167
Դուրիլ (Դուրիա)—80, 85, 100, 101, 121, 122, 218, 249
Դուրջիստան (տե՛ս Վրաստան)
Դյումրի, Ալեքսանդրապոլ—249
Գունիա (կամ Քունիա), բերդաքաղաք Սև ծովի եզերքում—317
Դաղ էլի, գավառ Վրաստանում—31
Դաղստան—43, 51, 78, 80, 87, 125, 139, 166, 167, 171, 175, 177, 178, 181, 188, 247, 249, 252, 253, 256, 257, 261, 264, 266, 267, 270, 272, 273, 293, 296
Դահան, վայր Աղբր-Բաշի սահմանում—269
Դանբակա—181
Դաշ-Քեոփույու, կամուրջ Երևանի մոտ—145
Դար-ուլ-Սուլթանե, Ստամբուլ—83
Դերբենդ (տե՛ս Թիմուր-Կափր և Բար-Էլ Էրվար)—41, 126, 138, 139, 166, 217, 250, 255, 291
Դերեն, վայր Բաղդաատի մոտ—168, 173, 211

- Դերբենգե, վայր Բաղդադի շրջանում—
110, 211
- Դեր-սեադեք, Ստամբուլ—163, 184, 295
- Դիարբեխ—28, 30, 33, 36, 52, 92,
98, 99, 109, 141, 142, 170, 176, 188,
303, 305, 306
- Դիվանե, բերդ վրաստանում—31
- Դունչա, գետ էդիրնեում—118
- Դիլեմ—176
- Դոն գետ (Թեն գետ)—176
- Եգիպտոս—18—115—120, 248, 251, 293
- Եդի-Կուլե, բերդ Ստամբուլում—66, 67,
80
- Ենի կալա, բերդ Չըլդրի շրջանում—35
- Երևան—21, 33, 45, 46, 51, 52, 54, 55,
71, 72, 74, 75, 78—80, 96, 100—102,
107—109, 111, 124, 135, 137, 139,
140, 141, 142, 143, 145, 147, 149,
151, 153—156, 166—170, 173, 174,
177, 188, 191, 199, 204, 206, 234,
236, 255, 286, 301
- Երզնկա (տե՛ս Էրզինջան)—90, 108
- Եմեն—120, 136, 139
- Եվրոպա—63, 116, 118, 240, 242
- Երուսաղեմ (Կուստի-Շերիֆ)—176, 177
- Երջանիկ Ասիքանե (տե՛ս Ստամբուլ)
- Եփրատ գետ—316
- Ջալիմ-Կալա, վայր Շեհրի-Ջորի մոտ—
211
- Ջանգի ջուր (գետ)—101, 143, 144
- Ջարնաշե (Ջարբալե), Լեզգիների բնա-
կավայր—202
- Ջեֆեմ (Ջեյեմ)—47, 59, 85, 88, 89, 91,
94, 100
- Ջերդուրեյ, Ջումրուտ-Մալա էլ է կոչ-
վում, բերդ Բաղդադի շրջանում—110
- Ջերդուլի, սահմանային կետ Բաղդադի
շրջանում—211
- Ջիզերդեյլեն, վայր Էրզրումի շրջանում—
119
- Ջենջիր-Կալա, բերդ Բաղդադի շրջա-
նում—110, 121
- Ջենջան, վայր Իրանի սահմանում—201
- Ջյուլգադերիե, էյալեթ Մարաշ կենտրո-
նում—28, 31, 113, 176
- Ջուր, կամ Շեհրի-Ջուր—109, 110, 211
- Էդիրնե—31, 118, 162, 176
- Էդիրնեի դուռ, Ստամբուլի դռներից—131
- Էլբիսաան—69—113
- Էլ-Շամ (տե՛ս Դամասկոս)
- Էնգերուս, Հունգարիա—31, 57, 67
- Էշեք, բերդ վրաստանում—31
- Էմիր խուր, բերդ—31
- Էրզրում—31—33, 36, 43—45, 52, 75—
77, 80, 82, 83, 91—94, 97—101, 106,
107, 118, 119, 128, 132, 142, 176,
178, 185, 188, 189, 191, 202, 205,
208, 215, 216, 233, 234, 238, 249,
268, 270, 271, 289, 303
- Էրզինջան (տե՛ս Երզնկա)—30
- Էրջիշ (տե՛ս Արճեշ)—32
- Էրշ (Արեշ), բերդաքաղաք—40, 41, 43
- Էսդերել—57, 70, 81, 90, 96, 252
- Էտրուրիա—113
- Էջմիածին (տե՛ս Ուշ-Քիլիսե)
- Էոզի, բերդաքաղաք—176
- Էոզի-սույու, Դնեպր գետ—319
- Էսկի Սարայ-պալատ Ստամբուլում—102
- Էֆլաֆ, վալախիա—248, 281, 317
- Թավրիզ—27, 29, 39, 48, 53—55, 66,
70—72, 75, 76, 81, 96, 98, 108, 132,
137, 146, 154, 155, 166, 167—179,
172, 174, 203, 205, 208, 254, 288
- Թերջան—30
- Թելիսիս, գավառ վրաստանում—31
- Թեմուր-Կափու (Դերբենգե)—41, 43, 49,
51, 54, 158, 202, 253, 255, 256
- Թեմրեշ, բերդ—49
- Թերեֆ, գետ—49, 248, 319
- Թերեֆ, բերդ—78
- Թերջան—108
- Թերագ-Կասրի, վայր էդիրնեում—118
- Թենեղոս, կղզի (տե՛ս Բոզջա)—182
- Թեմրեֆ, բերդ—49
- Թեհրան—297
- Թիֆլիս—37, 43—45, 47, 52—54, 128—

- 131, 135—139, 142, 144, 147, 150, 155, 167, 169, 174, 199, 202, 203, 205, 209, 246, 249, 257, 259—261, 263—269, 271, 272, 283, 293, 298
- Թուրքիա—7, 9, 16, 18, 20—23, 26, 35, 61, 112—116, 123, 124, 127, 138, 158, 161, 163, 165, 173, 178, 181—184, 218, 225, 285, 302, 316
- Թուրքա—93, 95, 111
- Թորքում—31, 94
- Թոմսոֆ, բերդ վրաստանում—37
- Թոսկանա, Մեծ դքսություն—113
- Թոփրաֆ-Կալա—312—315
- Իզմիր—132
- Իլիսու, վայր Հար. Դաղստանում—248
- Իլիջա, էրզրումի մոտ տար հանքային աղբյուրներով հայտնի վայր—93, 94
- Ինջիլի-Սարայ, պալատ Ստամբուլում—167—183
- Իտալիա—113
- Իրան—18, 20, 21, 35, 60, 75, 113, 116, 124, 126, 132, 133, 136—138, 145, 166, 167, 177, 178, 181, 184, 191—198, 200, 201, 204, 205, 210, 215, 225, 227, 247, 251, 260, 264, 266, 285, 286, 290, 292, 296, 299, 307
- Իրաֆ—137, 227, 230
- Իրաֆի-Աջեմ (տե՛ս Պարսկական Իրաք)—318
- Իսպանիա—302, 307
- Լենինգրադ—9
- Լեհաստան—116
- Լեմնոս, կղզի—161
- Լիմնի, կղզի—301
- Լորիստան—167
- Լիասա—176
- Խազերի ծով (տե՛ս Կասպից ծով)—189, 181, 250, 317
- Խաչ-Օվա, վայր Հունգարիայում—67, 112
- Խիզան, գավառ Վանի վիլայեթում—304
- Խուդովենտիկյար, սանջակ—141
- Խորասան—28, 94, 96, 119, 183, 227, 230
- Խուրին—82
- Խորեզմ—96
- Խորեզ (Խերվիզ), բերդ Չյուրչխասանի վիլայեթում—37, 154
- Կարուր գետ—39
- Կազան—69
- Կասպից ծով—41, 158, 248, 251
- Կասրի-Շիրին—21
- Կարաման—28, 31, 34, 52, 67, 97, 98, 100, 107, 108, 169, 176
- Կարս—30, 44, 45, 48, 52, 55, 74, 75, 78, 80, 99, 101, 107, 108, 110, 128, 133, 137, 141, 156, 188, 190, 191, 202, 205, 211, 212, 228, 234, 235, 265, 288
- Կարա-Արդահան—52
- Կարա-Հիսարի Շարֆի—83—198
- Կարա-Կալֆան, վրաստանի շրջաններից—85
- Կազվին—96, 129
- Կարաբայ—175, 178
- Կախեբ, Կախեբիա—129, 159, 167, 202, 246, 268
- Կազախ, Լիվա վրաստանում—153
- Կանտիա—162
- Կազվին—178
- Կարաբայ, Կովկասյան լեռների հյուս. մասում երկրամաս—248—249, 288, 289, 317
- Կայնարջա—281
- Կանրֆ կամ Կրնրֆ գետ, Իսրա գ.—39, 89, 249, 268, 317
- Կրքայ, գետ, վայր—49
- Կեսարիա (Կայսերի)—68
- Կրզրլ-Քեռլ, վայր Գիարբեքիում—99
- Կր-Շեհիր, սանջակ—304—305
- Կ. Պոլիս—161
- Կերչ—49—316
- Կերդեն, քաղաք Կազվինի և Քեհրանի միջև—178
- Կերֆոֆ (Քերֆոֆ)—174, 178
- Կիպրոս, կղզի—176

- Կրճմանշահ (Քերճմանշահ) — 167
 Կրզլյար (Կրզլյար-Կալասի) — 274, 288, 289, 319
 Կրփշաֆ, դաշտ — 49, 176, 253
 Կոզան, կաթողիկոսանիստ քաղաք Կի-
 լիկիայում — 302
 Կոմուֆների երկիր — 251
 Կուր, գետ (Քուր) — 209
 Կուրան, երկիր, գետ — 49, 176, 253
 Կոքուր — 111, 121
 Կունիյե (կամ Քունիյե), նավահանգիստ
 Սև ծովի եզերքում — 100, 258, 295
 Կոսկուն-Կրբան, լեռ Վանի շրջանում —
 99
 Կովկաս — 15, 139, 175, 176, 178, 248,
 249, 251, 290
 Կովկասյան լեռներ — 248 — 250, 257, 274
 Կոյուն-գեշիաի, գետանցք — 39
 Կոնիա — 67, 54, 252, 258
 Կրեան, կղզի — 164, 176

 Հայաստան — 7, 9, 16, 19, 21, 26, 117,
 118, 138, 166, 227, 249
 Հալեպ — 27 — 28, 39, 67, 70, 78, 92,
 98, 107, 113, 116, 176, 224
 Համադան — 156, 166, 167
 Հասան-Կալա, բերդ էրզրումի մոտ — 95
 Հարեմեյնի-Շերիֆեյն, նվիրական Մեք-
 քե և Մեդինե քաղաքները — 251
 Հերաք — 132
 Հեֆարի, սանջակ Վանի վիլայեթում —
 304, 310
 Հիսնիֆեֆ, բերդաքաղաք — 222
 Հունաստան — 310
 Հունգարիա (տե՛ս էնգերուս) — 57, 116
 Հեյնաք, դաշտավայր հար. Ռուսաստա-
 նում — 49
 Հնդկաստան — 96, 126, 183, 198
 Հյունֆար-Քեփեսի, բլուր Երևանի մոտ —
 101
 Հոովմ — 116, 238, 241
 Հոողոս (Ռոողոս), կղզի — 301, 317

 Ղարաբաղ — 33, 34, 43, 57, 71, 86, 126,
 127, 169, 236, 243, 285,
 Ղրիմ — 61 — 62, 69, 161, 175, 176, 189,
 191, 193, 251, 257, 283, 285, 311

 Մազանդարան — 79, 96, 106, 107, 247
 Մալաթիա — 116
 Մալթա, կղզի — 115
 Մանազկերտ (Մաղազբերդ) — 111, 211,
 308
 Մարաշ — 83, 92, 98, 113, 141, 224, 288,
 289
 Մարդին — 98 — 170
 Մակու — 211
 Մատրիտ — 214
 Մեգրելիա — 223, 246, 249
 Միջագետք — 18
 Միջերկրական ծով — 176, 241
 Մեշնեդ, նվիրական քաղաք — 207
 Միաիլջի, գավառ Իրանի սահմանում —
 211
 Մենրիքան, վայր Իրանի սահմանում —
 211
 Մեֆֆե (նվիրական) — 176, 317
 Մեդինե (Լուսավոր) — 175, 177, 317
 Միջին Ասիա — 183
 Մոսկով (Ռուսաստանի իմաստով է գոր-
 ծածվում) — 130, 158, 177, 199, 202,
 204, 207
 Մուշ — 30, 35, 93, 303, 308, 309
 Մուսուլ — 28, 176
 Մուղան — 43, 157, 174, 175, 188

 Յաշ — 276
 Յորի, բերդ վրաստանում — 218
 Յուզ-Քեփելի, վայր Գենջեի մոտ — 209

 Նախիջևան — 20, 33, 54, 56, 70 — 72, 79,
 80, 123, 141, 145, 147, 206
 Նեջա, բերդ — 30
 Նիլ ֆրակ, մենզիլ Երևանի մոտ — 33
 Նիկդե, սանջակ — 98
 Նեմչե (Ավստրիա) — 189
 Նեջեֆ, նվիրական վայր — 337

 Շամ, Դամասկոս — 28, 44, 69, 176, 196,
 252

Շամառի վիլայեր — 49, 78
 Շամախի — 40, 43, 50, 51, 74, 126, 127, 139, 147, 157, 158, 167, 171, 204, 256
 Շարաբխանե — 33
 Շարֆի-Կարանիսար — 111
 Շափուրա, քաղաք — 50
 Շեֆի, բերդաքաղաք — 39, 40, 209, 248
 Շիրվան — 40—43, 48, 49, 54, 55, 57—59, 71, 74, 76, 86, 87, 96, 126, 127, 129, 139, 147, 154, 157, 158, 167, 171, 230, 236, 248, 250, 253, 256, 294
 Շիրվանի հանձնավայր, Թիֆլիսի վիլայեթի Սղերտ սանջակում — 319
 Շեհրի-Ջուր (կամ Ջուր) — 133, 176, 289
 Շիրազ — 227, 262
 Շուշի, գյուղ Սղնախում — 158
 Շուշի, բերդաքաղաք — 292
 Շորագյալ — 33, 52, 156

 Ուկրաինա — 175, 178
 Ուրմիա — 172, 205, 206
 Ուլուխանլու, Երևանի մոտ — 202
 Ուֆա — 316
 Ուլահ, Ռուսիայի մի մասը — 316
 Ուրալյան լեռներ — 317
 Ուչ-Քիլիսե, էջմիածին — 143, 154, 203

 Չանաֆ-Կալե, նեղուց (Դարդանեղ) — 161
 Չակո (Չավկա) — 259
 Չեբեգիստան — 15, 49, 248—250, 275, 285, 290
 Չերկաս — 176
 Չըլդըր — 35, 61, 80, 100, 129, 133, 139, 140, 154, 173, 201, 202, 205, 208, 215, 217, 218, 221, 258, 259, 264—266, 270, 271, 274, 280, 284, 285, 295, 299
 Չիաքուրա — 223
 Չորում — 295

 Պարսկաստան — 26, 27, 35, 57, 72, 113, 118, 124, 125, 127,
 Պետերբուրգ — 298
 Պոտոլիա — 175, 178

Ջանիկ, սանջակ — 69, 220
 Ջիդդե — 120
 Ջիվանջիր — 71, 209
 Ջեսար, վայր Բաղդատի սահմանում — 41
 Ջիհուն, գետ — 155
 Ջղան, լեռնանցք Շեհրի-Ջուրի շրջանում — 211

 Ռակա (Ռուֆա) — 176, 306
 Ռիզե, նավահանգիստ Սև ծովի եզերքում — 245
 Ռուսաստան, Ռուսիա — 61, 116, 138, 139, 175, 176, 180, 181, 210, 229, 235, 237, 244—247, 257, 261, 263, 267, 274, 280, 283, 284, 289, 290, 292, 293, 296, 298, 299
 Ռումելի — 26, 52, 67, 69, 78, 82, 92, 102, 103, 107, 157, 176, 225
 Ռում (Փոքր Ռում), Սվազ — 28
 Ռումի Երկիր — 186

 Սամսուն — 189, 198
 Սարուխան — 100
 Սերավի դաշտ — 81
 Սելանիկ — 127
 Սեհիստան, Իրանի շրջաններից — 96
 Սղնախ (Սղնակ) — 158, 159
 Սոմխեթի, Թիֆլիսի էյալեթի հայաբնակ նահիյե — 188
 Սուրմալու (Սերմելի), Երևանի գավառ — 156
 Սրոֆեոլմ — 181
 Սիյանջա, բերդ Վրաստանում — 219
 Սեվիր, բերդ Վրաստանում — 219—220, 222
 Սեմիլ, սահմանային կետ Բաղդատի շրջանում — 211
 Սուրամ — 265
 Սեյիդ-Աբադ, պալատ Ստամբուլում — 131
 Սիս — 34
 Սոլուչաֆ — 282
 Սուխում — 296
 Սղերտ, սանջակ — 319
 Սպիտակ ծով (Միջերկրական) — 81

Ակյուղար—43, 78, 81, 100, 151, 160,
 170
 Ապահան (տե՛ս Իսֆահան)—133, 137,
 166, 167, 181
 Աուրան-Յայլա, վայր Մարդինում—98
 Աուրիա—18, 224
 Այունյաց աշխարհ—20
 Ավագ (Միվաս)—31, 52, 82, 83, 93, 95,
 98, 109, 111, 139, 141, 176, 215, 216,
 238, 289, 307
 Ատամբուլ—12, 13, 16, 23, 27, 29, 35,
 43, 61, 65, 68, 69, 72, 78, 80—84,
 93, 97, 102, 103, 107, 108, 112,
 116—118, 120—124, 127, 130, 132,
 137, 143, 151, 155, 161, 164—168,
 171, 172, 174, 177, 182, 183, 189,
 191, 193, 195, 198—200, 208, 215,
 224, 227, 236, 241, 243, 247, 248,
 259, 298, 300, 301, 307
 Ան ծով—49, 95, 100, 160, 176, 249,
 256, 295
 Աոֆիան—70
 Վան—27—31, 51, 76, 80, 88, 89, 98,
 99, 110, 190, 191, 211, 218, 238,
 249, 299, 300—305
 Վենետիկ—116
 Վիփլե, բերդ Արդահանի շրջանում—35
 Վրեննա—244, 245
 Վոլգա—317
 Վրաստան—15, 24—30, 35, 37—39, 47,
 48, 50—52, 54, 56, 57, 66, 80, 82,
 85—89, 91, 92, 94—96, 98—100, 121,
 122, 138, 140, 166—168, 217, 221,
 223, 248, 249, 254, 257, 273, 274—
 298, 318
 Տաման, թերակղզի—49
 Տրապիզոն—55, 80, 95, 100, 122, 231,
 295
 Տրիեստե—293

Փոֆր Արմենիա—238
 Փոժարոֆչա (Փասսարաֆչա)—123
 Փերսկերֆ, բերդ Վրաստանում—31
 Փրում, գետ—175
 Քարբալինա—85, 100, 246
 Քարբան-Սարայ, մենգիլ Երևանի մոտ—
 142
 Քելֆիգ, բաղար Կրնրբ գետի եզերքում
 —89
 Քեմհալ, բերդաքաղաք—295
 Քերեն, վայր Իրանում—202
 Քեֆե, Ֆեոդոսիա—48, 49, 61, 62, 80,
 176
 Քուլմ (Գրեմ), բաղար Կախեթիայում—
 39
 Քուրդիստան—28, 95, 143, 145, 191
 Քուրախ—220, 221
 Քյարե, սրբավայր Մեքքեում—196, 197,
 317
 Քյոռ-Օղլու, բերդ Կարսի մոտ—310
 Օգուրգեբ, բերդ Վրաստանում—249
 Օղեշի, բերդ Վրաստանում—249
 Օլբի—61
 Օսմանյան պետություն—11, 14, 16, 41,
 54, 59, 61, 63, 64, 67, 68, 78, 114—
 116, 121, 123, 124, 129, 130, 135,
 136, 139, 157, 158, 167, 170, 171,
 173, 178, 184, 192, 193, 196, 197,
 199, 204, 214, 216, 225, 230, 235,
 237, 238, 240, 242, 247, 249, 255,
 261, 263, 277, 278, 281, 296, 316
 Օրդուբադ—71, 141, 147
 Օրման-Կալասի, վայր Շեհրի Զորի շրջ-
 ղանում—211
 Ֆաշ (Փոքի), բերդաքաղաք—256, 258,
 259, 295, 296, 317
 Ֆեոդոսիա (Քեֆե)—61
 Ֆլորանս—113
 Ֆրանսիա—116, 138, 157, 177, 302
 Ֆարս—227, 285

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

	Էջ
Արևելագիտություն Սեկտորի կողմից	5
Ա. ա. ա ջ ա բ ա ն	7
Փ ե շ ե վ ի - Ի բ բ ա հ ի մ	25
1) Թարիխի Փեշեվի	25
2) Ծանոթագրություններ	59
Ն ա յ ի մ ա	63
1) Թարիխի Նայիմա	63
2) Ծանոթագրություններ	111
Ռ ա շ ի դ	116
1) Թարիխի Ռաշիդ	116
Ի ս մ ա յ ի լ - Ա ս ը մ է Ֆ ե ն դ ի - Չ է լ ե բ ի Ջ ա դ ե	128
1) Թարիխի Չելեբի-Ջադե	128
2) Ծանոթագրություններ (Ռաշիդ - և Չելեբի-Ջադե)	161
Ս ու բ հ ի, Ս ա մ ի և Շ ա ք ի բ	164
1) Թարիխի Սուբհի, Սամի և Շաքիբ	166
2) Ծանոթագրություններ	182
Ս յ ու լ ե յ մ ա ն - Ի գ դ ի	186
1) Թարիխի Իգդի	186
2) Ծանոթագրություններ	210
Վ ա ս ը Ֆ	214
1) Թարիխի Վասըֆ	215
2) Ծանոթագրություններ	222
Ջ ե վ դ ե թ ի ա շ ա (Ա հ մ ե դ - Ջ ե վ դ ե թ)	224
1) Թարիխի Ջեվդեթ	227
2) Ծանոթագրություններ	316
Резюме на русском языке	320
Резюме на английском языке	333
Հ ա վ ե լ վ ա ծ	
1. Օսմանյան սուլթանները և նրանց իշխանություն արեթվերը	337
2. Հիջրի թվականները և վրոպականի վերածելու աղյուսակ	339
3. Բառարան, գրքում գործածված թուրքական տերմինների	349
Մննանունների ցանկ	384
Տեղանունների ցանկ	396

ԱՐԱՄ ԽԱՉԱՏՐՈՒՐԻ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ
АРАМ ХАЧАТУРОВИЧ САФРАСТЯН

Թուրքական աղբյուրները, Հայաստանի, հայերի
և Անգրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին

Պատ. խմբագիր՝ Գ. Խ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Խ. ՄԱՆՈՅԱՆ
Նկարչական ձևավորումը՝ Լ. Ս. ՍԱԴՈՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Ջ. Խ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ

ՎՖ 01108, պատվեր 164, հրատ. 1872, ԽՀԽ 681, տիրաժ 3000

Հանձնված է արտադրության 10/VI 1960 թ., ստորագրված է տպագրության
23/XI 1961 թ., տպագրական 25,25 մամ., հրատ. 21,7 մամ., թուղթ 60 × 92¹/₁₆
Գինը կազմում է 1 ո. 50 կ.:

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, Բարեկամության 24

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Էջ	Տող	Տպագրված է	Պետք է լինի
9	վ. 13	լատինական տառերով	արաբական տառերով
10	վ. 8	Նայիմաֆ	Նայիմա
10	վ. 10	Թարխիսի մա	Թարխիսի Ռաշիդ
18	ն. 5	جهاشا	جهانما
47	ն. 13	տողը կրկնված է	
49	ծանոթ.	5 սանտիմետրի	65 սանտիմետրի
81	վ. 3	սանջակե	սանջակի
97	վ. 1	տողը ավելորդ է	
111	ծանոթ.	شجسى الدين	شمس الدين
114	վ. 12	Ակչե	10. Ակչե
163	վ. 1	դետի տակ	դետնի տակ
251	ն. 3	հայերի օրինակին	հայրերի օրինակին